

**ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА»
ИЗДАЕТСЯ С 2016 ГОДА**

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСТАНА**

№ 1 (2), 2023

БИШКЕК 2023

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственный редактор

Бектурова Р. О., Асанова К.Б.

Редколлегия:

Алымбаев Ж.Б. - доктор исторических наук, профессор;
Аюпов А.Н. - доктор экономических наук, профессор;
Бейшембиев Э. Ж. - доктор юридических наук, профессор;
Бекбалаев А.А. - доктор филологических наук, профессор;
Бексултанова Г.А. - кандидат филологических наук, доцент;
Биримкулова К.Д. - доктор экономических наук, профессор;
Бисалиев Р.В. - доктор медицинских наук, профессор;
Жумалиева Г. Э. - кандидат филологических наук, доцент;
Деркенбаев С.М. - доктор сельскохозяйственных наук, профессор;
Иманалиев Т.М. - доктор физико-математических наук, профессор;
Ишенов Б.Ч. - доктор экономических наук, профессор;
Карабаев Н.А. - доктор сельскохозяйственных наук, профессор;
Найманова Ч.К. - доктор филологических наук, профессор;
Розахунова Н.Р. - доктор юридических наук, профессор;
Самыкбаев А.К. - доктор сельскохозяйственных наук, профессор;
Сартбекова Н.К. - доктор педагогических наук, профессор;
Сияев Т.М. - доктор педагогических наук, профессор;
Токтосунова Б.Б. - доктор химических наук, профессор;
Тулеева Ч.С. - доктор филологических наук, доцент;
Турдугулов А.Т. - доктор филологических наук, профессор;
Чернов С.С. - кандидат экономических наук, доцент;
Чолбаева С.Ж. - доктор экономических наук, профессор;
Чубурова Ж.Т. - доктор экономических наук, профессор;
Шалпыков К. Т. - доктор биологических наук, профессор;
Шакеева Н.М. - кандидат филологических наук, доцент;
Шерипов Н. Т. - доктор юридических наук, профессор.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:398

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-3-8

Айталиева Толкун Кундузбековна

Талас мамлекеттик университети, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Айталиевна Толкун Кундузбековна

Таласский государственный университет, кандидат филологических наук, доцент

Aitalieva Tolkun Kunduzbekovna

Talas State University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

**Ш.АЗИЗОВДУН ВАРИАНТЫНДАГЫ “ЧОҢ КАЗАТ” ЭПИЗОДУНУН СҮРӨТТӨЛҮҮ
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ЭПИЗОДА "ВЕЛИКИЙ ПОХОД" В ВАРИАНТЕ
Ш.АЗИЗОВА
THE DISTINGUISHING CHARACTERISTICS OF DESCRIBING THE EPISODE
THE GREAT CAMPAIGN' IN SH.AZIZOV'S VERSION**

Кыскача мүнөздөмө. Ш.Азизов Ысык-Көлдөн чыккан белгилүү манасчылардын бири. Манасчыдан манас таануучу, ф.и.д., профессор Ж.К.Орозобекова “Манас” үчилтигин магнитофондук тасмага жаздырып алып, аны кайрадан кагаз бетине жазып, иреттеп, китеп кылып басмадан чыгарууга даярдаган. Басмадан жарыкка чыккан китептин баш сөзүндө манасчы жана анын чыгармачылыгы, текстти жазып алуу кандайча жүргүзүлгөндүгү тууралуу толук маалымат берген. Ш.Азизовдун вариантынын башка варианттардан бир топ айырмалуу жактары бар. Улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевде сюжеттин өнүгүшүндө ар бир эпизод кеңири сүрөттөлүп берилген болсо, Ш.Азизовдо “Чоң казат” эпизодунан башкасы салыштырмалуу түрдө кыскача сүрөттөлүп берилгенин көрүүгө болот. “Чоң казат” эпизоду “Манас” эпосундагы өзөк окуялардан экенине окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө токтолуп жүрүшөт. Эпостун жаралышына өзөк болгон бул эпизоддо кайсы доорлордун белгилери сакталганына изилдөө жүргүзүү да манас таануу илиминдеги негизги маселелердин бири.

Аннотация. Ш.Азизов – один из известных Иссык-Кульских сказителей. Из его уст манасовед, доктор филологических наук, профессор Ж.К.Орозобекова записав на магнитофон трилогию «Манас», переписала ее на бумагу, аранжировала, подготовила к изданию в виде книги, и предоставила подробную информацию о том, как транскрибировался текст. Вариант Ш.Азизова во многом отличается от других вариантов. Если великие манасчи С. Орозбаков и С. Каралаев подробно описывают каждый эпизод в развитии сюжета, то можно заметить, что у Ш. Азизова, кроме эпизода «Великий поход», остальные эпизоды описаны относительно кратко. В своих исследованиях ученые подчеркивают, что эпизод «Великий поход» описывает один из ключевых событий в эпосе «Манас». На сегодняшний день основными вопросами в науке об эпосе Манас является изучение того, какие эпохи сохранились в этом эпизоде, и что является ключом к его созданию.

Abstract. Sh. Azizov is one of the famous storytellers of Issyk-Kul. Manasologist, candidate of philosophical sciences, professor Zh. K. Orozbekova recorded on a tape recorder the trilogy "Manas" from his mouth, transcribed it on paper, arranged it, prepared it for publication in the form of a book, and provided detailed information on how the text was transcribed. Sh. Azizov's version differs in many ways from other versions. If the great Manaschis S. Orozbekov and S. Karalaev describe in detail each episode in the development of the plot, it can be noted that, except for the episode "Chon Kazat," the other episodes are described relatively briefly by Sh. Azizov. In their research, scientists emphasize that the episode "Chon Kazat" is one of the key events in the epic "Manas." To date, the main questions in the science of the epic Manas are the study of which epochs are preserved in this episode and what is the key to its creation.

Негизги сөздөр: Чоң казат, эпизод, вариант, тарыхый окуя, кытай тарыхы, кыргыз каганаты, миф, Азия тарыхы, хундар.

Ключевые слова: Чон казат, эпизод, версия, историческое событие, китайская история, кыргызское ханство, миф, азиатская история, гунны.

Keywords: Chon Kazat, episode, version, historical event, Chinese history, Kyrgyz Khanate, myth, Asian history, Huns.

“Манас” эпосунда “Чоң казат” эпизоду негизги эпизоддордун бири. “Манас” үчилтигинин “Манас” бөлүмүнүн жыйынтыктоочу бөлүгү. Белгилүү адабиятчы О.Айтымбетов: «Эпостун бардык варианттарында эпикалык душман-кытай (Бээжин). Биз Азия тарыхын изилдегенде, ири алды менен ошол кытай тарыхын, анын бүгүнкүсүн жана өткөндөгүсүн абдан жакшы билишибиз керек. Антмейин, «Манас» бизге өз купуясын эч качан ачпайт» - деген.[1] Ал өз изилдөөсүндө «Манастын» пайда болуу доорун аныктоодо «Чоң казат» эпизодуна өзгөчө көңүл буруу керек экендигин айтат да, Азия тарыхын изилдеп көрүп «Чоң казаттын» качан болгондугун изилдөөгө алган. Чыгыш таануучу, окумуштуу Н.Я. Бичуриндин эмгегинде мындайча жазылган экен. «Ушул кезде Сюй И. пристав Чень Ля...Батыш край (Сзиньзян) бунтка өтө жакын калды, а хунндар чоң казатка(чабуулга) даярданып жатканын көрүштү да сактанып калышты. Кытай кызматчылары, аскер башчылары, княздары өз ара кеңешишип, мындай чечимге келишет, Батыш крайдын ээлиги көтөрүлүш чыгарганы турат. Хундар чоң казат кылууга даярданып атышат жана бизди сөзсүз өлүм күтүп турат, андан көрө приставды өлтүрүп, аскерлери биз менен хунндарга багынып бергенибиз жакшы деп бүтүм чыгарышат. Хунндар Кытайдын түндүк жактарына чоң казат кылды... Ошентип Кытай өзүнүн 50 ээлигинен ажырады. Мына бул-Чоң Казат!.. Чоң казат жөнүндөгү байыркы кытай санжырасындагы куну чексиз кабарлар!»-деп жазат О.Айтымбетов. Хундардын башчысына жазылган катта: «Асман менен жерден бүткөн, Күн менен Айдын тиреги Хунндардын Улуу Шаньюйу» деп башталат. Бул сөздөр менен өтө окшош саптар «Манас» эпосунда бар экени бардыгына маалым. Асман менен жериндин тирөөсүнөн бүткөндөй, айың менен күнүндүн, бир өзүнөн бүткөндөй. О.Айтымбетовдун көз карашы боюнча хундардын кол башчысы Моде Шаньюй Манастын прототиби болгон. Автордун “Улуу баатыр баяны” аттуу эмгеги кыргыздардын өз тарыхындагы урунтуу учурлар тууралуу маалыматтарды алууда кытай тарыхына кайрылуу зарылдыгын шарттайт. Бүгүнкү күндө кыргыз тарыхчылары бул багытта олуттуу иш алып барышууда.

Ф.и.д., профессор К.Б.Калчакеев өзүнүн “Манас” эпосундагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү” аттуу монографиялык эмгегинде “Чоң казат”

эпизодун “Манас” эпосундагы конфликттин кульминациялык чеги деп жыйынтык чыгарган. Окумуштуу “Чоң казат” эпизоду эпостогу эң негизги эпизоддордун бири экенине токтолуп, эпостогу каармандардын образдары ар тараптан ачылганына жана алар жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөрүн белгилейт.[2]К.Б.Калчакеев өз изилдөөсүндө белгилүү манасчылар С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин, Ж.Мамайдын, Тоголок Молдонун варианттарынын негизинде жүргүзгөн. Эпостогу “Чоң казат” эпизоду тууралуу: “Бул бөлүмсүз эпостун жалпы сюжеттик-композициялык нугун толук кандуу чыгарма катары элестетүү кыйын. “Чоң казатты” ошондуктан бардык манасчылар кастарлап айтышкан.”- деген пикирин билдирет. Окумуштуунун пикири жүйөлүү.

Айрым адабиятчылар, жазуучулар алардын ичинде белгилүү драматург М.Байжиев: “Чоң казат” адилетсиз согуш, агрессордук согуш болгон. Тынч жаткан кытай элине кыргыздар баскынчылык согуш башташкан. Натыйжада, Манас баатыр өзү жарадар болуп, алган жаратынан айыкпай көз жумду. Аккуласы окко учуп, кырк чоросунун эң көрүнүктүүлөрү Алмамбет, Сыргак, Чубактар окко учту. Ким биринчи баскынчылык саясат жүргүзсө, ал жеңилет.”-деген оюн билдирет. Өткөн доор, жоокерчилик заман күчтүүсү күчсүзүнө зомбулук көрсөткөн заман болгон. Манастын ата-бабаларына да кытайлар зордук көрсөтүшүп, кыргыздарды туш тарапка чачыратып жиберешкенде, жүрөктөрүндө намыстары өчпөгөн эл, өздөрүнүн элдигин сактап калуу үчүн далалат кылышкан, келечектен үмүт үзүшкөн эмес. “Чоң казатта” кыргыздар ата-бабасынын өчүн алабыз деген ой менен баскынчылык саясат жүргүзүшкөн. Бүгүнкү цивилизациялык доордо жашап жаткан мезгилде, ар бир өлкө өзүнүн мамлекеттүүлүгүн сактап, коңшу мамлекеттер менен ынтымакта, шериктештикте жашоосу керек деп ойлойм.

Ш. Азизовдун вариантында “Чоң казат” эпизоду окуялардын баяндалышы боюнча С.Орозбаков, С.Каралаевдин вариантына салыштырмалуу кыскача сүрөттөлүп берилген жана айырмалуу жактары бар экенин байкоого болот. Манасчынын вариантында Көкөтөйдүн ашы өткөндөн кийин, Манас өзүнүн Кең-Колдогу ордосунда кеңеш курайт. Кеңешке “Алты канды алдырган,...Жети кан элин алдырган” деп сүрөттөйт. Алар менен кеңешип, кайра жөнөтүп жиберет.[3] Эпостун классикалык варианттарында алты кандын чатагы кеңири сүрөттөлүп берилет. Көкөтөйдүн ашында Манаска нааразы болгон кандар өз ара кеңешип, биз дагы Манас менен тең атабыз, бизди нааразы кылгандыгы үчүн өчүбүздү алабыз дешип, Кошойго кайрылышканда, ал аларды “Аш бүтсүн андан кийин өзүм баш болуп, Манастан өчүңөрдү алып берем” -деп токтотсо, Ш.Азизовдун вариантында алты кандын чатагы тууралуу окуя кездешпейт. Бул окуянын айтылбаганына байланыштуу, Манас баатырдын Бээжинге сан түмөн кол менен аттанганы тууралуу окуя да айтылбайт. Себеби, башка варианттарда чоң казатка аттанганда Башкы каармандын аскерлеринин көпчүлүк бөлүгүн, алты кандын жер жайнаган аскерлери түзгөн.

Манас кеңешүү үчүн жанына Кошойду, Бакайды чакырат. Көкөтөйдүн ашында кара манжуу кытайдын чатак салып кеткени эсиңерде барбы?- деп сурайт. Бакай : “Эмне кылсаң өзүң бил баатыр.”-деп айтканда, Манас мындай деп жооп берет:

Бээжин кылым кара шаар,
Өзүм жалгыз барамын.

Жогорудагы ыр саптарынан көрүнүп тургандай, Манас баатыр Бээжинге чоң казатка жанына Алмамбет, Сыргак, Чубакты алып аттанат. Манасчынын вариантындагы баатырлардын казаты өтө эле жөнөкөйлөштүрүлүп берилген деп айтууга болот. Үчилтиктин

экинчи бөлүгү Семетейдин ата кунун алыш үчүн Бээжинге эки чоросун, Бакайды алып аттанганына жакын сүрөттөлгөн деп айтууга болот. Ш. Азизовдо Алмамбет менен Сыргак чалгынга бара турган болгондо, аларга Каныкей гүлазыктарын камдап, зоот кийим тиктирип берет. Классикалык варианттардагы “Каныкейдин сарамжалы” деген бөлүм да кыскача баяндалган. Чубактын ордо ойноп жаткан учурунда Кыргызчалдын “Кытайга тең болбой калдың”- деп ардантканы, ачууланган Чубактын Манастын сарайына келип ачууланганы, Каныкейди сен бузукучулук кылдың деп ачууланганы, болуп жаткан окуяларды байкап турган Манастын Чубакты тыйганы сүрөттөлүп берилген. Манас Чубакты жанына алып, чалгынга кеткендердин артынан жөнөшөт. Алмамбет Чубактын келерин билет да, Сыргакка алдын - ала айтат. Ал келгенче эс алып жата туралы деп чечим чыгарышат. Манас менен Чубак аларды таап келишет. Чубак Алмамбетке ачууланып, ачуу сөздөрүн айтып, арданган Алмамбет аны камчы менен чокуга чаап экөө жаңжалдашып жатканда, Сыргак арачыга түшүп, экөөнүн урушун токтотот. Чубак өзүнүн жаңылганын түшүнөт. Баатырлар элдешишип, андан ары жолдорун улашат. Ш.Азизовдун вариантында андан ары окуянын өнүгүшүндө “Төрт баатырдын Үйөгүз дайраны кечиши”, “Тал чокунун көрүнүшү”, “Алмамбеттин жомогу”, “Алмамбетке ат коюлушу”, “Алмамбет менен Сыргактын жол чалганы”, “Алмамбет, Сыргактын чет Бээжинден жылкы тийгени. Коңурбадын куугун түшкөнү”, “Алмамбеттин аскер башчы болушу”, “Макел дөөнүн өлтүрүлүшү”, “Чоң казат”, “Эсенкан менен Коңурбай Шүүтүгүндү алдырып кенеш курганы” аттуу окуялардан турат.[4]

Ш.Азизовдун вариантында баатыр аял Ороңгу Музкиндиндин зайыбы Оругур делип берилет. Эпостогу башка каармандардын аталышында да бир нече айырмачылыктар бар. Варианттагы жер-суу аталыштарына да изилдөө жүргүзүү зарылдыгын көрүүгө болот.

Мисалы:

Катагандын көп элин,

Көрбөгөнүң канча -деп, Лена суусун бойлотуп - деген саптар бар. Вариантта Лена суусу жөнүндө бир нече жолу кездешет да, катаган уруусу менен Лена суусунун кандай байланышы бар экендиги кызыгууну жаратат. Жер-суу аталыштары жана аларга байланышкан маалыматтарды терең изилдөө зарыл экени байкалат.

Окумуштуулар “Манас” эпосунун варианттары боюнча изилдөө жүргүзүшкөндө, варианттарда салттуулуктун сакталышына, окуялардын толук баяндалышына, каармандардын образдарынын ачылышына талдоо жүргүзүшүп, чыгарманын мыкты деңгээлде аткарылуусу, манасчынын талантынын күчтүүлүгүнө, дүйнө тааныманын кеңирилигине байланыштуу боло турганын айтып жүрүшөт. Ш.Азизовдун вариантынын сюжеттик курулушу, образдарынын ачылышы, улуу манасчылар С.Орозбаков, С.Каралаевдерден айырмалуу болгону менен, Чоюкедей алп манасчынын жолун улаган манасчынын варианты да өзүнчөлүккө ээ экендигин байкоого болот.

Манасчы кыргыздардын өткөн доорун даңазалап, жандуу аткарган өнөр ээси. Агыны катуу дайрадай ашып-ташып эпосту аткарып жаткан манасчыларга кудай өзү шык берген. Болбосо эпосту аткаруу ар бир эле адамдын колунан келе турган иш эмес.

Ш.Азизовдун вариантында көркөм сөз каражаттары бардык варианттар сыяктуу эле кеңири колдонулат. Троптун түрлөрү: эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, гиперболанын колдонулушуна төмөндө мисалдарды келтиребиз.

...Кечээ кылдан кылган кыягым,

Өлөрдө көргөн туягым,

Өткүр аяр чунагым. Ыр саптарындагы “кыягым”, “чунагым” деген сөздөр метафоралар болсо, туягым деген сөз синекдоха катары колдонулат.

Баатырларга карата колдонулган метафораларга мисал келтирсек алардын көбүнчө башкы каармандарга карата колдонулган эпитет биринчи айтылып, андан кийин метафоралардын келгенин байкайбыз. Төмөнкү саптарда “көк жалың”, “арстаның” деген сөздөр да метафоралар болуп саналат.

Кабылан Манас **көк жалың...**
Ошондо Алмаң **көк жалың...**
Ээ, **арстаным**, - деп айтты,
Сөзгө конок бериңиз.

Баатыр Манас **арстаның,**
Телкунандай телчитип
...

Ш.Азизовдун вариантындагы колдонулган салыштыруулардын айрымдарын мисалга келтирсек:

Алгыр куштай шаңданып.
Ошол кезде Каныкей,
Солкулдап **тал чыбыктай,**
Он бештеги кезинде,

Сымбаты бар **кашыктай...**Каныкейди сүрөттөгөндө тал чыбыкка, кашыкка салыштырса, Манас баатырды Ала-Тоого, ачык күнгө, очогордун ойногонуна салыштырган. Каармандарды, тулпарларды, жер-сууну сүрөттөөдө да манасчы салыштыруунун көптөгөн түрлөрүн колдонгон.

Кабылан Манас баатырың,
Ала-Тоодой заңкайып, ...
Күн тийгендей көрүнүп,

Очогор ойноп койгондой...

Манасчынын вариантындагы колдонулган көркөм сөз каражаттарынын баарын бир макалада изилдеп чыгууга мүмкүн эмес. Ошондуктан, алардын айрымдарына гана учкай токтолдук.

Элдик оозеки чыгармачылыктын лирикалык жанрында кеңири колдонулган синтаксистик параллелизмдин да үлгүлөрү манасчынын вариантында кеңири колдонулат. Алсак, баатырлардын согушка аттануусу төмөкүчө сүрөттөлүп берилет:

Ак асаба туу менен,
Ач айкырык чуу менен.

Көк асаба туу менен,
Көп айкырык чуу менен.

Убакыт менен байланышкан синтаксистик параллелизм:
Күн эсебин алганда, Күндү катка салганда,

Ай эсебин алганда, Айды катка салганда

Кыймыл-аракет менен байланышкан синтаксистик параллелизм:
Ошондо энең Каныкей

Оң тизеси бүгүлүп,
Олбуй басып жүгүнүп,

Сол тизеси бүгүлүп,
Солбуй басып жүгүнүп.

Синтаксистик параллелизмге мисал келтирилген жогорудагы ыр саптары вариантта ар кандай кырдаалдарда кеңири колдонула турганын байкоого болот. Ш.Азизовдун вариантында синтаксистик паллелизмдер абдан көп колдонулганын байкоого болот.

Манасчы Ш.Азизовдун вариантындагы “Чоң казат” эпизоду окуяларынын баяндалышы, образдарынын сүрөттөлүп берилиши, көркөм сөз кааражаттарынын колдонулушу боюнча терең изилдөөнү талап кылган эпизоддордон деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтымбетов О. Улуу баатыр баяны.Б.,1990
- 2.“Манас” эпосундагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү. Б.,2016, 136-бет.
- 3.Азизов Ш.Манас.Б.,2013
- 4.Ошондо.407-бет
- 5.Абдылдаев Э. “Манас” эпосун изилдөөнүн айрым маселелери.Ф.,1966
- 6.Исаков Б.Айкөл Манастын улуу көчү.Б.,2018

УДК:801.1(575.2) (043.3)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-8-12

Сатаева Г.С., Тагайкулова С.А.

Талас мамлекеттик университети, филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Сатаева Г.С., Тагайкулова С.А.

Таласский государственный университет, кандидат филологических наук, доцент,
Таласский государственный университет, магистрант

Sataeva G.S., Tagaykulova S.A.

Talas State University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Talas State University, master's student

**КЕЛЕЧЕКТЕГИ ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМИН КЕСИПТИК-ПЕДАГОГИКАЛЫК
ИШТЕРГЕ ДАЯРДОО ПРОЦЕССИНДЕ ОЮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ
БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА К ПРОФЕССИОНАЛЬНО-
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ
THE USE OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF PREPARING
A FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER FOR PROFESSIONAL
AND PEDAGOGICAL WORK**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада биз мектепте чет тилдерин окутуу процессинде оюндарды колдонуунун ролун карап чыктык. Ар кандай методисттердин «оюн» түшүнүгүнүн аныктамалары берилген. Макалада мектепте англис тили сабагында колдонулуучу оюндардын ар кандай түрлөрү жана формалары сүрөттөлүп, максаттары, функциялары аныкталган, оюндун өтүшүнө таасир этүүчү факторлор тизмеленген жана

усулдук аспектилери белгиленген. Бул оюн баштапкы этапта чет тилин үйрөнүү процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат деп белгиленет.

Аннотация. В данной статье мы рассмотрели роль использования игр в процессе обучения иностранным языкам в школе. Даны определения понятия «игра» различными методологами. В статье описываются различные виды и формы игр, используемых на уроках английского языка в школе, определяются цели и функции, перечисляются факторы, влияющие на игру, уточняются методические аспекты. Отмечено, что данная игра является неотъемлемой частью процесса изучения иностранного языка на начальном этапе.

Abstract. In this article, we examined the role of using games in the process of teaching foreign languages at school. Definitions of the concept of "game" are given by various methodologists. The article describes various types and forms of games used in English lessons at school, defines goals and functions, lists the factors influencing the game, clarifies methodological aspects. It is noted that this game is an integral part of the process of learning a foreign language at the initial stage.

Негизги сөздөр: оюндар, мотивация, баарлашуу, чет тилин үйрөнүү.

Ключевые слова: игры, мотивация, общение, изучение иностранного языка.

Keywords: games, motivation, communication, learning a foreign language

Чет тилинде баарлашууга үйрөтүүнүн эффективдүү ыкмаларын табуу маселеси бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен. Окуу процессин уюштурууда окууга мотивация жана окуучунун кызыгуусун жаратуу чоң мааниге ээ экендиги жалпыга эле маалым болсо керек. Ошондуктан, каралып жаткан процесстин эң күчтүү түрткү берүүчү факторлору болуп окуучулардын аткарган көнүгүүлөрдүн ар түрдүүлүгүнө жана изилденүүчү материалдын жаңылыгына болгон керектөөлөрүн канааттандырган окутуу методдору саналат. Ар кандай стандарттуу эмес ыкмаларды колдонуу студенттердин тилдик кубулуштарды кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү эс тутумда бириктирүүгө, туруктуу көрүү жана угуу образдарын түзүүгө, жаңы нейрондук байланыштарды түзүүгө, ошондой эле кызыгууну жана активдүүлүктү сактоого өбөлгө түзөт. Бул маселенин актуалдуулугу төмөнкү факторлор менен шартталган. Биринчиден, тереңдетилген окутуу процесси окуучулардын бүткүл сабак бою изилденип жаткан предметке кызыгуусун жана тартылышын камсыз кылуу үчүн каражаттарды табуу милдетин коёт. Окутуучу оюндар бул маселени чечүүнүн эффективдүү каражаты болуп саналат. Экинчиден, англис тилин окутуунун эң маанилүү көйгөйлөрүнүн бири – сүйлөөгө үйрөтүү.

Сүйлөө чет тилин үйрөнүү процессинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Анын негизги максаты тилдин коммуникативдик функциясын ачууга шарт түзүү жана окуу процессин реалдуу шарттарга жакындатуу болуп саналат, бул чет тилин үйрөнүүгө болгон мотивацияны жогорулатат. Эгерде сүйлөө процессинин шарты ыңгайсыз же жагымсыз болсо, анда окуучуда кыйынчылыктар болот. Студенттерди оозеки сүйлөшүүгө тартууга оюн иш-аракеттери чоң жардам берет. Мына ушундан улам мугалимдердин саны өсүүдө, алардын негизгиси оюн болгон активдүү окутуу ыкмаларын жактырышат [1]. Оюндун көптөгөн аныктамалары бар. М.Ф.Строниндин аныктамасына ылайык, “оюн – бул коомдук тажрыйбаны кайра жаратууга жана өздөштүрүүгө багытталган, мында жүрүм-турумдун өзүн-өзү башкаруусу калыптанган жана өркүндөтүлгөн кырдаалдын шартындагы ишмердүүлүктүн бир түрү”. М.Ю.Курбатованын айтымында, «оюн сабакка оңой кирип,

окуучуларга ырахат тартуулайт. Башталгыч мектеп курагындагы балдар үчүн оюндар абдан маанилүү». В.А.Сухомлинский: «Оюнсуз толук кандуу психикалык өнүгүү боло албайт. Оюн - баланын рухий дүйнөсүнө жашоо берүүчү идеялардын жана түшүнүктөрдүн агымы агып турган чоң жаркыраган терезе. Оюн – изденүүчүлүктүн, кызыгуунун жалынын тутанткан учкун» [4, б. 178]. Демек, оюн үйрөтүү ыкмасы тил үйрөнүүнүн биринчи этабында окуу иш-аракеттерин уюштурууда кызыктуу жана эффективдүү ыкма болуп саналат.

Е.И.Пасов оюнду окуу процессинин жүрүшүндө колдонуунун төмөнкүдөй максаттарын белгилеген:

- көндүмдөрдү калыптандыруу;
- сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү;
- баарлашуу жөндөмү;
- зарыл жөндөмдөрдү жана психикалык функцияларды өнүктүрүү;
- кеп материалды жаттоо.

Бул оюндун бир катар милдеттери бар экенин белгилей кетүү керек:

- окутуу - реалдуу шарттарга жакын жагдайларда үйрөнгөн материалды кайталоо мүмкүнчүлүгүн түзөт. Демек, бала өз оюн чет тилде айтууга үйрөнө алат, андан да маанилүүсү, алган билимин келечекте – азыркы шарттарда колдонуудан коркпойт;
- мотивациялык, эмоционалдык – баланын чет тилин үйрөнүүгө болгон каалоосун жана кызыгуусун ойготууга жардам берет. Бала чет тили сабактарына ырахат менен барат, окуу процессине тез кошулат, бул материалды өздөштүрүүсүн тездетет;
- тарбиялык – эгер оюн жакшы ойлонулган болсо, анда окуучуда жоопкерчилик сезимин, ийкемдүүлүктү, өз алдынчалыкты жана командада иштөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт жана бекемдей алат. Чет тили сабагында оюндарды колдонуу мугалимге ар бир окуучунун инсандык потенциалын, анын жакшы сапаттарын (эмгекчилдик, активдүүлүк, кызматташтыкта иштей билүү, демилгелүүлүк, өз алдынчалык ж.б.) тереңирээк ачууга, окуу мотивациясын сактоого жана бекемдөөгө жардам берет. Мындан тышкары, оюндун аркасында лексикалык жана грамматикалык материал активдешип, айтылыштары мыкты иштелип чыгат, угуу жана сүйлөө көндүмдөрү жана жөндөмдөрү өнүгөт. Бул ыкма башка нерселер менен катар окуучунун чыгармачылык жана ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

«Мунун баары оюндун жүрүшү чечим кабыл алууну камтыганына байланыштуу: кантип иш-аракет кылуу керек, эмне жана кантип жооп берүү керек, кантип жеңүү керек. Теңдик сезими жана процессти камтыган атмосфера балдарга уялчаактыкты, катуулукту жеңүүгө жана тилдик тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет» [2, б. 183]. Оюндар өз кезегинде ар түрдүү, түрдүү функцияларды аткарат жана өзүнүн багыттары бар. М.Ф.Стронин оюндарды төмөнкү категорияларга бөлөт:

- «лексикалык – жаңы сөздөрдү жаттоого, аларды сапаттуу жаттоого жана реалдуу шарттарга жакын кырдаалдарда колдонууга көмөктөшүүчү оюндар;
- грамматика – балага сүйлөө үлгүлөрүн жакшыраак үйрөнүүгө жана аларды туура колдонууга жардам берүүчү оюндар;
- фонетикалык - айтуу жөндөмүн калыптандырууга жана интонацияны өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн оюндар. Убакыттын өтүшү менен фонетикалык оюндар сөз, сүйлөм, рифма, тил бурмалоо, ыр деңгээлинде өткөрүлөт;
- англис тилинде сөздөрдүн туура жазылышын үйрөнүү үчүн орфографиялык оюндар;

• чыгармачылык оюндар сүйлөө жөндөмүн жана жөндөмүн өнүктүрөт. Мында жаркыраган жана түстүү материалдар, карточкалар, оюнчуктар, фигуралар, плакаттар, сүрөттөр жана башкалар жакшы жардамчы болот.

Алар баланын фантазиясын машыктырат, чыгармачылыкка болгон сүйүүсүн жаратат жана маалыматты жакшыраак өздөштүрүүсүнө жардам берет. Психологиянын көз карашынан алганда, лексика оюндары башталгыч класстагы балдар үчүн сөз байлыгын көрсөтүүнүн жана өздөштүрүүнүн эң жакшы жолу. «Лексикалык оюндардын жардамы менен эки маселени чечүүгө болот: - окуучулардан жаңы сөздөрдү талап кылуу; - аларга бул сөздөрдү колдонууга ыңгайлуу формада берилиш керек» [1, б. 47]. Грамматикалык оюндар өз кезегинде грамматикалык көндүмдөрдү калыптандырууда эффективдүү иштөө ыкмасы болуп саналат. Оюн жөндөмдүүлүгү окуучулардын ойдон чыгарылган кырдаалды оңой кабыл алуусунда чагылдырылат. Бул грамматикалык материалды эффективдүү киргизүү, бекемдөө жана активдештирүү үчүн сабактарда жомоктук мазмундагы сюжеттик оюндарды колдонууга мүмкүндүк берет. Бул категориялардын ар бири англис тилин окутуу процессинде маанилүү роль ойнойт. Аларды бири-бири менен алмаштырып, айкалыштырып колдонуу эң жакшы. Ошентип, мындай механизм маалыматтын көбүрөөк эффективдүү жаттоосуна, кайталанышына, консолидациясына жана өздөштүрүлүшүнө өбөлгө түзөт. Оюн процессинин кызыктуу жагы өз кезегинде эмоционалдык боёкту, кызыгууну кошот, бул чет тилин үйрөнүүгө болгон мотивацияны жогорулатат жана баланын психикалык процесстерин активдештирет. Мына ушулардын бардыгынын аркасында алынган материал студенттин эсинде көпкө сакталат. Бүгүнкү күндө актуалдуу болгон дагы бир категория – бул ролдук оюн, ал чет тил мугалимдеринин арасында популярдуу болуп баратат, анткени анын окуу мүмкүнчүлүктөрү чоң.

1. «Ролдук оюндарды баарлашуунун эң так үлгүсү катары кароого болот. Анткени, ал өзүнүн эң маанилүү белгилери боюнча чындыкты туурап алууну болжолдойт.

2. Ролдук оюн болуп жаткан бардык нерсеге жеке катышууну күчөтүүнү камтыйт. Окуучу кырдаалга өзүнүн «мени» аркылуу эмес, тиешелүү рольдогу «мен» аркылуу кирет.

3. Ролдук оюн билим берүү тармагындагы кызматташтыкты жана өнөктөштүктү калыптандырууга өбөлгө түзөт.

4. Ролдук оюндун тарбиялык мааниси бар» [3, б. 66]. Ошентип, оюн билим берүү коммуникациясына коммуникативдик багыт берип, чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгууну күчөтөт жана аны өздөштүрүү сапатын бир топ жакшыртат.

Студенттер менен оюн өткөрүүгө таасир этүүчү көптөгөн факторлор бар, алар эске алынышы керек: атмосфера, туура убакыт, оюндун өзү, катышуучулардын керектүү саны, жаш курагына шайкештик, зарыл билим базасы, жана ушул сыяктуу. Ошондуктан, оюндардын методологиялык аспектилерин бөлүп көрсөтүү маанилүү:

• даярдоо этабын өткөрүү керек (балдардын бул оюн үчүн керектүү билим базасы (лексика жана грамматика) жана көндүмдөр бар экендигине ынануу керек);

• оюн жаш курагына ылайыктуу жана түшүнүктүү болушу керек;

• мугалим өзү биринчи кезекте оюндун натыйжалуулугуна жана пайдалуулугуна ишениши керек;

• оюн жемиштүү болуп, окуучунун тапшырманы мүмкүн болушунча мыкты аткарууга умтулуусуна шарт түзүшү керек;

• мугалим оюндун бүткүл топ тарабынан оң кабыл алынышына ынанышы керек;

- чыгармачыл жана колдоочу кырдаалда өткөрүлүшү керек;
- оюнда процеске кызыктыруу үчүн визуализацияны, керек болсо жаңсоолорду жана эмоцияларды колдонуу максатка ылайыктуу.

Жыйынтыктап айтканда, оюн баштапкы этапта чет тилин үйрөнүү процессинин ажырагыс бөлүгү экенин белгилей кетүү керек. Бул студенттерге маалыматты байкалбастан жана кызыктуу көрсөтүүгө, окуу процессин кызыктуураак кылууга, студенттерди бул предметке, өзгөчө окуунун алгачкы жылдарында терең кызыктырууга жардам берет. Студенттер арасында тилдик тоскоолдуктун болушу кээде чыныгы көйгөй болуп саналат. Оюн өзүнүн жеңилдиги жана достук атмосферасы менен аларды жок кылууга жардам берет жана балага ката кетирбөөгө мүмкүндүк берет, көбүрөөк ишеним жана эркиндик сезимин берет.

Оюн мугалимге да, окуучуларга да англис тили кызыктуу жана кызыксыз деген образды бербестен, окуу процессин жеңилдетүүгө мүмкүндүк берет, тескерисинче, ага тартууга, мотивациялоого, өнүктүрүүгө, тарбиялоого, шыктандырууга жана ачууга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Бароненко Е. А., Быстрай Е. Б., Райсвих Ю. А., Скоробренко И. А. Использование коммуникативных игр в процессе языковой подготовки будущих учителей // *Фундаментальная и прикладная наука*. 2018. № 1 (9). С. 11–15.
2. Бароненко Е. А., Райсвих Ю. А., Скоробренко И. А. Метод проектов как ресурс формирования личности будущего учителя иностранного языка // *Проектирование и экспертиза в современном образовании: методология, методы, практики* : мат-лы I-й Всеросс. науч.-практ. конф. Калуга : КГУ им. К.Э. Циолковского, 2019. С. 3–11.
3. Быстрай Е. Б., Скоробренко И. А. Речевая направленность урока иностранного языка как условие формирования коммуникативной компетенции обучающихся // *Евразийский гуманитарный журнал*. 2018. № 2. С. 99–102.
4. Гаврилова О.В. Ролевая игра в обучении иностранным языкам // *English*, 2008. № 1. С. 7–8.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-13-18

Абдуллина Лилия Бакировна, Гизатуллина Клара Харисовна

Уфа илим жана технология университети, Стерлитамак филиалы,

педагогика жана психология факультети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

Уфа илим жана технология университети, Стерлитамак филиалы,

психологиялык-педагогикалык билим берүү кафедрасы, педагогика илимдеринин кандидаты,

доцент

Стерлитамак ш., Башкортостан Республикасы, Россия

Абдуллина Лилия Бакировна, Гизатуллина Клара Харисовна

Уфимский университет науки и технологий, Стерлитамакский филиал,

факультет педагогики и психологии, кандидат педагогических наук, доцент,

Уфимский университет науки и технологий, Стерлитамакский филиал,

кафедра психолого-педагогического образования, кандидат педагогических наук, доцент

г. Стерлитамак, Республика Башкортостан, Россия

Abdullina L.B., Gizatullina K.Kh. Abdullina L.B.

Ufa University of Science and Technology, Sterlitamak branch,

Faculty of Pedagogy and Psychology, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Ufa University of Science and Technology, Sterlitamak branch,

Department of Psychological and Pedagogical Education, Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor, Sterlitamak, Republic of Bashkortostan, Russia.

КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН АЗЫРКЫ СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭЛДИК

ПЕДАГОГИКА

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО

ОБРАЗОВАНИЯ

FOLK PEDAGOGY IN THE MODERN SYSTEM OF ADDITIONAL EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада элдик педагогиканын идеяларын кошумча билим берүү мекемелеринин контекстинде колдонуу мүмкүнчүлүктөрү талкууланат. Бул маселе боюнча авторлордун ой жугуртуусу башкырт элдик педагогикасынын мисалында. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде макаланын авторлору кошумча билим берүү мекемелеринин иш системасында элдик педагогикалык идеяларды ишке ашыруу боюнча конкреттүү методикалык сунуштарды иштеп чыгышкан.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности использования идей народной педагогики в условиях учреждений дополнительного образования. Рассуждения авторов по данной проблеме строятся на примере башкирской народной педагогики. Основываясь на исследованиях ученых авторы статьи разработали конкретные методические рекомендации по внедрению народных педагогических идей в систему работы учреждений дополнительного образования.

Abstract. This article discusses the possibilities of using the ideas of folk pedagogy in the context of institutions of additional education. The authors' reasoning on this issue is based on the

example of Bashkir folk pedagogy. Based on the research of scientists, the authors of the article have developed specific methodological recommendations for the implementation of folk pedagogical ideas in the system of work of institutions of additional education.

Негизги сөздөр: элдик педагогика, кошумча билим, көрсөтмөлөр, тарбиялоо, фольклор, элдик салттар.

Ключевые слова: народная педагогика, дополнительное образование, методические рекомендации, воспитание, фольклор, народные традиции.

Keywords: folk pedagogy, additional education, guidelines, upbringing, folklore, folk traditions.

В современных условиях подрастающее поколение оказалось в экстремальных культурно-экологических условиях. Дети, подростки, молодежь большую часть времени проводят вне семьи, вне родного дома. Ослабляются, разрываются связи с родителями, семьей, родом, народной культурой, что наносит непоправимый урон не только нравственному, патриотическому и интернациональному становлению подрастающего поколения, но прежде всего их здоровью. Семья, которая всегда была главным звеном в передаче традиционной культуры народа, утрачивает свою ведущую роль в силу чрезмерной занятости родителей в производстве.

Восполнить этот недостаток в воспитании подрастающего поколения могут учреждения дополнительного образования путем внедрения в свою деятельность народных этнопедагогических идей.

Дополнительное образование — это особое (вне учебное для школьника) образовательное пространство. Оно решает задачи не только социализации, но и индивидуализации личности подростка и становится основным фактором воспитания и развития детей. Оно предназначено для свободного выбора и освоения детьми дополнительных образовательных программ, которые близки их природе, отвечают внутренним потребностям, помогают удовлетворять интересы, развивать творческий потенциал и т.д.

Требование формирования целостной личности выступает в народной педагогике как положение, в соответствии с которым следовало организовать воспитание подрастающего поколения. Воспитание таких именно качеств, по представлению башкир должно обеспечить целостность личности – «камил кеше» (совершенный человек), которая по всем отношениям является главным и основным показателем воспитанности человека [2].

В башкирском фольклоре отражаются различные стороны педагогики башкирского народного воспитания, и поэтому путем изучения фольклора можно получить целостное представление о теории и практике народной педагогики [1].

В воспитательной работе народом наряду с возрастом учитывались и индивидуальные особенности детей. В отдельных характеристиках можно даже заметить некоторые черты темперамента: «Бер аягын алгансы, икенсехен эт ашар». («Пока сдвинет одну ногу, другую собака съест» – флегматик); «Угез улһә – ит, арба ватылһа – утын». («Умрет бык – будет мясо, сломается телега – будут дрова» – флегматик). «Ут кеүек кабынырга эзер тора» («Готов вспыхнуть как огонь» – холерик).

В поговорках и пословицах постоянно подчеркивается необходимость учета индивидуальных особенностей детей. Нет абсолютно одинаковых людей: «Биш бармак, бишеге лә биш төрлө» – «И пальцы на руках не одинаковы».

Главной целью поговорки и пословицы имеют формирование нравственного облика подрастающего поколения. Само название их в башкирском языке («ейтем», «мәкәл») ассоциируется с представлениями о поучениях, нравоучениях. Поговорки и пословицы являются эффективными средствами формирования моральных представлений, выработки нравственных привычек и поведения. Например: «Ете кат үлсә, бер кат киз» – «Семь раз отмерь, один раз отрежь». «Белемһез берзе йыға, белемле менде йыға» – «Образованный одолеет тысячих, необразованный – одного» [6].

Все свойства словесного воздействия применяются в тесном контакте со средствами других методов. Например, методами морального воздействия. К приемам морального воздействия – возвышения личности или ее подавления – следует относить многочисленные обычаи, запреты, поверья, презрения, упрек, проклятье, благословение, заклинания, моления. Клятва среди башкир встречается во многих вариантах. Наиболее распространенными являются тәубә (покаяние) и ант (клятва). Клялись обычно самым дорогим: «Икмәк менән ант итәм» – «Клянусь хлебом»; «Өгәр алдаһам, ошо ерзә ер упһын» – «Если вру, пусть на этом месте земля провалится»; «Иллаһи-биллаһи» – «Честное слово».

Другим средством морального воздействия было проклятье, которое по силе воспитательного воздействия не уступает клятве: «Алланың каты кәһәре төшһөн» – «Пусть на твою голову падает самая страшная кара бога». К косвенным угрозам относятся, например: «Күрмәгәнәнде күрһәтермен әле» – «Я покажу тебе Кузькину мать».

В благословениях обычно содержится призыв: «Беҙең кеүек булығыз!» – «Будьте как мы»; «Ата-инәгеҙең исеменә тап төшөрмәгеҙ» – «Не марайте имя родителей». Есть пожелания, которые говорят гости, когда прощаются: «Бар булығыз, бай булығыз» – «Будьте вместе, будьте богаты».

Особое место в воспитательном плане занимает пожелание невесте, когда впервые переступает порог дома мужа: «Май кеүек йомшак күңелле, бал кеүек татлы телле бул» – «Пусть душа твоя будет мягкой как масло, а язык – сладкий как мед».

Качая колыбель тоже напевали благие пожелания: чтоб ноги были крепкими – твердо ходить по земле; чтоб руки были сильными – любую работу прочно делать. Если время для начала воспитания упущено или воспитание велось неправильно, приходится перевоспитывать. Недаром в народе говорится, что горбатого даже могила не исправит («Бөкөрөнө кәбер зә төзәтмәз»).

По мнению народа, причиной запущенности в воспитании является:

- а) отсутствие к детям требовательности;
- б) потакание капризам детей («Балаға юл куйһаң, һауалағы йондоҙо һорар» – «Если позволит ребенку, то и звезду с неба потребует»);
- в) нежелание родителей заниматься своими детьми. Зная причины отклонения в поведении детей, народ выработал целую систему воспитания: поучение («Кеше холкон күзәт, үзендекен төзәт» – «Следи за характером других и исправляйся»; личный пример родителей – «Ояһында ни булһа, осканы ла шул булыр» – «Чему научились в гнезде, то делают в полете»); самовоспитание – «Үз саманды үзең бел» – «Знай свою меру»; «Карға мактанһып шоңқар булмаз, ишәк мактанһып толпар булмаз» – «Ворона не станет ястребом, похваляясь, а

осел – скакуном»; «Асыуыңды ат ит, акылды тезгенендэй ит» – «Если злость твоя – конь, то разум сделай уздой». В этих изречениях выражается уверенность, что молодые люди при желании могут перевоспитать себя, т. е. выработать в себе лучшие человеческие качества – вежливость, справедливость, уважительное отношение к себе и к другим.

Итак, народная педагогика дает определенное представление о целях, задачах, методах, средствах и навыках воспитания детей с учетом их возрастных и психологических особенностей. Народной педагогикой башкир накоплен значительный потенциал приемов, форм и методов воспитания личности.

Народный опыт воспитания всегда находился в центре внимания многих педагогов, ученых, писателей. Одним из первых педагогов, обративших внимание на ценные стороны народного воспитания, был выдающийся педагог – Ян Амос Коменский.

Теоретическое обоснование народного воспитания развил великий русский педагог К. Д. Ушинский. Основательно изучив характер образования народов Европы, Ушинский пришел к выводу, что у каждого народа существует своя система воспитания.

В. А. Сухомлинский в своих трудах подчеркивал мысль о необходимости возрождения прогрессивных педагогических традиций народа и широком внедрении в семью и школу.

Наиболее полное и четкое определение содержания и сущности народной педагогики, ее особенностей, специфики как сложного и многогранного социально-педагогического явления приводится Г. Н. Волковым в фундаментальном труде «Этнопедагогика» [4]. Народная педагогика, тем самым, возводится в область особых знаний о воспитании.

Изучением народных педагогических идей занимались писатели, ученые, представители просветительского движения такие как, М. Акмулла, К. Ш. Ахияров, И. Валеев, Г. Н. Волков, А. Э. Измайлов, М. Карим, Е. Н. Медынский, Г. З. Нигматов, Н. С. Сафаров, А. М. Сафин, Л. Н. Толстой, М. Уметбаев, П. Р. Фахретдинов, Я. И. Ханбиков и многие другие.

В трудах профессора В. И. Баймурзиной, выявлены прогрессивные традиции башкирской народной педагогики, разработаны пути их использования в эстетическом и нравственном воспитании детей [5].

По результатам проведенного исследования нами разработаны педагогические рекомендации для педагогов дополнительного образования по использованию идей народной педагогики в воспитании детей на башкирских народных традициях. При разработке рекомендаций мы опирались на труды Г. Н. Волкова, В. И. Баймурзиной, К. Ш. Ахиярова. [1,2,3].

Задачи:

- формировать нравственные личностные качества: человеколюбие, честность, уважительное, бережное и добросовестное отношение к традициям родного края, уважение к взрослым и сверстникам;
- формировать национальное самосознание учащихся, уважение к своему народу;
- воспитание любви к Родине, к природе родного края;
- содействие совершенствованию навыков культуры общения, навыков активного слушания.

Формы работы: беседа, литературный анализ, инсценировка сцен, конкурс, проектирование, театрализованное представление.

Рекомендованные мероприятия:

1. Инсценировка сцен, содержащих этнопедагогические идеи, из произведений народных писателей.

2. Инсценировка народных сказок.
2. Разработка и защита проекта «Мы в башкирской юрте».
3. Беседа с элементами театрализации «Добро и Зло» в романе башкирской народной писательницы З.А. Бишевой «Емеш».
4. Гостиная бабушки. Занятие «Знатоки пословиц».
5. Театрализованное представление «Образы Красас-иней» и «Суакай-иней» в произведении З.А. Бишевой.
7. Беседа по истории дворца «Караван-сарай».
8. Беседа о башкирской национальной кухне.
9. Анализ стихотворения Ш. Бабича «Ради кого» из романа З. А. Бишевой «Емеш».
10. Конкурс рисунков и иллюстраций к фольклорным произведениям.

Приоритетными направлениями работы учреждения дополнительного образования по приобщению детей к истокам башкирской (русской) народной культуры должны быть следующие.

1. Необходимо широко использовать все виды фольклора (сказки, песенки, пословицы, поговорки, хороводы и т.д.). В устном народном творчестве как нигде сохранились особенные черты народного характера, присущие ему нравственные ценности, представления о добре, красоте, правде, храбрости, трудолюбию, верности. Знакомя детей с поговорками, загадками, пословицами, сказками, мы тем самым приобщаем их к общечеловеческим нравственным ценностям. В фольклоре каким-то особенным образом сочетается слово, музыкальный ритм, напевность, поэтому детям потешки, прибаутки, заклички звучат как ласковый говорок, выражая заботу, нежность, веру в благополучное будущее. В пословицах и поговорках метко оцениваются различные жизненные позиции, высмеиваются недостатки, восхваляются положительные качества людей. Особое место в произведениях устного народного творчества занимают уважительное отношение к труду, восхищение мастерством человеческих рук. Благодаря этому, фольклор является богатейшим источником познавательного и нравственного развития детей.

2. Большое место должны занимать народные праздники и традиции. В них фокусируются накопленные веками тончайшие наблюдения за характерными особенностями времён года, погодными изменениями, поведением птиц, насекомых, растений. Причём, эти наблюдения непосредственно связаны с трудом и различными сторонами общественной жизни человека во всей их целостности и многообразии.

3. Очень важно познакомить детей с народной декоративной росписью. Она, пленяя душу гармонией и ритмом, способна увлечь ребят национальным изобразительным искусством.

4. Знакомство с традициями и обычаями рядом живущих народов - одно из направлений работы по этнопедагогике. Занятия развивают у детей уважение к старшему поколению, ко всему окружающему его миру, к своему внутреннему «Я». Ненавязчивое, но постоянное предложение правил этикета и приобщения через адаптационные процессы к изменяющимся условиям внешней среды межпредметного общения дают ребенку широкий диапазон навыков для формирования национального самосознания, уважения к себе, родственникам, окружающим людям, родителям, воспитания патриотизма к своей Родине [3, с. 21].

Патриотизм - это чувство любви к Родине. Понятие «Родина» включает в себя все условия жизни: территорию, климат, природу, организацию общественной жизни,

особенности языка и быта, однако, не всё к этому сводится. Историческая, пространственная, расовая связь людей ведёт к формированию их духовного подобию. Сходство в духовной жизни способствует общению и взаимодействию, что в свою очередь порождает творческие усилия и достижения, придающие особое своеобразие культуре.

Подводя итог, необходимо отметить, что развитие современного общества обусловлено уровнем его отношения к культуре. Народная педагогическая культура донесла до нас древние традиции, которые не должны быть забыты. Но культура не может жить одной традицией, она постоянно поддерживается новым временем и новым поколением, вступает в несколько изменившиеся исторические условия.

Изучение народных традиций содержит в себе исключительную возможность в воспитании детей в учреждениях дополнительного образования. Отточенные поколениями народные традиции становятся основой нового восприятия современности. Поэтому можно предложить ряд рекомендаций и по использованию методов народной педагогики в воспитании детей в условиях учреждения дополнительного образования:

– прежде всего, необходимо помнить, что произведения устного народного творчества оказывают воспитательное воздействие не сами по себе, а при условии поддержания принципов и идей, выраженные в них;

– в учебно-методических разработках по воспитательной работе в учреждениях дополнительного образования необходимо обращать внимание на сохранение прогрессивных народных традиций. Миграционные перемещения молодежи, засилье прозападной культуры при определенных условиях ведут к забвению полезных традиций. В таком случае жемчужины народного творчества, народной мудрости, отлитые в краткую языковую форму, могут стать добрыми хранителями семейно – бытовых традиций;

– народная педагогика имеет все основания дополнить современную педагогическую теорию, усиливая в ней народные, общечеловеческие идеи;

Предложенные рекомендации, основанные на внедрении прогрессивных традиций башкирской народной педагогики, ценны тем, что они способствуют нравственному воспитанию учащихся. Это достигается только за счет системного, планомерного и целенаправленного включения в структуру воспитательных мероприятий в учреждении дополнительного образования содержания народной педагогики, правильного выбора методов и средств их организации с учетом народных традиций воспитания.

Список использованной литературы:

1. Ахияров К.Ш. Народная педагогика и современная школа / К.Ш. Ахияров. – Уфа: БашГПУ, 2000. – 328 с.
2. Баймурзина В.И. Общая этнопедагогика: методология, теория, практика Монография / В.И. Баймурзина. – СПб.: Социально-гуманитарное знание, 2016. – 441 с.
3. Бударина Т.А. Знакомство детей с русским народным творчеством. Конспекты занятий, сценарии календарно-обрядовых праздников. Метод. пособие для педагогов / Т.А. Бударина, Л.С. Куприна. – СПб.: Детство–Пресс, 1999.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика: учеб. для студ. сред. и высш. учеб. заведений / Г.Н. Волков. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 168 с.
5. Гизатуллина К.Х. Башкирские народные идеи эстетического воспитания в творчестве З.А. Бишевой / К.Х. Гизатуллина // Мир науки, культуры, образования. – 2018, №4. – С. 30-32.
6. Гизатуллина К.Х. Воспитание толерантной личности школьника средствами народной педагогики: монография/К.Х. Гизатуллина. -Стерлитамак: 2013. – 146 с.

УДК: 101:177.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-19-24

Адылбек кызы Гүлназ, Конгайтиева Сууракан Амановна

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, педагогика илимдеринин кандидаты,
профессор,

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент

Адылбек кызы Гүлназ, Конгайтиева Сууракан Амановна

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, кандидат педагогических наук,
профессор,

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, кандидат педагогических наук,
доцент

Adylbek kyzy Gulnaz, Kongaitieva Suurakan Amanovna

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР АРКЫЛУУ ЖАШТАРДЫ
ПАТРИОТИЗМГЕ ТАРБИЯЛОО**

**ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА ЧЕРЕЗ НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ЦЕННОСТИ В ЭПОСЕ "МАНАС"**

**TOPIC: EDUCATION OF YOUTH IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM THROUGH
NATIONAL VALUES IN THE EPIC "MANAS"**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада негизинен азыркы учурда жаштарды “Манас” эпосундагы улуттук баалуулуктар: Мекенди коргоо, ата мекенди сүйүү, адамдык асыл-нарк, “Кыргыз рухунун туу чокусу” болгон, адамзаттын жашоодогу үлгүсү Манас бабабыздын “кулаалы таптап куш кылган, Курама жыйнап журт кылган” кыргыз мамлекетибизди түптөгөнү тууралуу баяндалат. Кыргыз элинин көз карансыздыгы, эркиндиги, достук мамилеси, мекенчил күчтүү сезимдин үлгүсү тууралуу баяндалат. Манастын айкөлдүгү, достукка бекемдиги, эл аралык мамиледеги орду бар мамлекет башчысынын сапаттары, чечкиндүүлүгү, намыскөйлүгү, адилеттүүлүгү сыпатталат. “Душманга жерим бергиче, туна чөгүп өлөйүн”- деген күчтүү мекенчил сезими менен жаштарды тарбиялоодо мекенди сүйүүгө жана коргоого үндөйт.

Аннотация. В этой статье в основном рассказывается о том, как в настоящее время молодежь воспитывают национальные ценности эпоса “Манас”: защита Родины, любовь к Родине, благородство человека, “вершина кыргызского духа”, жизненный пример человечества-продеда Манас основал кыргызское государство “Кулаалы таптап куш кылдым, Курама йыйнап Журт”. Рассказывается о независимости, свободе, дружбе кыргызского народа, образце патриотического чувства. Щедрость Манаса, твердость в дружбе, решительность, честность главы государства, имеющего место в международных отношениях, справедливость описывается. “Я утону в тунце, прежде чем отдам свою землю врагу” - с сильным патриотическим чувством призывает молодежь любить и защищать Родину.

Abstract. This article mainly tells about how young people are currently being educated by the national values of the epic “Manas”: protection of the Motherland, love for the Motherland, human nobility, “the pinnacle of the Kyrgyz spirit”, a vital example of humanity -prodeda Manas founded the Kyrgyz state “Kulaaly tapap kush Kosh, Kurama yunap Zhurt”. It tells about the independence, freedom, friendship of the Kyrgyz people, a sample of patriotic feeling. The generosity of Manas, firmness in friendship, determination, honesty of the head of state taking place in international relations, justice is described.”I will drown in tuna before I give my land to the enemy ” - with a strong patriotic feeling calls on young people to love and defend their Homeland.

Негизги сөздөр: улуттук баалуулук, аң-сезим, адеп-ахлак, адилеттүүлүк, намыскөйлүк, айкөлдүк, гуманизм, мекенчилдик, ата мекен, ички жана тышкы миграция.

Ключевые слова: национальная ценность, сознание, мораль, справедливость, честность, щедрость, гуманизм, патриотизм, отечество, внутренняя и внешняя миграция.

Keywords: national value, consciousness, morality, justice, honesty, generosity, humanism, patriotism, fatherland, internal and external migration.

2011-жылдын 28 – июнунда Кыргыз Республикасынын Жогорку кеңеши тарабынан баатырдык эпосту сактоо, өнүктүрүү жана андан ары жайылтуу маселесин жөнгө салуучу, материалдык эмес маданий мурас объектеринин укуктук негиздерин бекемдөөгө өбөлгө болуучу “Манас” эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынган. Бул мыйзамдын кабыл алынышы учурдун талабы. Келечектеги жаштарды патриотизмге тарбиялоо аба менен суудай керек. Жашыруунун кереги жок. Азыркы убакта келечек жаштарыбызда “мекенге болгон сүйүү” өчүп бараткандай. Көр оокаттын айынан чет мамлекеттерге агылып кетип жатат. Мигранттардын саны күндөн –күнгө өсүүдө. Ички миграциянын өсүшү , акыркы убактагы тажик-кыргыз жарандык кагылышуулар, ар бир кыргыз жаранын кооптондурбай койбойт.

Азыркы кезде жаштарды мекенди сүйүүгө тарбиялоо, мекенге ак кызмат кылуу, мамлекетибиздин өнүгүшүнө кайдыгер карабай ар кыргыз атуулунун ыйык милдети актуалдуу курч маселелердин бири болуп саналат. Биз бул маселени ишке ашырууда “Кыргыз рухунун туу чокусу болгон “Манас” эпосуна кайрылабыз.

“Манас”- өзүбүзгө өзүбүздү тааныткан улуу зат.”Манас” аркылуу биз өзүбүздү өзүбүз бекемдейбиз, ким экенибизди далилдейбиз жана келечекке көз таштайбыз. Ар бир урпак үчүн руханий кубат.”(Ч.Айтматов)

Социалдык-экономикалык, коомдук-саясий жана руханий-маданий өзгөрүүлөр азыркы илимий-изилдөөлөргө да маанилүү милдеттерди жүктөөдө. Кыргыз Республикасынын «Мектеп окуучуларын тарбиялоо концепциясында» (2002-ж.) көрсөтүлгөн милдеттердин бири «патриот» атуулдук сапаттарды тарбиялоо» жана аскердик-патриотизмге көбүрөөк көңүл бөлүү» - деп белгиленет.

Анткени, Кыргызстанды мекендеген көптөгөн улуттар жана улут өкүлдөрүн «Биз Кыргызстандыкпыз» - дей тургандай жалпы идеологиялык ураан менен мекенди сүйүү сезими бириктирип туруусу зарыл. Андыктан, эң мурда кыргыз мамлекетинин негизги өзөгүн түзгөн, жергиликтүү кыргыз элинин мекенге болгон сүйүү сезимдери, сапаттары эң жогорку денгээлде болуусу керек. Ошондо гана башка улуттун өкүлдөрү Кыргыз Республикасын чын эле “өз мекенибиз”- деп эсептей турган абалга жетет.

Ал эми мекенди сүйүү тарбиясынын анык булагы мектептен башталары белгилүү. Ал мектепте окулуучу сабактарда да, сабактан тышкары иш-аракеттерде да уюштурулушу

керек. Ошондуктан, “патриотизм” деген түшүнүккө тиешелүү сөздөрдүн маанисин тактап алууну чечтик.

Бул түшүнүктөр алгач ирет 1789-1793-жылдары Улуу Француз революциясынын тушунда колдонула баштаган. Элдин таламдары үчүн күрөшкөн, республиканы коргогон адамдар өздөрүн «патриот» деп аташкан. Алар монархияны жактагандардан дал ушул аталыш менен айырмаланышкан.

В.И.Дальдын түшүндүрмө сөздүгүндө «Патриот-мекенди сүйүү анын жыргалчылыгын жактоо, ата журтту сүйүү, мекенчил жана ата мекенчил» деп берилет. Азыркы орус адабий сөздүгүндө «Патриот - өз мекенин сүйгөн, өз элине берилген, өз ата мекени үчүн жанын кыйууга даяр турган адам», ал эми “патриотизм - Ата мекенге болгон сүйүү”-деп берилген.

Мына жогорку окумуштуулардын “патриот” - илимий түшүнүктөрүнө кыргыз элинен Ч.Айтматов айткандай: “Океан –Манас эпосунан” жооп издеп көрөлү.

“Манас” ар түрдүү жанрдагы чыгармалардын жыйнагы, көптөгөн маалымат кабарлардын жөнөкөй топтолдусу эмес. Мазмунунун өзгөчө кенендигине, баяндоо ыктарынын ар түрдүүлүгүнө карабастан “Манас” жогорку көркөмдүккө ээ чыгарма, анын окуялары композициялык бир бүтүндүккө баш ийип турат.

Философиялык жактан «патриотизм (грек.parties-адамкерчилик ана саясий принцип, социалдык сезим, анын мазмуну-Ата мекенди сүйүү, ага адал иштөө, анын өткөн жана азыркы тарыхый окуялары менен сыймыктануу, мекендин кызыкчылыгын коргоого аракеттенүү. Патриотизм адамдын миндеген жылдар бою жыйналган эң терең сезимдеринин бири”- деп берилет (Философиялык словарь 139). илимий адабияттарда бирдей аныктама жок экени өзгөчө көңүл бөлөт.

Бардык түрдөгү окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык, Манас баатырдын өмүр жолу жана баатырдык иштери. Мына ушул баатыр Манастын эрдигин, мекенчилдигин, эмгекчилдигин, инсандык асыл-сапаттарын окуу-тарбия ишинде колдонуп, келечек муундардын жан дүйнөсүнө Манастай болуп жашоого, Ата мекенди коргоого, Ала-Тоону сактоого болгон ыйык сезимди кытай уютуп, сиңирүү керек. Карагылачы!

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди.
Душманды буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Душманга жерим бергиче,
Туулбай туна чөгөйүн.
Кашык каным калганча,

Кармашып жатып өлөйүн. Мында, Манас өзүнүн кызыкчылыгынан, элдин, жердин, мекендин кызыкчылыгын жогору коюп, жанын курман кылууга даяр экендигин көрсөтөт. Же болбосо Бакай карыянын: “Бөлүнбө кыргыз бөлүнбө, Бөлүнсөң бөрү жеп кетет. Бөлүнүп калды кыргыз деп, Бөлөк элге кеп кетет”- деген нуска сөзү, азыркы биздин аткаминерлердин бийлик талашып, карапайым элди түндүк-түштүк деп, экиге бөлгөндөргө коңгуроо кагып, эскертүү бергендей. Ансыз да кылтылдап турган заманда ич ара араздашып турсак, чет элдик душмандардын чырагына май тамаарына жол ачып бергендей болбойлу.

“Ырыс алды – ынтымак” дегендей, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бирдиктүү болсок бизге душман катыла албайт. Карт тарыхта белгилүү болгондой, Кытайдын ханы Алооке кыргыз элин кырып,

Бирин эренге,
Бирин тереңге,
Бирин Алтайга,

Бирин Кангайга таруудай чачып, жок кылган. Кыргыз калкы улуу калк. Эч бир душман жок кыла албайт. Себеби биздин дайыма рухубузду азыктандырып турган Манасыбыз бар.

Мына кыргыздын келечегине Алтайда Айкөл Манасты жаратканым берди. Атасы Жакыптын байлыгы менен Алтайды жердеп, түбөлүккө жашап калса да болмок. Бирок Кыргыздын Ала - Тоосу, ата-бабасынын киндик кан тамган жери айтылуу Кең-Кол кең Талас, Жер соорусу турбайбы- дегендей, Кулаалы таптап куш кылып, курама жыйнап журт кылып, Манас бабабыз кыргыз жерине көчүп келип, мына азыр биз жашап жаткан Кыргыз мамлекетин түптөгөн.

“Манаста эмне ыйык? Ата журт ыйык, анын боштондугу ыйык, Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Акыйкаттыкка, актыкка, адептүүлүккө негизделген достук ыйык. Ата конушка агынан жарылып, ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык. ”Манаста эмне улук? Эл-журттун мүдөө кызыкчылыктары менен жуурулушкан абийир, ар-намыс улук. ”Манаста” дагы эмне ыйык? алмуस्ताктан бери келе жаткан ата-баба салты ыйык, наркы ыйык. Апа ыйык. Ата ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык. Алысты болжоп көргөн акылман акыл эс, өзүнө да , өзгөгө да аяр караган сынчыл рух ыйык...Бүгүнкү жашообузда болгон руханий вакуумду “Манастын” ушул ыйык дөөлөттөрү менен толтуруш керек.

Кыргыз улутунун руханий турмушунун пайдубалында ата конушубуздун топурагында илгеритен жашап келеткан ушул ыйык дөөлөттөр жатышы абзел”.(С.Байгазиев).

Азыркы учурда окуу-тарбия ишинде элдик педагогиканын негизинде тарбиялоо, анын ичинен «Манас» эпосун пайдалануу б.а. Ата мекенди сүйүүгө, анын көз карандысыздыгын сактоого, улут-аралык мамилени чыңдоого тарбиялоо эң бир курч актуалдуу маселелер экендиги барыбызга маалым.

«Манас» темасындагы изилдөөлөр жалаң гана адабий дастан, фольклордук классикалык чыгарма жөнүндөгү гана сөз эмес, эң негизгиси эпостун тегерегиндеги илим сөздөрү кыргыз калкынын этногенесиси, тарыхы, эл аралык мамилелери, дүйнөгө көз карашы, салт-санаасы, эстетикасы, философиясы, он сегиз миң ааламда кыргыздын башка элдердин катарынан орун алган орду жөнүндө «Манас» жөнүндөгү изилдөөлөрдүн маңызы ушунда» - дейт С.Байгазиев.¹

Ооба, «Манасты» адабий дастан катары гана кароо анын эң укмуш жаратууларын тарытат. «Манастагы» эң сонун мазмун - бул улуу педагогика. Ал кыргыз жаштарын Ата мекенге ак ниеттик менен кызмат кылууну, келечекке жайдары кароого үйрөтөт.

¹ (Манас таануу»Б.,2000-ж.158-бет.)

Тарыхы болбой эл болбойт. Ар бир элдин керт башына тиешелүү жеке тарыхый тагдыры бар. Авар элинин улуу жазуучусу Расул Гамзатов «Эгер сен өткөндү унутсаң, келечек сени замбирек менен атат» деп бекеринен жазбаса керек. Муну менен мен эмнени айтмакчымын. Албетте «Манас» эпосу жөнүндө сөз баштагым келип турат.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин улуттук энциклопедиясы, көөнөргүс булагы, басып өткөн жолу. Эпосто кыргыз элинин кылым карыткан тарыхы, маданияты, үрп адаты, каада салты, ыр күүлөрү, улуттук психологиялык көз карашы, педагогикалык тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү, философиялык ойлору аң сезими камтылган.

Азыркы учурда келечектеги жаштарды тарбиялоодо эпостогу улуттук жана жалпы адамзаттык нравалуулук мазмун аркылуу патриоттуулукка, туулган жерге болгон сүйүүгө, «Манаста» кыргыз элинин көп кылымдар бою умтулган эркиндикке, намыска чакырат.

Манаска эң аз дегенде эле ондогон кылымдар өтсө дагы, ал бүгүнкү күндө эрдикке, тайманбастыкка, патриоттуулукка тарбиялап кызмат кылууда. Эпос, эстетикалык планда гана эмес нравалык, инсандын руханий бай болуусуна жардам берет.

Азыркы тарбиялоо иштеринде «Манастын» тарбиялык маанисин айтып жатып, учурда да ал менен жашап турса гана чындык деп эсептеш керек...»

«Ар улуттун, элдин жалпы адамзат маданиятын байыткан педагогикалык табылгалары бар» - деп чуваш элинин педогогу Г.Н.Волков айткандай кыргыз элинин эң зор педагогикалык казынасы «Манас» эпосу. Анткени, эпосто жалпы адамзаттык идеялар-гумандуулук, эл-жерин сүйүү, коргоо, достукту баалоо эң жогорку деңгээлде айтылган.

Бул идеялар жер шарынын ар бурчунда жашап жаткан адамдар үчүн керектүү тарбиялык зор мааниге ээ.

«Манас» эпосунда эң негизги орунда адеп-ахлактуулукка, гумандуулукка тарбиялоо проблемалары турат. Манастын өзүнүн образы эле-өз элине берилген туулган жерине болгон сүйүүнү даңазалап көрсөткөн образ. Мына ушул айкөл Манас атабыздын образы аркылуу келечекте жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо биздин б.а. мугалимдердин эң бир жооптуу милдеттеринин бири болуп эсептелет.

Эсенгул Ибраедин ырын алып көрөлү.

Улут болсоң тилиң менен улутсуң,

Улук болсоң дилиң менен улуксуң! Бул ыр чакырык. Бизди улут кылып турган – биздин тилибиз. Кыргыз тили-Манастын тили. Азыркы учурда “Манас” эпосуна мамлекет тарабынан камкордук көрүлүп жатат. Бул кубантарлык көрүнүш. Жыл сайын жаш манасчылар кароо-сынактары өткөрүлүүдө. Ар бир жаш манасчы, Манас айтуу менен ички дүйнөсү б.а. руху азыктанат. Манас эпосу азыркы күндө актуалдуугун жоготпостон, тескерисинче, көбүрүп- жабырып жаңы формада, жаңы түстө, жанырып адамзатты азыктандыруучу сыйкырдуу, керемет күч. ”Тил-бул элдин жүзү, автопортретти” Ч.Айтматов.Биз дүйнө жүзүнө Манасыбыз менен таанылдык.

Улутунду сактап келген эне тил,

Эр Манасты даңктап келген эне тил!

Башка улуттун тилин сүйлөп мактанба,

Жоготпостон өз тилиңди сактай бил.Өз тилиңе аяр мамиле жасоо-бул дагы мекенчилдик касиет, ыйык парз.Кыргыз тилибиз, Манасыбыз бар үчүн биздин Кыргыз мамлекети түбөлүктүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А.А. Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная. –Б: "Илим", 2013.
2. Байгазиев С. Манастаануу (окуу куралы) 2004-жыл. Бишкек.
3. Байгазиев С. Манастаануу (окуу китеби) 2022-ж. Бишкек. 20-21-бб.
4. Жайнаков А. "Манас" эпосуна кирши соз, - Б. 2010 ж.
5. "Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: Проблемалар жана көз караштар" Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Бишкек, 15-январь, 2016)
6. Конгайтиева З.А. Жеңижок жана кыргыз руху (Окуу куралы), Бишкек-2008ж. 11-бет.
7. Конгайтиева С.А. Эсеналиева Манастаануу (окуу куралы), Бишкек-2022-ж. ЖИ "Сарыбаев Т.Т." 3-б.
8. Чыңгыз Айтматов. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. - Кит. 6 Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча. _Ф.: м"Кыргызстан", 1978.
9. Юнусалиев Б. М., "Манас" эпосуна кириш соз. 1т., 6 б. - Ф., 1958
10. Жайнаков А. "Манас" эпосуна кирши соз, - Б. 2010 ж.

УДК:378:378/937:372.22

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-24-28

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Мырзатаева А.Б.

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору,
профессор,

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу,
Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, магистрант

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Мырзатаева А.Б.

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, доктор педагогических
наук, профессор,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, магистрант

Azhibayeva A.Zh., Babanazarova S.Zh., Myrzatayeva A.B.

Talas State University, Department of Pedagogy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Talas State University, Department of Pedagogy, Teacher,

Talas State University, Department of Pedagogy, Undergraduate

**КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДИАГНОСТИКАЛЫК АСПАПТАР
ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ В ФОРМИРОВАНИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ
DIAGNOSTIC TOOLS IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES
OF FUTURE TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада келечектеги педагогдордун кесиптик компетенцияларын калыптандырууда диагностикалык каражаттар берилген. Методологиялык аппараттын курамдык элементтери каралган. Математикалык

статистиканын методдору каралган (компетенттүүлүк мамиленин алкагында көп баскычтуу өлчөөлөрдүн натыйжаларын шкалага салуу); компенсатордук стратегиянын негизинде көп баскычтуу өлчөөлөр үчүн босого баллды белгилөө методикасы; кесиптик окутууда жана иштин жаңы түрлөрүн өздөштүрүүдө ийгиликти болжолдоо үчүн интеллектуалдык лабилдүүлүктү аныктоо методикасы.

Аннотация. В данной статье раскрывается диагностический инструментарий в формировании профессиональных компетенций будущих педагогов. Даны составные элементы методологического аппарата. Рассматриваются методы математической статистики (шкалирование результатов многостадийных измерений в рамках компетентностного подхода); методика установления порогового балла при многостадийных измерениях на основе компенсаторной стратегии; методика определения интеллектуальной лабильности для прогноза успешности в профессиональном обучении и освоения новых видов деятельности.

Abstract. This article reveals diagnostic tools in the formation of professional competencies of future teachers. The constituent elements of the methodological apparatus are given. The methods of mathematical statistics are considered (scaling the results of multi-stage measurements within the competence approach); a methodology for establishing a threshold score for multi-stage measurements based on a compensatory strategy; a methodology for determining intellectual lability for predicting success in vocational training and mastering new types of activities.

Негизги сөздөр: инструментарий, кесиптик компетенциялар, окутуучу, математикалык статистиканын методдору, масштабдоо, методология, окутуу.

Ключевые слова: Инструментарий, профессиональные компетенции, педагог, методы математической статистики, шкалирование, методика, обучение.

Keywords: Tools, professional competencies, teacher, methods of mathematical statistics, scaling, methodology, training.

Педагогические измерения являются ядром теории педагогических измерений, основоположниками которой явились видные исследователи 19-20-го вв., современные ученые 21 века. Прикладная статистика связана с именем Ф.Гальтона, первым исследователем, применившим статистический анализ в области психологических исследований. 20-е годы характеризовались появлением научного аппарата теории тестов, в последующие годы данная теория преобразуется в теорию педагогических измерений, которая в свою очередь трансформируется в теорию корреляции; 30-е годы появляются исследования по выявлению возможностей измерительных процедур; 40-80-е годы активно возникают усовершенствованные измерители в виде методов математической статистики; с середины 80-х годов интенсивно разрабатываются программные продукты в качестве готовых измерителей «Amos», «EQS», «SEM» и др., которые вовлекают минимальные человеческие ресурсы для осуществления процедур [1].

Фрагмент вышеуказанного ретроспективного представления этапов становления и развития теории педагогических измерений актуализирует процессы объективной и достоверной оценки исследуемых явлений. Следует отметить, что главная цель осуществления измерений – доказать эффективность применяемых инноваций, подходов, условий и т.п. Именно качественный и количественный анализ, объективная интерпретация данных, помогут сравнить динамику развития, усовершенствования реализуемых процессов.

Кузнецов И.Н. вполне справедливо утверждает, что: «Подлинно научным может быть исследование, в котором реализуются все составные элементы методологического аппарата» [2].

Содержательные элементы:

- принципы методологии: научности, системности, объективности, учёта предшествующих фактов, единства теории и практики;
- методологическая стратегия путём выбора совокупности методологических подходов: компетентностного, технологического и критериального;
- методы исследования.

Так, система методов, которые мы сгруппировали по блокам:

- 1) Содержательный.
- 2) Процессуальный.
- 3) Технологический.
- 4) Диагностический.

Содержательный блок – совокупность процессов, направленных на усовершенствование содержания образования подготовки учителей.

Процессуальный блок - система реализуемых процессов по формированию общепрофессиональных компетенций.

Технологический блок представлен совокупностью современных образовательных технологий, способствующих эффективности процесса формирования общепрофессиональных компетенций.

Диагностический блок характеризуют технологии и методы оценивания уровня сформированности общепрофессиональных компетенций, а также эффективности разработанных педагогических условий формирования педагогического явления [3].

Опишем методы (Таблица 1.).

Таблица 1. – Система методов исследования по проблеме формирования профессиональных компетенций

№	Формулировки задач исследования	Методы исследования
1	Выявить теоретические основы, современное состояние и тенденции в формировании профессиональных компетенций будущих учителей.	Теоретические методы: теоретический анализ научных, нормативных и правовых документов, источников;
2	Определить методологические аспекты формирования профессиональных компетенций будущих учителей.	работа с литературой (составление библиографии, аналитическое и сравнительное конспектирование тезисов по проблеме исследования, аннотирование близких к нашему исследованию источников, цитирование дословных выражений исследователей; конкретизация и обобщение; систематизация и синтез; индукция в рассуждениях по каждому

		изученному источнику, завершающаяся процессами резюмирования; дедукция – систематизация выявленных нами тенденций, стратегических процессов, технологий и т.п.
3	Уточнить сущность и содержание процесса формирования профессиональных компетенций будущих учителей.	Теоретические методы: анализ педагогических и научных источников по ключевым понятиям в проекции на предмет исследования; анализ нормативных источников, регламентирующих содержание педагогического процесса в вузе; анализ предшествующих педагогических источников исследователей по формированию компетенций, профессиональных в том числе. Эмпирические методы: наблюдение; анкетирование; опрос; изучение продуктов деятельности студентов в результате самостоятельных работ; эксперимент: констатирующий, формирующий.
4	Разработать педагогические формирования профессиональных компетенций будущих учителей.	Методы обработки данных: количественные, которые мы использовали для выражения в числовых показателях характеристик процесса формирования компетенций.

Выработаны рекомендации, а именно: методы математической статистики (шкалирование результатов многостадийных измерений в рамках компетентного подхода); методика установления порогового балла при многостадийных измерениях на основе компенсаторной стратегии и классификация студентов по уровню сформированности профессиональных компетенций; методика определения интеллектуальной лабильности для прогноза успешности в профессиональном обучении и освоения новых видов деятельности студентами; тест-опросник «Социально-коммуникативная компетентность», «Учебная компетентность» [4].

Таким образом, нами представлена система методов исследования, которые выступают в качестве инструментария для доказательства эффективности условий формирования профессиональных компетенций будущих педагогов начальных классов.

Список использованной литературы:

1. Гуськова, М.В. Основы эволюции в управлении качеством образования: монография/М.В. Гуськова. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 204 с.
2. Кузнецов, И.Н. Диссертационные работы: Методика подготовки и оформления [Текст]: учебно-методическое пособие / И.Н. Кузнецов. – 4-е изд. – М.: Дашков и К, 2012. – 488 с.
3. Ажибаева, А.Ж. Теория и практика управления качеством подготовки учителей начальной школы [Текст]: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01/ А.Ж. Ажибаева – Б., 2018. - 253 с.
4. Колдаев, В.Д. Методология и практика научно-педагогической деятельности [Текст]: учебное пособие / В.Д. Колдаев. – М., 2017. – 400 с.

УДК:378:378/937:372.22

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-28-32

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Нурадилова М.Н.

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору,
профессор,

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу,
Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, магистрант

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Нурадилова М.Н.

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, доктор педагогических наук, профессор,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, магистрант

Azhibayeva A.Zh., Babanazarova S.Zh., Nuradilova M.N.

Talas State University, Department of Pedagogy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Talas State University, Department of Pedagogy, Teacher,

Talas State University, Department of Pedagogy, Undergraduate

**ОКУТУУНУН ООЗЕКИ МЕТОДДОРУН БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУ
ПРОЦЕССИНДЕ КОЛДОНУУ**

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВЕСНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ
ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

**THE USE OF ORAL TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS
OF PRIMARY SCHOOL**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада окутуунун оозеки ыкмалары жана алардын башталгыч мектептин окуу процессинде колдонулушу берилген. Окутуунун оозеки методдору - аңгеме, баарлашуу, лекция ж.б. түрлөрү берилген. Оозеки баяндоонун бардык түрлөрүндө билимди башка методдор менен айкалыштырууга жана окуучулардын

максималдуу активдүүлүгүн камсыздоого умтулуусу керек экени берилген. Окутуунун оозеки баяндоосу менен бирге, жаны окуу материалдарын кабыл алуу жана түшүнүү боюнча окуучулардын өз алдынча иш ыкмалары каралган. Өз алдынча окуу ишинин дидактикалык мааниси, анын негизинде билимди өздөштүрүү боюнча ар бир окуучунун активдүү таанып-билүү иш-аракеттери менен шартталганы айтылат.

Аннотация. В этой статье представлены словесные методы обучения и их использование в процессе обучения в начальной школе. Словесные методы обучения - это рассказ, общение, лекция и другие. Даны виды устного повествования, где указано, что необходимо стремиться объединить знания с другими методами и обеспечить максимальную вовлеченность учащихся. Наряду с устным изложением обучения предусмотрены методы самостоятельной работы учащихся по восприятию и пониманию нового учебного материала. Дидактическая значимость самостоятельной учебной работы заключается в том, что она обусловлена активной познавательной деятельностью каждого ученика по усвоению знаний на ее основе.

Abstract. This article presents verbal teaching methods and their use in the learning process in primary school. Oral teaching methods are a story, communication, lecture, etc. B. types are given. In all types of oral narration, it is indicated that it is necessary to strive to combine knowledge with other methods and ensure maximum involvement of students. Along with the oral presentation of the training, methods of independent work of students on the perception and understanding of new educational material are provided. The didactic significance of independent educational work lies in the fact that it is conditioned by the active cognitive activity of each student to assimilate knowledge based on it.

Негизги сөздөр: окутуу, метод, башталгыч мектеп, окуу процесси, ангеме, баарлашуу, оозеки методдор, баяндоо.

Ключевые слова: обучение, метод, начальная школа, учебный процесс, ангема, общение, устные методы, повествование.

Keywords: teaching, method, primary school, educational process, angema, communication, oral methods, narration.

Оозеки окутуу методдору мугалимден логикалык ырааттуулукту жана түшүндүрүүдө далилдүүлүктү, материалдын негиздүүлүгүн, адабий жактан туура, так сүйлөөнү талап кылат. Окутуунун оозеки методдоруна ангеме, баарлашуу, лекция ж.б. түрлөрү кирет [1].

Заманбап дидактика оозеки окутуу методдоруна чоң маани берет. Эң маанилүү педагогикалык талаптарга насаатчынын сөзү окуучулар үчүн эмоционалдык таасир берет, эбегейсиз тарбиялык мааниге ээ, ар тараптуу өнүккөн адамдын инсандык сапаттарын, жүрүм-турумун, илимий көз карашын калыптандыруунун маанилүү каражаты болуп саналат [2].

Мугалим тарабынан материалдын оозеки баяндоосунун ар кандай түрлөрү төмөнкү негизги педагогикалык талаптарга жооп бериши керек:

1. Маанисин баалоо үчүн идеологиялык багытын аныктоо.
2. Билимдин системалуу мүнөзү, алардын аң-сезимин камсыз кылган логикалык ырааттуулук жана далилдүүлүк.
3. Так жана билимди бекем өздөштүрүүгө, туура жалпылоо жана тыянак чыгаруу үчүн керектүү негизди түзүүгө көмөктөшөт.

4. Окуучулардын кызыгуусун туудурган жана көңүлүн бурган, акылына гана эмес, сезимдерине да таасир эткен, изилдеп жаткан материалды кабылдоо процессин жеңилдеткен мугалимдин сөзүнүн образдуулугу, эмоционалдуулугу жана тууралыгы.

5. Окутуунун ырааттуу этаптарында мугалим тарабынан материалды оозеки баяндоону акырындык менен татаалдаштырууну жана окуучулардын абстрактуу ой жүгүртүүсүн күчөтүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу [3].

Оозеки баяндоонун бардык түрлөрүндө билимди башка методдор менен айкалыштырууга (баяндоонун жүрүшүндө иллюстрацияларды, көнүгүүлөрдү ж. б. колдонуу менен) жана окуучулардын максималдуу активдүүлүгүн камсыздоого (аларды тема менен алдын ала тааныштыруу жолу менен, баяндоонун максатын жана планын кыскача ачуу, баяндоонун жүрүшүндө коюу, баяндоонун көйгөйлүү мүнөзү, баяндоонун жүрүшүндө ойду ишке ашыруучу суроолорду коюу аркылуу) умтулуусу зарыл. Мугалим тарабынан материалды берүүдө темпи жана дикциясы чоң мааниге ээ. Өтө тез темп менен уккан нерсени кабыл алууну жана түшүнүүнү кыйындатат, өтө жай темп менен окуучулардын кызыгуусу жана көңүлү жоголот, монотондуу баяндоо да жакшы натыйжаларды бербейт [4].

Оозеки окутуу методдоруна аңгеме, лекция, баарлашуу кирет.

Аңгеме - бул билимди ырааттуу жеткирүү үчүн колдонулган окуу материалынын монологиялык баяндоосу. Бул ыкма башталгыч класстарда фактылар, сүрөттөр, окуялар, түшүнүктөр басымдуулук кылган сүрөттөөчү материалды айтууда кеңири колдонулат. Бул методдун жетектөөчү функциясы – окутуу. Коштоочу функциялар – өнүктүрүү, тарбиялоо жана контролдоо-коррекциялоо [5]. Максаты боюнча, аңгеменин бир нече түрү бар: аңгемеспектакль, аңгеме-баяндоо, аңгеме – корутунду. Биринчисинин максаты - окуучуларды жаңы материалды үйрөнүүгө даярдоо, экинчиси, белгиленген мазмунду баяндоо үчүн кызмат кылат, үчүнчүсү – жыйынтыктайт. Бул методдун натыйжалуулугу негизинен мугалимдин айтып берүү жөндөмүнө, ошондой эле педагог колдонгон сөздөр жана сөз айкалыштары окуучулар үчүн канчалык түшүнүктүү жана алардын өнүгүү деңгээлине туура келгенине жараша болот. Ошондуктан, аңгеменин мазмуну окуучулардын тажрыйбасына негизделиши керек, ошол эле учурда аны кеңейтүү жана жаңы элементтер менен байытуу. Аңгеме окуучулар үчүн ырааттуу, логикалык, ынандыруучу сөз куруунун үлгүсү катары кызмат кылат, өз оюн сабаттуу билдирүүгө үйрөтөт. Сабакта окуяга даярдануу менен мугалим план түзүп, керектүү материалдарды, ошондой эле колдо болгон шарттарда максатка максималдуу жетүүгө өбөлгө түзүүчү методикалык ыкмаларды тандайт. Аңгеменин жүрүшүндө негизги нерсе баса белгиленет [6]. Аңгемени даярдоо жана өткөрүү процессинде тажрыйбалуу мугалимдер мындай дидактикалык талаптарды жетекчиликке алышат:

- башталгыч мектеп курактагы балдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Аларда көңүл буруу, кабыл алынган фактыларды, окуяларды максаттуу талдоо керек. Алар тез эле алаксып, чарчап, мугалимдин баяндоосун көпкө чейин уга албай калышат;
- теманы так аныктоо, балдардын кызыгуусун, көңүлүн темага буруу;
- сабактын башталышында балдарды жаңы материал менен тааныштыруу;
- баяндалып жаткан материалдын илимий, ишенимдүү болушун камсыз кылуу;
- баланын өзөктүү сапаттарын тарбиялоого көңүл бурууга, окуяларга, аракеттерге, фактыларга баа берүүгө, өз пикирин билдирүүгө, өз сезимдерин, мамилелерин билдирүүгө үйрөтүү;

- балдарды аңгеменин мазмунунун планы менен тааныштыруу, материалды системалык, логикалык жактан баяндоо;
- жетектөөчү жоболорду, идеяларды, социалдык маанилүү түшүнүктөрдү бөлүп көрсөтүү, аларга балдардын көңүлүн буруу;
- жалпылоо үчүн зарыл болгон ачык, типтүү фактыларды, кызыктуу жана ынандуу мисалдарды тандап алуу, балдардын конкреттүү түшүнүктөрүнө таянуу;
- материалды окуучулар үчүн жеткиликтүү, эмоционалдуу, экспрессивдүү формада берүү;
- корутундуну, аныктаманы иштеп чыгуу керек болгондо, окуу материалынын оор бөлүгүнө көңүл буруу;
- эвристикалык ыкмаларды киргизүү, көйгөйлүү маселелерди коюу жана чечүү аркылуу балдардын көңүлүн активдештирүү;
- тексттин үзүндүлөрүн, фрагменттерин окуу менен айкалыштыруу;
- баяндоону иллюстрациялар жана башкалар менен коштоо;
- эң маанилүү тыянактарды кайталоо [7].

Баарлашуу - бул ар кандай окуу максаттары менен сабактын каалаган этабында боло турган окутуунун кеңири таралган ыкмасы: үйдө жана өз алдынча иштерди текшерүүдө, жаңы материалды түшүндүрүүдө, жыйынтыгын бекитүүдө жана кайталоодо, окуучулардын суроолоруна жооп берүүдө. Окуучулар изилдеп жаткан материал жөнүндө кээ бир маалымат, башкача айтканда, маек үчүн негиз бар болгон учурларда жүзөгө ашырылат. Баарлашуу окуу куралын байланыштырууга мүмкүндүк берет, баланын жеке тажрыйбасы менен байланыштуу болот. Баарлашуу процессинде окуучулар керектүү билимди кайталап, аны окуу материалы менен байланыштырышат. Мугалим окуучунун суроолору жана жооптору аркылуу, ал бала эмнени түшүнүп, эмнени түшүнбөгөнүн көрөт. Ошондуктан, маек учурунда, ал толуктоолорду жасай алат. Баарлашуу баштапкы окутууда артыкчылыктуу мааниге ээ. Алгачкы илимий билим баланын идеяларына, анын жеке тажрыйбасына негизделет. Башталгыч класстарда сабакта жаңы материалды өздөштүрүү үчүн негиз болуп саналган башталгыч класстын окуучусунун аң-сезиминде жаңы материалды балдарга белгилүү болгон нерселер менен байланыштырууну максат кылган баарлашуудан башталат [6].

Эвристикалык баарлашуу жаңы билимди берүү максатында берилет. Суроолор жана кабыл алынган жооптор окуучунун оюн жаңы тыянактарга жеткире турган абалда турат. Окуучулар өзүлөрү ачылыш жасап жаткандай субъективдүү таасир калтырышат. Азыркы учурда, баарлашуунун бул түрү проблемалык окутууда кеңири колдонулат [7].

Маектешүүнүн ийгилиги бир катар суроолорду берүүдөн жана окуучулардын жоопторун билүүдөн көз каранды. Эгерде балдар суроонун мазмунун жетиштүү деңгээлде түшүнбөсө, анда окуучулардын жоопторунун негизинде суроонун текстин өзгөртүү керек. Тез жооп алуу үчүн тактоочу суроолорду берүү сунушталбайт. Суроолордун окшош мүнөзүн окуучунун ой жүгүртүүсүндө белгилүү бир жолду уюштуруу максатында окутууда колдонсо болот. Суроолор ой жүгүртүүнүн белгилүү бир логикалык формасын камтышы керек: жалпыдан конкреттүүгө жана конкреттүү фактылардан жалпыга өтүү, салыштыруу, талдоо, синтездөө, жалпылоо, абстракциялоо жана башка ой жүгүртүүлөр каралат.

Башталгыч класстарда балага жооптун бардык мазмунун айтууга үйрөтүү маанилүү. Кандай гана жооп болбосун, мугалимдин милдети - окуучуларга берилген суроо боюнча маалымат алуу жана анын туура ой жүгүртүп жаткандыгын түшүнүү. Кээде окуучу окуу

материалын тайыз түшүнөт жана жоопту түзө албайт, бирок окуу материалын түшүнөт. Окутуунун ыкмасы катары баарлашуунун артыкчылыгы, ар бир жоопто мугалим окуучунун билими жөнүндө маалымат алат. Кошумча суроолор менен окуучунун ой жүгүртүүсүн тактайт жана ошону менен таанып-билүү иш-аракеттерин жакшы башкарууга мүмкүнчүлүктөрүн алат [2].

Окуу китеби менен иштөө.

Окутуунун оозеки баяндоосу менен бирге, жаңы окуу материалдарын кабыл алуу жана түшүнүү боюнча окуучулардын өз алдынча иш ыкмалары болуп саналат. Өз алдынча окуу ишинин дидактикалык мааниси, анын негизинде билимди өздөштүрүү боюнча ар бир окуучунун активдүү таанып-билүү иш-аракеттери менен шартталган. К.Д. Ушинский, мисалы, окуучунун өз алдынча иштеши гана билимди терең өздөштүрүүгө шарт түзөт деп эсептеген. Окуу китеби жана окуу адабияты боюнча иштөө методунун маңызы жаңы билимдерди өздөштүрүү ар бир окуучу тарабынан окуу китеби боюнча окуп жаткан материалды ой жүгүртүү жана анда камтылган фактыларды, мисалдарды жана алардан келип чыккан теориялык жалпылоолорду (эрежелерди, тыянактарды ж.б.) түшүнүү жолу менен өз алдынча жүзөгө ашырылгандыгында турат. Ошол эле учурда билимди өздөштүрүү менен, окуучулар китеп менен иштөө боюнча көндүмдөргө ээ болушат. Бул метод жөнүндө түшүнүк берет жана анда эки маанилүү өз ара байланышкан тараптарды баса белгилейт: окуучулардын материалды өз алдынча өздөштүрүүсү жана окуу адабияты менен иштөө жөндөмүн калыптандыруу болуп саналат.

Ошентип, башталгыч мектептин окуу процессинде колдонулган оозеки окутуу методдорунун ийгилиги мугалимдин оозеки түшүндүрмөнү туура түзүү жөндөмүнөн жана окуучунун оозеки баяндоодогу материалдын мазмунун түшүнүү жөндөмүнөн көз каранды. Бул ыкма окуу процессинде негизги болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдыкеримова М.А., Токсонбаева Э.Т., Кадырбекова Р.Т. Жалпы педагогика. – Бишкек, 2013. – 476
2. Апыш Б., Бабаев Д., Жоробеков Т. Педагогика. Окуу китеби. – Б., 2002. – 432 б.
3. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М., 1985
4. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения М., 1981.
5. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери – Б., 2002. – 148 б.
6. Мамбетакунов, Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек, 2015. – 126 б.
7. Основы дидактики. Под ред. Есипова Б.П. М., 1967

УДК: 378:378/937:372.22

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-33-38

Ажибаева А.Ж., Кочоралиева Б.А., Нурадилова М.Н.

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору,
профессор,

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу,
Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, магистрант

Ажибаева А.Ж., Кочоралиева Б.А., Нурадилова М.Н.

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, доктор педагогических
наук, профессор,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, магистрант

Azhibayeva A.Zh., Kochuralieva B. A., Nuradilova M.N.

Talas State University, Department of Pedagogy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Talas State University, Department of Pedagogy, Teacher,

Talas State University, Department of Pedagogy, Undergraduate

**ООЗЕКИ МЕТОДДОРДУ КОЛДОНУУДА ЭМГЕККЕ ОКУТУУДАГЫ САБАКТАРДА
ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮК
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЛОВЕСНЫХ МЕТОДОВ
PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE LESSONS OF LABOR TRAINING
WITH THE USE OF ORAL METHODS**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада оозеки методдорду колдонууда эмгекке окутуудагы сабактарда педагогикалык ишмердүүлүгү каралат. Окутуунун оозеки ыкмалары жана алардын башталгыч мектептин окуу процессинде колдонулушу берилет. Баланы окутууда, тарбиялоодо жана жалпы билим берүүчү мектептин баштапкы баскычында окуучулардын сабакта жана сабактан тышкары иш-аракеттери аркылуу ишке ашырылат деп берилген. Эмгек ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизинде окуучулардын инсандык сапаттарын тарбиялоосу каралган. Мугалимдин баяндоосу материалдарды, жабдууларды, графикалык куралдарды көрсөтүү менен коштолору берилген.

Аннотация. В этой статье дана педагогическая деятельность на уроках трудового обучения с использованием словесных методов. Даны словесные методы обучения и их применение в процессе обучения в начальной школе. На начальном этапе образования обучение, воспитание и образование ребенка осуществляется посредством непрерывной и внеклассной деятельности учащихся. На основе формирования трудовой деятельности предусмотрено обучение учащихся начальной школы. Рассказ учителя сопровождается демонстрацией материалов, оборудования и графических инструментов.

Abstract. This article discusses pedagogical activity in the lessons of labor training using oral methods. Oral teaching methods and their application in the learning process in primary school are given. It is provided that the education, upbringing and education of a child at the initial stage of education in a comprehensive school is carried out through the regular and extracurricular activities of students. On the basis of the formation of labor activity, the education of personal qualities of

students is provided. The teacher's story is accompanied by a demonstration of materials, equipment, and graphic tools.

Негизги сөздөр: оозеки методдор, эмгекке окутуу, педагогикалык ишмердүүлүк, башталгыч класс, окутуу, тарбиялоо.

Ключевые слова: словесные методы, трудовое обучение, педагогическая работа, начальная школа, образование, воспитание.

Keywords: oral methods, labor training, pedagogical activity, primary school, education, upbringing.

Үзгүлтүксүз билим берүү системасында башталгыч мектептин мааниси билим берүүдө анын үзгүлтүксүздүгү менен биринчи кезекте, баланын инсандык калыптанышында жана өнүгүшүндө туруктуу, кайталангыс баалуулугу менен аныкталат. Ушуга байланыштуу баштапкы баскычтын негизги функциясы окуучулардын интеллектуалдык, эмоционалдык, коммуникативдик даярдыгын курчап турган дүйнө менен активдүү өз ара аракеттенүүгө калыптандыруу болуп саналат.

Эмгекке окутуу - баланы окутуунун, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн милдеттүү шарты жана курамдык бөлүгү жана жалпы билим берүүчү мектептин баштапкы баскычында окуучулардын сабакта жана сабактан тышкары иш-аракеттери аркылуу ишке ашырылат. Эмгекке окутуунун максаты - эмгек ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизинде окуучулардын инсандык сапаттарын тарбиялоо. Бул максат төмөнкү милдеттерди шарттайт:

- сенсордук жана акыл-эс жөндөмдөрүн өнүктүрүү, адеп-ахлактык, эстетикалык тарбиялоо;
- окуучулардын жүрүм-турумун тарбиялоо, шыктарын жана кызыкчылыктарын калыптандыруу;
- окуучуларда ар кандай материалдарды көркөм иштетүү, конструкциялоо жана моделдөө, эмгектин жөнөкөй куралдары менен иштөө боюнча практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу;
- өз чыгармачылыгын, техникалык ой жүгүртүү элементтерин өнүктүрүү;
- эмгектик иш-аракеттерди пландаштыруу көндүмдөрүн максаттуу жана системалуу калыптандыруу, өзүнүн жана башкалардын эмгегине баа берүүнү өз алдынча жана өз ара контролдоо, өзүн-өзү тейлөө ж.б. [5].

Маалымат булактары менен аныкталган окутуу методдору үч негизги түрдү камтыйт: оозеки, демонстрациялык жана практикалык методдор.

Оозеки ыкмалар.

Эмгекке окутуу практикасында эң кеңири таралганы аңгеме, баарлашуу, инструктаж сыяктуу оозеки методдор болуп саналат.

Оозеки ыкмалар кыска жана так болушу менен мүнөздөлөт. Ишти даярдоодо мугалим жумуш ордун кантип рационалдуу уюштурууну түшүндүрөт; пландаштырууда – чиймени кантип түзүү жана иштин ырааттуулугун аныктоо; түшүндүрүү процессинде мугалим материалдардын максаты, рационалдуу эмгек иш-аракеттери, ыкмалары жаңы техникалык терминдер менен тааныштырат [5]. Инструктаж окутуу ыкмасы катары да, сабакта колдонулган оозеки методдордун жыйындысы катары каралышы мүмкүн. Окутуу ыкмасы катары окуучулардын практикалык иш-аракеттерин жөнгө салуу боюнча түшүндүрүү, эмгек иш-аракеттеринин ыкмасы катары түшүнүлөт. Киришүү инструкциясы конкреттүү эмгек тапшырмасын коюуну, мүнөздөөнү, эмгек ыкмаларын аткаруу эрежелерин түшүндүрүүнү

жана өзүн-өзү көзөмөлдөөнү камтыйт. Учурдагы инструкция кетирилген каталарды түшүндүрүүнү, туура эмес иштөөнүн себептерин аныктоону жана туура ыкмаларды түшүндүрүүнү камтыйт. Жыйынтыктоочу инструктаж иштерди талдоону, иште кетирилген каталарды мүнөздөөнү жана окуучулардын ишин баалоону камтыйт [5].

Аңгеме мугалим тарабынан негизинен жаңы билимди берүү үчүн колдонулат. Ал кыска жана так, техникалык деталдарды баяндоо менен айкалыштырышы керек. Аңгеме индуктивдүү, дедуктивдүү принциптерге негизделиши мүмкүн. Биринчи учурда, мугалим балдарды техниканын жана өндүрүштүн конкреттүү объектилери менен тааныштырат жана бара – бара жалпылоого өтөт; экинчисинде, окуучуларды жалпы түшүнүктөр менен тааныштырат, андан кийин конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт; үчүнчүсүндө, башталгыч мектеп окуучуларын объектилерди түшүнүүгө алып келет. Башталгыч класстарда мугалимдин айтуусу, эреже катары, окуучулар мурда алган билимдерге таянат, балдардын белгилүү объектилер жөнүндө түшүнүктөрүн системалаштырат, билимди практикада колдонууга үйрөтөт. Эмгек сабагында мугалимдин баяндоосуна өтө аз убакыт бөлүнөт, ошондуктан анын мазмуну өтө кыска болушу керек, сабактын максатына жана практикалык эмгек милдетине так ылайык келиши керек. Мугалимдин баяндоосу материалдарды, жабдууларды, графикалык куралдарды көрсөтүү менен коштолот. Жаңы терминдерди колдонууда мугалим аларды так айтып, доскага жазышы керек. Аңгеме төмөнкү дидактикалык талаптарга жооп бериши керек: логикалык жактан ырааттуу, так, далилдүү, башталгыч класстын окуучулары үчүн жеткиликтүү болуусу керек [5].

Маектешүүнүн максаты - жаңы билимге ээ болуу жана аны мугалим менен окуучулардын оозеки аркылуу бекемдөө болот. Ал балдардын ой жүгүртүүсүн активдештирүүгө өбөлгө түзөт: мугалимдин жетекчилиги астында балдар окуу материалын түшүнүшөт, талкуулашат, теориялык материал менен практиканын ортосунда байланыш түзүшөт. Баарлашуу сабактын ар кандай этаптарында колдонулушу мүмкүн. Сабактын башында өткөрүлгөн маектешүү балдарга мурунку сабактар менен байланыш түзүүгө, жумушка керектүү материалдарды аныктоого, эмгек процессинин ырааттуулугун көрсөтүүгө жардам берет. Эвристикалык баарлашуу өзгөчө баалуу болуусу керек, ал мүмкүн болушунча окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирүү, мүмкүн болгон окуу маселелерин өз алдынча чечүү. Аңгеме сыяктуу эле, баарлашуу табигый объектилерди жана алардын сүрөттөрүн көрсөтүү менен коштолсо, ынандырарлык болот. Практикалык иштин жүрүшүндө учурдагы аңгемелешүүнү өткөрүү зарылдыгы келип чыгышы мүмкүн, анда мугалим конкреттүү суроолорду коюу жана аларга жооп берүү жолу менен эмгек процесси жөнүндө кошумча маалыматтарды берет. Практикалык иш аяктагандан кийин көбүнчө жыйынтыктоочу маек өткөрүлөт, анын негизги максаты – окуучулардын иштерин талкуулоого тартуу, алардын ишинин натыйжаларына сын көз менен мамиле кылууга үйрөтүү. Өткөрүлгөн маектер билим берүү, тарбиялоо маанисине ээ болот.

Демонстрациялык методдор окуучулардын конкреттүү предметтерди жана алардын образдарын түздөн-түз кабылдоосун камсыз кылуу менен окуу визуалдык принцибин ишке ашырат. Демонстрация ыкмалары баланын сезүү жана ой жүгүртүү процесстерин активдештирип, окуу материалын өздөштүрүүнү жеңилдетет. Белгиленгендей, мугалимдин карамагында болгон көрсөтмө куралдарды эки топко бөлүүгө болот: табигый жана визуалдык. Натуралдык куралдар материалдарды, даяр буюмдардын үлгүлөрүн камтыйт, сүрөттөөлөргө столдун макеттери, моделдери, фотосүрөттөр, чиймелер, диаграммалар,

технологиялык карталар ж.б. ар бир конкреттүү учурда мугалим сабак үчүн эң оптималдуу көрсөтмө куралдарды тандайт [5].

Демонстрациялык куралдарды колдонуунун болжолдуу тизмеси

Таблица 1.

Программа боюнча иштердин түрлөрү	Куралдар
1. Балдарды материалдар менен тааныштыруу: кагаз, картон, кездеме, ар кандай материалдар.	Материалдарды таратуу топтомдору.
2. Табигый материалдарды колдонуу жөнүндө маалыматтарды балдарга билдирүү.	Технологиялык каражаттар. Кино тасмалар. Сүрөттөр.
3. Материалдардын касиеттерин тажрыйба жүрүшүндө изилдөө.	Таблицалар.
4. Материалдарды иштетүү ыкмаларын үйрөнүү: инструменттер, приборлор, иштөө ыкмалары менен таанышуу. Программада каралган буюмдарды даярдоо.	Куралдар. Технологиялык таблицалар. Эмгек маданияты боюнча таблицалар. Технологиялык карталар.
5. Эмгек сабактарында жана сабактан тышкаркы убакта практикалык көндүмдөрдү бекемдөө.	Буюмдардын үлгүлөрү. Технологиялык карталар. Үйдө жасалган (куралдар) нерселер.

Ар бир окуу куралы, өзү жасаган куралдар (нерселер), окуу – тарбиялык милдеттерге жооп бериши керек, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык келиши керек. Окуу куралдары окуучуларга эң жалпы жана мүнөздүү нерселерди табууга жардам бериши керек. Алар так, кыска, ынанымдуу болуусу зарыл. Мугалим демонстрациясын түшүндүрмө менен айкалыштырат. Мисалы, 3-класста конверт жасоодо мугалим окуучуларга бир конвертти жасап көрсөтөт. Конверттерди жасоодо балдар конверттердин капталдарынын жана тилкелеринин санын белгилешет. Мугалим бүктөлгөн конвертти жогорку сол бурчуна бекем кысып, карандаш менен белгилөөнү сунуш кылат. Мугалим балдарды сызгыч менен текшерип, оңдоолорду киргизүүгө чакырат. Мугалим конвертти жабыштыруу үчүн эмне кылуу керек деп сурайт? (Үч кошумча бүктөм сызгыч тартылышы керек). Кагаз тегиз бүгүлүшү үчүн, кайчынын учтуу учу менен бүктөө керек. Тилкелер ийилген капталдарын үстүнөн жаап турат. Айрым окуучулардын тилкелери капталдарына жабышпайт. Өлчөмдөрдү дагы бир жолу текшерип, так эместиктерди жоюу керек. Жармаштыруу операциясы акыркы болуп саналат. Мугалим көрсөтүп жатып, чиймеде ар бир сызыктын өз максаты бар экенин көрсөтөт: контурлар катуу калың сызык менен, өлчөмдөр – жука үзгүлтүксүз сызык менен, эки чекиттүү бүктөм – штрихпункттуу сызык менен белгиленет, өлчөмдөрү миллиметр менен көрсөтүлөт. Мугалим дагы бир жолу конверттерди жабыштырып, белгилеринин тактыгын текшерүүнү сунуштайт. Мугалимдин сөзү менен

натуралдык предметтердин демонстрацияларынын айкалышы окутууну кыйла жеткиликтүү кылат, балдардын эмгекке болгон тапшырмасына кызыгуусун жана алардын чыгармачылык демилгесин ойготот. Буюмдун үлгүсүнө активдүү байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында балдар өздөрү ишти эмнеден баштоону, кайсы элементтерден курууну, кандай материалдарды даярдоону, кандай ыкмалар менен технологиялык операцияларды жүргүзүүнү аныкташат [5].

Эвристикалык баарлашуулар менен айкалышкан демонстрациялар эмгекке окутуу сабактарында өзгөчө пайдалуу. Мындай учурда байкоо жүргүзүү процессинде балдар эмгек процессин жүргүзүүнүн рационалдуу жолдорун өз алдынча издөөгө түрткү алышат.

Эмгек ишмердүүлүгүн уюштурууда, коопсуздук техникасын изилдөөдө таблицалар кеңири колдонулат. Айрым учурларда мугалим таблицаларды иллюстрация катары колдонсо, кээ бирлеринде көрсөтмө катары колдонот. Мисалы, кагаз ийилүү процесстерин көрсөткөн таблицалар иштөө ыкмаларын түшүндүрүүдө иллюстрация катары, ал эми практикалык иш учурунда көрсөтмө катары колдонулат. Кээ бир темалар боюнча, эмгекке окутуу сабактарында окуучуларга белгилүү бир тема боюнча бир катар сүрөттөрдү көрсөтүү зарыл болуп саналат.

Класста даяр сүрөттөрдү көрсөтүү менен бирге мугалим бардык талаптарды так сактоо менен доскадагы сүрөттөрдүн чиймелерин, эскиздерин аткарышы керек.

Практикалык методдор.

Эмгекке окутуу сабактарында окуучулар жалпы эмгек көндүмдөргө ээ болушат: жумуш ордун жабдуу, белгилөө, иштеп чыгуу, өлчөө, чогултуу, жасалгалоо иштерин жүзөгө ашыруу, өзүн өзү контролдоо. Чеберчилик - бул иш жүзүндө колдонулган билим. Билгичтик окуучунун туура иш ыкмаларын тандоо менен берилген иш-аракеттерди аң-сезимдүү аткаруусун билдирет. Билимдердин жөндөмдүүлүккө айланышы үчүн кошумча инструктаждарды жана сабактарды өткөрүү зарыл. Көндүмдөрдү окутуу процессинде бала башкалардын тажрыйбасын, мисалы, мугалимдин тажрыйбасын кабыл алат, бирок бул учурда негизги роль окуучунун жеке тажрыйбасына таандык [5]. Көндүмдөрдү үйрөтүүдө майда элементтерге бөлүнөт – эмгек ыкмалары жана иш-аракеттери. Окутуунун биринчи этабында ар бир эмгек иш-аракетин окуучу жай темп менен жүргүзөт, ар бир элемент кылдаттык менен жасалат. Маанилүү жана өздөштүрүлгөн эмгек иш-аракеттери акырындык менен эмгек ыкмаларына бириктирилет, бул өз кезегинде атайын көнүгүүлөр процессинде андан ары өркүндөтүүнү талап кылат. Эмгек техникасы акырындык менен эмгек көндүмдөрүнө бириктирилет. Көндүмдөр баланын автоматташтырылган иш-аракетин түшүнгөн чеберчиликтин баштапкы баскычы катары каралат. Бирок, кыйла татаал көндүмдөргө практикаланган көндүмдөрдүн элементтери кириши мүмкүн. Жөндөмдүүлүк дайыма эмгек иш-аракеттерин автоматтык эмес, аң-сезимдүү аткаруу менен байланыштуу экендиги менен чеберчиликтен айырмаланат. Башталгыч класстарда мугалим автоматташтырылган көндүмдөрдүн деңгээлине жеткирүү максатын койбойт, графикалык маалыматты иштетүү жана иштин эң жөнөкөй инструменттерин өздөштүрүү боюнча эң жөнөкөй аракеттери каралат. Ошондуктан, эмгекке окутууда сабактадын негизги басымы - бул балдардын эмгек көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат [5]. Эмгекке даярдоодо башталгыч класстардын окуучуларынын үч негизги жөндөм топтору түзүлөт. Биринчи топко көндүмдөр кирет: өлчөө, эсептөө, графикалык, технологиялык; экинчисине – жалпы эмгек көндүмдөрү: уюштуруучулук, конструктордук, диагностикалык, оператордук; үчүнчүсүнө –

атайын эмгек көндүмдөрү: кагаз, картон, кездеме, ар кандай материалдарды иштетүү, жыйноо ж.б. [5].

Ошентип, көндүмдөрдү калыптандыруу ар дайым окуучулардын практикалык иш-аракеттери менен байланыштуу болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Конишева Н.М. Формирование мировоззрения учащихся в курсе предмета трудового обучения. Начальная школа №7 1996
2. Костенков П.П. Трудовое воспитание как педагогический процесс 1968.
3. Лернер И.Я., Скаткин М.Н. О методах обучения. М., 1973
4. Маслов С.И. Оборудование уроков трудового обучения. Начальная школа. №9, 1990 С.51.
5. Рожиев Я.А. Методика трудового обучения с практикумом в учебных мастерских. М., 1989
6. Савенкова А.И. Аппликация из бумаги. Нач.школа №7 1987 С.51

УДК 37.04

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-38-46

Байбородова Людмила Васильевна, Лушникова Татьяна Вячеславовна

К. Д. Ушинский атындагы Ярославль мамлекеттик педагогикалык университети, окуу технологиялары кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору, профессор, ORCID 0000-0002-9004-9785,

Дмитриевская орто мектеби, Даниловский району, информатика мугалими, Ярославль облусу, ORCID: 0000-0003-3056-3675

Байбородова Людмила Васильевна, Лушникова Татьяна Вячеславовна

Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского, кафедра педагогических технологий, доктор педагогических наук, профессор, ORCID 0000-0002-9004-9785,

Дмитриевская средняя школа Даниловского района, учитель информатики Ярославская область, ORCID: 0000-0003-3056-3675

Bayborodova Lyudmila Vasilievna, Lushnikova Tatyana Vyacheslavovna

Yaroslavl State Pedagogical University named after. K. D. Ushinsky, Department of Educational Technologies, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, ORCID 0000-0002-9004-9785,

Dmitrievskaya secondary school, Danilovsky district, computer science teacher, Yaroslavl region, ORCID: 0000-0003-3056-3675

**АЙЫЛДЫК МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНА КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН
ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮНҮН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ФАКТОРЛОРУ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДОСТУПНОСТИ
ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СЕЛЬСКИХ ШКОЛЬНИКОВ**

**SOCIO-ECONOMIC FACTORS OF ACCESSIBILITY OF ADDITIONAL EDUCATION
FOR RURAL SCHOOLCHILDREN**

Кыскача мүнөздөмө. Авторлор айыл шартында балдарга кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнө маалыматтык, аймактык, институттук жана экономикалык факторлордун таасиринин өзгөчөлүктөрүн изилдешет. Талдоо факторлордун кошумча билимдин болушуна таасир эте турган кыймылдаткыч күч катары түшүнүгүнүн негизинде жүргүзүлөт, факторлордун топтору айырмаланат. Изилдөөнүн методикасы жана методдору: фокус-топ, анкета, маектешүү, байкоо. Үлгү изилдөө-Студенттер, Ата-энелер жана Ярослав облусунун беш муниципалдык райондорунун айылдык мектептеринин мугалимдери. Изилдөөнүн жыйынтыгында, айылдык балдар жана алардын ата-энелери үчүн кошумча билим берүү жөнүндө маалыматтын негизги булагы педагог экендиги аныкталды. Балдардын кошумча билим алуусуна ата-энелердин канааттануусуна баарынан мурда аймактык жана институционалдык фактор таасир этет. Респонденттердин көпчүлүгү айылда билим берүү кызматтарын көрсөткөн уюмдардын санын көбөйтүү зарылдыгын белгилешет. Кошумча билим алуунун дистанттык формасы ата-энелерге караганда балдарда көбүрөөк талап кылынат. Азыркы учурда кошумча билим берүү программаларынын көпчүлүгү акысыз экендиги аныкталды, бирок белгилүү бир шарттарда ата-энелердин көпчүлүк бөлүгү балдарга жагымдуу жана пайдалуу кошумча билим берүү багыттарын каржылоого даяр. Айыл жергесинде кошумча билим берүүнү уюштурууга социалдык-экономикалык факторлордун таасиринин өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн изилдөөнүн жыйынтыктары айылдык билим берүү уюмдарын башкарууда жана балдарга кошумча билим берүүнү долбоорлоодо эске алынышы мүмкүн.

Аннотация. Авторами исследуются особенности влияния информационного, территориального, институционального и экономического факторов на доступность дополнительного образования детей в условиях села. Анализ проводится на основе представления о факторах как о движущей силе, способной влиять на доступность дополнительного образования, выделяются группы факторов. Методики и методы исследования: фокус-группа, анкетирование, беседы, наблюдение. Выборка исследования – обучающиеся, родители и педагоги сельских школ пяти муниципальных районов Ярославской области. Исследованием установлено, что главным источником информации о дополнительном образовании для сельских детей и их родителей является педагог. На удовлетворенность родителей дополнительным образованием детей влияет, прежде всего, территориальный и институциональный фактор. Большинство респондентов указывают на необходимость увеличения количества организаций, оказывающих образовательные услуги на селе. Дистанционная форма получения дополнительного образования более востребована у детей, чем у родителей. Выявлено, что в настоящее время большинство программ дополнительного образования бесплатны, но при определенных условиях значительная часть родителей готова финансировать привлекательные и полезные для детей направления дополнительного образования. Результаты исследования, показывающие особенности влияния социально-экономических факторов на организацию дополнительного образования в сельской местности, данные могут быть учтены в управлении сельскими образовательными организациями и проектировании дополнительного образования детей.

Abstract. The authors investigate the peculiarities of the influence of informational, territorial, institutional and economic factors on the availability of additional education for children in rural conditions. The analysis is carried out on the basis of the idea of factors as a driving force capable of influencing the availability of additional education, groups of factors are identified. Methods and methods of research: focus group, questionnaire, conversations, observation. The study sample consists of students, parents and teachers of rural schools in five municipal districts of the Yaroslavl region. The study found that the main source of information about additional education for rural children and their parents is a teacher. The satisfaction of parents with additional education of children is influenced, first of all, by the territorial and institutional factor. The majority of respondents point to the need to increase the number of organizations providing educational services in rural areas. The distance form of obtaining additional education is more in demand among children than among parents. It has been revealed that currently most of the additional education programs are free, but under certain conditions, a significant part of parents are ready to finance attractive and useful areas of additional education for children. The results of the study show the peculiarities of the influence of socio-economic factors on the organization of additional education in rural areas, the data can be taken into account in the management of rural educational organizations and the design of additional education for children.

Негизги сөздөр: кошумча билим берүү, жеткиликтүүлүк, фактор, изилдөө, айылдык мектеп окуучулары.

Ключевые слова: дополнительное образование, доступность, фактор, исследование, сельские школьники.

Keywords: additional education, accessibility, factor, research, rural schoolchildren.

Постановка проблемы. Дополнительное образование детей в разных его формах является важнейшей составной частью системы непрерывного образования. Здесь важно получить в процессе освоения дополнительных образовательных программ и реализации индивидуальной образовательной программы приращение социального опыта ребенка. Это даст ощущение социальной уверенности, поспособствует успешной адаптации к меняющимся условиям, формированию профессиональной компетентности.

Значение дополнительного образования и обеспечение его доступности в сельских условиях представляется особенно важным, благодаря ему сельские дети могут в значительной мере реализоваться [1]. Для этого имеются благоприятные условия: осуществление индивидуально-личностного подхода, тесное сотрудничество в коллективе, гибкий режим дня. Дополнительное образование позволяет преодолеть проблемы и трудности сельской школы: ограниченность и однообразие общения, недостаточно высокий уровень социального и профессионального самоопределения, небольшое количество возможностей для творческого, интеллектуального и социального самовыражения и самоутверждения.

Доступность дополнительного образования в сельских условиях зависит от типа населенного пункта, структуры и состава населения, бытовых условий жизни, ценностных ориентиров и культурных традиций жителей, их стиля взаимоотношений [2]. Педагоги решают проблемы, связанные с низкой транспортной мобильностью, невысоким уровнем самостоятельности, решительности, адаптации и социализации детей, мешающим выстраивать образовательную траекторию. Возникает необходимость специального

изучения проблем обеспечения доступности дополнительного образования сельских школьников.

Вопросы исследования. Проблема доступности образования с учетом влияния факторов частично разработана на разных ступенях образования [3; 4; 5; 6]. В работах П. Бурдые [7] и Дж. Коулмэна [8], в ряде других исследований рассмотрена зависимость между социально-экономическим статусом семей обучающихся и их академическими достижениями. Авторы предполагают, что среди факторов, оказывающих влияние на доступность дополнительного образования в условиях сельской местности, есть те, которые оказывают существенное влияние, и факторы, влияние которых имеет определенную степень допущения. Например, институциональный фактор может оказаться решающим в реализации желания ребенка заниматься музыкой, если поблизости отсутствует музыкальная школа [9].

Отдельных работ, анализирующих влияние сельского образа жизни на доступность дополнительного образования детей, нами не обнаружено. В этой связи авторы ставят перед собой следующие исследовательские вопросы:

- В чем особенности дополнительного образования сельских школьников?
- Как проявляется влияние социально-экономических факторов на доступность дополнительного образования в сельской местности?
- Как оценивают доступность дополнительного образования сельские дети и их родители?
- Какие условия необходимо создать для обеспечения доступности дополнительного образования сельских школьников?

Цель исследования - выявить особенности влияния информационного, территориального, институционального и экономического факторов на доступность дополнительного образования детей в условиях села

Методы исследования. В соответствии с целью исследования были использованы следующие методы:

- анализ имеющихся теоретических материалов по теме, обобщение и систематизация идей;
- фокус-группа, анкетирование, интервьюирование, беседы, наблюдения;
- статистическая обработка и графическая интерпретация результатов исследования.

В исследовании приняли участие 333 респондента (156 детей, 139 родителей 38 педагогов) их сельских школ Ярославской области. Образовательные организации различны по условиям деятельности и структуре, наиболее типичны для сельской местности: школа полного дня, школа-комплекс, основная школа, малочисленная школа, школа с дошкольной группой.

Результаты и обсуждение. Доступность дополнительного образования мы рассматриваем как право ребенка на возможность продолжения образования в необходимом ему объеме, в удобное время и подходящей форме. Доступность обеспечивается многоуровневым характером образовательных программ [10]. Понятие «доступность дополнительного образования» можно рассматривать в связи с социальным заказом на образование; вариативностью образовательных услуг; факторами доступности [11], количеством и качеством программ. В данной работе мы исследуем доступность дополнительного образования в зависимости от влияния факторов.

Одним из требований к организации деятельности учреждений являются открытость и доступность его деятельности для общественности. Это предполагает возможность получения полной, актуальной и объективной информации о дополнительном образовании детей. *Информационный фактор* влияет на принятие решения об обучении по дополнительным общеобразовательным программам.

Всю необходимую информацию должен предоставлять сайт образовательной организации. На практике в сельской местности для информирования используются социальные сети, объявления в газетах, дни открытых дверей, отчетные концерты, выступления, открытые мастер-классы. Родители сельских школьников (96.5%) отмечают, что больше всего их информируют в непосредственном общении педагоги. Дети среди источников информации называют школу, родителей, родных, друзей, Интернет. Доля получения информации родителями и их детьми друг от друга невысока (4.0% и 5.88%), это может косвенно свидетельствовать о недостаточном внимании родителей к обсуждению образовательных перспектив детей.

По оценкам педагогов большой степенью надежности для детей и родителей обладает информация, полученная от других родителей и обучающихся (33.34 %), из школы (30.76%) и данные официального сайта организации (12.82%). Убедительны для родителей результаты, полученные ребенком во время занятий дополнительным образованием (12.82%). Надежным источником информации для некоторых родителей (7.70%) является собственный опыт занятий дополнительным образованием, что соответствует утверждению, что родитель, занимавшийся и занимающийся дополнительным образованием сам, привлекает и своего ребенка осваивать дополнительные программы [12]. По оценкам педагогов, информации от своего ребенка доверяют 2.56% родителей.

Как видим большую часть достоверной для них информации о дополнительном образовании сельские дети и родители получают из школы и друг от друга. Официальные сайты не имеют решающего значения в распространении информации, поэтому, вероятно, стоит пересмотреть формы и способы работы с этим ресурсом.

При получении сведений о дополнительном образовании дети и родители обращают внимание на некоторые ключевые моменты. Родителям нужна информация о правовом статусе организации, их волнует информация о платности, перспективах и планируемых результатах обучения. Для всех респондентов важны личные и профессиональные качества педагога, который обучает по дополнительным программам. Школьники интересуются организацией обучения: время и место занятий, материально-техническое обеспечение. Учащиеся обращают внимание на чужие отзывы и мнения.

Территориальная доступность связана с географическими условиями проживания детей, расстояниями, временем, затрачиваемым на дорогу, расходами на поездки. Некоторые территориальные препятствия могут быть непреодолимы, и удовлетворить потребность в образовательной услуге практически невозможно.

Большинство участников исследования отмечают, что дети получают дополнительное образование в организациях, расположенных в непосредственной близости от места проживания обучающихся. Родители и дети имеют в виду занятия на базе общеобразовательных сельских школ, работающих в условиях комплекса, имеющих лицензию на дополнительное образование.

Определяя территориальную доступность, родители посчитали необходимым разграничить сельскую школу, как доступную всем детям, и специализированные учреждения дополнительного образования, которые 37.15% родителей считают недоступными. Были выделены учреждения, которые нет возможности посещать из-за удаленности: музыкальная школа, спортивная школа.

Проблему территориальной доступности дополнительного образования можно решить при организованной транспортной доставке. Родители высказались в целом о согласии на поездки детей в другие образовательные организации, если будет сопровождение, рекомендации педагогов, явный интерес и способности ребенка. Однако с учетом нормативов использования школьных автобусов отмечено, что такой возможности нет. В практике сельских школ есть примеры взаимодействия, когда мобильные образовательные центры приезжают в сельскую местность для обучения детей (Кванториум, планетарий). Иногда детей на занятия возят родители собственным или общественным транспортом, дети старшего возраста ездят самостоятельно. Здесь имеет место совпадение сильной мотивации ребенка к занятиям и поддержки со стороны родителей. В целом проблема невысокой транспортной мобильности сельских жителей остается.

Снять проблему территориальной доступности может дистанционная форма дополнительного образования, но большинство респондентов относится к ней скептически. Около половины детей и родителей считают, что дистанционное обучение - это неудобная форма, которая сложна для восприятия, понимания и усвоения материала, нет тесного контакта с педагогом, есть виды деятельности, которым невозможно научиться дистанционно. Приводятся аргументы, что нет технической возможности, нет специалистов, есть возрастные ограничения. Однако группа детей (45.62%) решила, что можно попробовать обучение дистанционно, а некоторые школьники (3.50%) уже так обучаются. Педагоги (40.54%) заметили, что интерес у детей к дистанционному обучению есть и могут складываться такие обстоятельства, когда дистанционная форма получения образования оказывается единственно возможной при получении не только дополнительного, но и общего образования (для проживающих далеко от центров, имеющих ограничения по здоровью, интересующихся редким направлением, в условиях карантина).

Институциональный фактор характеризуется количеством организаций, которые могут предоставлять дополнительное образование, разнообразием программ, предлагаемых к освоению, доступностью условий приема на обучение.

Большая часть педагогов (98.60%) и родителей (92.85%) считает, что в сельской местности недостаточно организаций дополнительного образования. Программы, которые предлагают школы, территориально доступны, но они не удовлетворят спрос детей и родителей. Родители добавляют, что если учреждение одно, то набор направлений для обучения в нем должен быть разным, дающий возможность выбирать занятия по интересам. Отмечено, что в специализированных учреждениях можно заниматься у специалистов, на необходимом оборудовании и получать более высокие результаты. Педагоги считают, что организации дополнительного образования не смогут сформировать полноценные по нормативам группы, так как школы, имеющие лицензии на дополнительное образование, обеспечивают занятость детей.

Дети, родители и педагоги отметили, что дополнительных программ должно быть столько, чтобы все желающие могли заниматься (62.88% респондентов), удовлетворяться

интересы (61.85%), развивался кругозор (17.52%), был выбор программ (10.3%), можно занять свое свободное время (10.3%).

Большинство педагогов (90.47%) считают, что в условиях сельской местности на обучение по дополнительным программам принимают всех желающих без конкурсного отбора. Случается, что педагог сам приглашает детей заниматься.

В связи с малочисленностью контингента в сельских школах дети с разным уровнем образовательных запросов (одаренные, начинающие, с ограниченными возможностями, живущие в сложной жизненной обстановке) занимаются совместно. Педагоги осуществляют дифференцированный подход в обучении, разрабатывают многоуровневые или индивидуальные дополнительные образовательные программы.

Экономический фактор определяется состоятельностью местных хозяйств, материально-техническими возможностями образовательных организаций, благосостоянием жителей. Необходимо учитывать наличие транспорта, уровень оплаты труда специалистов, наличие высокотехнологичных средств связи.

Для семьи этот фактор выражается в возможности оплачивать ребенку обучение и поездки, оснащении рабочего места, приобретении расходных материалов, связью для дистанционного обучения. Это зависит от количества детей в семье и состава семьи. В неполных и многодетных семьях, как правило, свободных средств нет. Однако родители (около 85%) готовы оплачивать занятия, если они будут интересны и полезны ребенку, пригодятся в будущем. Сейчас, в основном, на селе все дополнительные программы бесплатны, но в системе дополнительного образования появляется все больше программ, требующих платы. Приводились примеры платных программ, которые уже осваиваются детьми (робототехника, вокальное искусство) [13].

Материально-техническую базу организаций почти все педагоги (96.40%) оценивают, как недостаточную, но есть отдельные программы, направления или школы очень хорошо и современно оснащенные. Необходимо обратить внимание на создание специальных программ для детей с ОВЗ, одаренных школьников, детей, находящихся в сложных условиях, предоставляя бесплатные программы по запросу этих детей и их родителей. Материальные ресурсы организации существенно влияют на выбор детьми и родителями программ дополнительного образования. Неоднократно высказывались предложения о привлечении специалистов к дополнительному образованию детей и применения специализированного современного оборудования.

В оценке достаточности оборудования для организации дополнительного образования 75% обучающихся высказались лояльно, отметив, что всего хватает, и только 7.14% отметили отсутствие необходимого оборудования. Удовлетворенность ресурсами уменьшается по мере взросления детей, старшеклассники более критичны, указывают на недостатки в оборудовании, нехватку специалистов.

Заключение. Результаты этого и других исследований [14] выделили у сельских жителей стремление к выбору лично значимых программ для дальнейшего образования и удовлетворения своих жизненных потребностей.

Дополнительное образование сельских школьников имеет свои особенности, обусловленные территориальным и географическим расположением большинства сел, удаленных от учреждений дополнительного образования, транспортной мобильностью, информационной, коммуникативной и технологической компетентностью детей и их

родителей, социальным благополучием семей, педагогическим обеспечением дополнительного образования.

Удовлетворенность дополнительным образованием на селе зависит от уровня профессиональной подготовки педагогов, количества специализированных учреждений, вариативности дополнительных программ, соответствующих разнообразным интересам и потребностям школьников, финансовой доступности, материально-технической оснащенности учреждений, предоставляющих услуги дополнительного образования.

На практике проблема доступности дополнительного образования решается индивидуально, адресно, с учетом условий и возможностей ребенка или малых групп. Стоит предусмотреть различные варианты проектирования дополнительного образования школьников и формы поддержки инициатив семей, детей и родителей.

Повышение уровня доступности дополнительного образования сельских школьников невозможно без создания единого образовательного пространства сельской территории. Можно говорить о необходимости создания открытой, доступной для всех территориальной образовательной системы (Mudrik & Turicic, 1999), обеспечивающей выбор содержания и видов деятельности.

Полученные нами результаты позволяют определить ряд условий, которые необходимо обеспечить:

- предоставлять информацию родителям и детям о дополнительном образовании, используя потенциал непосредственного общения и современные коммуникационные технологии;
- развивать мобильность обучающихся, педагогов, социальных партнеров;
- разрабатывать программы дополнительного образования для групповой и индивидуальной, очной, заочной, дистанционной форм обучения, учитывая запрос детей и родителей;
- формировать субъектную позицию обучающихся, проявляющуюся в осмыслении индивидуальных ценностных ориентиров, осознанном запросе на образование и проектировании индивидуальной образовательной программы.

Список использованной литературы:

1. Байбородова Л. В. Повышение доступности дополнительных общеобразовательных программ для сельских детей: методические рекомендации / Л. В. Байбородова, Т. В. Лушникова. — Ярославль : РИО ЯГПУ, 2018. — 183 с.
2. Мудрик, А. В. Социально-педагогические проблемы социализации: монография / А. В. Мудрик. – Москва: Московский педагогический государственный университет, 2016. – 256 с.
3. Curl, A., Nelson, J., Anable, J. (2011). Does Accessibility Planning Address what Matters? A Review of Current Practice and Practitioner Perspectives. *Research in Transportation Business & Management*, 11, 3-11.
4. Song, Y. (2016). Trends in Preschool Education: Public Finance Investment, Development Trends, and Challenges to Its Equality. *Chinese Research Perspectives on Educational Development*, 3, 77-110.
5. Калачев А. В. Проблема доступности образования в современной России / А. В. Калачев // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2021. – № 5(158). – С. 17-21.

6. Селиверстова И. В. Доступность дошкольного образования: влияние территориального фактора / И. В. Селиверстова // Социологические исследования. – 2005. – № 2(250). – С. 95-103.
7. Bourdieu P. & Passeron J. C. (1970). Reproduction elements for a theory of the educational system. Paris: Editions de Minuit.
8. Coleman J. S. (1966). Equality of Educational Opportunity. Integrated Education, 6(5), 19-28.
9. Рощина Я.М. Неравенство доступа к образованию: что мы о нем знаем?//Проблемы доступности высшего образования/Отв. ред. С.В. Шишкин. Независимый институт социальной политики. М.: СИГНАЛЬ, 2003.
10. Байбородова Л. В. Концепция обеспечения доступности дополнительного образования сельских школьников / Л. В. Байбородова // Ярославский педагогический вестник. – 2018. – № 5. – С. 99-109.
11. Золотарева А. В. Повышение доступности дополнительного образования детей — новый вектор реализации государственной образовательной политики / А. В. Золотарева, И. С. Сеницын// Образовательная панорама. — 2018б. — № 1 (9). — С. 8-18.
12. Лушникова Т. В. Мотивация сельских детей к дополнительному образованию / Т. В. Лушникова // Современное педагогическое образование. – 2021. – № 9. – С. 59-64.
13. Лушникова Т. В. Исследование педагогических условий обеспечения доступности дополнительного образования сельских детей / Т. В. Лушникова // Педагогический журнал. – 2021. – Т. 11, № 6-1. – С. 100-110.
14. Магун В.С., Энговатов М.В. Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи: 1985-2005 годы // Россия реформирующаяся. Ежегодник / Отв. Ред. М.К. Горшков. - Вып.6. - М.: Институт социологии РАН, 2007. С. 197-219.

УДК 37.01(575.2)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-46-52

Батиров Азизбек Рузобаевич

И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети, аспирант

Батиров Азизбек Рузобаевич

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, аспирант

Batirov Azizbek Ruzibaevich

Kyrgyz State University I. Arabaeva, graduate student

**«ПАТРИОТ» ЖАНА «ПАТРИОТТУУЛУК» ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН
ТЕОРИЯЛЫК АНАЛИЗИ**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПАТРИОТ» И «ПАТРИОТИЗМ»
THEORETICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF «PATRIOT» AND
«PATRIOTISM»**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада «патриот» жана андан келип чыгуучу «патриоттуулук» түшүнүктөрүнүн колдонулуш тарыхы, сөздөрдүн лексикалык-семантикалык мааниси чечмеленет. Жогорудагы сөздөрдүн терминологиялык базасына

анализ жүргүзүлөт. Аны үчүн түшүндүрмө, этимологиялык, котормо, академиялык, энциклопедиялык сөздүктөрдүн маалыматтары пайдаланылат. Макаланын актуалдуулугу алгачкы жолу «патриот» жана «патриоттуулук» түшүнүктөрү кыргыз фольклорунун материалдары менен байланыштуу комплекстүү каралгандыгында. Макалада айтылган ойлор этнопедагогикалык багытта изилдөө жүргүзгөндөр жана мектеп мугалимдери үчүн пайдалуу болот.

Аннотация. В этой статье рассматривается история использования понятий «патриот» и «патриотизм», толкование лексико-семантического значения слов. Анализируется терминологическая база вышеуказанных слов. Для этого используются данные толковых, этимологических, переводных, академических, энциклопедических словарей. Актуальность статьи заключается в том, что впервые понятия «патриот» и «патриотизм» были рассмотрены комплексно в связи с материалами кыргызского фольклора. Идеи, изложенные в статье, будут полезны тем, кто занимается исследованиями в этнопедагогическом направлении, а также школьным учителям.

Abstract. This article examines the history of the use of the concepts of "patriot" and the concepts of "patriotism" derived from them, the interpretation of the lexical and semantic meaning of words. The terminological base of the above words is analyzed. For this purpose, data from explanatory, etymological, translated, academic, and encyclopedic dictionaries are used. The relevance of the article lies in the fact that for the first time the concepts of "patriot" and "patriotism" were considered comprehensively in connection with the materials of Kyrgyz folklore. The ideas presented in the article will be useful to those who are engaged in research in the ethnopedagogical direction, as well as school teachers.

Негизги сөздөр: патриот, патриоттуулук, фольклор, эпос, адабий мурас, инсан, космополит, сезим, элдик оозеки чыгармачылык.

Ключевые слова: патриот, патриотизм, фольклор, эпос, литературное наследие, личность, космополит, чувство, устное народное творчество.

Keywords: patriot, patriotism, folklore, epic, literary heritage, personality, cosmopolitan, feeling, oral folk art.

Бул түшүнүктөрдүн лексикалык-семантикалык мааниси, философиялык, педагогикалык, лингвистикалык сөздүктөрдө чечмеленеши боюнча маалыматтар биздин изилдөөгө негиз болушу үчүн жетишерлик эле иштелип чыккан.

«Патриот» – бул адамдын сапаты менен байланышкан, адамдарга гана таандык сапат. Жөнөкөй сөз менен айтканда өз элин, өз жерин сүйүү, ошол эл-жери үчүн кызмат кылууга даяр турган адам. Грек тилинен которгондо «мекендеш», «мекен», «ата журт», «тууган жер» дегендей түшүнүктөр менен байланышат. Андай адамдар өз элинин, жеринин тарыхын, салттарын, этнографиясын, инсандарын жогору баалайт, аларды негизсиз танууга каршы турат. Бул социалдык сезим жана саясий принцип.

Орус тилиндеги айрым түшүндүрмө сөздүктөрдөн которуп берели:

Патриот (грек patriotes – жердеш) – өз элине берилген, өз жерин сүйгөн, ошол эл-жери үчүн өзүн курман кылууга жана эрдик жасоого барган киши (Ушаковдун түшүндүрмө сөздүгү).

Патриот – патриоттуулук менен сугарылган киши, кандайдыр бир ишке берилип калган адам, мисалы, өз заводунун патриоту (Ожеговдун түшүндүрмө сөздүгү)

Патриот – өз Ата Журтун сүйүп, эли-жерине берилгендик (Малый академический словарь)

Патриот – Петр доорунан орус тилине кабыл алынган сөз, patriote (лат. patriota, унгусу patria – «отечество, родина» (Шанскийдин этимологиялык сөздүгү) ж.б. [1]

Демек, патриот айрым бир инсандарга гана таандык сапат. Ал адам ар дайым өз жерин көргүсү келип, ошол Ата Журтунун өсүшү үчүн кам көрүп турат, ал башка өлкөгө чыгып кетсе да, анын бир тамыры туулган жеринде калат.

Патриоттун тескерисинче, космополит – өз идеясы боюнча бир элдин, бир жердин адамы эмеспиз, биз жалпы адамзаттын, бүт дүйнөнүн адамдарыбыз дегендер.

Кыргыз фольклорундагы эпикалык каармандар өз жерин душмандан коргоп турат, эгер алар басып алган болсо – кандай кыйынчылыктар менен болсо да бошотуп чыгат. Алсак, «Манас» эпосунда Алооке кан кыргыздар ээлик кылган жерлерди каратып алып, Анжиянда өз ордосун куруп алганда Манас баатыр кол курап, аёосуз согуштарды жүргүзүп акыры аны айдап чыгып, ал жерге өз бийлигин орнотот. Бул анын патриот катары эл алдына милдетин аткарышы. Патриот адам ошол сезимдерин ар түрдүү факторлор менен калыптайт, мисалы, ага туулган жеринин жаратылышы өзгөчө таасир этет, ата-энеси, тууган-уругу, аксакалдар мындай сапаттарга ээ болууну үйрөтөт, элдик насааттар, фольклордук чыгармалар патриотторду тарбиялайт.

«Патриоттуулук» – бул «патриот» деген сөздөн келип чыгат. Орусчасы – патриотизм. Патриоттуулук тууралуу түшүнүктүн тамыры тереңге кетет. Байыркы грек ойчулу Платон Мекен деген түшүнүк Ата жана Эне деген түшүнүктөн да баалуу деген. Макиавелли, Крижанич, Руссо, Фихте бул түшүнүккө баа берген. Ал эми «патриот» деген термин 1789-жылдагы Улуу Француз революциясынан соң ошол төңкөрүшчүлөргө карата кеңири колдонула баштады. Орус императору Петр I патриоттуулук улуу күч экендигин белгилеп, орус адамынын алдына «Бог, Царь жана Отечество» деген ураан таштаган. Аскерлердин патриоттук сезимдерин көтөрүү үчүн жүрүш-туруш нормаларын ишке киргизген, француз тилине артыкчылык берип келген айрым аристократтарды орус тилинде сүйлөөгө, жазууга мажбурлаган. XIX кылымда орус педагогикасы мектептер үчүн «Отчизноведение» жана «Отечествоведение» деген предметтерди окутууга сунуш кылган.

Патриот – адамдардын сезими. Патриоттор өз эл-жеринин жетишкендиктерине ар дайым сыймыктанып, эли колдонгон тилдин, салттарынын пайдаланышына ыраазы болуп турат. Мисалы, алыскы чет өлкөдө жүргөндө көчөдөн ак калпакчан кыргыздарды көрүп калсаң, патриоттук сезимиң козголуп, аларга жакын барасың, өз тилинде учурашасың. Мына ушул сезим сенин патриоттуулугунду айгинелейт. Эгер ошол учурда аларга кайдыгыр гана карап койсоң анда – космополитсиң. Патриоттуулукка карама-каршы түшүнүк – космополиттик (космополитизм). Мындан башка да патриоттуулукка туура келбеген «нигилизм» (баарын, ошонун ичинде патриоттуулукту да танып, жокко чыгаруучулук), «квастык-патриоттуулук» (жалган патриоттуулук, мисалы, бизде кыргыздын улуттук баалуулуктарын негизсиз эле көкөлөтүп мактай берсе, аны «жарма патриот» деп, орустар «квастык патриот» деп аташат) деген түшүнүктөр бар.

Патриоттуулук сезими – бул жалаң эле сезим (эмоция), куру кыйкырык, «ураанчыл» аракет эмес, ал – идея, идеялардын биримдиги, иш-аракет, бир нерсе аткарууга жетишүү. Патриоттуулук кылымдар бою бир топ муундардын, миллиондогон жарандардын

кызыкчылыгынын биримдигинен түзүлгөн. Патроттуулук жалган, же жасалма болбошу керек, анын артында реалдуу адамдардын жашоо образы турат.

«Патриоттуулук» же «патриотизм» С.И.Ожеговдун түшүндүрмө сөздүгүндө «өз мекенин жана өз элин сүйүү жана ага берилгендик катары» түшүндүрүлөт [2, 874].

Патриоттуулук төмөнкүдөй сезимдерден көрүнөт:

Адамдын өз туулган же бала чагында өскөн жерине тартылуусу, берилүүсү. Кыргыздарда «Туулган жердин топурагы алтын» деген сөз бар. Согуштарда жоокерлер алыс жакта жоо колунан каза болгондо да, анын сөөгүн атка артып, туулган жерине алып келип, ата-бабасы коюлган көрүстөнгө коюшкан. Жолго чыкканда, же уруштарда барарда ар бир адам туулган жеринен бир ууч топурак алып, ошону жанына салып жүргөн, кокус алыс жакта мерт болсо, анын сөөгүн алып келүүгө шарт болбой калса, анын ошол жанындагы топурагын мүрзөсүнө сээп, анан көмүшкөн ж.б.

Өз элинин тилине, көркөм өнөрүнө, салттарына, үрп-адаттарына сый мамиле кылуусу. Кыргыздар көп уруудан турган калк, ар түрдүү говорлордо, диалектилерде сүйлөшөт, ар жердин өзүнүн салттарында (тойлордо, сөөк көмүүдө, кыз чыгарууда, мал багууда, ыр-бийлеринде, устукан тартууда ж.б.) өзгөчөлүктөр болот, кийинки муун айылындагы, элиндеги ошол өзгөчөлүктөрдү эске алып иш жүргүзгөн, башка жерлерден баргандар да жергиликтүү элдин салттарын сыйлаган, өз айлынын эрежелерин башка жерлерге таңуулаган эмес.

Эл-жеринин өнүгүүсү үчүн жана бүтүндүгү үчүн кам көрүүсү. Биздин элде «бир укум жер», «бир карыш жер», «атадан калган аймак», «биздин жайыт», «атамдын конушу», «киндик каны тамган жер» ж.б.д.у.с. түшүнүктөр бар. Элдик оозеки чыгармачылыкта бул түшүнүктөр тууралуу идеялар ар тараптуу чагылдырылып келген. Ата-бабалары мекендеп келген жерди алар урпактарына толук өткөрүп берген, же болбосо душманга айрым жерлерин алдырып койгон болсо, ошол жер биздин жер болчу, ошону кайрып алышыңар керек деп балдарына керээз катары калтырган. Мындай насаат сөздөр ар бир ата-бала, уруу-урук үчүн кыйшаюсуз аткарылуучу милдет болуп эсептелген.

Ата журтунун алдында өзүнүн милдетин, парызын түшүнүүсү. «Манас» эпосунда он эки жашка чыккан Манас өз жери Ала-Тоо экендигин билет, Ат-Башынын Чеч-Дөбө деген жерине келгенде ошол жерди эч кимге алдырбай коруп жүргөн Кошой али баралына келе элек балага өз жери тууралуу айтып берет.

Көчүп келип сен Манас,

Мекен кылгын Таласты.

Кудайдан сурап жүргөнбүз,

Жакыптын уулу Манасты [3, 200], - деп кыргыздардын канча бир жылдар бою тилек-ою ушул Манас сыяктуу баланын төрөлүшү, ошол баланын Ата журтун душмандан азат кылышы зарыл экендигин кулагына куюп жатат. Эми анын милдети элинин «өчкөн отун тамызып», «өлгөн жанын тиргизип», «үзүлгөнүн улап», «чачылганын жыйноо» экендигинде. Кыргыздар чачылып-тозуп бири кеткен Каңгайга, бири кеткен Самарканга, бири кеткен Алтайга, бири калган Ташкенде, бири калган Анжиянда, дагы бири Сары-Колдо, дагы бирлери манжу менен калмакка сиңип бараткан. Ошолорду бүтүн мамлекет кылуу идеясын Манас өз мойнуна алат, «кулаалы жыйып куш кылат, курама жыйып журт кылат». Аны үчүн өлүмгө башын байлайт, колуна кылычы менен найзасын алат.

Ата Журтун алдындагы милдетин түшүнүү кыргыз баатырдык эпосторунун башкы каармандарынын (Манас, Семетей, Сейтек, Курманбек, Эр Табылды, Жаныш, Байыш, Эр Солтоной ж.б.) негизги идеалдары, баатырдык күрөштөрүнүн негизи максаты болгон. Кыргыз тарыхынын эң трагедиялуу учуру Ала-Тоо, Ысык-Көл, Нарын, Чүй, Талас аймагына калмактардын басып кириши. 1643-жылы Эрдени Батур коңтайшынын 50 миң колу уруш ачып киргенде казак султаны Жаңгир менен Самарканд акими Жалаңтөш баатыр биригип бир кыйла жыл согушуп турат. Аларга каршы 1658-жылы 38 миң аскер менен өзбек ханы Абдышүкүр Таластын Кулан-Жылан деген жеринде уруш ачат. Жуңгар-ойрот мамлекетинде бийлик башына 1670-жылы Коңтайшы Галдан Бошок келет да, ал абдан күчтүү кол курап, азыркы Борбор Азиянын дээрлик көп жерин ээлеп алат. Жуңгар хандыгы Цеван Рабдан (1697-1727-жылдарда) жана Галдан Церен (1727-1745-жылдарда) деген өкүмдарлардын тушунда баскынчылык саясатын күчөткөн. 1727-жылы 60 миң баскынчы кыргыз, казак, өзбек элине кордук көрсөтөт, ошол күндөн ушул күн кыргыз фольклорунда «Казак кайын сааганда, кыргыз Ысар, Көлөп киргенде» деген сөз айтылып калат. Демек, ачкачылык, өз жеринен айдалуу элдин патриоттук сезимдерин күчөткөн. Ошондой күчүү аскерлерге каршы 1747-жылы Акмат бий он миң колу менен Кашкарды ээлеген калмактарды талкалаганы, 1748-1749-жылдарда Зайсан Доржи, Лама Доржи жетектеген 27 миң жуңгар колун кашкарлык кыргыздар жеңип алганы тарыхый булактарда жазылып калган. Ошол баскынчы элди түрк тилдүү тайпалар мусулман эместер, б.а. «калмактар» дешкен, кытайлар «элюттар» десе, өздөрү өздөрүн «ойроттор» деп, жалпысы Жуңгар хандыгын түзгөн. Мына ушул эки жүз жылдан ашык убакытка созулган кыргыздардын Ата журтун азаттыкка чыгаруу күрөшү элдик дастандарда («Курманбек», «Эр Табылды», «Жаныш, Байыш», «Эр Солтоной» ж.б.), санжыраларда (Сайф ад-Дин Аксикенди «Мажму ат- Таварих», Тоголок Молдо, Талип Молдо, А.Тыныбеков, Бала Айылчы, Б.Солтонов, О.Сыдыков, Үсөйүн ажы, С.Аттокуров, С.Закиров, Т.Султанов ж.б.) кеңири чагылдырылган. Элдик эпостордун каармандары гана эмес, Маматкул, Тынай, Жанболот, Качыке, Кошой, Нышаа, Каработо, Бердике, Туубий ж.б. тарыхый инсандар тууралуу да баяндар айтылып, ошол оозеки баяндар, санжыралар да балдарды патриоттук тарбиялоого кызмат кылган.

Өз Мекенине, элине сыймыктануусу, мактануусу. Кыргыз фольклорунда «кырк чоро» деген түшүнүк бар, ошол кырк чоро – кырк уруунун өкүлдөрү, алар өз урууларынын эң тандалма жоокерлери, акылы да, күчү да ашып-ташкан жигиттери, аларды бир уруу эл, ошол уруунун аксакалдары шайлап жөнөткөн. Кырк жигит өз-өзүнчө эң тамганы (уруунун символун), уруунун туусун алып жүрүүчүлөр болгон, ошол эле кезде уруунун намысы, абийири да ошолорго жүктөлгөн. «Кырк кыз» түшүнүгү да ушундай. Жакып кан баласы Манаска аял алып берүү үчүн Каныкейдин калынын чогултканда малды тандап туруп, ар уруудан алып, куда болуп бара турган сыйлуу конокторду да ар уруудан алат. Мында уруу аксакалдары өз уруусунун намысы үчүн кудага бара тургандарды да, калыңга төлөнүүчү малдарды да миң электен өткөрүп андан кийин гана Кан Жакыпка кошуп берет. Күрөш, эр эниш, кыз куумай, ат чабыш, жамбы атыш, ордо ж.б. улуттук оюндар улуттук фольклордо кеңири чагылдырылат, ошолордон биз мындай оюндарга ар уруу, эл өз мыктыларын тандап чыгарганын, алар өз тарабынын патриоту катары намыс үчүн күрөшкөнүн көрөбүз.

Санжыралардын патриоттук идеясы. Санжыра – бул же тигил уруунун, уруктун, элдин келип чыгышы, таралышы, тамыры, тарыхы, адамдардын ата-теги, урпактары тууралуу оозеки баяндалып, атадан – балага, муундан – муунга өткөрүлүп берилген

мурастар. Улуу муун кийинки муундарга алардын аты-теги ким болгонун, кайсыл уруу, урук, эл кайсыл уруу, урук, эл менен жакындыгын, бир атадан тарагандыгын чечип берет. Уруу, урук, элдин өткөнүн сүрүштүрүп, ким кимге тууган экендигин айтып берген кишилерди санжырачылар деп аташып, күчтүү санжырачылар Адам Атадан тартып, уруулар кандайча, кимден тарагындагын чечмелешкен. Баалуу санжыралар жазып алынып, китептерге киргизилди. Ар бир жаран өзүнүн ата-тегин билүүсү үчүн айылдарда санжырачылар балдарга, жаштарга, деги эле адамдардын баарына санжыра айтып отуруу менен аларды өз уруусунун патриоту болууга үндөгөн. Санжыраларда элдин тарыхый басып өткөн жолу, географиялык, физиологиялык, дипломатиялык, этнографиялык байланыштары баяндалып, уруулар ортосундагы чыр-чатактарда алардын ата-теги тууган экендиги айтылып, тынч жашоого чакырык ташталган.

Кытайлык кыргыз санжырачысы Үсөйүн ажы санжыра же сажыра арапча «шежире» деген сөздөн келип чыкканын, бизче «шежире» «бир түп дарак» деген маанини түшүндүрөрүн айтып, бул чыгармачылык тууралуу мындай дейт: «Баарыбызга белгилүү, дарактын тамыры бир болсо да, андан бир канча чоңураак бутак, ал чоң бутактан бир канча орто бутак, орто бутактан бир канча майда чырпыктуу бутак шактап, айрылып чыккандай, адамдардын негизги түбү бир болсо да андан бир нече бала, ал балдардан бир нечелеген балдар айрылып урууларды, уруулар биригип улутту түзөт. Уруулардын жана улуттун келип чыгышы да дарактын шактап айрылышына окшогондуктан буга «шежире» деп наам берилген. Муну өз тилибизге багындырып «санжыра», «сажыра» деп жүрөбүз» [4, 313]. Буга караганда бардык эле санжыранын максаты адамдарды бири-биринен алыстатуу, ажырым кылуу эмес, адам баары бир атадан, бир энеден тараган деген идеяны айтып, адамдарды жалпы азаматтык патриоттуулукка, гумандуулукка чакыруу болгон.

Патриоттук тарбиялоодогу «жети ата» түшүнүгүнүн орду. Кыргыз фольклорунда, жалпы эле элдин педагогикалык маданиятында «жети ата» түшүнүгү кеңири колдонулат. «Жети атасын билбеген жетесиз», «Жети ата өтпөй кыз алышып-беришпейт» деген тарбиялык сөздөр бар. Аксакал кишилер балдарга же жаштарга жолукканда эң биринчи «жети атаң кимдер» деген суроо узатат. Адамдын кандай тарбия алгандагы ошол жети атасын билгендигинен, жети атасы кимдер болгондугунан билинет дешкен. Ч.Айтматов «Ак кеме» повестине ушул жети ата тууралуу кызыктуу эпизод киргизген. Бир жолу баш каарман Бала казак солдат шоопурдун машинасына түшөт да, таятасы Момун үйрөткөндөй тигинен жети атасын сурайт, ал болсо жети ата турсун үч атасын да билбейт, ал гана эмес уруусун да жөндөп айта албайт, аларды ит билеби, ага таңкыстык жок, бирок эл катары жашап атам, космоско учуп, коммунизмге бара жаткан калкпыз, а сенин болсо казан башыңды чоң атаң түккө турбаган нерселер менен, эзелкинин болбогон жомогу менен толтуруп таштаптыр деп кайра баланы маскара кылат, аны үчүн жети ата деген эч нерсеге арзыбай турган нерсе, эскинин калдыгы. А Момун үчүн жети атасын билүү – бул адамдын өз тегин билүүсү, туугандарын ажырата алуусу, ошону үчүн ал уруулаштарынан бирөө каза болсо, топурак салганы барат, алардын жамандык-жакшылыктарында буту үзүлгөнчө кызмат кылат. Жети атасын жакындатуу – өз уруусунун патриоту болуу, Момун кыргыз фольклорунун мурасы болгон Бугу уруусунун келип чыгышы тууралуу мифти бекеринен өзүндө тумардай сактап, аны небересинен дилине уялатып отурбайт. Анысы менен ал сенин ата-тегиң жок болуп кете турган кезде Эне-Сай боюнан Марал-Эне куткарып, Майрык-Чаар-Жезкемпирден сурап алып Ысык-Көлдүн боюна алып келип аман сактап, тукумунду өстүргөн, көбөйткөн, эми сен

аны коргоого милдетүүсүң деген идея айтылат. Бул түздөн түз кыргыз эл педагогикасындагы патриоттук тарбия түшүнүгү менен байланышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Патриот <https://gufo.me/dict/ushakov> /патриот
2. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / [Текст] С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. – Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: ООО "Темп", 2010. – 874 с.
3. Манас: С.Каралаевдин варианты боюнча. 1-т. [Текст] // Түз.: А.Жайнакова, А.Акматалиев. – Б.: «Турап», 2010. – 200-б.
4. Үсөйүн ажы. Кыргыз санжырасы // Кыргыздар. [Текст] /Түзгөн К.Жусупов, К.Иманалиев.10 томдук., 2-т., - Б.: 2004. – 313-б.

УДК 37.01(575.2)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-52-58

Батиров Азизбек Рузобаевич

И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети, аспирант

Батиров Азизбек Рузобаевич

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, аспирант

Batirov Azizbek Ruzibaevich

Kyrgyz State University I. Arabaeva, graduate student

ПАТРИОТТУК ТАРБИЯЛООНУН МАКСАТЫ, КОМПОНЕНТТЕРИ

ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ

ЦЕЛЬ, КОМПОНЕНТЫ И ПРИНЦИПЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

THE PURPOSE, COMPONENTS AND PRINCIPLES OF PATRIOTIC EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада «патриоттук тарбиялоо» түшүнүгүнө педагогикалык аспектиден анализ жүргүзүлөт. Түшүнүктүн колдонулуш тарыхы, тарбиянын бул түрүн ишке ашыруудагы классик педагогдордун иш-аракеттери талданат. Кыргыз фольклорунун патриоттук идеяларын бүгүнкү күндө колдонуунун зарылдыгын көрсөткөн укуктук базаларга баа берилип, тарбиянын бул түрүнүн азыркы күндөгү актуалдуулугу белгиленет. Макаланын актуалдуулугу «патриоттук тарбия» түшүнүгү кыргыз фольклорунун материалдары менен байланыштуу каралгандыгында. Макалада айтылган ойлор этнопедагогикалык багытта изилдөө жүргүзгөндөр жана мектептеги тарбия иштерин жүргүзүүчүлөр үчүн пайдалуу болот.

Аннотация. В этой статье анализируется понятие «патриотическое воспитание» с педагогической точки зрения. Анализируется история применения понятия, деятельность классического педагога в реализации данного вида воспитания. Дана оценка правовым базам, указывающим на необходимость применения патриотических идей кыргызского фольклора сегодня, отмечена актуальность данного вида воспитания в наши дни. Актуальность статьи заключается в том, что понятие «патриотическое воспитание»

рассматривается в связи с материалами кыргызского фольклора. Идеи, изложенные в статье, будут полезны тем, кто проводит исследования в этнопедагогическом направлении, а также тем, кто занимается школьным воспитанием.

Abstract. This article analyzes the concept of "patriotic education" from a pedagogical point of view. The article analyzes the history of the use of the concept, the activity of a classical teacher in the implementation of this type of education. The assessment of the legal bases indicating the need to apply the patriotic ideas of Kyrgyz folklore today is given, the relevance of this type of education in our days is noted. The relevance of the article lies in the fact that the concept of "patriotic education" is considered in connection with the materials of Kyrgyz folklore. The ideas presented in the article will be useful to those who conduct research in the ethno-pedagogical direction, as well as those who are engaged in school education.

Негизги сөздөр: патриот, патриоттуулук, патриоттук тарбия, улуттук фольклор, эпос, адабий мурас, патриоттук сезим, элдик оозеки чыгармачылык, педагогикалык ойлор.

Ключевые слова: патриот, патриотизм, патриотическое воспитание, национальный фольклор, эпос, литературное наследие, патриотическое чувство, устное народное творчество, педагогические мысли.

Keywords: patriot, patriotism, patriotic education, national folklore, epic, literary heritage, patriotic feeling, oral folk art, pedagogical thoughts.

Адамзаттын бүгүнкү XXI кылымдагы өнүгүшү бир жагынан ааламдашуу процессинин ыкчамдашы менен маданияттардын интеграцияланышын шарттаса, экинчи жагынан улуттук баалуулуктардын өзгөрүп, жалпы цивилизациянын бири-бирине таасиринин күчөшүн шарттады. Мунун өзү планетада тилдик, регионалдык, диндик, экономикалык, адеп-ахлактык, маданий ж. б. баалуулуктардын тымызын атаандашын жаратып, алардын карама-каршылыгын көрсөттү. Байыртадан келе жаткан баалуулуктардын критерийлери жана сапаттары өзгөрдү, буга адамдын компьютердик технологияларга тез көнүгүп баратышы, жаштардын бир эле учурда бир нече тилди өздөштүрүүсү, анын ичинде англис, кытай, орус тилдеринин жана жашаган элдерге активдүү таасири, коммуникациялык чөйрөдө бирге кызматташуу ж. б. факторлор таасир этти. Мына ушундай чиленишкен жана татаал дүйнөдө ар бир улут, эл, инсан өзүнүн нукура жүзүн, байыртадан келе жаткан салттуу баалуулуктарын сактай билиши керек, ансыз алар тарыхтын агымынан сүрүлүп, ааламдашуунун агымына кирген бойдон кайра чыкпай калат. Бул процессте Кыргыз Республикасында да билим берүү, маданият, бизнес, саламаттыкты сактоо, экология, экономика ж. б. тармактарда чоң өзгөрүүлөр болуп жатканды түшүнүктүү. Өлкөнүн маданият жана билим берүү, илим чөйрөсү ааламдашуу процессиндеги өзгөрүүлөргө адаптациялашкан гана эмес, улуттук баалуулуктарын массалык маданияттын терс таасирине каршы коё алган адистерди даярдоосу – замандын актуалдуу проблемаларынын бири. Жаңы доордун адиси ички руханий дүйнөсү бай, улуттук баалуулуктарды түшүнгөн жана сыйлаган, өз элинин этникалык маданиятын, тарыхый эс-тутумун, салттуу тарбия жөрөлгөлөрүн өнүктүрүүгө салым кошкон адам болууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана атуулдук мекенчилдикти калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» токтому (2012), «Кыргыз Республикасындагы жарандык-мекенчилдик тарбия жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы (2014),

«Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы (2010), «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» (2010), «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы» (2012), КРдин Президентинин «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясын түзүү» тууралуу токтому (2019), КРдин Президентинин «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» (2021), «Улуттук нарк жөнүндө» (2022) жарлыктары азыркы күндө жаштарды элибиздин руханий мурастары менен билим жана тарбия берүүнүн зарылдыгын жана мүмкүнчүлүгүн көрсөттү.

КР Президенти С. Н. Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү жарлыгында (2021) «Дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүн каптаган кризис өндүрүштүк мамилелердин түзүлгөн ыкмасы, тынымсыз керектөөчүлүк жарыш, жаратылыш ресурстарын сарамжалсыз пайдалануу, анын натыйжасы катары саясий системанын, экономикалык мамилелердин кризиси жана адамдардын жүрүш-турушундагы руханий, адеп-ахлактык башаттын төмөндөшү менен байланышкан руханий чөйрөнүн үстүнөн материалдык мамилелердин артыкчылыгы дүйнөдөгү, анын ичиндеги Кыргызстандагы системалуу кризистин башталышы жана себеби болуп калды», - деп айтылат [1]. Мына ушул системалуу кризистен чыгуунун илимий жана практикалык концепцияларын эң биринчи кезекте билим берүү жана маданият тармагы сунуш кылышы керек. Ал кризистин башатында азыркы жаштарды патриоттук тарбиялоонун жетишсиздиги, балдардын өз Ата Журтун сүйүү сезимдеринин бошондугу турат. Ушундай шартта кыргыз элинин байыркы убактан бери турмуштук тажрыйбада сынактан өтүп калыптанган этникалык педагогикабыздагы улуттук фольклордун ордун, алардын идеяларын окутуу жана тарбиялоо процессинде колдонуунун, өркүндөтүүнүн, бул процессти этнопедагогизациялоонун илимий-методикалык мүмкүнчүлүктөрүн иштеп чыгуу жана практикага сунуштоо бүгүнкү күнү улуттук педагогика илими үчүн өзгөчө актуалдуу болуп эсептелет. Себеби, уруунун улут жана эл болуп калыптануусунда ошол уруунун, улуттун, элдин оозеки чыгармачылыгы өзгөчө орун ээлеп келген. Классикалык аныктамаларга салып айтканда «эң биринчи сөз болгон», ошол сөз оозеки адабиятты жараткан, ал эми оозеки адабият элдин үмүт-тилегин, сарсанаасын, үрп-адатын, жашоо-тиричилигин ар түрдүү учурларда, доорлордо таамай чагылдырып берген руханий каражат болгон.

Элдик фольклордук мурастардын идеяларын балдарды тарбиялоо ишмердүүлүгүндө пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү тууралуу теориялык жана практикалык ойлор Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Ж. Ж. Руссо, К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Ш. А. Амонашвили, Г. Н. Волков ж. б. классик педагогдордун эмгектеринде жана тажрыйбаларында ар тараптуу көрсөтүлгөн.

Кыргыз оозеки көркөм чыгармачылыгынын педагогикалык баалуулугу Б. А. Апышев, А. А. Алимбеков, С. О. Байгазиев, Ж. Б. Бешимов, А. Э. Измайлов, Б. С. Исаков, Н. И. Имаева, А. Ж. Муратов, А. Т. Калдыбаева, Ж. И. Койчуманов, М. К. Колдошов, М. Р. Рахимова, С. К. Рысбаев, А. Жаныгулов ж. б. педагог окумуштуулар, А. А. Акматалиев, К. А. Артыкбаев, С. Б. Байхожоев, М. Б. Борбугулов, К. Д. Даутов, П. И. Ирисов, С. З. Закиров, С. Ж. Жигитов, Р. З. Кыдырбаева, О. С. Сооронов, Г. Ж. Орозова, Т. Т. Танаев, Ж. Т. Таштемиров, С. А. Тиллебаев, А. Э. Эркебаев ж. б. адабият теоретиктери жана сынчылар тарабынан изилденген.

Ал эми улуттук фольклордун ичинен «Манас» эпосундагы педагогикалык ойлор жана тажрыйбалар Г. Н. Волковдун «Письма о Манасе» (1971) аттуу макаласында, Т. Ормоновдун «Педагогические воззрения древних киргизов в эпосе «Манас» (1972), Г. А. Абдымомунованын «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо (2009), Ф. Т. Баитованын «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо» (2016), Ж. Т. Каденованын «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролу» (2018) деген темадагы диссертацияларында изилдеген. «Манас» эпосун окутуу проблемасы боюнча Д. Т. Саалиеванын «Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы» (1995), Б. К. Оторбаевдин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу» (1995), Н. И. Тахированын «Манас таануу» курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү» (2019) деген темалардагы кандидаттык жана А. З. Зулпуевдин «Жогорку окуу жайларында манас таануу курсун окутуунун илимий-методикалык негиздери» (2022) деген темадагы докторлук диссертациялары жазылган. Эпостун элдик педагогикалык маданияттагы орду С. Байгазиевдин (2012; 2013; 2014; 2015; 2016; 2017; 2021), К. Калчакеевдин (1992), А. Ж. Муратовдун (2011; 2015; 2016; 2017) эмгектеринде чагылдырылган.

Кыргыз элинин дидактикалык чыгармалары, анын ичинде макал-ылакаптары, табышмактары, элдик тамсилдери, жаңылмачтары элдик педагогикалык булак катары «этнопедагогикалык афористика» багытында бир катар изилдөөчүлөрдүн (С. И. Иптаров, Ж. И. Койчуманов, Ж. М. Мукамбаев, М. И. Ибраимов, К. А. Исаков, С. З. Закиров, Г. М. Тажиева, Т. Т. Танаев, Ж. Т. Төлөев, Ж. Ж. Тургунбаева, Ш. У. Усупбеков, С. Ш. Шамбаев, З. Б. Цаллагова ж. б.) эмгектеринде орун алган.

Жогорудагы эмгектерде кыргыз фольклорундагы таалим-тарбиялык идеялар, оозеки чыгармачылыктын таанып билүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк функциялары жалпысынан ачып көрсөтүлгөнү менен бул кубулушту азыркы замандын татаал жана чалкеш контекстинде педагогикалык аспектиден патриоттук тарбияга байланыштуу чагылдыруу аспектиси системага салынып, атайын максатта изилденген эмес. Ошол багытта биз адегенде патриоттук тарбиялоонун маңызын түшүнүп алабыз.

Патриоттук тарбиялоо – тарбиянын бир түрү. Жаштарды, балдарды, деги эле адамдарды акыл-эс, руханий, эмгек, эстетикалык, дене-бой, адеп-ахлак жактан тарбиялоо сыяктуу эле патриоттук тарбиялоого элдик педагогикада да, классикалык педагогикада да өзгөчө маани берилип келген. Тарбиянын бул түрү белгилүү бир чөйрөдө, белгилүү бир социалдык баалуулуктардын негизинде калыптандырылат. Патриоттук тарбия – бул түрдүү инсандын коом жана эл алдындагы милдети, абийири, ыйман-адеби, атуулдугу менен байланыштуу жандуу процесс.

Патриоттук тарбиялоо – атайын максатта балдарды, жаштарды өз мекенинин атуулу катары сезимдерин калыптандырууга, эли-жерин сүйүүгө, элдик нарктарды жана салттарды урматтоого үйрөтүү. Мисалы, биздин өлкөдө азыркы жаштар Кыргыз Республикасынын атуулу экендигине сыймыктанышы керек, аны үчүн мамлекеттик символдорду (туу, гимн, герб, тил) сыйлап, табиятынын тазалыгы, табигый ресурстарынан сакталышы үчүн күрөшөт. Андай тарбия алган инсандар атуулдук-патриоттук сезимдеринин жогорулугу менен айырмаланат. Патриоттук тарбия – бул татаал жана узакка созулган процесс. Тарбиянын бул түрү туура эмес же жеткиликсиз уюштурулса, же бир жеринен кемчилдиктер кетирилсе,

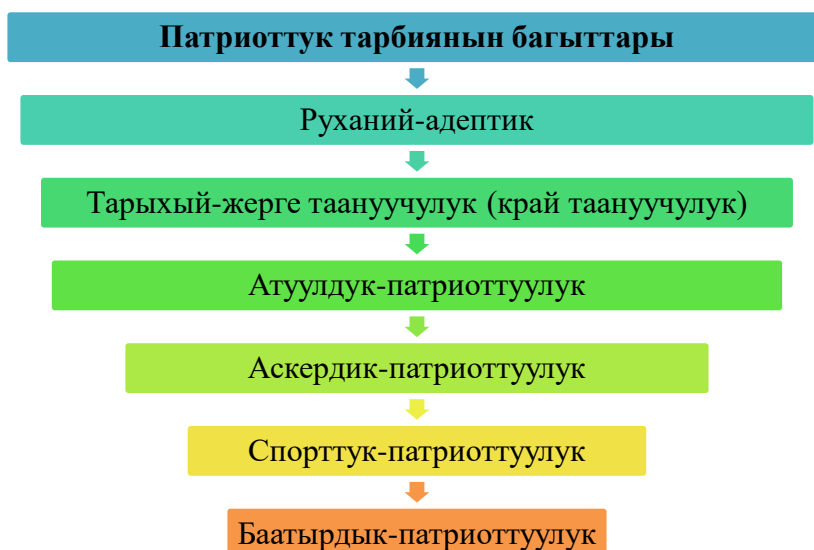
анда жалган патриоттор чыгат да, митингдерде, чогулуштарда, эл арасында «эл үчүн», «мекен үчүн» деп кыйкырганы менен иш жүзүндө эли-жери үчүн эч нерсе кылбайт, жөн гана өзүн патриот катары көрсөткүсү келет.

Тарбиялоонун бул түрү – инсанда патриоттук көз караштарды, ишенимдерди, сезимдерди жана жүрүш-туруш нормаларын калыптандыруу, булар бири-бири менен туура айкалышпаса анда патриот тарбияланбайт. Патриоттук тарбия атуулдук маданиятты өздөштүрүүдөн турат, ал болсо өз ичине саясый, укуктук, руханий, адептик, эмгектик, экономикалык, экологиялык тарбияларды камтыйт. Демек, патриоттук тарбиялоо – бардык тарбиянын түрлөрүн ичине камтыган комплекстүү чыгармачылык, айталык, үнөм жана сарамжалдуулук тууралуу экономикалык тарбия жана билимдерин жок болсо, айылды жашылдандыруу тууралуу экологиялык сабаттуулугу жок болсо, эл-жерин үчүн эмгектенүүнү каалабасаң, анда сен патриоттук тарбияга ээ болгон эмессиң. Мындай тарбия кыргыздар арасында элдик тарбия салттары, анын бир каражаты болгон улуттук фольклор аркылуу ишке ашырылса, азыр ал билим берүү тармактары, классикалык педагогиканын идеялары аркылуу да активдешти, буга маалымат каражаттары да жардам берүүдө.

Азыркы педагогикада (Е. В. Мусина) мектепте патриоттук тарбиянын төмөнкүдөй компоненттери белгиленип жүрөт.

- 1) Керектөөчүлүк-мотивациялык компонент. Мында окуучулар Мекенди сүйүүнүн, ага берилүүнүн, тарыхый доордогу мекенчил баатырлардын эрдиктерине таазим этүүнүн өздөрү үчүн зарыл экендигин түшүнөт.
- 2) Когнитивдик-интеллектуалдык компонент. Мында окуучулар адам ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөсүндөгү патриоттуулуктун маңызын тарых, адабият, мекен таануу, кыргыз тили сабактары, класстан тышкаркы иштер, фольклордук-этнографиялык кечелер аркылуу аңдап түшүнөт да, патриоттук сезимдерин байытат.
- 3) Эмоционалдык-сезимдик компонент. Бул компонент окуучуларда патриоттук көз караштардын жана ишенимдердин калыптануу процессинен турат.
- 4) Жүрүш-туруш жана эрктик компонент. Бул өз ичине патриоттук жүрүм-турумдардын пайда болушун жана өнүгүшүн камтыйт.

Таблица 1. – Азыркы мектептеги патриоттук тарбиянын багыттары

Патриоттук тарбиянын методдору:

Издөө иштери (элдик баатырлардын, аймактын атактуу адамдарынын өмүр жолу, жасаган эрдиктери менен таанышуу, аларды ар кандай оозеки жана жазма булактардан издөө, ошондой адамдар тууралуу эскерүүлөрдү жыйноо, тарыхый «ак тактарды» калыбына келтирүүгө катышуу ж. б.).

Изилдөөчүлүк методдор (архив материалдарын, фотохроникаларды табуу, доклад, реферат, макала жазуу ж. б.).

Жасалгалоо иштери (газета, журнал, буклет чыгаруу, слайд жасоо, мектеп музейине, китепканага стенддерди даярдоо ж. б.).

Социологиялык сурамжылоо, анкета таратуу (теманын айланасында).

Көргөзмөлөргө, семинарларга, жолугушууларга катышуу жана уюштурууга жардам берүү.

Фольклордук багыттагы иш-чараларга (концерт, айтыш, манасчылык жарыштар ж. б.) катышуу.

Тажрыйбаларды үйрөнүү жана жайылтуу ж. б.

Патриоттук тарбия балдардын өзүн өзү таанып билүүсүнө, өзүн өзү эл арасында көрсөтүүгө, чөйрөгө социалдашуусуна чоң жардам берет.

Патриоттуулук бул – инсандын руханий-адептик, атуулдук жана көз караштык сапаттарынын калыптанышы болсо, патриоттук тарбия мына ошол максатка жетүүнүн жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын көрсөтүп берүүчү педагогикалык-психологиялык ишмердүүлүк.

Патриоттук тарбияны ишке ийгиликтүү ашыруунун **принциптери:**

- гуманисттик принцип;
- аймактык өзгөчөлүктөрдү, шарттарды эске алуу принциби;
- дифференциациялоо принциби;
- үзгүлтүксүздүк жана ырааттуулук принциби;
- интеграциялоо принциби;
- турмуш менен байланыштыруу принциби;
- активдүүлүктү колдоо (стимулдаштыруу) принциби ж. б.

Патриоттуулук жана патриоттук тарбия ар бир адамдын тагдырындагы чечүүчү түшүнүктөрдүн бири, билим берүү мекемелеринин бардык түрү патриотторду тарбиялап чыгаргандыгы менен бааланат.

Патриоттук тарбиянын азыркы педагогика илиминдеги аныктамасы А. В. Беляев, Б. Т. Лихачев, И. Ф. Харламов, Ю. К. Бабанский, Б. Апышов, Д. Бабаев ж. б. педагогдордун эмгектеринде методологиялык жол көрсөткүч катары чагылдырылган. Патриоттук тарбиялоонун теориясы жана практикасы орус педагогикасында А. Н. Выршиковдун эмгектеринде [2], М. В. Циулинанын китебинде [3], А. А. Куделичтин [4], А. Е. Мешковдун [5], А. В. Осипованын [6], М. А. Печенюктун [7], И. В. Прошечтин [8], Д. С. Сенюктун [9], Н. А. Сиволобованын [10], О. Н. Шитикованын [11] диссертацияларында изилденген.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү Жарлыгы. [Текст]/Кыргыз Туусу газетасы, 2021. – 29 – декабрь.

2. Вырщиков, А. Н. Стратегии научных исследований феномена патриотизм и патриотическое воспитание молодежи [Текст] / А. Н. Вырщиков, М. Б. Кусмарцев. – Волгоград, 2007. – 95 с. ; Вырщиков, А. Н. Патриотическое воспитание молодежи в современном российском обществе [Текст] / А. Н. Вырщиков, Б. М. Кусмарцев. – Волгоград: Авторское перо, 2006. – 172 с.
3. Циулина, М. В. Патриотическое воспитание школьников возможностями социообразовательной среды [Текст] / М. В. Циулина. – Челябинск, 2012. – 36 с.
4. Куделич, А. А. Формирование ценностных ориентаций нравственно-патриотической направленности у детей старшего школьного возраста [Текст]: автореф. дис. ... пед. наук: 13. 00. 01 / А. А. Куделич. – Смоленск, 2008.
5. Мешков, А. Е. Гражданско-патриотическое воспитание учащихся на традиционных ценностях отечественной культуры [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / А. Е. Мешков. – М., 2010. – 160 с.
6. Осипова, А. В. Нравственно-патриотическое воспитание обучающихся современных высших военных учебных заведений на основе приоритетно-ориентированного подхода [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 08 / А. В. Осипова. – Ростов-на-Дону, 2011.
7. Печенюк, М. А. Патриотическое воспитание учащихся подросткового возраста средствами музыки [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / М. А. Печенюк. – М., 1989. – 20 с.
8. Прошек, И. В. Патриотическое воспитание учащихся средствами региональных культурных ценностей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / И. В. Прошек. – Нижний Новгород, 2008. – 21 с.
9. Сенюк, Д. С. Духовно-патриотическое воспитание старшеклассников в процессе туристско-краеведческой работы [Текст]: автореф. дис. ... пед. наук: 13. 00. 01 / Д. С. Сенюк. – М., 2002. – 134 с.
10. Сиволобова, Н. А. Гражданско-патриотическое воспитание учащихся на основе русских культурно-исторических традиций [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. А. Сиволобова. – М., 2003. – 23 б.
11. Шитикова, О. Н. Эколого-патриотическое воспитание младших подростков в современной общеобразовательной школе [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / О. Н. Шитикова. – Шадринск, 2002. – 162 с.

УДК 37

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-58-61

Бекишева Чатыркуль

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, социалдык саясат боюнча комитети,
бөлүм башчысы

Бекишева Чатыркуль

Жогорку Кеңеш Кыргызской Республики, отдел комитета по социальной политике,
заведующий сектором

Bekisheva Chatyrkul

Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, Department of the Committee on Social Policy,
Head of the Sector

**САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН УЛУТТУК САЛТТЫ САКТООГО ЖАНА УЛАНТУУГА
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**
**ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА СОХРАНЕНИЕ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ**
**THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE PRESERVATION AND CONTINUITY
OF THE NATIONAL TRADITION**

Сегодня тема о влиянии цифровизации на сохранение и преемственность национальной традиции является актуальной. В наше время цифровые технологии стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, и они оказывают значительное влияние на различные сферы общества, в том числе на сохранение и передачу национальных традиций.

Цифровизация общества непрерывно пополняет нашу жизнь новыми понятиями: облачные сервисы, большие данные, цифровые продукты, блокчейн, нейротехнологии, квантовые технологии, которые меняют не только формы потребления, но и саму форму существования мира.

Информация, технологии, социум меняются со скоростью, которую человек не способен осознать и представить. Неумолимый прогресс. Новые вызовы цифрового общества ежедневно наполняет нашу жизнь новыми понятиями, что повлияло на жизнь современного человека.

Социальные сети стали важной составной этого нового образа жизни, обеспечивая возможность быстрого и легкого общения с широким кругом людей. Но мы всегда должны помнить и о том, что мы должны передать нашим детям и нашим внукам, какие традиции (семейные и культурные).

Да действительно, цифровизация сегодня активно внедряется в культурное пространство, меняя не только формат приобщения к культурным ценностям, но и позволяя приобрести совершенно новый опыт взаимодействия с культурным контентом.

Во-первых, цифровизация позволяет сохранить и архивировать национальные традиции. Благодаря цифровым технологиям мы можем создавать цифровые архивы, в которых можно хранить и документировать национальные обычаи, язык, музыку, ремесла и другие аспекты культуры.

Создание цифровых архивов и баз данных позволяет хранить и организовывать информацию о национальных традициях, включая тексты, изображения, аудио- и видеоматериалы. Цифровые архивы могут содержать исторические документы, записи ритуалов, народные песни, рассказы, фотографии и многое другое. Цифровые архивы позволяют сохранить информацию и передать ее будущим поколениям, предотвращая потерю ценных знаний и традиций.

Во-вторых, цифровые технологии способствуют распространению и доступности национальных традиций. Цифровые платформы и социальные сети позволяют людям из разных уголков мира получить доступ к национальной культуре и традициям. Музыка, танцы, фольклорные выступления, ремесла и другие проявления национальной культуры могут быть записаны и распространены через цифровые каналы, достигая широкой

аудитории. Это способствует укреплению и продвижению национальной идентичности и обеспечивает преемственность традиций. И это создает возможности для людей, увлеченных национальными традициями, объединиться, обмениваться опытом и знаниями, а также участвовать в совместных проектах. Цифровые сообщества и социальные сети предоставляют платформу для общения, где люди могут делиться своими историями, фотографиями, рукоделием, рецептами и другими аспектами своей национальной культуры. Это помогает укрепить преемственность традиций, поскольку молодое поколение может получить доступ к знаниям и опыту старших поколений и взаимодействовать с ними.

В-третьих, цифровые технологии предоставляют новые возможности для передачи национальных традиций через образование и обучение. Цифровые образовательные платформы и приложения позволяют детям и взрослым изучать и понимать свою национальную культуру и традиции. Они предлагают интерактивные уроки, игры, виртуальные экскурсии и множество других образовательных ресурсов, которые помогают передать знания и навыки, связанные с национальной традицией, новому поколению.

Цифровые технологии можно использовать для сохранения и передачи национальных ритуалов и праздников в семье. Семья может совместно создавать цифровые альбомы с фотографиями и видеозаписями семейных традиций и празднований. Родители могут использовать видео- и аудиоматериалы для объяснения и демонстрации традиций и обычаев своей культуры.

Преемственность национальных традиций может быть обеспечена и поддержана через цифровизацию.

Цифровые технологии позволяют создавать виртуальные выставки и музейные коллекции, которые демонстрируют национальные традиции. Это позволяет людям исследовать и изучать национальную культуру и историю через онлайн-просмотры и виртуальные экскурсии. Виртуальные музеи могут содержать предметы, связанные с национальными традициями, аудио- и видеоматериалы, интерактивные элементы и другие ресурсы.

Цифровые образовательные программы и платформы предоставляют возможность изучать и передавать национальные традиции в учебных целях. Они могут включать интерактивные уроки, вебинары, видеоуроки, электронные учебники и другие образовательные материалы, которые помогают детям и взрослым понять и уважать свою национальную культуру.

Цифровые игры и приложения могут быть разработаны для обучения детей национальным традициям. Они могут включать игровые элементы, головоломки, викторины и другие интерактивные задания, которые помогут детям углубиться в свою культуру и традиции в интересной и привлекательной форме. Эти платформы могут быть доступны в школах, университетах, библиотеках и онлайн.

Цифровизация играет также значительную роль в воспитании детей с помощью национальных традиций. Цифровые технологии предоставляют детям широкий доступ к информации и образовательным ресурсам, связанным с национальными традициями. Они могут изучать историю, язык, культурные обычаи, музыку, танцы и другие аспекты своей национальной культуры через онлайн-статьи, видеоматериалы, электронные книги, образовательные приложения и т. д. Это позволяет детям получить глубокие знания о своей культуре и укрепить связь с национальными традициями.

Цифровые технологии позволяют людям с общими интересами и национальными традициями общаться и обмениваться информацией через онлайн-сообщества и социальные сети

Кроме того, цифровые технологии позволяют оживить национальные традиции через интерактивные форматы. Виртуальные и дополненные реальности, анимации и мультимедийные проекты позволяют людям взаимодействовать с национальными традициями более активно и непосредственно.

Например, с помощью виртуальной реальности можно создать симуляцию народного праздника или обряда, позволяя людям испытать атмосферу и участвовать в них в виртуальной среде.

Также цифровые технологии способствуют коллаборации и обмену опытом между сообществами и культурами. Благодаря интернету и социальным сетям, представители различных национальных традиций могут взаимодействовать, делиться знаниями, опытом, идеями и творческими проектами. Это способствует обогащению и развитию национальных традиций через обмен культурными практиками и взаимным вдохновением.

Цифровые технологии снижают барьеры в доступе к искусству и культуре. Они позволяют людям с различными физическими или когнитивными особенностями получать равный доступ к произведениям искусства через адаптированные форматы, подписи, и другие средства доступности. Кроме того, цифровые платформы позволяют расширить культурное наследие и представить разнообразие культур и искусств из разных уголков мира.

Также Центры детского творчества могут стимулировать детей к созданию цифровых арт-проектов, в которых они могут выразить свою творческую интерпретацию национальной традиции. Это могут быть цифровые рисунки, коллажи, анимации или даже создание мультимедийных произведений искусства, используя цифровые инструменты и техники.

Однако важно отметить, что цифровизация не должна заменять или исключать традиционные формы сохранения и преемственности национальных традиций. Она должна служить в качестве дополнительного инструмента, обогащая и дополняя существующие подходы. Важно сохранить баланс между цифровыми форматами и реальным взаимодействием с национальными традициями, чтобы обеспечить их непрерывность и глубину восприятия.

В заключение, цифровизация играет важную роль в сохранении и преемственности национальных традиций. Она позволяет сохранить и архивировать традиции, распространить их широкой аудитории, обогатить образовательный процесс и обеспечить новые интерактивные формы взаимодействия с национальными культурными наследиями.

Однако внимание должно быть уделено сохранению баланса между цифровыми и традиционными подходами, чтобы обеспечить истинное и глубокое понимание и передачу национальных и культурных ценностей.

УДК 376.545

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-62-66

Грушецкая Ирина Николаевна

Кострома мамлекеттик университети, психологиялык-педагогикалык билим берүү
кафедрасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Грушецкая Ирина Николаевна

Костромской государственный университет, кафедра психолого-педагогического
образования, кандидат педагогических наук, доцент

Grushetskaya Irina Nikolaevna

Kostroma State University, Department of Psychological and Pedagogical Education, Candidate of
Pedagogical Sciences, Associate Professor

**УНИВЕРСИТЕТТИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК БИРИКМЕЛЕРИНИН ШАРТЫНДА
ТАЛАНТТУУ ЖАШТАРДЫН ЖӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ ТАЛАНТЛИВОЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ
ТВОРЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ ВУЗА
DEVELOPMENT OF THE ABILITIES OF TALENTED YOUTH IN THE CONDITIONS
OF CREATIVE ASSOCIATIONS OF THE UNIVERSITY**

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФ, проект № 23-28-01034

Кыскача мүнөздөмө. Макалада студенттердин чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн калыптандырууда студенттик бирикмелердин ролу баяндалат, ЖОЖдун студенттеринин жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө салым кошкон чыгармачыл бирикмелердин ишинин өзгөчөлүктөрү талданат. Кострома мамлекеттик университетинин студенттик бирикмелерине кыскача мүнөздөмө берилген, таланттуу студенттердин чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн шарттар аныкталган.

Аннотация. В статье описана роль студенческих объединений в формировании творческих способностей обучающихся, проанализированы особенности работы студенческих объединений, способствующих развитию способностей обучающихся ВУЗа. Дана краткая характеристика объединений Костромского государственного университета, определены условия развития творческих способностей талантливых обучающихся.

Abstract. The article describes the role of student associations in the formation of creative abilities of students, analyzes the features of the work of student associations that contribute to the development of the abilities of university students. A brief description of the student associations of the Kostroma State University is given, the conditions for the development of creative abilities of talented students are determined.

Негизги сөздөр: чыгармачылык жөндөмдүүлүктөр, студенттер, студенттик бирикмелер, университет.

Ключевые слова: творческие способности, обучающиеся, студенческие объединения, университет.

Keywords: creative abilities, students, student associations, university.

Работа с талантливой молодежью является одним из стратегических направлений развития системы образования РФ, в том числе образовательных организаций дополнительного и профессионального образования.

Проанализировав Концепцию государственной молодежной политики Российской Федерации, законодательные документы в области образования, мы видим, что одними из значимых направлений воспитания талантливой молодежи в условиях ВУЗа являются развитие творческого потенциала участников образовательного процесса, обеспечение поддержки студентов в личностном, профессиональном и социальном развитии.

Под талантливой молодежью мы будем понимать молодых людей в возрасте 14–30 (35) лет, обладающих исключительными творческими способностями, добивающихся высоких результатов в разных областях науки и практики, являющихся получателями грантов, стипендий, лауреатами конкурсов, победителями олимпиад, соревнований и т. д.

Студенческую молодежь, обладающую высоким уровнем развития таланта в той или иной творческой деятельности отличает положительный образ «Я», сила характера, энергичность и целеустремленность [1].

В условиях ВУЗа реализуется комплекс мер по развитию способностей, успешной социализации и эффективной самореализации различных категорий обучающихся.

Д. Б. Богоявленская считает, что творческие способности проявляются в умении продолжать мыслительную деятельность за пределами требуемого, за пределами решения задачи, которая ставится перед человеком [2].

Основными субъектами организации внеаудиторной работы с талантливой молодежью в ВУЗах являются социально-педагогические службы, отделы воспитательной работы и молодежной политики, ресурсные центры молодежи.

В условиях студенческих объединений ВУЗа обеспечивается разработка и реализация социально-ориентированных молодежных проектов, организуется система программ и мероприятий, направленных на культурного, социального, физическое и психическое развитие талантливой молодежи [3].

Многообразие творческих объединений в условиях ВУЗа дают возможность свободного выбора видов деятельности, формата занятий, самореализации позволяет студенту проявлять спектр своих возможностей, развивать способности, добиваться успеха в любимом деле, развивать навыки коммуникации и взаимодействия с единомышленниками, что способствует их позитивному изменению и их успешному развитию в стенах ВУЗа.

В ФГБОУ «Костромской государственный университет» существует более 40 творческих студенческих объединений действующих на разных уровнях – общеуниверситетском и уровня института (как структурного подразделения ВУЗа).

Уровень университета – на данном уровне обеспечивается организация мероприятий университетского, городского, регионального, межрегионального, всероссийского характера;

Уровень института – органы студенческого самоуправления на базе конкретного института. На этом уровне реализуют свою деятельность творческие студенческие активы, координационные советы обучающихся, молодежные коллективы и творческие объединения.

Наиболее активными и многочисленными студенческими объединениями Костромского государственного университета являются Театр Песни КГУ, медиацентр,

объединенный совет обучающихся, Welcome-центр, клуб интернациональной дружбы и другие [3].

В творческих объединениях университета задействованы более 300 талантливых студентов, а также привлекаются абитуриенты и выпускники, тем самым содействуя активной профориентации и карьерному росту молодежи в условиях региона.

В условиях студенческого объединения создается комфортная среда для развития способностей обучающихся [4].

В опросе, посвященном развитию способностей в условиях творческих объединений приняли участие 90 обучающихся 1-4 курса, большинство из них имеют активную жизненную позицию, являются участниками 2-3 студенческих объединений.

Наиболее значимыми причинами для посещения студенты называют развитие способностей (вокальных, хореографических, спортивных, организаторских и других) в условиях творческого объединения (82 % опрошенных обучающихся), продвижение своего таланта, участие в конкурсах разного уровня (76 %), помощь в самоопределении и поиске себя (68 %) (рис. 1).

Кроме того, ребята отмечают помощи в социальном развитии со стороны сверстников и педагогов (52 % опрошенных выделяют данное направление в качестве приоритетного).

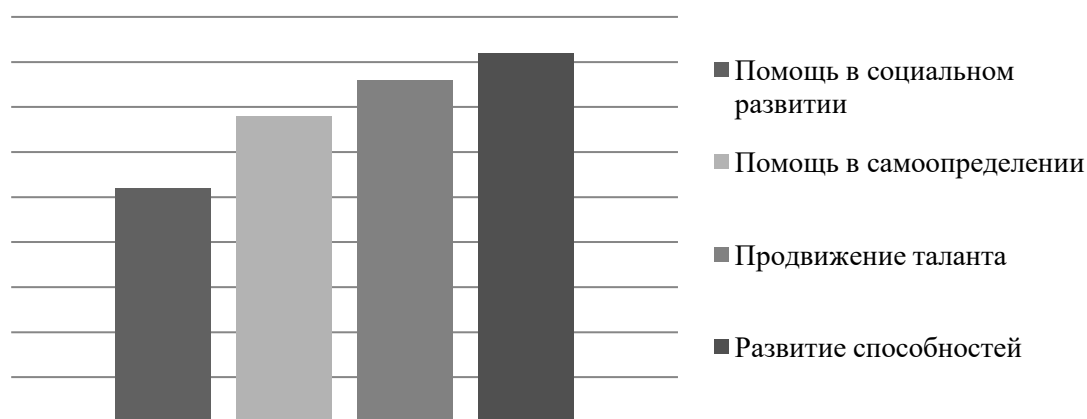

Рис. 1. Направления работы с талантливой молодежью в условиях творческих объединений (по результатам опроса обучающихся)

60 % опрошенных ребят являются активными участниками различных внеаудиторных мероприятий профессиональной образовательной организации, но 18 % имеют сложности в освоении учебной программы из-за постоянной или периодической занятости во внеучебной деятельности.

В качестве наиболее близких и значимых взрослых и сверстников – участников и организаторов студенческих объединений были отмечены педагог дополнительного образования (59 %), преподаватели специальных дисциплин (50%), тренер (36 %). Актив студенческого самоуправления отмечен 66 % обучающихся.

Проанализировав содержание деятельности творческих объединений университета, отметим, что в них решаются ряд задач развития талантливых обучающихся:

1. Развитие мотивации обучающихся к творческой деятельности;
2. Организация индивидуального стиля деятельности обучающихся, индивидуального маршрута в творческом самовыражении;

3. Формирование опыта творческой самореализации и конкурентоспособности.

Развитие студенческих объединений различной направленности позволяют формировать надпрофессиональные компетенции у молодежи, содействовать их успешной социализации обеспечивать профессиональную траекторию будущего.

Работая с талантливыми обучающимися педагогу важно стремиться к разработке гибких и индивидуальных программ [5].

На основании представленных результатов мы можем говорить о значительных возможностях студенческих творческих объединений в формировании способностей талантливой молодежи, которые заключаются в том, что:

1. Студенческие творческие объединения обладают «свободой» в выборе содержания деятельности, субъектности, формата взаимодействия внутри объединения, что способствует самореализации обучающихся и получения положительных эмоций от результатов.
2. Более свободный формат взаимоотношений со сверстниками и педагогами развивает навыки коммуникации, расширять социальный опыт обучающегося и успешно решать задачи социализации.
3. Погруженность в любимый вид деятельности и получение результатов своего труда создают для одаренного ребенка «ситуацию успеха».
4. Программы внеаудиторной работы студенческих объединений предполагают формирование и закрепление общекультурных и профессиональных компетенций, наличие осознанного выбора, добровольности при участии во внеаудиторной деятельности,
5. Изменение субъектной позиции студента в рамках внеаудиторной деятельности: зритель – участник – организатор – руководитель – автор собственного проекта и т.д.

Перечисленные возможности участия в студенческом объединении, не только формируют творческие способности, но и способствуют формированию позитивного самоотношения и успешной самореализации в условиях ВУЗа.

Развитие творческих способностей у талантливых обучающихся может быть более успешно при эффективном решении в студенческом объединении таких задач:

- диагностика интересов и творческих способностей, обучающихся 1 курса в целях их участия в студенческих объединениях ВУЗа;
- оказание социально-педагогической поддержки в выборе студенческого объединения;
- включение обучающихся в реализацию воспитательной программы института и университета;
- стимулирование творческой активности студенческой молодежи через участие в проектах, выездах, выставках, встречах, конкурсах.

Список использованной литературы:

1. Грушецкая И. Н. Особенности решения задач социализации одаренными детьми и талантливой молодежью в организациях различного типа: монография/ И. Н. Грушецкая; науч. ред. М. И. Рожков. – Кострома: Костромской государственной университет, 2022. 163 с.
2. Богоявленская Д. Б. Психология одаренности. М. : МИОО, 2005. 176 с.
3. Корсакова А.А., Петрова М.С, Смирнов П.А Опыт реализации государственной молодежной политики в костромском государственном университете//Психолого-педагогическая деятельность: сферы сотрудничества и взаимодействия материалы VI

Межрегиональной заочной научно-практической интернет- конференции с международным участием. Кострома, 2020. С.202-208.

4. Литвинова Т. И. Развитие творческой активности студенческой молодежи: опыт внеучебной деятельности // Вестник ТвГТУ. Серия «Науки об обществе и гуманитарные науки». 2020. № 2(21). С. 69–75.

5. Щербинина О. С. Преодоление трудностей социального развития одаренных детей: теоретико-методические основания: монография / науч. ред. М. И. Рожков. Кострома : Костром. гос. ун-т, 2021. 297 с.

УДК : 371.3/575.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-66-70

Дубашева В.С., Бейшенова М.Ш.

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу,

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу

Дубашева В.С., Бейшенова М.Ш.

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель,

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель

Dubasheva V.S., Beishenova M.Sh.

Talas State University, Department of Pedagogy, Lecturer,

Talas State University, Department of Pedagogy, Lecturer

**ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВДИН АГАРТУУЧУЛУК ИШ АРАКЕТИ ЖАНА
ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨРНӨКТӨРҮ
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИМЕРЫ
ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВА
EDUCATIONAL ACTIVITIES AND PEDAGOGICAL EXAMPLES OF ESCHENAALA
ARABAYEV**

Кыскача мүнөздөмө. Макала кыргыздын алгачкы агартуучусу Эшенаалы Арабаевдин педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу жазылган. Кыргыз элинин революцияга чейинки интеллигенттеринин бири болгон Эшенаалы Арабаев Уфа шаарындагы “Медресе Галия” аттуу жогорку даражалуу диний мектепте окуп жүргөн кезинде 1911-жылы кыргыз-казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” аттуу китебин жазып, Уфадагы “Шарк” басмасынан чыгарат. Ушуга удаа эле “Жазуу өрнөктөрү” (сулуу жазуунун үлгүлөрү) деген китепти жаратып, 1912-жылы Оренбург шаарындагы “Вакыт” басмасынан чыгарган. Эшенаалы Арабаев дүйнөлүк педагогика илиминдеги жаңылыктардан кабардар болбосо да, анын агартуучулук иш аракеттери Европанын улуу илимпоз гуманистеринин педагогикалык мурастары менен көз караштарына шайкеш келген. 1918-1922-жылдар аралыгында Туркестандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат. Ал кыргыз тилинин алфавитин түзүү, кыргыз алиппесин жазуу, башталгыч класстын окуучуларына окуу китебин жазуу, сабатсыз чоңдорго окуу куралын түзүү, мугалимдерге методикалык колдонмолорду даярдоо, элдин

оозеки чыгармаларын жыйноо ишин улантуу, жыйналган фольклордук чыгармаларды акырындык менен басмага бастыра баштоо, кыргыз тилинин терминин илимий жактан иштөөгө киришүү жана кыргыз тилинде газета чыгарууга даярдык көрүү иштерин уюштуруучулардын бири болгон.

Аннотация. Статья посвящена педагогической деятельности первого кыргызского просветителя Эшенаалы Арабаева. Эшенаалы Арабаев, один из дореволюционных интеллигентов кыргызского народа, во время учебы в высшей религиозной школе “медресе Галия” в Уфе в 1911 году написал книгу для кыргызско-казахских детей “Алип-бэ Жаки төтө окуу” (“чтение Алип-бэ жаки төтө окуу”) и выпустил ее в Уфимском издательстве “Шарк”. Вслед за этим он создал книгу “Образцы письма”(образцы красивого письма), которую в 1912 году выпустил в Оренбургском издательстве “Вақыт”. Хотя Эшенаалы Арабаев не был в курсе последних событий в мировой педагогической науке, его просветительская деятельность соответствовала педагогическому наследию и взглядам великих европейских ученых-гуманистов. В период с 1918 по 1922 годы работал на различных ответственных должностях в Джети-Огузской области Туркестана, организовывал первые курсы по подготовке учителей. Он был одним из организаторов работ по созданию алфавита кыргызского языка, написанию кыргызского алфавита, написанию учебника для учащихся начальных классов, созданию учебного пособия для неграмотных взрослых, подготовке методических пособий для учителей, продолжению работы по сбору устных народных произведений, постепенному изданию собранных фольклорных произведений, научному освоению термина кыргызский язык и подготовке к изданию газеты на кыргызском языке.

Abstract. The article is devoted to the pedagogical activities of the first Kyrgyz educator Eschenaala Arabaev. Eshenaaly Arabaev, one of the pre-revolutionary intellectuals of the Kyrgyz people, while studying at the higher religious school "Madrasah Galia" in Ufa in 1911, wrote a book for Kyrgyz-Kazakh children "Alip-be Zhaki tötө okuu" ("reading Alip-be zhaki tötө okuu") and published it at the Ufa publishing house "Shark." Following this, he created the book "Samples of Writing" (samples of beautiful writing), which he published in the Orenburg publishing house "Vakyt" in 1912. Although Eschenaaly Arabaev was not aware of the latest events in world pedagogical science, his educational activities corresponded to the pedagogical heritage and views of the great European humanist scientists. In the period from 1918 to 1922 he worked in various responsible positions in the Dzheti-Oguz region of Turkestan, organized the first teacher training courses. He was one of the organizers of the work on creating the Kyrgyz alphabet, writing the Kyrgyz alphabet, writing a textbook for primary school students, creating a textbook for illiterate adults, preparing teaching aids for teachers, continuing to collect oral folk works, gradually publishing collected folklore works, scientifically mastering the term Kyrgyz language and preparing for the publication of a Kyrgyz language newspaper.

Негизги сөздөр: кыргыздын алгачкы агартуучусу, окуу китептери, илимпоз гуманист, элдик оозеки чыгармачылык, табият таануу алиппеси.

Ключевые слова: первый кыргызский просветитель, учебники, ученый-гуманист, устное народное творчество, букварь естествознания.

Keywords: first Kyrgyz enlightener, textbooks, humanist scholar, oral folk art, primer of natural science

Бүгүн биз Эшенаалы Арабаевдин революцияга чейинки жана Октябрь революциясынан кийинки Ала-Тоо ичиндеги агартуудагы жасаган чоң тарыхый маанидеги өзгөчө кадамы жөнүндө сөз кылууга тийишпиз.

XX кылымдын алгачкы он жылдыгында Кыргызстандын аймагында орус-тузем, татар, өзбек башталгыч окуу мекемелеринде, боз үй мектептеринде араб, фарс тилдери колдонулуп, кыргыз тилинин үйрөнүлбөгөндүгү чоң өксүк болгон. Колониалдык бийлик мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүшүнө кам көрмөк турсун, жергиликтүүлөрдү “туземецтер”, “аборигендер” деп теңсинбей басынтып, тескерисинче калкты орусташтыруу саясатын көздөгөн. Ошол кездеги билим берүү боюнча бир расмий документте “Жергиликтүү калктын тилинде окутуу ишин жүргүзүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Минтип ойлоонун өзү акыл эсти жоготкондук болуп эсептелет” деп жазылат[4].

Бирок өзүнүн улуу мамлекетин түзгөн, байыркы тарыхый маданияты бар түптүү кыргыз журтунда илим билимге умтулган улуттук алдыңкы акыл эс башка элдер сыяктуу “Эмне үчүн балдарыбызды кыргыз тилинде окута албайбыз? - деп толкуп келе жаткан. Алардын сап башында Эшенаалы Арабаев туруп, биринчилерден болуп басма окуу куралдары болмоюнча кыргыз мектептеринде өз эне тилибизде окутуу мүмкүн эместигин, бул үчүн кечикпей иш жүзүндө кадамдарды жасоону, кыялдан түзмө-түз ишке өтүүнү сезген.

Кыргыз элинин революцияга чейинки ичкерки шаарларга барып билим алган интеллигенттеринин бири болгон Эшенаалы Арабаев Уфа шаарындагы “Медресе Галия” аттуу жогорку даражалуу диний мектепте окуп жүргөн кезинде 1911-жылы казак студенти Х. Сарсакеев менен биргеликте кыргыз, казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” аттуу китебин жазып, Уфадагы “Шарк” басмасынан чыгарат. Өз кезинде кыргыз-казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” китеби казак тилинде жазылса да, кыргызча сөздөргө бай, балдарга тез кат тааныта турган китеп болгон. “Кыргыз жана казак балдарына жазылган бул алип-бээден кыргыз, казак тилдеринде өлөндөрдү, тарыхый окуяларды, аңгемелерди бөлүм-бөлүм кылып бастырууга аракет кылабыз. Ошентип жоголуп бара жаткан тарыхый сөздөрүбүздү, адабияттарыбызды тирилтүүгө аракет кылмакчыбыз” –дейт Э. Арабаев. Ушуга удаа эле “Жазуу өрнөктөрү” (сулуу жазуунун үлгүлөрү) деген китепти жаратып, 1912-жылы Оренбург шаарындагы “Вакыт” басмасынан чыгарган, анын көлөмү 35 беттен туруп, 18-бетине чейин ар бир тамганы туура жана сулуу чийүүнүн эрежелери, 19-беттен 35-бетке чейин тамгалардын сулуу жазылган үлгүлөрү берилген. Кыргыз элинин коомдук турмушунда зор окуя катары эсептелүүгө тийиш болгон алгачкы Алиппе китеби жана “Жазуу өрнөктөрү” илим-билимге умтулган келечек муун үчүн алтынга алмашкыс белек болгон[3].

Эшенаалы молдо Галия медресесин бүтүп келгенден кийин, 1914-жылы Тондун Төрткүл айылында мектеп салдырып, айылдагы молдолордон айрымаланып, балдарды жаңыча окута баштаган. Ал жөнүндө Тоң, Кочкор районунун карыялары минтип эскеришет “Мурда боз үйдө мандаш урунуп отуруп окусак, эми тактайдан жасалган кадимки партага отургузуп, доскага жазып окутканды, эсеп, география, жаратылыш өңдүү сабактарды да мектепке киргизген ошол Эшенаалы молдо. Мурда молдолордон 3 жыл окугам, бирок караманча жазалчу эмесмин Ишенаалыдан окуй баштаганыма экинчи ай болгондо, окуп жазганды тез үйрөндүм”- дейт[2].

Ошол мезгилде Эшенаалы Арабаев дүйнөлүк педагогика илиминдеги жаңылыктардан кабардар болбосо да, анын агартуучулук иш аракеттери Европанын улуу илимпоз

гуманистеринин педагогикалык мурастары менен көз караштарына шайкеш келген. Тактап айтканда Я.А.Коменскийдин эне тили жөнүндө “Билим бүткүл элге баардыгы өз тилинде берилиши керек” деп айткан оюу, Джон Локктун окуу китептери менен окутуу усулдары мектепте өкүм сүргөн курулай жаттоочулукка эмес, билим көндүмдөрдү практикалык жол менен бекемдеп окутуу керек деген оюу, ал эми И.Г.Песталоцци балдарды тарбиялоо жана билим берүү ишин түп тамырынан бери өзгөртүү үчүн мектептерди ачып, анда элементардык билим берүү теориясын киргизгендиги буга мисал боло алат.

1917-жылы Октябрь революциясы жеңип, совет бийлиги орногондон баштап Э.Арабаевдин агартуу ишмердүүлүгүндө калкты агартуу, сабатсыздыкты жоюу маселеси биринчи милдет катары турган. 1918-1922-жылдар аралыгында Туркестандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат. 1922-жылдан баштап Туркестан АССРинин эл агартуу комиссиясында иштеп, кыргыздын билим комиссиясына башчы болуп шайланат. Комиссиянын алдында кыргыз тилинин алфавитин түзүү, кыргыз алиппесин жазуу, башталгыч класстын окуучуларына окуу китебин жазуу, сабатсыз чоңдорго окуу куралын түзүү, мугалимдерге методикалык колдонмолорду даярдоо, элдин оозеки чыгармаларын жыйноо ишин улантуу, жыйналган фольклордук чыгармаларды акырындык менен басмага бастыра баштоо, кыргыз тилинин терминин илимий жактан иштөөгө киришүү жана кыргыз тилинде газета чыгарууга даярдык көрүү сыяктуу милдеттер коюлган.

Жогорудагы милдеттерди ишке ашырууга бел байлап, шериктештери менен биргеликте кыргыз алфавитин түзүп, бир катар эмгектерди жарыкка чыгарган. Алар:

№	Жарыкка чыккан эмгектери	Басмакана	жылы
1.	Кыргыз Алиппеси	Ташкент. Орто Азия мамлекеттик басмасы	1924. 58-б.
2.	Кыргыз Алиппеси. –Оңдолуп экинчи басылышы.	М.: СССР калктарынын борбордук басмасы	1925.84-б.
3.	Жазуу жолунда саамалык” /Эне тилин жазуу өрнөгү боюнча мугалимдер үчүн колдонмо/	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925.24-б
4.	Баштооч мектептерде эсепке үйрөтүү жолу	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925.24-б
5.	Кыргыз Алиппеси: / Башталгыч мектептер үчүн/ 2-басылыш	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925
6.	Сабатсыздыкты жоюу алиппеси	Пишпек	1925.106-б.
7.	Алиппе	СССР калктарынын борбордук басмасы жана Кыргызмамбас	1928. 84-б.
8.	Арабай уулу Эшенаалы, Карасай уулу Кусайын Жаңылык: /Чоңдор үчүн алиппе/	Фрунзе. Кыргызмамбас	1928. 84-б
9.	Арабай уулу Эшенаалы, Наамат уулу Сатыбалды Биздин мектеп:/Балдар алиппеси/	Фрунзе. Кыргызмамбас, 1930 /Латын тамгасы менен/	1930. 112-б

10.	Эл адабиятын жыйноочуларга колдонмо	Фрунзе. Кыргызмамбас, 1931	1931
11.	Арабай уулу Эшенаалы, Шамгулов Д. Табият таануу: /Толук эмес орто мектептер үчүн/	М.: Центриздат	1932

Бул макалада Э.Арабаев тарабынан жазылган эмгектердин ар бирине токтолуп баян кылуу мүмкүн болбогондуктан, анын башталгыч класстын окуучулары үчүн жазылган Табият таануу алиппеси жөнүндө, бул эмгекти кайрадан басмадан чыгарган авторлордун бири, агартуучунун педагогикалык ишмердүүлүгүн изилдеген окумуштуу Эсенгулова Миргуль Молутбековнанын “Табыят таануу алип бееси” башталгыч мектептин мугалимдерин даярдоочу университеттерде жана колледждерде да окутулса ашыктык болбос эле” деген оюн колдоо менен окуу программасынын мазмунунда пайдалануу зарыл деп ойлойбуз. Себеби, аталган китеп 80 жыл мурда жазылса да, учурда эске алуучу бир топ керектүү материалдар менен методикалык ыкмалар камтылган. Анда Жер, Күн системасы, түндүк уюлдагы жашаган жаныбарлар, ысык алкактагы өсүмдүктөр, айыл-кыштак чарбалары, токой чарбачылыгы, өнөр жайлары жана электрдин колдонулуштары, ал тургай адамдын дене түзүлүшү боюнча баалуу маалыматтар камтылган[1].

Жыйынтыктап айтканда агартууда Э.Арабаев жасаган улуу эрдик келечек муундун эсинде дайым сакталып, тарых барактарында анын ысмы түбөлүккө калмакчы.

Колдонулган адабияттар:

1. Е.Арабай уулу, Д.Шамгун уулу. Табият таануу алип бееси-Б.:2013.
2. Байгазиев С. “Ала-Тоодогу агартуу тарыхынан ак тактар” –Б.:2012.
3. Данияров Б. С., Орузбаева К.Б. “Алгачкы агартуучу. Доор күүсүндөгү инсандын бейнеси”. –Б.:2022.
4. Данияров С.”Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы”.-Фрунзе, 1983, 3-бет/

УДК 376.1

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-71-77

Зайцева М.А., Рожков М.И.

К. Д. Ушинский атындагы Ярослав мамлекеттик педагогикалык университети, социалдык педагогика жана жаштар менен иштөөнү уюштуруу кафедрасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

К. Д. Ушинский атындагы Ярослав мамлекеттик педагогикалык университети, педагогикалык технологиялар кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Зайцева М.А., Рожков М.И.

Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского, кафедра социальной педагогики и организации работы с молодёжью, кандидат педагогических наук, доцент,

Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского, кафедра педагогических технологий, доктор педагогических наук, профессор

Zaitseva M.A., Rozhkov M.I.

Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky, Department of Social Pedagogy and Organization of Work with Youth, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky, Department of Pedagogical Technologies, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

**КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ӨЗ АРА
АРАКЕТТЕНҮҮ ЖАНА БАЛДАР УЮМДАРЫ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
И ДЕТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
INTERACTION OF INSTITUTIONS OF ADDITIONAL EDUCATION
AND CHILDREN'S ORGANIZATIONS**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада биз мектептен тышкары мекемелердин (кошумча билим берүү мекемелеринин) шартында коомдук активдүүлүктү тарбиялоого кызыктарбыз. Авторлор СССРдеги 20-кылымдын 60–80-жылдарындагы кошумча билим берүү мекемелерине жалпы мүнөздөмө берип, алардын билим берүү потенциалын жана өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү каралып жаткан мезгилдеги өнүгүү ретроспективасын көрсөтүшөт. Мындан тышкары, авторлор коомдук уюмдар менен бирдикте мектептен тышкары мекемелердин базасында коомдук активдүүлүктү тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн карашат.

Аннотация. В статье нас интересует воспитание общественной активности в условиях внешкольных учреждений (учреждений дополнительного образования). Авторы дают общую характеристику учреждений дополнительного образования в 60–80 годы XX века в СССР и показывают ретроспективу их развития в рассматриваемый период, что покажет их воспитательный потенциал и специфику. Кроме того, авторы рассматривают особенности воспитания социальной активности на базе внешкольных учреждений в связке с общественными организациями.

Abstract. In the article we are interested in the education of social activity in the conditions of out-of-school institutions (institutions of additional education). The authors give a general

description of institutions of additional education in the 60–80s of the 20th century in the USSR and show a retrospective of their development in the period under review, which will show their educational potential and specifics. In addition, the authors consider the features of the education of social activity on the basis of out-of-school institutions in conjunction with public organizations.

Негизги сөздөр: кошумча билим берүү мекемеси, балдар уюмдары.

Ключевые слова: учреждение дополнительного образования, детские организации.

Keywords: institution of additional education, children's organizations.

Перед педагогической наукой и практикой в советское время и на постсоветском пространстве всегда стояла задача формирования инициативности и ответственности граждан за их поступки, искренней заинтересованности в действии на благо общества, способности к самостоятельному решению возникающих проблем – задача становления и развития социальной активности личности. Только активная личность, способная успешно действовать во всех сферах жизни, может взять на себя ответственность за свое будущее и за будущее своей страны. Привитая с юных лет потребность проявлять социально-значимую активность не оставит человека безучастным к чужим проблемам и в зрелом возрасте.

Текущий пересмотр воспитательных концепций актуализирует проблему воспитания социальной активности школьников. Всё это объясняет необходимость изучения и объективного анализа теории и практики воспитания социальной активности на предыдущих этапах развития нашего государства.

Весьма любопытными в этом плане представляются 70-80-е годы XX века – период мощного скачка развития экономики до начала «перестройки», приведшей к коренным изменениям в обществе и государстве. Именно в это время педагоги уделяли целенаправленное внимание воспитанию социальной активности, проявление которой, помимо должного отношения к решениям школы, пионерской организации и комсомола, включало в себя теперь инициативность, самостоятельность, волю, решительность и принципиальность педагогов и воспитанников.

В СССР существовала педагогически целесообразная и разносторонняя государственная система внешкольных детских учреждений, куда входили сеть Дворцов и Домов пионеров, станции юных пионеров и натуралистов, музыкальные, художественные и спортивные школы, секторы при дворцах культуры и клубах, детские объединения добровольных спортивных обществ, загородные и городские пионерские лагеря, детские театры, стадионы, парки, библиотеки и другие учреждения. Сюда же входили внешкольные учреждения министерств культуры, путей сообщения, морского и речного флота.

Внешкольное воспитание в СССР развивалась под эгидой пионерской и комсомольской организаций. Например, при домах пионеров и школьников стали создаваться первые комсомольские штабы старшеклассников, призванные координировать работу школьных комсомольских организаций и инициировать различные мероприятия для старшеклассников. Часто эти штабы перерастали в клубы активистов, главной ценностью которых было общение старшеклассников.

Одновременно в это время по инициативе ученых и комсомольских работников стали создаваться инструктивные лагеря которые осуществляли обучение лидеров организаторов из числа школьных комсомольских активистов. В 1962 году в Курской области под руководством доцента Курского пединститута Л.И. Уманского был создан

лагерь «Комсорг» с уникальной программой подготовки организаторов. Впоследствии идеи подготовки организаторов развивали ученики Л.И. Уманского. В 1976 году под руководством МИ. Рожкова был создан первый в стране лагерь Комсомольского актива профтехучилищ.

В 70-80-е годы система внешкольных учреждений стала развиваться еще быстрее. Была создана сеть специализированных внешкольных детских учреждений с учетом дифференциации интересов воспитанников, развивавшая их творческие способности в отдельных общественных областях. Интенсивно развивались кружки и секции технического творчества, физкультурно-спортивные, туристско-краеведческие, эстетического направления; открывались профильные клубы, научные общества учащихся. К первой половине 70-х годов Дома пионеров и школьников были созданы в каждом городском районе.

Внешкольные учреждения стали одним из основных воспитательных институтов социума, усилилась их методическая роль в распространении педагогических знаний и наиболее активных форм воспитательного воздействия по месту жительства. Связь внешкольных учреждений с общественностью в эти годы тоже укрепилась. Сотрудничество с родителями, предприятиями, профсоюзами, комсомолом, объединениями творческой интеллигенции позволяло организовать общественно-полезную деятельность воспитанников. Ребята изготавливали елочные игрушки, ремонтировали мебель, озеленяли города, проводили многие другие акции.

Однако общественно-политические изменения конца 80-х годов, распад СССР и социально-экономический кризис привели к глубоким изменениям в этой системе. В 90-х годах в России изменилось отношение к детским и молодежным организациям. Функция методического сопровождения детских организаций исчезла из перечня задач, решаемых учреждениями дополнительного образования. При этом происходило переосмысление теоретических и методологических основ внешкольного воспитания, его задач, принципов и форм.

Внешкольное образование в СССР предполагало свободу выбора ребёнком направлений и форм занятий и не предусматривало каких-либо наказаний или других санкций за недостаточность успехов, что и делало его привлекательным для детей. Здесь создавались условия для свободного выбора, самопознания, поиска своего «Я» и самореализации воспитанников, условия приобщения личности к мировой культуре и общественным ценностям. Поэтому внешкольное образование очень важным институтом воспитания социальной активности личности. Тем не менее, мы убеждены, что называть его важнейшим институтом при этом нельзя. Некоторые исследователи рассматривают неформальное образование (дополнительное образование современной России) именно в такой роли, однако следует напомнить, что при всех своих преимуществах эти учреждения, как и советские внешкольные учреждения, охватывают далеко не всех детей, подростков и юношей. Причём, в настоящее время этот факт ещё более очевиден, чем в СССР: увеличению там динамики роста численности воспитанников внешкольных заведений в значительной мере способствовали пионерская и комсомольская организации и государственное финансирование данной сферы, чего нельзя сказать о современном дополнительном образовании.

Понятие «учреждения дополнительного образования» пришло на смену термину «внешкольные учреждения» в 1992 году как узаконенное название определенного типа образовательно-воспитательных структур. Исследователи (к примеру, Т.И. Лёвкина [5], Л.А. Герасимова [3], Г.Н. Попова и В.М. Гайнулина [7]) подчёркивают, что изменение правового статуса внешкольных учреждений не было формальностью, а повлекло за собой изменение требований к уровню организации их жизнедеятельности, к качеству образовательных, досуговых, информационных и других услуг, нормативно-правового и методического обеспечения в рамках единого образовательного пространства.

Дополнительное, или внешкольное образование – «неотъемлемая часть системы непрерывного образования, призванная обеспечить ребенку дополнительные возможности для интеллектуального, духовного, физического развития, удовлетворения его творческих и образовательных потребностей».

Все объединения – это важный фактор общественно-педагогического влияния. считают, что оно осуществляется через: содействие удовлетворению потребностей, интересов или целей ребёнка; содействие отбору внутренних возможностей личности; реализацию прав ребёнка, признание его достоинства и уникальности [8, с. 106].

Особое место во внешкольной системе занимали центры внешкольного образования: Дворцы творчества, Дворцы и Дома пионеров, музыкальные, спортивные и художественные школы. Но если такие школы реализовали одно базовое направление деятельности, хотя и в различных вариантах, то Дворцы были учреждениями многоплановыми, многопрофильными.

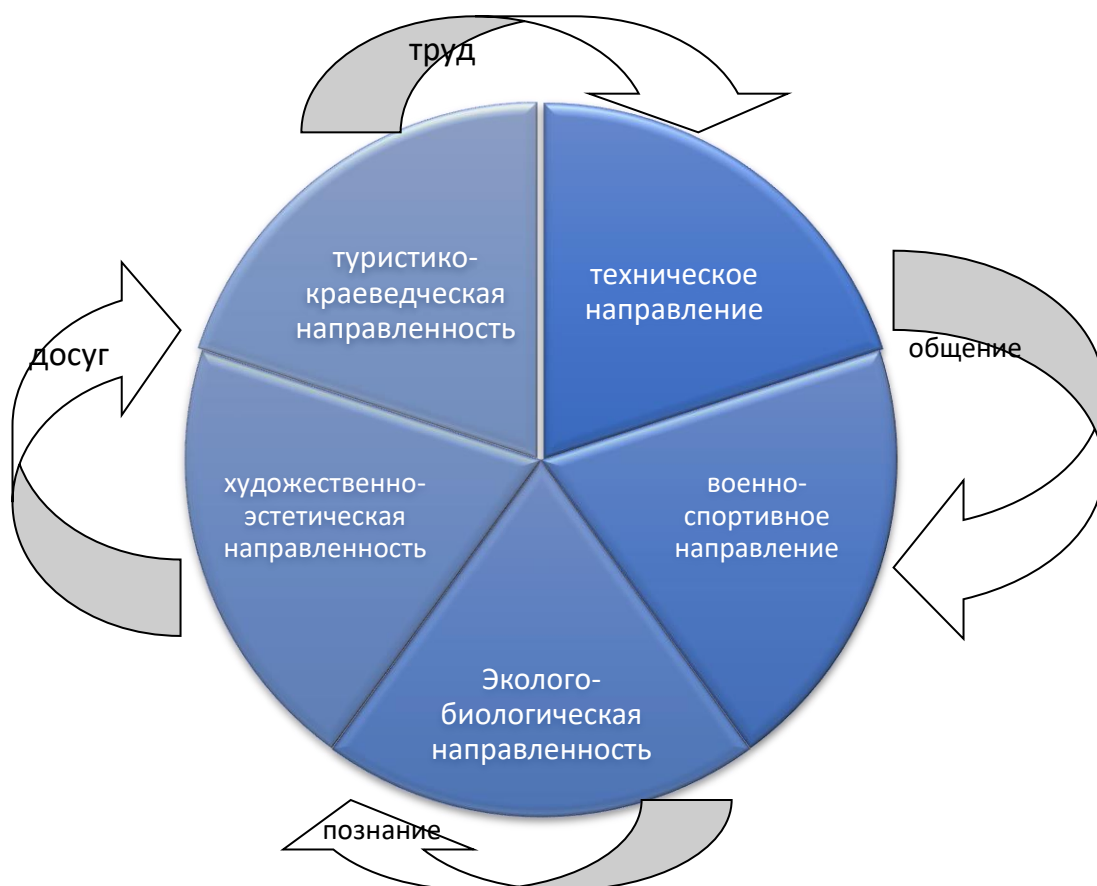
Дворцы творчества школьников представляли собой центры внешкольного образования, специализирующиеся на детском и юношеском техническом, политическом, социальном, художественном и прочем творчестве. Разнообразную образовательно-воспитательную работу вели Дворцы и Дома пионеров; их сеть ещё в 1970 году превышала 3860 учреждений [2]. Они развивали у своих воспитанников интерес к различным отраслям знаний, творческие способности, трудолюбие, организуя множество разнопрофильных кружков и секций и проводя разнообразные мероприятия (праздники, походы, соревнования, олимпиады, встречи со знатными и уважаемыми людьми, смотры художественной самодеятельности, выставки и мн. др.). Определённую помощь они оказывали школе и комсомолу, прежде всего тем, что строили работу на основе преемственности с задачами общеобразовательной системы и идейно-политическими установками советского общества. Так, Дворцы пионеров осуществляли патриотическое, интернациональное и идейно-политическое воспитание (знакомя учащихся с жизнедеятельностью Ленина и текущими политическими событиями). Дворцы и Дома пионеров оказывали школам методическую помощь в улучшении внеклассной воспитательной работы; делились опытом работы детских объединений.

Существовало несколько моделей воспитания в учреждениях внешкольного образования. Мы выделяем модель предприятия, студийную, армейскую, школьную и клубную. Все они взаимосвязаны, что определяется уже самим принципом системности организации внешкольного образования в СССР. Так, к модели предприятия относятся различные станции (натуралистов, техников, туристов), краеведческие центры, детское речное пароходство и прочие учреждения, построенные по образцу предприятия.

Студийная модель была представлена всевозможными студиями: художественной, театральной, музыкальной, хореографической, цирковой и многими другими. Её отличие от прочих моделей состоит в совместной творческой работе мастера-профессионала и воспитанников, обоюдно выгодной для обеих сторон. Центры, где учащиеся объединялись на основе их интереса к армии или военной службе (юные моряки, пограничники, летчики и т.д.) относились к армейской модели. Такие центры становились своеобразным макетом воинской части (пограничная застава) или боевой единицы (корабль), знакомя воспитанников с особенностями службы. Школьную модель представляли отдельные виды непрофессиональных и необщественных школ – художественная, спортивная, музыкальная. Их объединяла организация, максимально приближенная к школьной – с классно-урочной системой, оценками, дисциплиной и прочими её атрибутами. Модель клуба, уже судя по названию, включала в себя клубы как объединения для проведения досуга людей с общими интересами.

Представленные виды объединений и характеристика их деятельности в плане воспитания социальной активности позволяют классифицировать их также в несколько групп на основе критерия их ведущей направленности (Схема 1).

Схема 1. Классификация объединений при внешкольных учреждениях на основе ориентации их деятельности

В работе применялось разнообразие уже отмечавшихся воспитательных средств: материальных (библиотеки, музеи, памятники культуры, лагеря труда и отдыха, спортивные базы, стадионы, кинотеатры и т.д.), образовательных (программы деятельности, рекомендации по организации воспитания различных видов активности личности со стороны

правительства и партии), информационных (произведения литературы и искусства, пресса, радио и телевидение). Средства разных групп отличались взаимообусловленностью и комплексностью своего использования. Повторяемость средств и их использование в общеобразовательной системе ни в коем случае не образуют противоречия, а, напротив, подчёркивают взаимосвязанный характер деятельности всех государственных воспитательных субъектов.

На основе обобщения опыта воспитания социальной активности в конкретных объединениях при внешкольных учреждениях в 50-80-х годах, а также в результате анализа соответствующей литературы данного периода, было установлено, что его содержание и цель проявлялись в отдельных задачах данной работы.

К условиям организации воспитания социальной активности во внешкольных учреждениях СССР в 60-80-е годы, по нашему мнению, относились:

- целенаправленность и системность воспитательного воздействия;
- добровольность выбора ребенком конкретного содержания занятий;
- реальность достижения цели;
- формирования личной и коллективной ответственности личности за результат её деятельности, опора на поддержку и взаимопомощь (многие виды деятельности ребенка для достижения конечного результата требуют группового сотрудничества (театральные и музыкальные студии, оркестры и ансамбли, командные виды спорта, научные сообщества и др.);
- создание соответствующей целям и задачам воспитательной среды;
- учет индивидуальных особенностей, учет уровня развития социальной активности воспитанников и использование их достижений для расширения их социальных ролей и способов самореализации личности;
- ориентация воспитанников на личностно и социально значимые ценности;
- специфическая позиция взрослых: «Здесь они – вдохновители, консультанты; основным средством педагогического воздействия на школьников является увлечённость общим делом и умение помочь школьнику реализовать его увлечения, удовлетворить его интерес» [6, с. 112];
- совместная социально направленная деятельность со взрослыми (совместные концерты, спектакли, выставки педагогов и воспитанников, совместная научно-исследовательская работа и т.д.), содействующая взаимоуважению детей и взрослых, развитию взаимной ответственности, формированию у детей чувства собственной значимости;
- использование педагогических технологий, непротиворечивых задачам развития активной жизненной позиции воспитанников в различных сферах социальной жизни;
- важная роль в стимуляции социальной активности со стороны самоуправления и самодеятельности объединений (особо необходимые при самостоятельном проведении репетиций и подготовке концертов, спектаклей, выставок, соревнований);
- использование внешних и внутренних факторов, побуждающих личность к проявлению социальной активности;
- интегративный подход к воспитанию социальной активности детей и подростков осуществляется (возможность свободного перехода из одного объединения в другое на основе индивидуальных интересов, а также сотрудничество с другими социальными институтами).

- Список использованной литературы:

1. Воспитание общественной активности учащихся [Текст] / Под ред. Н. Г. Огурцова, В. П. Александровской. – Мн.: Нар. асвета, 1972. – 216 с.
2. Воспитание увлечением: формирование и деятельность клубных объединений [Текст]. - М.: Профиздат, 1987. – 144 с.
3. Герасимова, Л. А. Воспитание социальной активности детей в учреждении дополнительного образования [Текст]: Дисс. ... к.п.н / Л. А. Герасимова. – Оренбург, 2003. – 151 с.
4. Ковалев, Н. Е. Введение в педагогику [Текст] / Н. Е. Ковалев. – М.: Просвещение, 1975. – 176 с.
5. Лёвкина, Т. И. Воспитание социальной активности детей и подростков в учреждениях дополнительного образования в процессе художественно-творческой деятельности [Текст] : Дисс. ... к.п.н. / Т. И. Лёвкина – Владимир, 2000. – 201 с.
6. Мудрик, А. В. О воспитании старшеклассников [Текст] : Кн. для классных руководителей. 2-е изд., доп. и перераб. / А. В. Мудрик. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
7. Попова, Г. Н. О смысле развития дополнительного образования [Текст] / Г. Н. Попова, В. М. Гайнулина // Дополнительное образование. – 2000. - №1. – С. 42-49.
8. Рожков, М. И. Организация воспитательного процесса в школе [Текст] : Учебное пособие для студентов высш. уч. заведений / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 256 с.

УДК 374

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-77-89

Золотарева Ангелина Викторовна

К. Д. Ушинский атындагы Ярослав мамлекеттик педагогикалык университети,
педагогикалык технологиялар кафедрасы, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Золотарева Ангелина Викторовна

Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского, кафедра
педагогических технологий, доктор педагогических наук, профессор

Zolotareva Angelina Viktorovna

Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky, Department of Pedagogical
Technologies, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

**СТУДЕНТТЕРДИН АР ТҮРДҮҮ КАТЕГОРИЯЛАРЫ ҮЧҮН КОШУМЧА БИЛИМ
АЛУУНУН ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН МОДЕЛДЕРИ
МОДЕЛИ ПОВЫШЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ДЛЯ РАЗНЫХ КАТЕГОРИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ
MODELS FOR INCREASING THE AVAILABILITY OF ADDITIONAL EDUCATION
FOR DIFFERENT CATEGORIES OF STUDENTS**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада балдар үчүн кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу түшүнүгү, маңызы, факторлору, багыттары ачылган;

кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу зарыл болгон ар кандай категориядагы балдардын өзгөчө билим берүү муктаждыктары көрсөтүлгөн; зээндүү балдар, татаал социалдык кырдаалга кабылган балдар (девианттар, мигранттар, жетимдер ж. б.), ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген балдар (ДМЧ) үчүн кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун вариативдүү моделдери баяндалган; ошондой эле ДМЧ балдар үчүн жеткиликтүү программалардын жеке моделдери (жеке билим берүү маршруту менен модулдук программа; дистанциялык программа; тармактык программа; интеграцияланган КДБ программасы; ата-энелердин катышуусу менен КДБ программасы; ДМЧ балдарды тарбиялап жаткан үй-бүлөлөр үчүн ДДД программалары); КДДНЫН жеткиликтүүлүгүн баалоо инструменттери көрсөтүлдү; балдарды, ата-энелерди, педагогдорду баалоодо ДДДНЫН жеткиликтүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыктары келтирилди; изилденип жаткан көйгөйдү андан ары изилдөөнүн келечектүү багыттары аныкталды.

Аннотация. В статье раскрыты понятие, сущность, факторы, направления повышения доступности дополнительного образования для детей (ДОД); показаны особые образовательные потребности разных категорий детей, для которых необходимо обеспечивать доступность дополнительного образования; описаны вариативные модели повышения доступности дополнительного образования для одаренных детей, детей, попавших в сложные социальные ситуации (девианты, мигранты, сироты и др.), детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ); а также частные модели доступных программ ДОД для детей с ОВЗ (модульной программы с индивидуальным образовательным маршрутом; дистанционной программы ДОД; сетевой программы ДОД; интегрированной программы ДОД; программы ДОД с участием родителей; реабилитационных программ ДОД для семей, воспитывающих детей с ОВЗ); показаны инструменты оценки доступности ДОД; приведены результаты исследования доступности ДОД в оценках детей, родителей, педагогов; определены перспективные направления дальнейшего исследования изучаемой проблемы.

Abstract. The article reveals the concept, essence, factors, directions for increasing the availability of additional education for children (DOE); shows the special educational needs of different categories of children for whom it is necessary to ensure the availability of additional education; describes variable models for increasing the availability of additional education for gifted children, children in difficult social situations (deviants, migrants, orphans, etc.), children with disabilities (HIA); as well as private models of accessible DES programs for children with disabilities (modular program with an individual educational route; remote DES program; network DES program; integrated DES program; DES programs with the participation of parents; rehabilitation programs DES for families raising children with disabilities); tools for assessing the availability of DOD are shown; the results of a study of the accessibility of pre-school children in the assessments of children, parents, and teachers are given; promising directions for further research of the problem under study are identified.

Негизги сөздөр: балдарга кошумча билим берүү, билимдин жеткиликтүүлүгү, билим берүүнүн сапаты, кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуунун факторлору жана багыттары, балдардын ар кандай категориялары үчүн кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу моделдери.

Ключевые слова: дополнительное образование детей, доступность образования, качество образования, факторы и направления повышения доступности дополнительного образования, модели повышения доступности дополнительного образования для разных категорий детей.

Keywords: additional education of children, accessibility of education, the quality of education, factors and directions of increasing the availability of additional education, models for increasing the availability of additional education for different categories of children.

В последнее десятилетие обеспечение благополучного и защищенного детства стало одним из основных национальных приоритетов России. При этом, особое внимание уделяется повышению доступности качественного образования, соответствующего требованиям инновационного развития экономики, государственной образовательной политики, современным потребностям общества и каждого гражданина.

В системе российского образования активно поддерживается и развивается сфера дополнительного образования детей, как открытое вариативное образование, способное обеспечить права человека на свободный выбор различных видов деятельности, в которых происходит личностное развитие и профессиональное самоопределение детей. Дополнительное образование, как наиболее гибкое и мобильное, обеспечивает интеграцию с другими сферами образования, способствует модернизации целей, содержания, организации и ожидаемых результатов общего образования, обеспечивает переход от традиционного метода организации образования, к новым формам и образовательным технологиям.

Современная сфера дополнительного образования детей (ДОД) претерпевает глобальные изменения. Меняются содержание и технологии ДОД, которое должно стать не набором кружков и секций, а избыточным, адаптированным, неформальным пространством реализации образовательных возможностей ребенка. ДОД реализуется сегодня в государственных (муниципальных) организациях различной ведомственной принадлежности (образование, спорт, культура), а также негосударственных организациях и индивидуальными предпринимателями [1].

Сегодня можно констатировать вступление системы дополнительного образования детей в принципиально новый этап своего развития, что является в равной мере и объективной необходимостью, и закономерным скачком, подготовленным всем предшествующим развитием системы образования в России. Во всех субъектах РФ создаются региональные системы дополнительного образования детей, которые на основе лучших практик обеспечивают реализацию современных, вариативных и востребованных дополнительных общеобразовательных программ. А также открываются модельные центры развития ДОД, Кванториумы, центры-ИТКубы, центры по выявлению и поддержке одаренных детей, оснащаются новые места ДОД, обновляется инфраструктура ДОД с учетом нового содержания и обеспечения равного доступа к программам ДОД, в том числе, в сельской местности [2]. При этом, модернизация в сфере ДОД может быть обеспечена не только обновлением тематики общеобразовательных программ, а также их уровневой организацией, форматами обеспечения взаимодействия участников, соответствием потребностям и возможностям современной детской субкультуры, обеспечением равного доступа разных целевых категорий детей к качественному дополнительному образованию [3].

Качество образования определяется совокупностью показателей, характеризующих различные аспекты образовательной деятельности: содержание образования, формы и методы его организации, систему условий. Поскольку основу ДОД составляет социальный заказ потребителей, носителями уровня качества ДОД являются заказчики – дети, родители, государство, социум и исполнители – педагогические и управленческие работники. Таким образом, для обеспечения качества ДОД необходимо повышать уровень разработки и реализации дополнительных образовательных программ в соответствии с запросами основных заказчиков.

Доступность образования, как одна из важных категорий в теории и практике образования, с одной стороны, касается государственной политики; с другой стороны, выступает частью равных прав различных категорий людей в доступе к образованию. Такие термины, как «доступность» (access), «равная возможность» (equal opportunity), «равенство результатов» (equality of outcomes), «позитивное действие» (affirmative action) и «справедливость» (equity) часто встречаются в области политики образования и ее анализа [4].

При этом, доступное образование должно обеспечивать реализацию следующих требований:

- обеспечивать соответствие содержания и форм организации ДОД возрастным и индивидуальным особенностям обучающихся, возможности выбора качественных образовательных услуг;

- создавать условия для реализации права каждого ребенка на образование, независимо от расы, национальности, языка, пола, возраста, состояния здоровья, отношения к религии и др.;

- учитывать территориальную доступность организаций образования для обучающихся, открытость образования;

- обеспечивать финансовое равенство в предоставлении качественных образовательных услуг, независимо от уровня материального благосостояния граждан и др. [5].

Проблема состоит еще и в том, что в России пока не все дети в равной степени имеют возможность заниматься дополнительным образованием. К особым категориям детей, для которых надо создавать особые условия доступности ДОД, являются одаренные дети, дети с ОВЗ, дети, находящиеся в сложных социальных условиях (девианты, мигранты, сироты), дети, проживающие в удаленных (сельских) территориях.

Создавая условия доступности для разных категорий детей, необходимо ориентироваться на их разнообразные возможности и потребности:

- *к образовательным потребностям одаренных детей* можно отнести: высокие интеллектуальные и познавательные потребности обучающихся; повышенную эмоциональную и социальную чувствительность; проблемы социального взаимодействия и экономического характера;

- *к особым образовательным потребностям детей с ОВЗ* можно отнести: потребность в специальных коррекционных занятиях и курсах; в индивидуализации обучения: создании индивидуального образовательного маршрута, на основе диагностики и мониторинга индивидуального развития ребенка с ОВЗ; учет особенностей восприятия мира и коммуникации ребенка с ОВЗ; потребность в особой временной организации

образовательной среды, предотвращающий перегрузки обучающихся; потребность в медико-психолого-педагогическом сопровождении, в привлечении специалистов и сотрудников, обеспечивающих комплексную поддержку адаптации и развития ребенка с ОВЗ в образовательной организации (логопед, дефектолог, психолог, тифлопедагог, сурдопедагог, тьютор, ассистент и др.); потребность в пространственной организации образовательного пространства (зонирование помещения, архитектурная доступность); потребность в организации принимающей и адаптивной образовательной и социальной среды, во включении семьи в процесс образования ребенка [6];

- к особенностям образовательных потребностей детей, находящихся в трудных жизненных ситуациях (мигранты, сироты, девианты, малообеспеченные дети) можно отнести: потребность в общем физическом и психическом развитии детей, устранение тревожности, агрессивности и хронического стресса, недостатка здорового отдыха, а также защиты от злоупотребления психоактивными веществами (курение, употребление алкоголя, легких наркотиков, токсичных и лекарственных средств и т.д.); потребность в интеллектуальном развитии и формировании личных качеств детей, в социализации, адаптации и организации взаимодействия школьника со сверстниками, родителями, педагогами; потребность в социальном и профессиональном самоопределении детей, в решении поликультурных проблем (особенно это касается детей-мигрантов) [7].

Таким образом, доступность образования зависит от множества факторов. Опираясь на проведенное ярославскими учеными и практиками исследования, выделяется комплекс факторов, влияющих на обеспечение и повышение доступности ДОД: *информационный, экономический, социальный, территориальный, институциональный, индивидуально-личностный, педагогический* [8].

Анализ факторов доступности ДОД позволит сформировать *направления повышения доступности ДОД*, представленные ниже.

Информационное направление повышения доступности ДОД может включать в себя формирование избыточного образовательного пространства, которое должно создаваться и поддерживаться информационным пространством, содержащим информацию, интересную для разных целевых групп детей: рекламную и просветительскую информацию об услугах образовательных организаций и педагогов, готовых работать с разными детьми; календарь мероприятий, в которых могут участвовать дети и их наставники; консультативный сервис, обслуживаемый педагогами и психологами образовательных организаций; адреса площадок для обсуждения проблем, заявленных детьми с разными образовательными потребностями и живущих в разных социальных условиях; ссылки на источники полезной информации (образовательные сайты, книги для детей, их родителей и педагогов).

Социально-педагогическое направление повышения доступности ДОД может обеспечиваться формированием адаптивной и принимающей среды, которая обеспечивается комплексом социально-педагогических функций ДОД для разных целевых групп детей: социальной поддержкой, оздоровлением, социальной адаптацией, культурно-досуговой деятельностью и др.; а также реализацией социально-ориентированных технологий: социальных проектов и акций, волонтерских программ; диагностики социальных проблем детей, профориентационных технологий, технологий социальных и профессиональных проб; технологий создания ситуации успеха, технологий по освоению основ правовой грамотности; медиативных практик и технологий; инклюзивных технологий и др.

Институциональное и территориальное направления повышения доступности ДОД может быть реализовано за счет использования потенциала разных организаций, находящихся в зоне доступности для разных категорий детей:

– для одаренных детей – привлечение потенциала вузов, музеев, организаций культуры и др.;

– для детей с ОВЗ – привлечение потенциала некоммерческих организаций, организаций досуга, оздоровления и др.;

– для детей, находящихся в сложных социальных условиях – привлечение потенциала общественных и волонтерских организаций, организаций социально-гуманитарной направленности (центров психологической помощи и др.), предприятий;

– для детей, проживающих в сельской местности – организаций сельского социума – школы, домов культуры, местных музеев, предприятий села, жителей и др.

Индивидуально-личностное направление повышения доступности ДОД может быть реализовано за счет грамотного использования технологий личностно-ориентированного развивающего обучения, индивидуализации обучения, коллективной творческой деятельности, исследовательского (проблемного) обучения; коммуникативных технологий; здоровьесберегающих технологий и др. При этом, ведущей личностно-ориентированной технологией является построение индивидуального образовательного маршрута обучающегося.

Педагогическое направление повышения доступности ДОД реализуется за счет освоения и применения педагогами в своей педагогической практике следующих способов (методов, технологий): тьюторское сопровождение; технологии интеграции; модульное обучение; электронное обучение; проектное обучение; открытое образование; программы «обучение с увлечением»; технологии неформального образования; и др. [9]

На основе выявленных факторов, направлений, условий были построены базовая и вариативная модели повышения доступности реализации дополнительных общеобразовательных программ, в которых цели представлены в виде комплекса целей на уровне: *детей и родителей* (получение новых возможностей для выбора программ ДОД, обеспечение прав ребенка на личностное самоопределение и самореализацию, повышение удовлетворенности детей и родителей качеством ДОД); *педагогов* (создание новых практик ДОД (программ, проектов, технологий и др.), обеспечивающих повышение доступности и качества ДОД); *управленцев* (создание комплекса условий для увеличения охвата детей программами ДОД и повышение доступности и качества ДОД). Реализация данных целей предполагает обновление содержания, форм организации, условий реализации дополнительных общеобразовательных программ.

Особенности вариативных моделей повышения доступности ДОД для разных категорий детей можно описать в следующих категориях:

Вариативная модель повышения доступности ДОД для одаренных детей:

Цель - получение новых возможностей для выбора программ ДОД, повышения мотивации к саморазвитию, самоопределению, самореализации.

Содержание: создание избыточного образовательного пространства; разработка и реализация программ развития интеллектуальной, эмоциональной и социальной сфер одаренных детей; реализация индивидуальных образовательных программ и др.

Способы организации: формирование избыточной информационной среды (базы, реестры, банки данных и др.); тьюторское сопровождение одаренных детей; расширение социального партнерства и сетевого взаимодействия для организации обучения за пределами одного учреждения образования и др.

Организационно-педагогические условия: создание региональных центров по работе с одаренными детьми; формирование системы дистанционного и электронного обучения; создание современной техносферной среды ДОД и др.

Вариативная модель для повышения доступности детей, попавших в сложные социальные ситуации:

Цель – повышение доступности ДОД для детей, оказавшихся в сложных социальных условиях (мигранты, девианты, сироты, малообеспеченные и др.).

Содержание: создание доступного информационного пространства; разработка и реализация программ социально-гуманитарной направленности; включение в образовательный процесс позитивной созидательной деятельности (акций, проектов, десантов) и др.

Способы организации: неформальные технологии образования, «уличные» формы работы; коммуникативные методы; социальные пробы, ситуации успеха, «социальные лифты» и др.

Организационно-педагогические условия: организация социально-педагогического сопровождения детей; создание ситуаций поддержки и социальной справедливости; организация финансовой поддержки детей в зависимости от сложности их социальной ситуации и др.

Вариативная модель повышения доступности ДОД для детей с ОВЗ

Цель – повышение доступности ДОД через создание специальных условий для детей с ОВЗ.

Содержание: создание информационного образовательного пространства программ ДОД; реализация содержания социально-гуманитарной функции образования; коррекционно-развивающее содержание программ ДОД и др.

Способы организации: реализация инклюзивных технологий; создание клубных форм организации и краткосрочных событий для детей с ОВЗ; построение индивидуальных образовательных маршрутов и др.

Организационно-педагогические условия: создание доступной принимающей среды для детей; использование среды специальных организаций для детей с ОВЗ (НКО, интернатов и др.); применение современных информационных сервисов и технологий и др.

Кроме того, в рамках исследования процесса повышения доступности ДОД для детей с ОВЗ нами были разработаны ***частные модели доступных программ ДОД***, в т.ч:

Модель модульной программы с индивидуальным образовательным маршрутом для детей с ОВЗ. Основная задача модульного обучения – гибкое, вариативное выстраивание содержания для удовлетворения индивидуальных образовательных потребностей обучающихся через структурирование программы в виде совокупности учебных модулей по принципам: блочности, выбора вариативных модулей, промежуточного контроля результатов. Для ребенка с ОВЗ с тяжелыми нарушениями здоровья часто реализуется форма обучения на дому, при которой оформляется индивидуальный учебный план. Для детей, которые могут посещать образовательную организацию, составляется индивидуальный

образовательный маршрут (ИОМ) в рамках одной или нескольких дополнительных образовательных программ. Модульная дополнительная общеобразовательная программа может применяться для организации взаимодействия специалистов разных профилей (медиков, дефектологов, психологов, педагогов различных программ) при реализации индивидуальных планов обучения ребенка с ОВЗ, а также как инструмент формирования умения выбирать предпочитаемый вид деятельности среди нескольких вариативных модулей.

Модель дистанционной программы ДОД для детей с ОВЗ. Организация занятий с применением дистанционных образовательных технологий может способствовать вовлечению в дополнительное образование детей с ОВЗ, имеющих нарушения опорно-двигательного аппарата. Часто именно маломобильные дети не могут посещать объединения, так как в организациях отсутствуют необходимые для их передвижения условия или же они территориально живут далеко от организации ДОД. Применение дистанционных образовательных технологий позволяет выбирать программы любых организаций, в том числе и тех, которые расположены в другом муниципалитете или даже субъекте РФ. Вместе с тем использование дистанционных образовательных технологий с применением информационно-телекоммуникационных сетей может быть ограничено в связи с рекомендациями ПМПК. Поэтому при разработке программ ДОД для детей с ОВЗ с применением дистанционных образовательных технологий следует отталкиваться от конкретной группы детей, их особенностей, возможностей и запросов.

Модель сетевой программы ДОД для детей с ОВЗ. Сетевая форма обеспечивает возможность освоения обучающимися образовательной программы и (или) отдельных учебных предметов, курсов, дисциплин (модулей), практики, иных компонентов, с использованием ресурсов нескольких организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Ребенок, находящийся в ситуации ограниченности своих возможностей, нуждается в дополнительных условиях для получения образования. Специфика заболевания может влиять на режим обучения, интенсивность и темп учения, требовать специальных дидактических и технических средств для освоения содержания ДОД. Сетевая форма помогает найти ресурсы любого характера в иных организациях: специальных (коррекционных) школах, некоммерческих объединениях, частных центрах образования, учреждениях спорта и физической культуры, организациях социального обслуживания. Сетевая форма может применяться для организации взаимодействия специалистов разных профилей (медиков, дефектологов, психологов, педагогов и др.) при реализации индивидуальных планов обучения ребенка с ОВЗ.

Модель интегрированной программы ДОД для детей с ДВЗ. Особенности данной модели рассматриваются на уровне механизмов ее реализации, которые определяются, как: – временная интеграция, связанная с минимальным социальным взаимодействием детей с ОВЗ с обучающимися с нормативным темпом развития; неполная интеграция, предполагающая частичное социальное взаимодействие детей с ОВЗ с обучающимися с нормативным темпом развития с последующим обучением по индивидуальному образовательному маршруту; полная интеграция, являющаяся в полном масштабе воплощением экстернальной интегрированной модели и эффективной для детей с ОВЗ, которые по уровню психофизического и речевого развития соответствуют возрастной норме и психологически готовы к совместному обучению с детьми с нормативным темпом развития. Кроме того, в

ходе реализации интегрированной модели для детей с ОВЗ наблюдается интеграция: задач: образовательных, адаптационных, коррекционных; содержания: предметного и социально-бытового; технологий: педагогических и социально-психологических; условий: образовательных и социальных.

Модель программы ДОД для детей с ОВЗ с участием родителей. Особенностью представленной модели является реализация механизмов вовлечения родителей (законных представителей) обучающихся с ОВЗ в ДОД. Активность родителей, как участников процесса обучения, понимание ими роли дополнительного образования в развитии ребенка являются необходимым условием эффективности образовательного процесса. Родители могут принимать участие в программах дополнительного образования в следующих ролях: *заказчик* дополнительной образовательной услуги (в зависимости от потребностей и возможностей ребенка с ОВЗ родители могут выбрать: форму обучения в образовательной организации (очную, очно-заочную, заочную, обучение на дому при наличии рекомендаций ПМПК) или вне образовательной организации (в форме семейного образования); *ассистент* (оказание технической помощи ребенку с ОВЗ в части передвижения по образовательной организации; оказание технической помощи в обеспечении коммуникации, в том числе с использованием коммуникативных устройств, планшетов, средств альтернативной коммуникации с учетом нозологии обучающихся в использовании технических средств реабилитации); *тьютор* для обучающегося и педагога дополнительного образования; *эксперт* (отслеживание динамики образовательных результатов); *участник освоения программы; участник досуговых мероприятий.*

Модель реабилитационных программ ДОД для семей, воспитывающих детей с ОВЗ. Основополагающей идеей данной модели является следующее: адаптационные ресурсы семьи, воспитывающей детей с ОВЗ, могут быть увеличены, если члены семьи будут вовлечены в комплекс различных видов деятельности (игровой, познавательной, коммуникативной, трудовой, рекреационной) на основе общего семейного интереса к определенному виду образовательной, познавательной, творческой или прикладной деятельности и т.д. При этом происходит сплочение семей на основе общего интереса к определенной предметной области, обучение навыкам деятельности в той или иной предметной области всех членов семьи, достижение общего семейного результата в данной предметной области. Программа социально-психологической реабилитации должна дополняться психологической поддержкой: тренингами для родителей на темы психологического здоровья, повышения уровня принятия ребенка с ОВЗ, повышения культуры детско-родительских взаимоотношений. Таким образом, реабилитационная программа для семей, воспитывающих детей с ОВЗ – это комплексная программа, включающая в себя разнообразные виды и формы содержательного семейного досуга, обучения и взаимодействия членов семьи друг с другом и с социумом, психолого-педагогического сопровождения. Для ее реализации необходима команда специалистов: педагогов дополнительного образования, педагогов-организаторов, педагогов-психологов, семейных психологов, дефектологов и др. По срокам реализации программа может быть как краткосрочной, реализовываться в условиях оздоровительного лагеря или центра реабилитации, так и долгосрочной и разворачиваться на базе образовательной организации в течение учебного года [10].

В Ярославской области было проведено исследование доступности ДОД в оценках детей, родителей и педагогов с использованием комплекса критериев, показателей и инструментов оценки по факторам доступности. Были использованы два метода - анкетирование и фокус-группа. Всего в анкетировании участвовало 181 респондент, из которых 43 педагога, 44 – обучающихся и 94 – родителя обучающихся.

Оценивая данные опроса по *информационному критерию*, было установлено, что главным источником информации об организации ДОД являются рассказы близких, друзей, коллег по работе, а также учителей. В меньшей степени информацию о таких организациях респонденты получают из социальных сетей или сайтов самих организаций. Также доверие респондентов вызывают советы знакомых, «сарафанное радио», мнение педагогов школы, отзывы самих детей. При работе в фокус-группе родители указали, что каналы получения информации об учреждениях, программах и мероприятиях, можно разделить на три группы: 1) из общения с детьми, их родителями, знакомыми, а также педагогами разных образовательных организаций; 2) электронные ресурсы: сайты организаций, СМИ, социальные сети, реклама; 3) специальные мероприятия: дни открытых дверей, родительские собрания, консультации, массовые мероприятия. Самым надежными родители считают средства из первой группы. Также родители прислушиваются к мнению педагогов, своих детей, представителей общественных организаций, хороших знакомых. Информация, которая интересна детям, связана, в основном с организационными моментами – расписанием занятий, информацией о педагогах, результатах соревнований и конкурсов, также информация о самих занятиях (что будет, чему будут учить и т.д.). Родители и педагоги оказались критичны в оценке актуальности и достоверности информации о ДОД. Позитивно оценили этот показатель лишь 40% родителей и 47% педагогов. Анализ исследования указывает на необходимость пересмотра форм и средств информационной работы организаций, реализующих программы ДОД.

При оценке *материально-технической оснащенности* организаций, реализующих программы ДОД, только 52% детей считают, что в организации имеется все необходимое для проведения занятий. Педагоги и родители оказались еще более критичны в этом отношении: только 5% педагогов и 21% родителей оценивают оснащенность реализации программ ДОД в полной мере. Педагоги, родители и дети по-разному оценивают бесплатность ДОД: педагоги считают, что 93% программ бесплатные, а родители указывают всего на 76% таких программ. Родители готовы вносить плату за подготовку к поступлению в вузы, на обеспечение занятий, действительно важных для ребенка.

Оценка *территориальной доступности* учреждений, реализующих дополнительные образовательные программы позволяет установить, что организации, реализующие программы ДОД располагаются в непосредственной близости от места проживания детей. Педагоги в фокус-группах отмечали, что в сельских районах встречаются варианты, когда детям приходится ездить в другой населенный пункт. При этом мобильность детей обеспечивается чаще всего родителями, которые привозят их на занятия. Также задействуется транспорт школ или педагог сам приезжает на занятия в отдаленную территорию. Для детей с ОВЗ организуется обучение на дому. Дети и педагоги отмечают на 55 и 58% соответственно, *достаточность организаций*, реализующих программы ДОД в их населенном пункте. Примечательно, а вместе с тем и заставляющий задуматься, факт мнения об отсутствии в некоторых населенных пунктах учреждений, реализующих программы ДОД,

что в равной степени (по 7%) было отмечено как детьми, так и педагогами и родителями. Родители также заявляют о недостаточности программ спортивной, спортивно-технической, технической направленностей, программ раннего развития детей 2-3 лет, курсов профильного обучения, указывают на недостаточность помещений в имеющихся учреждениях, небольшой выбор видов деятельности, их однообразиие.

Анализируя результаты исследования по *социальному критерию*, можно отметить, что при свободном зачислении и достаточности только подачи заявления, однако, 10% респондентов указывают на наличие конкурсного отбора в образовательное объединение. Это факт, вероятно, свидетельствует о большом спросе на некоторые виды деятельности и, в то же время, подчеркивает слабую ориентированность существующих программ на реальные запросы и потребности детей. Педагогическими работниками, участниками фокус-групп, отмечается наличие конкурса при поступлении в вокальные, хореографические и спортивные объединения, где традиционно много желающих. Педагоги и родители отмечают нехватку мест в объединениях по подготовке детей к школе и раннему развитию. На сложность при поступлении в объединения указывают и старшекласники, так как выбор занятий для них иногда ограничен, отсутствует необходимое разнообразие интересных для данного возраста объединений.

Результаты исследования по *индивидуально-личностному критерию* говорят о том, что дети, родители и педагоги выразили схожие мнения о том, что в организациях ДОД в равной степени созданы условия как для мальчиков и девочек, так и для детей разного возраста. Но при этом, по мнению респондентов, практически отсутствуют условия для получения дополнительного образования детьми с ОВЗ и детьми-мигрантами. В работе фокус-групп выражались мнения о том, что в учреждениях есть занятия для детей всех категорий, но в определенных организациях работают только с интеллектуально сохранными детьми. В фокус-группах обсуждался факт, что для одаренных детей тоже недостаточно программ ДОД. В определенных условиях также нуждаются сельские дети: необходима транспортная сеть для занятий ДОД. Определенные затруднения отмечены при работе с детьми-мигрантами: различия культурных традиций, языковой барьер, и, как следствие, сложность восприятия информации и проблемы коммуникации. Критичное отношение к занятиям по дополнительным образовательным программам (ответы «не интересны», «не очень интересны») было высказано респондентами в единичных случаях, преимущественно детьми, которые, вероятно, неверно сделали выбор в пользу той или иной программы. По мнению педагогов, участников фокус-групп, интерес к занятиям снижается с возрастом. Наиболее интересными для детей являются занятия, где присутствует атмосфера доверия, неформальная обстановка, есть возможности проявить себя, научиться чему-то новому и увидеть результаты. Также многие респонденты отмечают влияние личности педагога на формирование интереса к занятиям у ребенка. В некоторых случаях интерес обусловлен примером кого-то из членов семьи. Среди причин, по которым обучающимся не интересны занятия в объединении ДОД, названных респондентами-родителями, лидируют следующие: неудовлетворительное состояние материально-технической базы учреждения ДОД, далекое и/или труднодоступное расположение учреждения от дома, большая загруженность обучающихся в основной образовательной организации (школа, колледж и т.д.), низкий уровень квалификации педагогов, уровень занятий в объединении не соответствует уровню

обучающихся (слишком низкий, простой), однообразие и отсутствие смены деятельности, а также финансовая составляющая.

Отсутствие затруднений в получении дополнительного образования подчеркнули все три группы опрошенных. Но при этом достаточно большая часть педагогов и детей, в отличие от родителей, склонна считать, что дети испытывают затруднения, но получают интерес. Это важный показатель, указывающий на мотивационный потенциал дополнительного образования. Родители и педагоги указывают на важность реализации индивидуальных образовательных маршрутов, альтернативных заданий, привлечения других специалистов и создания позитивной настроя на занятиях. При этом, родители сами изредка испытывают затруднения, если у ребенка имеются ограничения в здоровье или нехватка времени на любимые занятия, или, если необходимо осуществлять доставку ребенка на занятия, а также есть проблемы в информировании о расписании занятий своего ребенка. Родители отмечают, что педагоги помогают детям преодолевать трудности.

Оценка по педагогическому критерию осуществлялась как педагогами, так и в перекрестных вопросах педагогами, родителями и детьми. Одним из показателей данного исследования были форматы реализации программы ДОД. Очный формат обучения по дополнительным образовательным программам был выбран более чем в 80% случаев всеми респондентами. Отмечено также сочетание очного формата обучения с дистанционным. К сожалению, исключительно в дистанционной форме в ДОД не реализуется, либо респонденты недостаточно об этом информированы. При этом можно отметить, что у педагогов из фокус-групп есть интерес к дистанционной форме, особенно для детей с ОВЗ. В качестве ограничений использования дистанционного обучения называют отсутствие материально-технических условий в учреждениях и семьях, отсутствие лицензионных программ, слабый Интернет, низкую информационную компетентность педагогов и семей, проблемы организации обучения (работа с неусидчивыми детьми), подмены живого общения, уменьшение личного пространства взаимодействия с педагогом и оплату дистанционных занятий. Большинство детей из фокус-группы отмечают, что им не интересны дистанционные формы образования, живое общение с педагогом для них важнее. Вместе с тем, есть ряд старшеклассников, которым было бы интересно попробовать электронное обучение.

Таким образом, в процессе проведенного нами теоретического и эмпирического исследования, определены модели повышения доступности ДОД для разных категорий детей, которые могут применять в реальной педагогической практике. В будущем исследования проблемы повышения доступности программ ДОД могут быть направлены на более глубокое исследование педагогического фактора, а именно, готовности педагогов создавать новые педагогические условия для повышения доступности и качества реализации дополнительных общеобразовательных программ для разных групп детей.

Список использованной литературы:

1. Золотарева, А.В. Дополнительное образование детей России в XXI веке [Текст]: методическое пособие. – Прага-Ярославль: ЕАІСУ-ЯГПУ, 2013. - 140с.
2. Аналитический доклад о состоянии системы дополнительного образования детей в Российской Федерации в условиях реализации Концепции развития дополнительного

образования детей. / сост. С.Г. Косарецкий, И.В. Абанкина, Т.А. Мерцалова и др. – М.: НИУ ВШЭ, 2020. – 54 с.

3. Косарецкий С.Г., Золотарева А.В., Логинова А.Н., Павлов А.В., Баринов С.Л. Концепция обновления содержания и технологий дополнительного образования детей в области реализации дополнительных общеобразовательных программ туристско-краеведческой направленности // ИССЛЕДОВАТЕЛЬ /RESEARCHER . - 2020. - № 1 (29).- С. 14-45

4. Ozieva A. Collins Russian-English English-Russian dictionary. – New York: Harper Collins Publ., 1995. - P. 97.

5. Михайлова Т. А. Проблемы интеграции России в мировое образовательное пространство. Доступность и качество образования в России и Германии (сравнительные аспекты) // Вестник Витебского государственного университета. – 2012. № 2 (68). С. 82-91.

6. Горюшина Е. А., Гусева Н. А., Румянцева Н. В. Повышение доступности реализации дополнительных общеобразовательных программ для детей с ограниченными возможностями здоровья : методические рекомендации / под ред. А. В. Золотаревой. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2018. – 103 с.

7. Лебедева Н.Г., Лекомцева Е.Н., Мухамедьярова Н.А. Повышение доступности реализации дополнительных общеобразовательных программ для детей, находящихся в сложных социальных условиях: Методические рекомендации. / Под ред. А.В. Золотаревой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2018. – 119 с.

8. Концепция и модели повышения доступности реализации дополнительных общеобразовательных программ: Монография / Под ред. А.В. Золотаревой, Л.В. Байбородовой, Н.П. Ансимовой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2018. – 483 с.

9. Как школе стать эффективной: управление переходом школы в эффективный режим работы : методическое пособие / под ред. А.В. Золотаревой,. – Ярославль: Изд-во ГАУ ДПО ЯО ИРО, 2021. – 198 с.

10. Доступное дополнительное образование для детей с ограниченными возможностями здоровья: методическое пособие / под ред. А. В. Золотаревой. — Электрон. текстовые дан. (6,71 Mb). — Ярославль : ГАУ ДПО ЯО ИРО, 2021.

УДК 373.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-89-93

Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, педагогика жана психология кафедрасы, ага окутуучусу

Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна

Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева, кафедра педагогики и психологии, старший преподаватель

Koshalievа Saltanat Shaydullaevna

Bishkek State University K. Karasaev, Department of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer

**БАЛДАРДЫН ДЕН СОЛУГУН ЧЫНДООЧУ ПЕДАГОГИКАЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ МОДЕЛИ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ**

**МОДЕЛЬ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ
ДЛЯ УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ
MODEL AND PRINCIPLES OF USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES
FOR ENHANCEMENT OF CHILDREN'S HEALTH**

Кыскача мүнөздөмө. Балалык – адамдын жашоосундагы ден соолук калыптанган жана инсандык сапаты калыптанган мезгил. Баланын бала кезинде алган нерселеринин баары кийин өмүр бою сакталат. Демек, мугалимдердин негизги милдети – мектепке чейинки балдардын ден соолугун сактоо, бала бакчада иштөөнүн атайын системасын, принцибин, моделин түзүү аркылуу балдардын ден соолугун кантип сактоону үйрөтүү. Бир нече жылдар бою ден соолукту сактоо проблемасынын үстүндө иштеп, бала бакчада бул тема боюнча материалдар топтолуп, ден соолукту сактоочу педагогикалык системанын модели, принциптери түзүлгөн. Моделдөө – бул белгилүү бир процесстин негизги компоненттерин жана алардын өз ара мамилелерин же системаны, биздин учурда ден соолукту сактоочу педагогикалык системаны куруунун өзгөчө жолу.

Аннотация. Детство – это период в жизни человека, когда формируется здоровье и формируется личность. Все, что ребенок приобретет в детстве, сохранится на всю жизнь. Поэтому основная задача педагогов - научить сохранять здоровье детей путем создания специальной системы, принципа и модели работы в детском саду по сохранению здоровья детей дошкольного возраста. Несколько лет работал над проблемой охраны здоровья, собирал материалы по этой теме в детском саду, создал модель и принципы педагогической системы охраны здоровья. Моделирование представляет собой персонифицированный способ построения основных компонентов определенного процесса и их взаимосвязей или системы, в нашем случае педагогической системы здравоохранения.

Abstract. Childhood is a period in a person's life when health is formed and personality is formed. Everything that a child acquires in childhood will be preserved for life. Therefore, the main task of teachers is to teach how to preserve the health of children by creating a special system, principle and model of work in kindergarten to preserve the health of preschool children. For several years he worked on the problem of health protection, collected materials on this topic in kindergarten, created a model and principles of the pedagogical system of health protection. Modeling is a personalized way of building the main components of a certain process and their relationships or a system, in our case, a pedagogical health care system.

Негизги сөздөр: Ден соолукту чыңдоо, модель, принцип, технологиялары, дене тарбия, көнүгүү, педагогикалык шарттар, сергек жашоо образы.

Ключевые слова: Оздоровление, модель, принцип, технологии, физическое воспитание, физические упражнения, педагогические условия, здоровый образ жизни.

Keywords: Health improvement, model, principle, technologies, physical education, physical exercises, pedagogical conditions, healthy lifestyle.

Мектепке чейинки билим берүүнүн мамлекеттик стандартына ылайык, мектепке чейинки билим берүү уюмунун негизги жалпы программасы окуучулардын курактык мүмкүнчүлүктөрүнө жана индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келген багыттарын интеграциялоо принцибин эске алуу менен түзүлөт. Программалык билим берүү милдеттерин чечүү чондордун жана балдардын биргелешкен иш-аракеттеринде гана эмес,

ошондой эле балдардын өз алдынча иш-аракеттеринде, ошондой эле режим учурунда камсыз кылынат. Балдардын ден соолугун бекемдөө – аларды ар тараптуу өнүктүрүүнүн жана өсүп жаткан организминин нормалдуу жашоосун камсыз кылуунун башкы шарты. Бакубат бала – эреже катары, кубанычтуу, активдүү, ынтызар, чыдамкай, денелик жана интеллектуалдык жетиштүү жогорку өсүү деңгээлине ээ бала[5-39б]

Адистердин өз ара аракеттенүүсүн уюштуруунун негизи төмөнкү принциптер менен аныкталат : [4-128б]

➤ **Илимий принцип** ден соолукту чыңдоого багытталган бардык иш-чараларды күчөтүүнү, илимий жактан негизделген жана практикалык жактан текшерилген ыкмаларды камтыйт;

➤ **Татаалдуулук жана интеграциялык принцип** - бүткүл окуу процессинин системасында ден соолук маселелерин чечүү;

➤ **жигердүүлүк принциби, аң-сезимдүүлүк** – балдарды өркүндөтүү боюнча жаңы эффективдүү ыкмаларды жана максаттуу иш-чараларды издөөгө бүткүл коллективдин катышуусу;

➤ **Натыйжалуулук жана кепилдик принциби** – балдардын жардам жана колдоо алуу укуктарын ишке ашыруу, оң натыйжанын кепилдиги.

➤ Татаалдуулук принциби (толуктоочулук). Бир когнитивдик функциянын өнүгүшү башка функциялардын өнүгүшүн аныктайт жана толуктайт.

➤ **Жашына жана жеке мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келүү принциби** - бала менен иштөөнүн жекече коррекциялык программасы тобокелдик факторлорун жана көрүү кемчилигинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен куракка байланыштуу өнүгүүнүн психофизиологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык түзүлүшү керек. Балага коюлган адекваттуу талаптар жана жүктөр сабактарды оптималдаштырууга жана натыйжалуулукту жогорулатууга өбөлгө түзөт.

➤ **Акырындык жана системалуулук принциби** - жөнөкөй жана жеткиликтүү, тапшырмалардан татаалыраак, татаалга чейинки аракет.

Талаптар иерархиясындагы негизги шарт же принцип билим берүүнүн ар бир этабында, өзгөчөлүгү жана аздыр-көптүр өзгөрмөлүүлүгү менен айырмаланган, билим берүү процессинин формасына жана мазмунуна предметтик-мейкиндик чөйрөсүнүн, шайкештик принциби болууга тийиш.

Калган принциптер ушул негизги шартты ишке ашырууга байланыштуу.

➤ Айлана-чөйрөнүн көп **функционалдуу принциби** – объект-мейкиндик чөйрөсү чоң адамдын балдар менен биргелешип иш-аракетине жана балдардын өз алдынча иш-аракетине көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү ачып, билим берүү процессинин бардык компоненттерин камсыз кылууга тийиш жана бул мааниде ал көп функциялуу болууга тийиш.

➤ Айлана-чөйрөнүн **трансформациялануу принциби** анын көп функционалдуулугу менен байланышкан - бул жагдайга жараша мейкиндиктин тигил же бул функциясын биринчи планга чыгарууга мүмкүндүк берген өзгөрүүлөрдүн мүмкүнчүлүгү (көп функционалдуу райондоштуруудан айырмаланып, функцияларды катуу бекиткен белгилүү бир мейкиндик).

➤ **Вариативдүүлүк принциби** - заманбап билим берүү процессинин мүнөзүнө ылайык, предметтик-мейкиндик өнүгүү чөйрөсүнүн алкактык (негизги) долбоору практик

мугалимдердин өздөрү тарабынан иштелип чыккан ар кандай конкреттүү чөйрө варианттарынын прототиби катары берилиши керек.

Айлана-чөйрөнүн эстетикалык аспектиси статикалык тышкы дизайн (бирдиктүү стилистикалык интерьер) катары эмес, негизинен тааныш чөйрө өзгөргөндө, трансформацияланганда же ар түрдүү элементтердин ансамблинде предметке ачылуучу “сулуулуктун” учуру катары болушу керек. стилдер).

Бул жагынан алганда, Короткова Н.А., Глушкова Г.В., Мусиенко С.И тарабынан сунушталган алкак [2] чоң практикалык кызыгууну туудурат. Бул модель эки структуралык компонентти камтыйт:

- ✓ эркин өнөктөштүк иш түрүндө класстарды өнүктүрүү;
- ✓ балдардын эркин өз алдынча иш-аракети.
- ✓ коррекциялык сабактарды уюштуруу жана өткөрүү боюнча сунуштарды берет:
- Группа бөлмөсү жана окуу зонасы жетиштүү жарык болушу керек (табигый жана жасалма жарыктын айкалышы жол берилет), тактанын үстүндө, столдордо кошумча жарыктандыруу колдонулат.
- Балдар жарык сол тарапка түшүп тургандай кылып отургузуш керек. Сологой бала үчүн үстөл үстүндө иштөөдө оң жагына жеке жарыктандыруу сунушталат.
- Дивергенттик страбизму бар жана көрүү курчтугу төмөн балдарды көрсөтүлгөн материалга жакыныраак, каралып жаткан сүрөткө, предметти жакшыраак көрүүгө жакындай алышат.
- Класста көрсөтмө куралдарды колдонуу:

Бул жагынан алганда, Н.А.Короткова жана Т.Н.Доронова тарабынан сунушталган алкак чоң практикалык кызыгууну туудурат . [3]

Бул модель эки структуралык компонентти камтыйт :

- эркин өнөктөштүк иш түрүндө класстарды өнүктүрүү, балдар үчүн балдардын эркин өз алдынча иш-аракети, күнүмдүк жашоодо баланы курчап турган реалдуу объектилер;
- оюнчуктар: - объекттин так көрсөтүлгөн мүнөздүү белгилери менен; жөнөкөй сүрөттөр; керексиз деталдары жок, ачык-айкын контуру менен, фонго карама-каршы келбеген, жаркырабаган; кызыл, сары, кызгылт сары жана жашыл түстөгү демонстрациялык материалдар; тегиздик жана көлөмдүк.

- демонстрациялык материалдын, оюнчуктардын, буюмдардын өлчөмү - 15-20 см;
- таратма материалдын өлчөмү - 5 см, 3 см, 2 см – жаш курчтугуна жараша.
- физикалык мүнөт; көз үчүн гимнастика, эс алуу, тыныгуу керек.

Адистердин коррекциялоо иштери менен катар дарылоо курстары балдарды реабилитациялоо жана алдын алуу иш-чараларынын комплекстүү планына ылайык жүргүзүлөт (дарыгердин сунуштары боюнча).

Баланын инсандык психологиялык коопсуздугун камсыз кылууга багытталган бала бакчанын тарбиячыларынын жана адистеринин иши, баланын мекемеде болушу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүнү камтыйт:

- ✓ режимдик моменттерди уюштуруу эс алуу иш-чараларынын комплекси (эртең мененки гимнастика; ден соолукту чындоочу процедуралары менен күндүзгү уктоодон кийин гимнастика;
- ✓ сабактар, сейилдөөлөр, жөө жүрүштөр;
- ✓ спорттук майрамдар жана көңүл ачуулар); оптималдуу айдоо режими;

- ✓ физикалык жана интеллектуалдык жүктөрдү туура бөлүштүрүү;
- ✓ чоңдор менен балдардын ортосундагы мамиленин достук стили;
- ✓ күн тартибинде эс алуу ыкмаларын колдонуу.

Маалымат багыты жана милдеттери:

- Мектепке чейинки билим берүү адистеринин жана педагогдорунун кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатуу.
- Ата-энелердин педагогикалык сабаттуулугун жогорулатуу
- Баланы ар тараптуу инсандык касиеттерин өнүктүрүүнүн комплекстүү жолдорун өздөштүрүү.
- Мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугуна жана жашоого аң-сезимдүү мамилесин калыптандыруу.
- Ата энелер балдарын ден соолугу чың, билимге ынтызар, адамгерчиликтүү ИНСАН кылып өстүрүүсү үчүн алардын жаш курак өзгөчөлүктөрүн, психологиялык, физиологиялык өсүү закон ченемдүүлүктөрүн билүүсү өтө зарыл (Г.Мадаминов)[6]

Маалымат багыты маанилүү турмуштук баалуулук катары мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугуна маңыздуу мамилени калыптандырууну камтыйт. Балдардын ден соолугун сактоого жана сактоого үйрөнүүсү маанилүү. Бул багыттын алкагында балдар менен ден соолук тууралуу маектер; педагогдор жана ата-энелер үчүн ден соолукту сактоо эрежеси жөнүндө маалымдоо максатында жеке жана топтук консультациялар уюштурулат.

Ошентип, бала бакчадагы коррекциялоо иши көп баскычтуу система катары курулган, ал мектепке чейинки курактагы балдардын психофизикалык өнүгүүсүнүн бүткүл курсун башкаруу үчүн комплекстүү, комплекстүү, дифференцияланган, жөнгө салынган процессти камсыз кылат. Өзгөчө ата энелер мындай технологиялардын маңызы алардын атынан даана көрүнүп турат. ГОСТ боюнча бала бакчада ден соолукту үнөмдөөчү технологияларды колдонуунун түпкү максаты балдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо болуп саналат, бул билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатуунун зарыл шарты болуп саналат. Дени сак бала гана жакшы окуучу жана ийгиликтүү адам боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Комарова О.А. Өнүгүп жаткан чөйрөнү билим берүү багыттарына ылайык толтуруу//Улуу педагогдун маалымдамасы. -2014. - №8.
2. Короткова Н.А., Глушкова Г.В., Мусиенко С.И. Бала бакчанын предметтик-мейкиндик чөйрөсү. – М.: Линка-пресс, 2010. – Б.5-22.
3. Бала бакча үчүн материалдар жана жабдуулар / Ред. Т.Н.Доронова, Н.А.Короткова. – М.: Элти-Кудиц, 2003. – 206 б., илд.
4. Нищева Н.В. Бала бакчадагы объект-мейкиндикти өнүктүрүүчү чөйрө. Курулуш принциптери, кеңештер, сунуштар / Сomp. Н.В. Нищев. – Санкт-Петербург: «Детский шак-пресс», 2006. – 128 б., илд.
5. Тарбиячыларга кеп-кеңештер: усулдук колдонмо /түз.А.А.Исаева Бишкек- 2014 39б
6. Г.Мадаминов Ата-энелер сиздер үчүн Kitep.kg-2022 5б

УДК 373.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-94-100

Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, педагогика
жана психология кафедрасы, ага окутуучусу

Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна

Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева, кафедра педагогики и
психологии, старший преподаватель

Koshalievа Saltanat Shaydullaevna

Bishkek State University. K. Karasaev, Department of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer

**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН ДЕН СОЛУГУН ЧЫНДООДО
ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНГАН
КОНСТАТИРУЮЩИЙ ЭКСПЕРИМЕНТТИН МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ КОНСТАНТИРУЮЩЕГО ЭКСПЕРИМЕНТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
CONTENT CONSTANCIAL EXPERIMENT USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGY
AND INCREASING HEALTH IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чындоочу педагогикалык технологияларды колдонуунун эффективдүүлүгүн ачуу максатында жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөлөрдүн натыйжалары берилет. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган сандык көрсөткүчтөр да, сапаттык көрсөткүчтөр да каралат. Сергек жашоо образынын эрежелерин билер-билбеси боюнча балдарды тестирилөө эксперименттик группадагылардын сергек жашоо образын бир топ терең түшүнөрүн жана аны күндөлүк турмушунда колдоно аларын көрсөттү. Мындан тышкары, балдардын когнитивдик көңүл буруу, эс тутум, кеп сыяктуу жөндөмдүүлүктөрүнүн жакшырганы байкалды. Ошондой эле эки группадагы балдардын стресстик деңгээлдерине иликтөөлөр жүргүзүлдү. Эксперименттик группадагы балдар, текшерилүүчү группадагыларга караганда, стресстик деңгээлди көп сезишкен эместигин натыйжалар көрсөттү. Балким бул эксперименттик группадагы балдардын чондордон кошумча колдоо алганына жана стресстик кырдаалдардан чыга билгенине байланыштуу чыгар.

Аннотация. В данной статье представлены результаты экспериментального исследования, проведенного с целью выявления эффективности использования педагогических технологий, улучшающих здоровье детей дошкольного возраста. Учитываются как количественные, так и качественные показатели, полученные в ходе исследования. Тестирование детей на знание ими правил здорового образа жизни показало, что участники экспериментальной группы имеют гораздо более глубокое представление о здоровом образе жизни и могут использовать его в своей повседневной жизни. Кроме того, у детей улучшились когнитивные способности, такие как внимание, память и речь. Также были исследованы уровни стресса у детей обеих групп. Результаты показали, что дети в экспериментальной группе не испытывали большего уровня стресса, чем дети в контрольной

группе. Возможно, это связано с тем, что дети экспериментальной группы получили дополнительную поддержку со стороны взрослых и смогли выйти из стрессовых ситуаций.

Abstract. The health of preschool children plays an important role in shaping their future physical, psychological and social development. Educators and educators are constantly looking for effective methods and technologies that can help improve children's health. Experimental research is one of the ways to reveal the effectiveness of such pedagogical technologies. This article presents an overview of the results of a pilot study on the use of pedagogical technologies in promoting the health of preschool children. Purpose of the study The purpose of the study is to evaluate the effectiveness of the use of pedagogical technologies in improving the health of preschool children, including physical, mental and social well-being.

Негизги сөздөр: Ден соолукту чыңдоо, педагогикалык технология, эксперимент йога жана пилатест элементтер.

Ключевые слова: Осознание здоровья, педагогическая технология, эксперимент, элементы йоги и пилатеса.

Keywords: Health awareness, pedagogical technology, experiment. Elements of yoga and pilates.

Эксперимент бир жыл бою Бишкек шаарындагы “ЖАС Теремок” балдар бакчасында жүргүзүлдү, мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологияларды пайдалануу боюнча иш ошол жерде уюштурулган. Экспериментке 5тен 6 жашка чейинки 20 бала катышты, алар эки группага бөлүнгөн: текшерилүүчү жана эксперименттелүүчү.

Констатациялоочу экспериментти жүргүзүүнүн максаты – зарыл мазмунду, азыркы методдордун жана формалардын негизинде мектепке чейинки уюмдарда ден соолукту сактоо технологияларын ишке ашыруу процессин башкаруунун жолдорун иштеп чыгуу. [8-67ст]

Текшерилүүчү группадагы (ТГ) “ЖАС Теремок” балдар бакчасынын балдары 10(6 жаш) бала сабактын салттуу программаларын алышты, ага ден соолукту чыңдоочу, ден соолукту сактоочу педагогикалык технологиялар кошулган жок. Эксперименттелүүчү группада(ЭГ) ошол эле балдар бакчасынын балдары 10 (5 жаш) бала болду, алар балдардын ден соолугун чыңдоочу, ден соолук сактоочу педагогикалык технологиялар киргизилген программаны пайдаланышты.

Мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологиялардын эффективдүүлүгүн баалоо үчүн изилдөөнүн төмөнкүдөй методдору пайдаланылды:

Медициналык кароо балдарды экспериментке чейин жана кийин анын дене боюндагы өзгөрүүлөрдү аныктоо үчүн.

Сергек жашоо образына окуткан педагогдордун ишинин эффективдүүлүгүн аныкташ үчүн экспериментке чейин жана кийин сергек жашоо образынын эрежелерин билер-билбеси боюнча **балдарды тестирлөө**.

Балдардын ден соолугун чыңдоо боюнча педагогдордун ишинин эффективдүүлүгү жөнүндө пикирлерин аныктоо үчүн экспериментке чейин жана кийин балдардын **ата-энелерин тестирлөө**.

Сандык натыйжалар. Балдардын экспериментке чейинки жана кийинки медициналык кароосу эксперименттелүүчү группада, текшерилүүчү группага караганда,

балдардын дене-бойлук абалында бир топ маанилүү өзгөрүүлөр табылды. Атап айтканда, эксперименттелүүчү группада дене-бой активдүүлүгүнүн бир топ бийик деңгээли, дене-бой даярдыгынын эң жакшы көрсөткүчү жана бүтүндөй организмдин абалынын жакшырганы катталды.

Сергек жашоо образынын эрежелерин билер-билбеси боюнча балдарды тестирилөө эксперименттик группадагылардын сергек жашоо образын бир топ терең түшүнөрүн жана аны күндөлүк турмушунда колдоно аларын көрсөттү. Мындан тышкары, балдардын когнитивдик көңүл буруу, эс тутум, кеп сыяктуу жөндөмдүүлүктөрүнүн жакшырганы байкалды. Ошондой эле эки группадагы балдардын стресстик деңгээлдерине иликтөөлөр жүргүзүлдү. Эксперименттик группадагы балдар, текшерилүүчү группадагыларга караганда, стресстик деңгээлди көп сезишкен эместигин натыйжалар көрсөттү. Балким бул эксперименттик группадагы балдардын чоңдордон кошумча колдоо алганына жана стресстик кырдаалдардан чыга билгенине байланыштуу чыгар.

Диссертацияны жазыш үчүн биз мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологиялар темасына арналган бир катар илимий макалаларды жана басылмаларды, ошондой эле Бишкек шаарынын “ЖАС Теремок” балдар бакчасында мектепке чейинки курактагы балдар менен иштегенде педагогикалык технологияларды пайдалануунун негизинде жүргүзүлгөн өз изилдөөлөрүбүздүн натыйжаларын пайдаландык. Балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологияларды пайдалануунун натыйжасында балдардын дене-бой абалы жакшырды, дене-бой даярдыгынын, шамдагайлыгынын жана чыдамкайлыгынын жакшырганы ачып берилди.

Социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү. Балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологияларды пайдалануу балдардын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, коммуникативдик көндүмдөрүн жакшыртууга, коллективдүү өз ара аракетти өнүктүрүүгө, ошондой эле өзүн өзү көзөмөлдөөнүн жана өзүн өзү жөнгө салуунун деңгээлин жогорулатууга түрткү берет.

Балдардын мотивациясын жогорулатуу. Балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологияларды пайдалануу алардын сергек жашоо образына мотивациясын жогорулатууга, балдардын дене-бой көнүгүүлөрүнө кызыгуусун калыптандырууга, активдүү дем алууга жана жакшы тамактанууга алып келди.

Балдардын ден соолугун жакшыртуу. “Ден соолукту сактоочу чөйрө” педагогикалык технологиясын пайдаланып, сабак өткөрүлдү, ал өзүнө бакубаттантуучу ишмердик үчүн шарттарды түзүүнү, сергек жашоо образын калыптандырууну, ден соолукту сактоочу чөйрөнү түзүүнү жана оюн технологияларын пайдаланууну камтыйт. Балдардын дене-бой жана психикалык абалынын бир топ жакшырганын натыйжалар көрсөттү. Изилдөөнүн жүрүшүндө балдардын ден соолугунун көрсөткүчтөрү олуттуу жакшыргандыгы жөнүндө маалыматтар алынды. Маселен, жалпы бой-келбеттин өнүгүүсү жакшырды, ден соолуктун жөлөнмө-кыймылдама системасы бекемделди, чыдамкайлык өстү жана жүрөк-кан тамыр системасы бакубаттанды. Ушундан балдардын маанайы жакшырды, алар көбүрөөк активдүү жана шайыр боло башташты, алардын өзүн өзү баалоосу жана өздүк тартиби жогорулады. Мурда жүргүзүлгөн изилдөөлөр дагы мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоодо педагогикалык технологиялардын эффективдүүлүгүн ырастайт. Атап айтканда, О. Н. Василенко, Н. Г. Лукьянович. (2015) методикасына таянып айтсак, **“Йоганын жана**

пилатестин элементтери менен оюн педагогикалык технологиясын пайдалануу, мектепке чейинкилердин ден соолугун чыңдап, алардын бой-келбеттик сапатын өнүктүрүүгө түрткү берерин жана ийкемдүүлүгүн, координациясын жана балансын өнүктүрүүгө жардам кыларын, ошондой эле стресстин басандашына жана азайышына алып келерин биз жүргүзгөн изилдөө көрсөттү. Төмөндө мектепке чейинки курактагы балдар үчүн йоганын жана пилатестин элементтери менен оюндун бир нече мисалы келтирилди:

1. “Гүлдүк дем алуу”. Балдар тегерете отуруп, дем алышат, алар гүлдү үйлөп толтуруп, үйлөп чыгарып жаткандай элестетишет. Дем алганда колду өйдө көтөрүшөт, дем чыгарганда колду төмөн түшүрүшөт.

2. “Чымчык отуруш”. Балдар бир бутуна турат, экинчисин тизеден бүгөт да, жогору көтөрөт, өздөрүн чымчык болуп калдык деп элестетишет. Анан буттарын алмаштырып, көнүгүүнү кайра кайталашат.

3. “Кеме”. Балдар чалкасынан жатышат, буттарын тизеден бүгөт да колу менен кармап жогору көтөрөт. Анан өздөрүн кемедегидей элестетишип, чайкалышат.

4. “Дарак”. Балдар бир бутуна турат, экинчи бутун көтөрүп, аны биринчи бутунун санына коёт. Алар колдорун бирге көкүрөктөрүнүн алдына кармап, өздөрүн дарак деп элестетишет.

5. “Көпөлөк”. Балдар полго отурат, малдаш урунгандай тизелерин бүгүп, аларды эки жакка багыттап отурат, тамандары бири-бирине тийип турат. Алар колдорун тизелерине коюп, өздөрүн канаттарын жайган көпөлөктөрдөй элестетишет.

Ошентип, мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоодо педагогикалык технологияларды пайдалануу эффективдүү экенин эксперименталдык изилдөөлөр көрсөттү. Балдардын дене-бой жана психологиялык жактан толук баалуу өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн мектепке чейинки мекемелердин билим берүү процессине ден соолукту сактоочу технологияларды киргизүүнүн зарылдыгын натыйжалар ырастап жатат. Боголюбова О. А. (2018). Мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоочу педагогикалык технологиялар. Азыркы билим берүү: тенденциялар жана перспективалар.

Эксперименталдык группада окуган балдардын келбет-бой формасы бир топ жакшырганын эксперименталдык изилдөөлөрдүн натыйжалары да көрсөттү. Окуу жылынын башталышында жана аягында өткөрүлгөн дене-бойдун сапатын тестирилөөнүн натыйжалары боюнча эксперименталдык жыйынтык болду.

Мектепке чейинки курактагы балдар менен ден соолукту сактоочу ишти жүргүзүү боюнча толуп жаткан методикалык рекомендациялар бар. Ошолордун ичинен өзгөчө эффективдүү жана популярдуу методдордун бири дене маданиятынын жана спорттун комплекстүү сабактарын пайдалануу болуп саналат. Бул сабактар балдардын келбет-бой формасын жакшыртканга эле жардам бербестен, ошондой эле алардын сергек жашоо образын калыптандырат. Ден соолукту сактоочу иштин дагы бир маанилүү элементи болуп балдардын бакубат тамактануусунун уюштурулушу эсептелет. Тарбиячылар балдардын тамагынын сапаттуу жана ар түрдүү болушуна, ошондой эле алардын туура тамактануусуна жана тамактануу гигиенасын сакташына көз салыш керек. Ден соолук сактоочу иштин маанилүү элементи – таза абада оюндарды жана көңүл ачууларды уюштуруу. Бул балдардын ден соолугун чыңдайт, алардын иммунитетин жана маанайын көтөрөт. Таза абада оюндарды уюштуруу дагы балдардын өнүгүшүнө жана алардын социалдык көндүмдөрүнүн калыптанышына көмөк көрсөтөт. Андан тышкары, мектепке чейинки курактагы балдардын

ден соолугун бекемдөө үчүн такай медициналык кароолорду жана консультацияларды өткөрүү, ошондой эле балдарды гигиенанын негиздерине жана өз ден соолугу жөнүндө кам көрүүгө үйрөтүү маанилүү (Булак: А.Г.Гогоберидзе, О.В.Солнцева. (Мектепке чейинки педагогика окутуунун жана тарбиянын негизги методтору) берүүдө ден соолукту сактоочу ишмердик боюнча методикалык рекомендациялар"). Жалпысынан мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чындоону эффективдүү жүргүзүү үчүн комплекстүү ыкманы пайдалануу зарыл... Мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чындоочу сабактарды өткөрүү боюнча конкреттүү методикалык рекомендациялар пайдаланылган педагогикалык технологияларга жана сабактардын конкреттүү максаттарына жараша ар кандай болушу мүмкүн. Мындай принциптердин бири - бул ар бир балага жекече мамиле. Анткени ар бир бала уникалдуу жана дене-боюнун, психикасынын өнүгүшүнүн өз өзгөчөлүгү, ошондой эле өз кызыкчылыгы жана муктаждыгы бар. Ошондуктан ден соолукту чындоо боюнча сабактарда ар бир баланын жеке өзгөчөлүгүн эске алуу жана алардын кызыкчылыгына жана мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келген сабактарды жана көнүгүүлөрдү тандоо маанилүү. Булак: Балдардын ден соолугу жана билим берүүнү өнүктүрүүнүн улуттук институту (БДБӨУИ). Экинчи маанилүү принцип – бул балдардын сабак процессине активдүү катышуусу. Балдар окуу процессине өздөрү активдүү катышканда гана жаңы материалды жакшы өздөштүрүшөт жана эстеринде сактап калышат, анан өз алдынча жаңы бир нерселерди изилдөөгө жана ачууга мүмкүнчүлүк алышат. Ошондуктан ден соолукту чындоо боюнча сабактарда өз ден соолугун өз алдынча изилдегенге, оюн ойногонго, көнүгүүлөрдү аткарганга ж.б. мүмкүнчүлүк берген маанилүү. Дагы бир принцип – бул материалды берүүдөгү системдүүлүк жана ырааттуулук. Балдар жаңыдан билгендерин, көнгөндөрүн акырындап өздөштүрүп, өздөрүнүн дене-бой жана психикалык ден соолугун жакшыртуу үчүн, ден соолукту чындоо боюнча сабактар системдүү жана ырааттуу болушу абзел. Ошондуктан ден соолукту чындоо боюнча сабактарда тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн ырааттуулугун, байланышын көзөмөлдөө маанилүү.

Констатациялоочу эксперименттин максаты – балдардын ден соолугун чындоочу педагогикалык технологияларды пайдалануунун деңгээлин ачуу.

Ушул этапта диагностикалык тапшырмалар, көрсөткүчтөр жана критерийлер менен сунушталган критериалдык-диагностикалык инструментарий иштелип чыккан. Системдүүлүк түшүнүгүнүн маңызын (Балдардын жашоо образына жана ден соолугуна таасир берүүчү педагогикалык технологиялардын элементтерин бир бүтүндүктө кароо жана таанып билүү жөндөмдүүлүгү) жана А. А. Ошкина иштеп чыккан калыптангандыктын критерийлерине жана көрсөткүчтөрүнө таянып, биз педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу сергек жашоо образы жөнүндөгү билимдин системдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүн аныктадык жана диагностикалык тапшырмаларды тандадык.

Констатациялык эксперимент 5-6 жаштагы балдардын ден соолукту чындоо жөнүндөгү калыптанган системдик билимдеринин деңгээлин ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Балдардын көбүндө педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу жетишилүүчү сергек жашоо образы жөнүндө калыптанган системдик билимдердин ортоңку жана төмөнкү деңгээлдери басымдуулук кылат. Бул балдардын педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу ишке ашуучу сергек жашоо образы жөнүндө элестүшүнүктөрү жетишерлик эмес, м.а. ден соолук сергек жашоо образынын айрым бир

элементтерине көз карандылыгы жөнүндө алардын үстүрт билими бар. Алардын элестетүүлөрүндө жеке өзү жана коом пайдаланган предметтер жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн аралашып кеткени байкалат. Алардын баалуулук ориентациясы көбүнчө вербалдык деңгээлде калат. Кээде башкалардын жүрүм-турумун баалоого келгенде балдар жаңылышат.

Изилдөөнүн констатациялык этабынын натыйжалары педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу жетишилген сергек жашоо образы жөнүндөгү системдик билимдерди калыптандыруу боюнча атайын уюштурулган ишти жүргүзүү зарылчылыгын күбөлөп турат.

Калыптандыруучу эксперимент педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу ишке ашуучу сергек жашоо образы жөнүндө 5-6 жаштагы балдардын системдик билимдерин калыптандыруу максатында эксперименттерди уюштурууну жана мазмунун эксперименталдык текшерүүнү иштеп чыгууга багытталган.

Калыптандыруучу эксперимент үч этаптан турду:

1-этап – сергек жашоо образынын ар бир элементине эксперименттерди иштеп чыгуу.

2-этап – мектепке чейинки өзүнүн демилгелүү жана активдүү принциптерин эске алып, баланын улуулар менен биргелешкен ишмердигиндеги эксперименттерди ишке ашыруу.

3-этап – эксперименталдык ишмердикти педагогикалык технологияларды пайдалануу аркылуу ишке ашуучу сергек жашоо образы жөнүндөгү билимдердин бүтүндүк системасын камсыз кылган ишмердиктин башка түрлөрү менен айкалыштыруу.

Эксперименталдык иштин констатациялык жана көзөмөлдүк стадияларын салыштыруудан алынган көзөмөлдүк кесиндинин жалпы натыйжаларынын анализи биз жүргүзгөн изилдөө ишинин эффективдүүлүгү жөнүндө кабарлап турат. Сергек жашоо образынын системдик билимдериндеги сапаттык өзгөрүүлөрдүн негизги көрсөткүчү сергек жашоо образынын элементтеринин иерархиялуулук курулушу жана көз карандылыкты түшүнүүнүн өзгөрүшү болуп калды. Бала сергек жашоо образынын маанисин баалаганга, ар кандай ишмердиктин түрлөрүнүн маңызын калыптоого багытталганын ачып бергенге, сергек жашоо образын кармануу маселелери боюнча активдүү жана өзүнчө ой жүгүрткөнгө, оюн айтканга, ооруунун алдын алуучу ыкмаларды тандап алганга жөндөмдүү.

Изилдөө натыйжалары. Эксперимент жана маалыматтарды талдоо аяктагандан кийин, төмөнкү натыйжалар алынды:

1. **Физикалык өнүгүү:** Педагогикалык технологияларды колдонгон эксперименталдык топтун балдары контролдук топко салыштырмалуу кыймыл көндүмдөрүн, координациясын жана чыдамкайлыгын өнүктүрүүдө жакшы жыйынтыктарды көрсөтүштү.

2. **Психикалык абал:** Эксперименталдык топтун балдары бир кыйла туруктуу психикалык абалга ээ болгон, тынчсыздануу азыраак болгон жана өзүнө көбүрөөк ишенген.

3. **Социалдык адаптация:** Эксперименталдык топтун балдары коомго оңой көнүп, теңтуштары менен баарлашып, достору көбөйүп, кызматташуу жөндөмдөрүн көрсөтүштү.

Ошентип, эксперименталдык изилдөөлөрдүн натыйжалары мектепке чейинки курактагы балдардын ден соолугун чыңдоодо педагогикалык технологияларды пайдалануу эффективдүү болорун ырастап турат. Мындай ыкма дене-бойлук активдүүлүктү жогорулатууга, дене-бойдун даярдыгын жакшыртууга жана сергек жашоо образынын эрежелерин билүүгө көмөк көрсөтөт. Андан тышкары мындай технологияларды пайдалануу

балдардын стрессти жеңүүсүнө жана алардын когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүнүн жакшырышына алып келет.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Использование здоровьесберегающих технологий в образовательном процессе дошкольного учреждения. Теоретические аспекты / Сост. О. Н. Василенко, Н. Г. Лукьянович. – Мн.: МГУМК, 2007. – с. 11.
2. . Здоровьесберегающие педагогические технологии : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А. М. Митяева. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 192 с.
3. Яцына, Е. В. Педагогические технологии укрепления здоровья детей дошкольного возраста в процессе оздоровительной работы. //Молодой ученый, (10) -2015, 739-742
4. Детство: Примерная образовательная программа дошкольного образования / Т. И. Бабаева, А. Г. Гогоберидзе, О. В. Солнцева и др. - СанктПетербург : ООО «Издательство «детство-пресс», 2014. - 280 с.
5. Смирнов Н. К. Здоровье сберегающие технологии и психология здоровья в школе. – М: АРКТИ, 2005.-320 с.Смирнов Н. К.
6. Авдулова Т. П. Личностная и коммуникативная компетентности современного дошкольника: учебное пособие / Т. П. Авдулова, Г. Р. Хузеева. - Москва : Прометей, 2013. - 138 с.
7. Деркунская, Ошкина А.А.: Игровая образовательная деятельность дошкольников.// Учебно-методическое пособие.//изд. Педагогическое образования -2016 -102ст
Подробнее: <https://www.labyrinth.ru/books/469655/>
8. Гогоберидзе А.Г., О.В.Солнцева. //Мектепке чейинки педагогика окутуунун жана тарбиянын негизги методтору/ Питер-2013 г. 67ст.

УДК.373.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-100-104

Кумашова Аида Анаркуловна

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, ага окутуучу

Кумашова Аида Анаркуловна

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, старший преподаватель

Kumashova Aida Anarkulovna

Talas State University, Department of Pedagogy, Senior Lecturer

**ЧЫНЫГЫ ТУРМУШТУК КЫРДААЛДАРДАГЫ ТЕКСТТИК МАСЕЛЕЛЕРДИ
ЧЫГАРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЛОГИКАЛЫК ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮСҮН
ӨСТҮРҮҮ**

**РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ
ТЕКСТОВЫЕ ЗАДАЧИ В РЕАЛЬНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СИТУАЦИЯХ**

**DEVELOPMENT OF STUDENTS' LOGICAL THINKING THROUGH SOLVING
TEXT PROBLEMS IN REAL LIFE SITUATIONS**

Кыскача мүнөздөмө. Билим берүү реформасынын бирден бир максаты болуп окуучулардын дүйнө таануусун активдештирүүгө, алардын суроо берүүгө умтулуусуна, турмуштук кырдаалдагы маселелерди колдонуу аркылуу окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, алган билимин турмушта колдоно билүүсүнө жетишүү болуп саналат. Чыныгы турмуштук кырдаалдагы тапшырмалар окуучуларды чыныгы турмуштук, проблемалык кырдаалдан чыгууга гана даярдабастан, алардын ой жүгүртүүсүн машыктыруу менен аналитикалык, синтетикалык жана башка билгичтиктерди аракетке келтирүү менен, окуучулардын креативдүүлүгүн өнүктүрөт жана ар кандай стандарттуу эмес жагдайларда иштей ала турган чечкиндүүлүккө тарбиялайт.

Аннотация. Единственная цель образовательной реформы – активизировать у учащихся познание мира, их желание задавать вопросы, развивать логическое мышление учащихся, применяя задачи в жизненных ситуациях, заключается в достижении умения использовать полученные знания в жизни. Задания в реальных жизненных ситуациях знакомят учащихся с реальными, не только подготовив их к выходу из проблемной ситуации, но и тренируя их мышление и активизируя аналитические, синтетические и другие навыки, развивает творческие способности учащихся и воспитывает целеустремленность к работе в различных нестандартных ситуациях.

Abstract. The only goal of the educational reform is to activate students' knowledge of the world, their desire to ask questions, develop students' logical thinking by applying tasks in life situations, is to achieve the ability to use the knowledge gained in life. Tasks in real life situations introduce students to real situations, not only preparing them to get out of a problem situation, but also training their thinking and activating analytical, synthetic and other skills, develop students' creative abilities and educate purposefulness to work in various non-standard situations.

Негизги сөздөр: математикалык ой-жүгүртүү, чыныгы турмуштук кырдаалдагы тапшырмалар, татаал тексттүү маселелер.

Ключевые слова: математические рассуждения, задачи в жизненных ситуациях, сложные текстовые задачи.

Keywords: mathematical reasoning, problems in life situations, complex word problems.

Математикалык тапшырмалар окуучулардын математикалык ой жүгүртүүсүн, математикалык жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу менен бирге математиканын турмушта колдонуу милдетин дагы чечүүгө багытталган. Математикалык билим берүүнүн заманбап талабы, бул математиканы окутуу аркылуу эле окуучулардын ой жүгүртүүсүн калыптандырып коюу менен чектелип калуу эмес. Математикалык билим берүүнүн талабы андан да кеңири, окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен бирге аны математиканы турмушта колдонууга үйрөтүү. Учурда математиканы турмушта колдонууга үйрөтүү менен, окуучунун ойлоону өзгөчөлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү зарыл болууда. Окуучуну проблеманы чечүүгө карата тиешелүү каражаттарды издеп таба алган, проблемага талдоо жүргүзө ала турган, анын белгилүү жана белгисиз жактарын ажырата ала турган, өздөштүргөн билимдерин туура жана натыйжалуу колдоно алган инсан болушу зарыл.

Окутуу процессте окуучунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү маселеси чоң роль ойнойт жана мындай сапаттарды калыптандырууда математика предметинин ролу жогору экендиги талашсыз. Математика предмети окуучулардын так ой жүгүртүүсүн, так жооп алууга умтулуусун, акыл ойду баалай билүүсүн калыптандырат. Математика башка окуу

предметинин маңызын түшүнүүгө зор пайдасын тийгизет. Математиканын методдору физика, химия ж.б. предметтерди окуп үйрөнүүдө өзгөчө мааниге ээ. Математиканын методдорун жакшы өздөштүргөн адам турмуштук проблемаларды анализдөөдө, аларды чечүүдө башкалардан кескин түрдө айырмаланып турат. Илимий предметтер дагы математиканы колдонуу аркылуу өзүлөрүнүн илим экенин далилдешет. Философ Иммануил Кант – илимде канча математика орун алса, ал илимде ошончо чындык бар деп белгилеген.

Чындыгында эле математика окуучунун эске тутуусун, дүйнө-таанымын, логикасын, аналитикалык жана мейкиндиктикте ой жүгүртүүсүн жана абстракттуу түрдө элестетүүсүн өнүктүрөт. Демек, математика толугу менен, келечектеги адисти калыптандыруунун талаптарына жооп берет. Ошондуктан мектепте математиканы окутуунун деңгээли өзүнчө бир критерийлерге жооп бере тургандай болушу зарыл, ал критерийлер келечектеги адисти даярдоонун башаты болуп кызмат кыла алат.

Демек, мындан биз математиканы окуп үйрөнүү эки милдетти чечүүгө багытталганынын байкайбыз. Биринчиси, окуучу математикалык ой жүгүртүүнүн ыкмаларын өздөштүрүүсү зарыл. Экинчиден, өздөштүргөн математикалык билимдерин турмушта, пайда болгон проблемалуу кырдаалда колдоно билүүгө даяр болуусу зарыл.

Чыныгы турмуштук кырдаалдарга багытталган маселелерди аткарууга окуучуларды үйрөтүү окутуунун сапатын арттырат жана окуучулардын математикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, кесиптик жана түйүндүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өбөлгө түзөт. Компетенттүүлүк күндөлүк жашоодо пайда болуучу проблемаларды чечүүдө гана калыптанышы мүмкүн.

Азыркы замандын талабына ылайык, окуучу мектептен алган предметтик билимин жана жөндөмүн чыныгы турмуштук кырдаалдарга пайдалана алууга үйрөтүү керек. Ал эми окуучуларда аталган компетенттүүлүктү калыптандыруу педагогдун милдети болуп эсептелет.

Тексттик маселелер бул математикалык белгилер жана символдор аркылуу эмес, текст түрүндө берилген математикалык маселелер. Тексттик маселелер, табигый тилди колдонуп, чыгарууга муктаж болгон чыныгы турмуштук кырдаалды сүрөттөйт.

Аракеттеги тексттик маселе жеткиликтүү деңгээлде кызыктуу, мыкты ойлонулуп, окуучулардын аны чыгарууга болгон кызыгуусун ойготуп, каалоосун арттырышы керек. Маселе окуучулардын өнүгүү деңгээлине туура келип, тексттин мазмуну жана чыгарууга берилген убакыт жагынан дал келиши керек. Тексттик маселе аз дегенде окуучулар таба ала турган бир чыгарылышка ээ болушу керек, андан тышкары окуучулар өздөрүнүн маселе чыгаруу ыкмасын башкаларга түшүндүрүп бериши үчүн бири-бири менен пикир алмашууга шарт түзгүдөй, бир нече чыгаруу ыкмасы болушу керек.

Окуучуларда чыныгы турмуштук кырдаалда кездешкен тексттик маселелерди чыгарууга болгон жөндөмдөрү өнүккөн сайын, алар кошумча билимди талап кылган татаалыраак маселелерди чыгарууга өтө алышат.

Татаал тексттик маселелер бул чыгаруу үчүн бирден ашык амалды талап кылган тексттик маселелер. Татаал тексттик маселелерди чыгаруудагы кыйынчылык – маселе чыгарууда колдонууга тийиштүү амалдарды жана алардын аткарылыш тартибин аныктоодо турат. Окуучу татаал маселедеги маалыматты талдоо үчүн модель колдонуу, сүрөттөр менен диаграммаларды тартуу сыяктуу бир нече методдорду колдонсо болот. Чыгарууда талап

кылынган математикалык амалдардын саны улам көбөйгөн сайын маселелер улам татаалдаша берет.

Төмөндө нарк баага карата татаал маселе берилген. Аны чыгаруу үчүн эки амалды аткаруу керек.

Ринат нарк баасы 50 сомдук тиш пастасын жана нарк баасы 225 сомдук крем сатып алды. Ал сатып алган товарынын жалпы суммасынан 30 сомго арзандатуу купонун колдонду. Ал товарларга канча сом төлөдү?

Биринчи амал – кошуу: $50+225=275$

Экинчи амал – кемитүү: $275-30=245$

Татаал тексттик маселелерди чыгаруудагы кыйынчылык – маселе чыгарууда колдонууга тийиштүү амалдарды жана алардын аткарылыш тартибин аныктоодо турат. Чыгарууда талап кылынган математикалык амалдардын саны улам көбөйгөн сайын маселелер улам татаалдаша берет. Маселени чыгарууда бир кадам же бир амал талап кылынган учурларда маселенин татаалдыгы жөнөкөй маселеге айланат. Эгерде окуучулар маселенин чыгаруу ыкмасы же жыйынтыгы боюнча чечим кабыл алышы керек болсо, маселенин татаалдыгы таталыраак маселеге айландырат. Төмөнкү маселелерге көңүл бурсак.

Эки амал менен чыгарыла турган маселе:

Раяна 15 сомдон 2 дептер жана 20 сомдон 2 калем сатып алды. Раяна бул окуу куралдарына канча сом төлөгөн?

Бир амал менен чыгарыла турган жөнөкөй маселе:

Раяна 15 сомго дептер жана 20 сомго калем сатып алды. Раяна бул окуу куралдарына канча сом төлөгөн?

Бир нече амал менен жана чечим кабыл алуу менен чыгарыла турган татаал маселе:

Раяна 100 сомго өзүнө жана төрт досуна бирдей дептер жана калем сатып алды. Дептер 15 сомдон турат, калем 20 сомдон турат. Раяна акчасына канча дептер жана калем сатып алса болот?

Мугалимдер окуучулардын маселени чыгаруу процессине көз салып, кыйынчылыктарына жана ийгиликтерине жараша маселенин деңгээлин жөнөкөй же татаал кылып өзгөртүүгө болот. Окуу китебиндеги же кошумча материалдардагы тексттик маселелерди чыгарууда кыйынчылыкка туш болгон же алга умтулуп көбүрөөк билүүнү каалаган окуучулар үчүн зарылдыкка жараша алардын деңгээлин төмөндөтүп же жогорулатып түздөөгө даяр болуусу кажет.

Маселелер менен иштөөдө чыгарылыштардын ар кандай жолдорун издеп табуу дагы пайдалуу, ал окуучунун ой жүгүртүүсүнүн толуктугун, оперативдүүлүгүн жана ийкемдигин камсыз кылат. Кээ бир учурда мугалим окуучуларга мисалдарды өз алдынча түзүүгө карата тапшырма берет. Бул ыкма дагы окуучулардын жөндөмдүүлүгүн, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө зор пайдасын тийгизет. Мисалдарды, маселелерди түзүү окуучуну көптөгөн материалдарды, булактарды издөөгө жана талдоого, классташтары менен кошо талкуу жүргүзүүгө мажбурлайт. Демек, мында окуучу логикалык каражаттарды колдонуп, математикалык объекттин жаңы жактарын, жаңы касиеттерин таап чыга алат. Бул өз учурунда окуучунун ой жүгүртүүсүн, тактап айтканда, математикалык ой жүгүртүүсүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө чоң өбөлгө түзүлөт.

Чыныгы турмуштук кырдаалдагы татаал тексттик маселелерди чыгарууга карата маселелер:

1. Эки челекте 60 л суу болгон. Бир челектен 12 л суу куюп алганда эки челектеги суу менен тең болуп калды. Алгач ар бир челекте канча литрден суу болгон?
2. Лира ар бири 27 сомдон турган 30 банан сатып алды. Башка дүкөндө ушундай дептер 23 сомдон сатылаарын кечирээк билип калды. Лира эгер ошол башка дүкөндөн дептер сатып алса канча сом үнөмдөмөк?
3. Алмаз ити кышында 5 кг семирп, жайында 3 кг арыктап тураарын, ал эми жазында жана күзүндө туруктуу бирдей салмакта болоорун байкаган. 2020-жылы жазында иттин салмагы 27 кг болгон. 2023-жылдын күзүндө иттин салмагы канча болот?
4. Мирлан кондитердик цехте 12 тортту кооздоого 84 мүнөт жана 14 тортту таңгактоого 70 мүнөт керектейт. Мирлан кайсыга азыраак убакыт сарптайт, 1 тортту кооздогонгобу же 1 тортту таңгактагангабы?

Мугалимдер окуучуларга ачык суроолорду жана чыгарууга тапшырмаларды берип, жоопторун же чыгарылыштарын кантип түшүндүрүп жана негиздеп жатканын кунт коюп угушат да, ошону менен алар окуучулардын билиминдеги жетишпей жаткан жерлерин аныктап, ой жүгүртүүсүндөгү каталарды аныкташат.

Жыйынтыктап айтканда, чыныгы турмуштук кырдаалдагы тапшырмалар окуучуларды чыныгы турмуштук, проблемалык кырдаалдан чыгууга гана даярдабастан, алардын ой жүгүртүүсүн машыктыруу менен аналитикалык, синтетикалык жана башка билгичтиктерди аракетке келтирүү менен, окуучулардын креативдүүлүгүн өнүктүрөт жана ар кандай стандарттуу эмес жагдайларда иштей ала турган чечкиндүүлүккө тарбиялайт [1; 2].

Колдонулган адабияттар:

1. Акулова, О.В. Конструирование ситуационных задач для оценки компетентности учащихся [Текст] / О. В. Акулова, С. А. Писарева, Е. В. Пискунова. Учебно - методическое пособие для педагогов школ. – СПб. КАРО, 2008. – 96 с.
2. Жуйкова, С.А. Ситуационная задача – универсальный способ достижения личностного результата образования. [Текст] / С.А. Жуйкова
3. Бекбоев И.Б. Математика. Башталгыч мектептин 3-классы үчүн окуу китеби. /И.Бекбоев, Н.Ибраева -4-басылма. – Б.: Билим-компьютер, 2015.
4. Математика боюнча 1-5-модулдар. Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн. USAIDдин “Окуу керемет” долбоору. Бишкек-2021.
5. Моро М.И. Математика. Башталгыч мектептин 3-классы үчүн окуу китеби. 2 бөлүм. / М.И.Моро, М.А.Бантова, Г.В.Бельтюкова ж.б. – 5-басылма. – М.Просвещение, 2007.

УДК 379.8

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-104-113

**Крылов Александр Андреевич, Крылова Наталья Геннадьевна, Пополитова Ольга
Витальевна**

АНО кайрымдуулук фондунун Кострома облустук филиалы "Русский Food Bank",
директор,

Кострома мамлекеттик университети, жалпы жана социалдык психология кафедрасы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

ГАУ ДПО ЯО «Билим берүүнү өнүктүрүү институту», жалпы билим берүү бөлүмү,
педагогика илимдеринин кандидаты, Ярославль шаары.

**Крылов Александр Андреевич, Крылова Наталья Геннадьевна, Пополитова
Ольга Витальевна**

Костромское региональное отделение АНО Благотворительный фонд «Банк еды
Руть», директор,

Костромской государственной университет, кафедра общей и социальной
психологии, кандидат педагогических наук, доцент,

ГАУ ДПО ЯО «Институт развития образования», кафедра общего образования,
кандидат педагогических наук, г. Ярославль.

Krylov Alexander Andreevich, Krylova Natalya Gennadievna, Popolitova Olga Vitalievna

Kostroma regional branch of the ANO Charitable Foundation "Rus Food Bank", director,

Kostroma State University, Department of General and Social Psychology, Candidate of
Pedagogical Sciences, Associate Professor,

GAU DPO YAO "Institute for Educational Development", Department of General Education,
Candidate of Pedagogical Sciences, Yaroslavl.

**СОЦИАЛДЫК-БАГЫТТАЛГАН ТЕСКӨӨЧҮЛӨР ДОЛБООРУ АЙЫЛДЫК БАЛДАР
ҮЧҮН КОШУМЧА БИЛИМ АЛУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮН КАМСЫЗ КЫЛУУ ҮЧҮН
РЕСУРС КАТАРЫ**

**СОЦИАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПРОЕКТ НКО КАК РЕСУРС
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ДЛЯ СЕЛЬСКИХ ДЕТЕЙ**

**SOCIALLY-ORIENTED NPO PROJECT AS A RESOURCE FOR PROVIDING ACCESS
TO ADDITIONAL EDUCATION FOR RURAL CHILDREN**

Кыскача мүнөздөмө. Бүгүнкү күндө педагогикалык коомчулук Россия Федерациясынын элдеринин көп улуттуу коомчулугунун руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарына жана алардын улуттук-маданий салттарына көңүл буруп, жаш адамдын гармониялуу жана социалдык жоопкерчиликтүү инсанын тарбиялоо маселелерин чечүүдө. Кошумча жалпы билим берүү программаларын ишке ашырууда билим берүү уюмдары, кошумча билим берүү, маданият мекемелери, өнөр жай ишканалары, жеке бизнес жана коммерциялык эмес уюмдар өнөктөш боло алышат. Бүгүнкү күндө БӨУлардын мүмкүнчүлүктөрү жана потенциалы мамлекет тарабынан таанылып, толук колдоого алынууда. БӨУлар жана балдар үчүн кошумча билим берүү мекемелери тарабынан социалдык багыттагы долбоорлорду биргелешип ишке ашыруу билим берүү уюмунун ресурстарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кыйла байытат. Макаланын авторлору мектеп окуучуларынын инсандык өсүшүнө аларды социалдык багыттагы долбоорлорду ишке ашырууга тартуу аркылуу таасир этүү мүмкүнчүлүгүн карашат. Жалпы иш-чаралардын жана коммерциялык эмес уюмдар менен кызматташуунун алкагында билим берүү уюмдарынын ресурстарынын өсүп жатканына басым жасалат. Макалада Ярославль областында социалдык мааниге ээ долбоорлорду ишке ашырып жаткан «Айылдык мектептердин лидерлери» коомдук уюмунун жана Кострома облусунда социалдык багыттагы долбоорлорун ишке

ашырып жаткан «Фуд Банк Рус» АНО кайрымдуулук фондунун аймактык филиалынын иш тажрыйбасы берилген. Айылдык балдар үчүн кошумча билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуунун ресурсу катары бейөкмөт уюмдардын жана билим берүү мекемелеринин социалдык багыттагы долбоорлорун изилдөөнүн мүмкүн болгон жолдору сунушталууда.

Аннотация. Сегодня педагогическое сообщество решает задачи по воспитанию гармоничной и социально ответственной личности молодого человека, ориентируясь на духовно-нравственные ценности многонационального сообщества народов Российской Федерации и их национально-культурные традиции. Партнерами в реализации дополнительных общеобразовательных программ могут стать образовательные организации, учреждения дополнительного образования, культуры, промышленные предприятия, частный бизнес и некоммерческие организации. Сегодня возможности и потенциалы НКО признаны и всесторонне поддерживаются государством. Совместная реализация социально ориентированных проектов НКО и учреждениями дополнительного образования детей значительно обогащает ресурсы и возможности образовательной организации. Авторы статьи рассматривают возможности влияния на личностный рост школьников, через вовлечение их в реализацию социально-ориентированных проектов. Акцент поставлен на возрастающих ресурсах образовательных организаций в рамках общей деятельности и сотрудничества с некоммерческими организациями. В статье приводится опыт деятельности Ярославской региональной общественной организацией «Лидеры сельских школ» реализующей социально-значимые проекты на территории Ярославской области и регионального отделения АНО Благотворительный фонд «Банк еды Русь» реализующий свои социально ориентированные проекты на территории Костромской области. Предложены возможные способы изучения социально-ориентированных проектов НКО и образовательных учреждений как ресурс обеспечения доступности дополнительного образования для сельских детей

Abstract. Today, the pedagogical community solves the problems of educating a harmonious and socially responsible personality of a young person, focusing on the spiritual and moral values of the multinational community of the peoples of the Russian Federation and their national and cultural traditions. Educational organizations, institutions of additional education, culture, industrial enterprises, private business and non-profit organizations can become partners in the implementation of additional general education programs. Today, the capabilities and potentials of NGOs are recognized and fully supported by the state. The joint implementation of socially oriented projects by NGOs and institutions of additional education for children significantly enriches the resources and capabilities of an educational organization. The authors of the article consider the possibility of influencing the personal growth of schoolchildren through their involvement in the implementation of socially oriented projects. The emphasis is on the growing resources of educational organizations in the framework of common activities and cooperation with non-profit organizations. The article presents the experience of the Yaroslavl regional public organization "Leaders of rural schools" implementing socially significant projects in the Yaroslavl region and the regional branch of the ANO Charity Fund "Food Bank Rus" implementing its socially oriented projects in the Kostroma region. Possible ways of studying socially-oriented projects of NGOs and educational institutions as a resource for ensuring the availability of additional education for rural children are proposed.

Негизги сөздөр: Кошумча билим берүү, федералдык мамлекеттик билим берүү стандарты, билим берүүнүн натыйжалары, айыл балдары, социалдык өнөктөштүк, коммерциялык эмес уюм, социалдык багыттагы долбоор.

Ключевые слова: Дополнительное образование, федеральный государственный образовательный стандарт, образовательные результаты, сельские дети, социальное партнерство, некоммерческая организация, социально-ориентированный проект.

Keywords: Additional education, federal state educational standard, educational results, rural children, social partnership, non-profit organization, socially oriented project.

В последнее десятилетие в Российской Федерации пристальное внимание уделяется системе дополнительного образования детей. В рамках приоритетного проекта "Доступное дополнительное образование для детей" федерального проекта "Успех каждого ребенка", входящего в состав национального проекта "Образование", федерального проекта "Культурная среда", входящего в состав национального проекта "Культура", реализован комплекс мероприятий по развитию дополнительного образования детей. Успешную реализацию данной работы подтверждает то, что увеличился охват детей в возрасте от 5 до 18 лет дополнительным образованием с 68 процентов в 2015 году, до 77 процентов в 2021 году. Правительство Российской Федерации распоряжением от 31 марта 2022 года N 678-р утвердило «Концепцию развития дополнительного образования детей до 2030 года» далее – Концепция) [12].

Именно этот документ ставит цели и задачи, определяет принципы деятельности и приоритеты обновления содержания и технологий, ожидаемые результаты внедрения целевой модели развития региональных систем дополнительного образования детей. В свете обсуждаемой проблемы мы бы хотели выделить определяемую Концепцией задачу широкого использования эффективных моделей интеграции основного и дополнительного образования, в том числе путем совершенствования механизмов финансового обеспечения реализации общеобразовательными организациями дополнительных общеобразовательных программ включая: сетевую форму реализации образовательных программ; реализацию разнообразных современных образовательных моделей (например волонтерство, социально-ориентированные проекты); осуществление принципа доступности качественного дополнительного образования для разных социальных групп, вне зависимости от территории их проживания.

В «Концепции развития дополнительного образования детей до 2030 года» предполагается, что к 2024 году в каждом регионе Российской Федерации, в соответствии с планом поэтапной реализации Концепции, должна быть разработана целевая модель развития системы дополнительного образования детей, учитывающая в себе целый комплекс вопросов, например, вопросы интеграции, взаимодействия и построения эффективных систем основного и дополнительного образования. Исследователи в области изучения проблем дополнительного образования. на сегодняшний день имеют разнообразные подходы к решению перечисленных проблем. Так, в работе А.М. Лобока «Сетевое взаимодействие: новый формат или модное название?», были представлены и описаны критерии, лежащие в основе понимания специфики основных категорий в области взаимодействия: «взаимодействие»-«сетевое взаимодействие»- «реальное и номинальное сетевое взаимодействие» [7]. Коллективная монография под редакцией А.А. Пинского «Сетевые

взаимодействия образовательных учреждений и организаций в процессе реализации образовательных программ» представляет нам подходы к изучению и проектированию сетевого взаимодействия, в материалах данной монографии исследователи рассматривают вопросы эффективного управления сетевым взаимодействием, а так же этапы его реализации: «фазы запуска, «простраивания», «кооперации» и «инициирование сетевых взаимоотношений» [13]. А.В. Золотарева представила на основе анализа существующих подходов к пониманию дополнительного образования, его как особую сферу образования. Большое внимание исследователь уделил вопросам доступности дополнительного образования детей, изучению факторов повышения доступности реализации дополнительных общеобразовательных программ, а так же вопросам изучения социального заказа и обеспечения вариативности дополнительного образования детей, которое было представлено им как условия повышения его доступности [2].

Поддерживая точку зрения Золотаревой А.В., мы считаем важным в деятельности образовательных организаций по вопросам организации ДОД, в первую очередь, выстраивать эффективное взаимодействие между педагогами, родителями и детьми. Это особенно важно в условиях сельской школы, где количество партнеров ограничено, присутствует недостаточность ресурсов ОО (кадровые, финансовые ресурсы сельской школы и ее окружения зачастую не позволяют ставить амбициозные достижимые цели).

Большой интерес представляет точка зрения ряда исследователей, которые решение проблемы доступности дополнительного образования для детей на селе, видят в том числе в различных способах интеграции, и в первую очередь, дополнительного и общего образования, ресурсов школы и социума [2].

Значимый вклад, в создание целевой модели развития региональных систем дополнительного образования детей, может внести система партнерских взаимоотношений с некоммерческими организациями. С нашей точки зрения, это приведет к повышению качества общего образования, а именно достижению предъявляемых в обновленных ФГОС требований к образовательным результатам (личностным, метапредметным, предметным). При этом наиболее трудно фиксировать и учитывать именно результаты личностного развития.

С нашей точки зрения, одним из вариантов решения обозначенной проблемы может стать реализация социально-значимых проектов в партнерстве с некоммерческими организациями (далее – НКО). В Ярославской области и соседнем Костромском регионе есть достаточно успешный опыт, который подтверждает, что расширяет границы сельского социума позволяет организовать более разнообразную, интересную деятельность, в том числе в сфере дополнительного образования детей.

Например, в Костромской области есть успешный опыт реализации социально-ориентированных проектов волонтерской направленности совместно с АНО Благотворительный фонд «Банк еды Русь», ставшей победителем номинации проектов социальной направленности на Всероссийского форуме «Мы вместе» в 2022 году. Данная деятельность способствует достижению личностных образовательных результатов – развитие лидерских качеств, умение коммуницировать, формирование чувства патриотизма и гражданской активности. Проекты фонда «Корзина Доброты», «Народный обед», реализуемый при поддержке Фонда Президентских грантов, приносят положительные результаты и эффект: наблюдается расширение социального партнерства, воплощаются

педагогические идеи, воспитывающие ценности «жизни на благо других», что является основной ценностью добровольчества. За три года реализованы проекты: «Народный обед» (более 600 продуктовых наборов сформировали волонтеры фонда и отправили в отдаленные поселения Костромской области; благотворительный марафон «Корзина доброты» поводит сформировать разновозрастные отряды волонтеров, действующие как на базе школ, учреждений дополнительного образования и учреждений СПО.

Реализация Проектов была бы немыслима без сотрудничества с партнерами. В первую очередь, это – Институт педагогики и психологии КГУ, Администрации Волгореческа, Буйского МР, Костромского МР, МК «Пале», а также ИП «Музей Костромские сладости», ООО "Музей сыра» и «Терем Снегурочки», ГОАУ ДО КО ЦДЮТТ «Кванториум», МОУ СШ №2 г. Нерехта, МОУ Лицей №1, МОУ СШ №3 и МОУ СШ №2 гор. Волгореченска Костромской области, Нерехтское отделение Костромского медицинского колледжа им. С.А. Богомолова, Газета «Нерехтская правда» (Нерехтский МР), Логос (Первое интернет телевидение Кострома), ГТРК Кострома и др.

В сельской местности как правило дополнительное образование детей происходит в школе. Именно здесь для детей организуются кружки, творческие объединения по интересам. Но спектр направлений их деятельности ограничен кадровыми и материально-техническими ресурсами образовательной организации. По итогам исследований, проведенными НИУ Высшая школа экономики, чаще всего это предметные кружки и спортивные секции [6].

В Ярославской области, в качестве примера можно привести деятельность Ярославской региональной общественной организации «Лидеры сельских школ» (ЯРОО «Лидеры сельских школ») [11]. Генерируя интересные идеи, сельским школам предлагается стать участниками реализации социальных проектов. Реализуемые при поддержке Фонда Президентских грантов проекты приносят положительные многогранные результаты и эффекты: налицо развитие кадрового потенциала, новое качество финансово-хозяйственной деятельности, расширение социального партнерства, воплощение задуманных педагогических идей и, как итог - улучшение качества образования. Было реализовано 3 проекта на средства, полученные в результате победы на конкурсе Фонда президентских грантов (далее – Проекты):

- «Мы свой ДОМ построим сами!» (2017г.);
- «Гранд-Фестиваль «ПРЕМЬЕРА» (2018-2019 гг.);
- «Школы сельской местности– пространство открытий» (2019-2020 гг.)

Реализация данных проектов является ярким примером сетевого взаимодействия, поскольку была бы немыслима без сотрудничества с партнерами. В первую очередь, это - ГАУ ДПО ЯО «Институт развития образования», Институт педагогики и психологии ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, Администрации Ярославского МР, Борисоглебского МР, Гаврилов-Ямского МР, ГОУ ЯО «Центр оценки и контроля качества образования», депутат Государственной Думы РФ А.С. Грибов, а также ГАУК «Музей занимательных наук Эйнштейна», ГАУ ЯО "Культурно-просветительский центр имени В.В. Терешковой, ГОАУ ДО ЯО ЦДЮТТ «Кванториум», «Умный Ярославль», ИЦ «СКОЛКОВО», Ярославский государственный театральный институт, драматический театр им. Федора Волкова, ГОУ СПО «Ярославский колледж индустрии питания», ГОАУ ДО ЯО "Центр детей и юношества" и театр «ЛУЧ», Газета «Новое время» (Борисоглебский МР) и «Гаврилов-Ямский вестник»,

Федеральный журнал «Благотворительность в России», региональный журнал «Дети Ярославии» и др.

Мы исходим из позиции, что любой проект - это комплекс мероприятий, направленных на укрепление взаимодействия семьи и школы как системообразующего фактора развития местного сообщества, расширение образовательной деятельности школы. Каждое из событий проекта предполагает организацию активного взаимодействия и сотрудничества детей, родителей, педагогов, сельского социума, в том числе ДОД, направленное на решение той или иной задачи.

Проекты «Мы свой ДОМ построим сами!» (2017 и «Корзина Доброты» (2020-2023) и «Народный обед» (2023) в Костромской области.

Направлены на достижение личностных и метапредметных результатов ФГОС ООО. Было проведено включение учащихся в социально-ориентированные проекты, была реализована программа исследовательских мини-проектов «Рука помощи» и «История семьи – история страны», которая завершилась изданием обобщением собранных материалов и их презентацией.

Проект «Гранд-фестиваль «ПРЕМЬЕРА» (2018-2019).

Направлен на решение задачи по развитию дополнительного образования детей в сфере искусства (театральное), профориентации подростков, исследовательской работы в области краеведения, а так же реализации программ ДОД в сетевой форме.

В рамках проекта состоялись такие мероприятия как: Каникулярные творческие сборы детских школьных театров/кружков в г. Нерехта Костромской области, Международный Молодежный Центр «Земля - Планета людей» участием преподавателей и студентов Ярославского государственного театрального института; курсы повышения квалификации по театральной педагогике для педагогов сельских школ; Межмуниципальный конкурс театрального мастерства среди детей; мастер-классы «Тайны закулисья» и «Диалоги с мастером» артистов театра им. Федора Волкова; конкурс исследовательских работ учащихся по изучению «Шереметевской истории»; поездка для победителей конкурса исследовательских работ, школьных конкурсов, активных краеведов в Москву (посещение усадьбы шереметевых «Кусково», театра, Сергиев-Посада). Проект завершился международным фестивалем с участием шести школьных театральных коллективов Ярославской области и двух зарубежных коллективов – театральных студий школ из Латвии и Беларуси.

Курсы повышения квалификации «Педагогические средства организации театральной деятельности детей» были предназначены для руководителей школьных театров сельских школ-участниц проекта и помогли реализовать одну из главных задач Проекта - вооружить педагогов сельских школ средствами театральной педагогики, сформировать у них очень важные для этой работы профессиональные компетенции. Участие в проекте послужило к развитию школьного театрального движения, к нему присоединились дошкольные образовательные учреждения. Так, в 2022 году Ярославская область приняла участие во втором Всероссийском фестивале для детей и молодежи «Страна – Театр - Школа», который был организован «Ассоциацией музыкальных театров города Москва». Проходил в Москве. Почти двадцать театральных коллективов сельских образовательных организаций подключились к фестивалю. Трое из них приняли участие в финале Фестиваля – очном туре.

Проект «Школы сельской местности – пространство открытий» (2019 – 2020)

Проект был направлен на повышение предметных образовательных результатов ФГОС ОО. Включал цикл развивающих состязаний «Я могу», День науки, открытие новых кружков дополнительного образования «Робототехника», «3D моделирование, квест «Я знаю, умею, могу!», экскурсионные образовательные поездки в Кванториум г. Рыбинска, планетарий г. Ярославля, на программу «Умный Ярославль», а для самых активных участников проекта - в Инновационный центр «Сколково». Так же прошли: семинары, мастер-классы по повышению квалификации педагогов в сфере дополнительного образования; серия интеллектуальных игр для семейных команд, реализация тематической программы летнего пришкольного лагеря «Познавать-это здорово!», конкурс ученических работ – эссе «Я-открытие» и участие в научно-практических конференциях обучающихся и педагогов, цикл «Познай себя» (мероприятия по диагностированию склонностей и образовательных интересов обучающихся). К сожалению, во время реализации проекта пандемия COVID-19 внесла свои коррективы. В нашу жизнь широко вошел дистанционный формат обучения. Роль семьи здесь значительно возросла. Родители постарались создать условия для онлайн подключения практически всем детям, кто участвовал в проекте. Великосельская школа обеспечила участие не только обучающихся своей школы, но и еще шести школ Гаврилов-Ямского муниципального района. И этим подтвердились данные исследований ученых НИУ ВШЭ (проведены они были совместно с Оксфордским, Пекинским, Бостонским университетами, Университетом Торонто и Миланским политехом). Как отмечает И. Фруммин, их выводы по проблеме изучения роли семьи в дистанционном образовании детей были таковы: «Семья станет важнейшим ресурсом, но в то же время возникнет и существенная проблема: в формате удаленного обучения, когда ребенок самостоятельно взаимодействует с цифровым контентом, значительно возрастает роль домашних условий, роль семьи. Это означает, что дети, родители которых создают более удобные условия для использования цифровых ресурсов, а также более компетентно владеют информационными технологиями, получают дополнительные преимущества. И тогда нас ждут очень серьезные и болезненные открытия, связанные с новыми формами и механизмами неравенства».

В ходе реализации проектов расширяются возможности предпрофессиональной подготовки сельских школьников - знакомство детей с различными направлениями будущей профессиональной деятельности. Совместные мероприятия ставят взрослых и детей в активную субъект-субъектную позицию. Нетрадиционные для школы формы работы с семьей и социумом делают возможным привлечение большого количества участников. В наших проектах имело место и привлечение высококлассных специалистов (среди них психологи, педагоги вузов, среднего профессионального и дополнительного образования), интересные образовательные экскурсии. Достаток семей в сельской местности невысок, и возможность «расширить границы» привлекает родителей даже из «группы риска» - социально-неблагополучных семей. Стало неоспоримым фактом то, что родителей, даже достаточно равнодушных к жизни школы, можно вовлечь в самые разные виды деятельности. Сотворчество педагогов, детей и родителей выводит организацию ДОД сельской школы на качественно другой уровень, повышает его доступность.

Таким образом, сегодня педагогическое сообщество решает задачи по воспитанию гармоничной и социально ответственной личности молодого человека, ориентируясь на духовно-нравственные ценности российского общества. Партнерами в реализации

дополнительных образовательных программ становятся некоммерческие организации, совместная деятельность с которыми по реализации социально ориентированных проектов значительно обогащает ресурсы и возможности образовательных организаций в обеспечении личностного роста личности подростков, в условиях сельского социума, что доказывает практика Ярославской и Костромской области.

Список использованной литературы:

1. Байбородова Л.В., Лушникова Т.В. Особенности организации дополнительного образования в сельской местности // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsii-dopolnitelnogo-obrazovaniya-v-selskoy-mestnosti> (дата обращения: 06.05.2023) 5
2. Доступное дополнительное образование для детей с ограниченными возможностями здоровья: методическое пособие /под ред. А. В. Золотаревой. — Электрон. текстовые дан. (6,71 Mb) — Ярославль : ГАУ ДПО ЯО ИРО, 2021. — Текст: электронный. — (Обновление содержания и технологий дополнительного образования детей). С.8-32
3. Дополнительное образование детей в России: единое и многообразное: серия коллективных монографий / под ред. С.Г. Косарецкого, И.Д. Фрумина. Москва: Издательский дом НИУ «Высшая школа экономики», Институт образования. 2019. 280 с.
4. Косарецкий С.Г., Куприянов Б.В., Филиппова Д.С. Особенности участия детей в дополнительном образовании, обусловленные различиями в культурно-образовательном и имущественном статусе семей и месте проживания // Вопросы образования. 2016. № 1. С. 168–190.
5. Крылова Н.Г. Педагогические условия самореализации подростков в деятельности сельского учреждения дополнительного образования детей дисс. ... канд. пед. наук. Кострома, 1999. 184 с.
6. Куприянов Б.В., Косарецкий С.Г. Стратегии учреждений дополнительного образования детей: по результатам опроса руководителей и педагогов УДОД, 2013. Информационный бюллетень / науч. ред. Я.И. Кузьминов, Н.В. Ковалева, Л.М. Гохберг, Л.Д. Гудков. Москва: Изд. дом ВШЭ, 2014.
7. Лобок А.М. Сетевое взаимодействие: новый формат или модное название? // Журнал руководителя управления образованием, №7. 2014 г.
8. Мы свой ДОМ построим сами: методическое пособие / под ред. Л. В. Байбородова. Ярославль: Литера, 2018. С. 23-35.
9. Поляков Сергей Сергеевич Роль дополнительного образования в современной образовательной модели России // Наука и образование сегодня. 2017. №12 (23). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-dopolnitelnogo-obrazovaniya-v-sovremennoy-obrazovatelnoy-modeli-rossii> (дата обращения: 06.05.2023).
10. Пополитова О.В., Константинова В.Г., Социально-значимые проекты как средство развития ценностной сферы сельского школьника//Педагогика сельской школы. 2020. №3 (5): научный журнал. Ярославль: РИО ЯГПУ
11. Пополитова О.В., Константинова В.Г. Возможности личностного роста сельского школьника в пространстве социально-ориентированных проектов. Развитие сельских образовательных организаций в условиях реализации Национального проекта

«Образование»: материалы всероссийской научно-практической конференции 2020 г.] / под науч. ред. Л. В. Байбородовой. – Ярославль: РИО ЯГПУ; ГАУ ДПО ЯО ИРО, 2020 – Часть 2.С.282-290

12. Распоряжение Правительства Российской Федерации от 31 марта 2022 года N 678-р. «О Концепции развития дополнительного образования детей до 2030 года». URL: <https://docs.cntd.ru/document/350163313#65A0IQ> (дата обращения 07.05.2023)

13. Сетевые взаимодействия образовательных учреждений и организаций в процессе реализации образовательных программ. Проектирование и управление. – Москва: Альянс Пресс, 2004. – 268 с.

14. Jordi Díaz-Gibson, Mireia Civís-Zaragoza & Joan Guàrdia-Olmos (2014) Strengthening education through collaborative networks: leading the cultural change, School Leadership & Management: Formerly School Organisation, 34:2, 179-200

15. Aurini J., Davies S. Supplementary Education in a Changing Organizational Field: The Canadian Case // International Perspectives on Education and Society. 2013. Vol. 22. P. 155–170.

УДК 37

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-113-117

Мамбетакунов Э.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Мамбетакунов Э.

КНУ им.Ж.Баласагына, доктор педагогических наук, профессор

Mambetakov E.

KNU J.Balasagyn, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

**ИНСАНДЫН РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨ ТАБИЯТ
ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН МААНИСИ
РОЛЬ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ
РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ
THE ROLE OF NATURAL SCIENCE CONCEPTS IN THE SPIRITUAL AND MORAL
DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсүн камсыз кылуудагы табият жөнүндөгү илимий түшүнүктөрдүн ролу чагылдырылган. Окуучулардын дүйнөгө болгон илимий көз карашын калыптандырууга предметтерди байланыштырып окутуунун жана илимий түшүнүктөрдү этаптар боюнча өздөштүрүүнүн тийгизген таасирин изилдөөнүн жыйынтыктары келдирилген.

Аннотация. В статье описываются роль усвоения учащимися естественнонаучных понятий в их духовно-нравственном развитии. Приводятся результаты своих исследований по проверке влияния реализации межпредметных связей, поэтапное усвоение научных понятий на качество формирования научного мировоззрения учащихся.

Abstract. The article describes the role of students' assimilation of natural science concepts in their spiritual and moral development. The results of their research on the verification of the

impact of the implementation of interdisciplinary connections, the gradual assimilation of scientific concepts on the quality of the formation of the scientific worldview of students are presented.

Негизги сөздөр: рух, адеп-ахлак, инсандын өнүгүүсү, табият жөнүндөгү билимдердин системасы, түшүнүк, өздөштүрүү, ишеним, дүйнөгө болгон көз караш.

Ключевые слова: духовность, нравственность, система естественнонаучных знаний, понятие, усвоение, убеждение, мировоззрение, развитие личности.

Keywords: spirituality, morality, system of natural science knowledge, concept, assimilation, conviction, worldview, personality development.

В 2021 году 29 января был подписан первый указ Президента Кыргызской Республики “О духовно-нравственном развитии и физического воспитании личности” УП №1. В нем отмечается, что “Мир перешел на этап перезагрузки и глобальных трансформаций всех сфер жизнедеятельности человечества. Внедрение цифровых технологий, разработка искусственного интеллекта, переход на современные виды энергии и инструменты нового технологического уклада кардинально меняют сложившиеся общественные отношения и соответственно требуют поиска новых подходов во взаимоотношениях и управленческих процессах” [1]. Для достижения поставленной цели государственные органы образования и науки должны пересмотреть образовательные учебные стандарты; создать максимально благоприятные условия для выявления и развития творческих способностей каждого, воспитания в нем трудолюбия и высоких нравственных принципов, формирования навыков самообразования и самореализации личности; формировать у детей и молодёжи целостного миропонимания и современного научного мировоззрения, трудовой мотивации, активной жизненной и профессиональной позиции, бережного отношения к природе; привлекать в систему образования талантливых педагогических и научных работников, специалистов, способных на высоком уровне осуществлять учебный процесс и др.

Наше многолетнее исследование показали, что главным принципом реализации данной задачи является духовно-эстетическое единство человека и природы. При этом особое значение имеет эстетика естествознания: образовательно-воспитательная природа школьного урока; знания о красоте Земли и Вселенной; эстетическое познание животного мира; взаимосвязь экологии и эстетики.

Духовно-нравственные качества молодого поколения формируются в результате целостного миропонимания и научного мировоззрения. А они достигаются при изучении в школе таких предметов, как естествознание, физическая география, биология, физика, химия и астрономия, т.е. предметов естественнонаучной образовательной области. К исследованию данной проблемы мы использовали системно-структурные и содержательно-процессуальные подходы.

На основе логико-гносеологического анализа нам и были выявлены структурные элементы системы естественнонаучных знаний (рис.1).

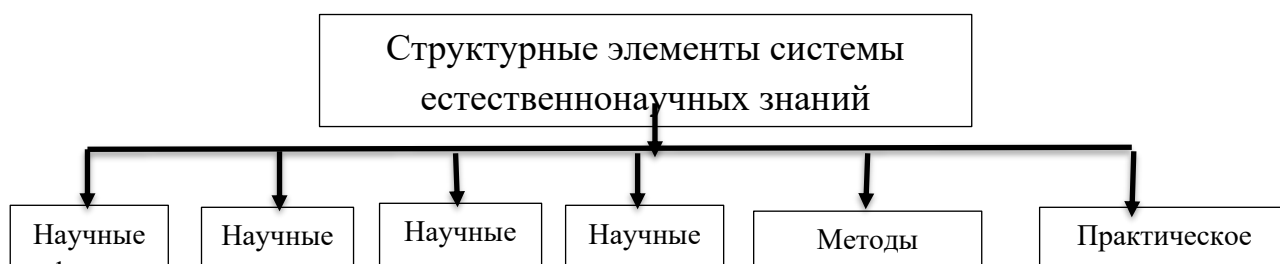

Рис. 1.

Среди указанных элементов системы естественнонаучных знаний главное значение имеет естественнонаучные понятия. Потому что понятия образуются в результате анализа вновь открытых научных фактов. Через системы научных понятий формулируются законы. Каждый закон выражает устойчивую связь между понятиями. Нельзя сформулировать ни один закон, не оперируя понятиями. Если учащимися не усвоены соответствующие понятия, не могут быть усвоены и законы. Изучение теории также требует усвоения понятий. Так как понятие является основным ядром любой естественнонаучной теории.

Как видно из рассмотренного, без усвоения понятий не может ни усвоения законов, ни усвоения теорий. Вот почему очень важно в процессе обучения обеспечить высокое качество усвоения учениками основных понятий. Для хорошего усвоения учащимися понятий необходимо, чтобы учителя школ и учреждений дополнительного образования правильно организовали процесс их формирования и умел управлять их усвоением.

Чтобы сознательно управлять этим процессом, надо знать его основные особенности, закономерности, которым он подчиняется. Но, к сожалению, учебные планы педагогических факультетов университетов не включают таких предметов, которые знакомили бы будущих учителей с указанными вопросами. Получается парадокс: учитель должен формировать понятия, а особенностей и закономерностей процесса формирования понятий он не знает.

Для решения данного вопроса на физическом факультете Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына с 1986 года студентам читается спецкурс «Психолого-дидактические основы формирования у школьников физических понятий», а с 2010 года курс по выбору «Основы логики». Содержание этих курсов разработаны на основе проведенных нами кандидатских (Система упражнений как средство повышения качества усвоения учащимися физических понятий, Ташкент, 1978) [2] и докторских (Дидактические функции межпредметных связей в формировании у школьников естественнонаучных понятий, Ташкент, 1992) диссертаций [3], которые выполнены под руководством академика РАО А.В.Усовой. Также выполнена кандидатская диссертация Р.У.Исаевой «Подготовка студентов-будущих учителей к формированию у учащихся физических понятий» (Бишкек, 2015) [4].

В ходе нашего исследования рассмотрены следующие психодидактические вопросы формирования и развития у школьников естественнонаучных понятий, являющиеся основой их научного мировоззрения.

1. Понятие как логико-гносеологическая категория.
2. Основные характеристики понятия: содержание, объем понятия, связи и отношения между понятиями.
3. Определение понятий – как логическая операция (анализ, сравнение, синтез, обобщение, систематизация, классификация), в процессе которой раскрывается содержание понятия.
4. Сущность процесса усвоения понятий, критерии и уровни понятий.
5. Трудности и типичные ошибки в усвоении понятий.

6. Этапы процесса формирования у учащихся сложных научных понятий.

7. Условия, способствующие успешному усвоению понятий учащимися.

8. Дидактические функции межпредметных связей в формировании у учащихся естественнонаучных понятий.

9. Методика контроля и оценки качества усвоения понятий учащимися.

10. Формирование у учащихся естественнонаучной картины мира, фундаментальным ядром которой являются естественнонаучные понятия.

В результате многолетнего исследования мы пришли к выводу, что качественно усвоенные школьниками естественнонаучные понятия, законы и теории становятся главным фундаментом формирования у них духовно-нравственных качеств. Потому что:

- Понятие – высшая форма человеческого мышления (психология);
- Понятие – высший продукт мозга, как высшего продукта материи (В.И. Ленин);
- Понятие – объект познания, средство познания, наконец результат познания (Ф.Энгельс);
- Человеческое мышление движется в пирамиде понятий (Л.С. Выготский);
- Понятие – знание существенных признаков предметов и явлений природы, общества и мышления (дидактика);
- Если диалектика понятий отражает диалектику вещей (Гегель), то материалистически истолкованная диалектика понятий охватывает своим содержанием всеобщие законы природы, общества и мышления. «В понятиях человека своеобразно и диалектически отражается природа». Это доказывает духовно-эстетическое, духовно-нравственное единство человека и природы.

Мы в своих исследованиях изучали процесс формирования у школьников таких фундаментальных естественнонаучных понятий, как материя, движение, взаимодействие, масса, заряд, сила, работа и энергия. В результате усвоения указанных понятий на уроках физики, биологии, химии, астрономии у учащихся формируются естественнонаучная картина мира, что является основой научного мировоззрения.

Мировоззрение – система принципов, взглядов, ценностей, идеалов и убеждений, определяющих направление деятельности отдельного человека, социальной группы или общества в целом. Мировоззрение складывается из элементов, принадлежащих ко всем формам общественного сознания; большую роль в нем играют философские, научные, политические, нравственные и эстетические взгляды. Научные знания включаясь в систему мировоззрения, служат целям ориентации человека в окружающей социальной и природной реальности; кроме того, наука рационализирует отношение человека к действительности, избавляя его от предрассудков и заблуждений. Нравственные принципы и нормы служат регулятивом взаимоотношений и поведения людей и вместе эстетическими взглядами определяют отношение к окружающему, формам деятельности, её целям и результатам.

Для качественной характеристики мировоззрения существенно наличие в нём не только знаний, но и убеждений. Если знания представляют собой по преимуществу содержательные компоненты системы мировоззрения, то убеждения предполагают ценностью окрашенное нравственное и эмоционально-психологическое отношение и к знанию, и к самой реальности. Важная роль в мировоззрении психологических, социально-психологических и эмоциональных моментов обусловлена тем, что они определяют черты характера и настроение человека, а в конечном счете – готовность к действию, к борьбе за принципы своего мировоззрения. Именно убеждения, вырастающие на основе знаний,

являются источником духовности и нравственности личности. Этим объясняется основополагающее значение научных понятий в формировании и развитии духовно-нравственных качеств молодого поколения.

В связи с этим мы определили этапы формирования у учащихся молодёжи познавательных процессов на основе системно-структурного и содержательно-процессуального подходов (рис.2).

Рис. 2.

Исходя из вышеизложенного следует отметить, что дальнейшее развитие исследования может быть направлено на разработке методики формирования у учащихся понятий естественных и общественно-гуманитарных наук, также проверке влияния их на развитие духовно-нравственных, эколого-эстетических качеств личности.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Кыргызской Республики «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности». г.Бишкек, 29 января 2021г. УП №1. -4 с.
2. Мамбетакунов Э. Система упражнений как средство повышения качества усвоения учащимися физических понятий. Дис. ... канд. пед. наук. – Фрунзе, 1978. -199 с.
3. Мамбетакунов Э. Дидактические функции межпредметных связей в формировании у школьников естественнонаучных понятий. Дисс. ... докт. пед. наук. – Бишкек, 1991. -362 с.
4. Исаева Р.У. Подготовка студентов-будущих учителей к формированию у учащихся физических понятий. Дисс. канд. пед. наук. – Бишкек, 2015. -182 с.

УДК 378.1

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-118-124

Миронова Анна Николаевна

К.Д.Ушинский атындагы федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку окуу жайынын педагогикалык технологиялар кафедрасынын ассистенти., <https://orcid.org/0000-0003-1525-7477>,

Миронова Анна Николаевна

ассистент кафедры педагогических технологий, ФГБОУ ВО «Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского», <https://orcid.org/0000-0003-1525-7477>,

Mironova Anna Nikolaevna

Assistant of the Department of Pedagogical Technologies, Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “Yaroslavl State Pedagogical University named after. K. D. Ushinsky”, <https://orcid.org/0000-0003-1525-7477>,

**КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИ КЕСИПТИК ИШТЕРДИН ПРЕЗИДИУМУНА
БАГЫТТАЛГАН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУГА ДАЯРДООНУН МОДЕЛИ
МОДЕЛЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ
СУБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
MODEL OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR THE USE OF SUBJECT-
ORIENTED TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL ACTIVITIES**

Кыскача мүнөздөмө. Педагогикалык ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрүнө талаптар дайыма өсүп жаткандыгына байланыштуу педагогикалык ишмердүүлүктүн жаңы багыттары аныкталды. Бул макалада заманбап педагогикалык технологияларды колдонуунун актуалдуулугу негизделип, билим берүүнүн заманбап маселелерин ийгиликтүү чечүүгө мүмкүндүк берген жалпы субъектке багытталган технология сүрөттөлөт. Студенттерди кесиптик ишмердүүлүктө субъектиге багытталган технологияларды пайдаланууга даярдоо модели сунушталат, ал өзүнө үч компонентти камтыйт: концептуалдык-максаттуу, мазмундук-уюштуруучулук жана аналитикалык-натыйжалуу. Үлгү сыноо эксперименталдык иштин жүрүшүндө ишке ашырылган. Изилдөөнүн методикасы жана методдору: анкета, маектешүү, байкоо, фокус-топ. Изилдөөнүн үлгүсү-Ярослав мамлекеттик педагогикалык университетинин студенттери жана окутуучулары.

Аннотация. В связи с тем, что требования к выпускнику педагогического вуза постоянно возрастают, определены новые ориентиры в педагогической деятельности. В данной статье обосновывается актуальность использования современных педагогических технологий, описывается общая субъектно-ориентированная технология, которая позволяет успешно решать современные задачи образования. Предлагается модель подготовки студентов к использованию субъектно-ориентированных технологий в профессиональной деятельности, включающая в себя три компонента: концептуально-целевой, содержательно-организационный и аналитико-результативный. Апробация модели осуществлялась в ходе опытно-экспериментальной работы. Методики и методы исследования: анкетирование, беседы, наблюдение, фокус-группа. Выборка исследования – студенты и преподаватели Ярославского государственного педагогического университета им. К. Д. Ушинского.

Abstract. Due to the fact that the requirements for a graduate of a pedagogical university are constantly increasing, new guidelines in pedagogical activity have been identified. This article substantiates the relevance of the use of modern pedagogical technologies, describes a general subject-oriented technology that allows us to successfully solve modern educational problems. A model of preparing students for the use of subject-oriented technologies in professional activity is proposed, which includes three components: conceptually-targeted, content-organizational and analytical-effective. The approbation of the model was carried out in the course of experimental work. Methods and methods of research: questionnaires, conversations, observation, focus group. The sample of the study – students and teachers of Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky.

Негизги сөздөр: педагогикалык технология, субъектке багытталган технология, мугалимдердин кесиптик даярдыгы, ЖОЖдогу билим берүү процесси.

Ключевые слова: педагогическая технология, субъектно-ориентированная технология, профессиональная подготовка педагогов, образовательный процесс в вузе.

Keywords: pedagogical technology, subject-oriented technology, professional training of teachers, educational process at the university.

Введение. Сегодня в России происходит смена парадигмы образования, затрагивающая цели, содержание, организацию, отношения субъектов, предъявляются новые требования к профессиональной педагогической деятельности. В связи с этим возрастает актуальность проблемы совершенствования профессиональной подготовки студентов, будущих педагогов.

Постановка проблемы. Успешность решения задач модернизации всех ступеней образования, качество и эффективность обучения кадров зависят от того, соответствуют ли используемые педагогические средства, технологии подготовки студентов современным вызовам и запросам общества [1].

Как показывает проведенное нами исследование, в процессе обучения студентов вуза преобладают традиционные способы подготовки к профессиональной деятельности. Преимущественно главными организаторами процесса обучения являются педагоги, а обучающиеся – исполнителями.

С целью решения актуальных образовательных и воспитательных задач сегодня должны преимущественно использоваться субъектно-ориентированные технологии, т. е. такие технологии, которые обеспечивают субъектную позицию обучающихся в образовательном процессе и позволяют принципиально по-новому взаимодействовать с детьми, предоставляя им возможность самим принимать решения и брать на себя ответственность за своё образование. Однако в деятельности вузов чаще всего отсутствует целостная система подготовки студентов к использованию таких технологий, что и обуславливает актуальность данного исследования [2, с.45].

Вопросы исследования. Актуальность обозначенной проблемы определила цель исследования: модели подготовки будущих педагогов к использованию субъектно-ориентированных технологий в профессиональной деятельности.

В соответствии с целью исследования поставлены следующие задачи:

- охарактеризовать признаки субъектно-ориентированных технологий;
- разработать модель подготовки будущих педагогов к использованию субъектно-ориентированных технологий в профессиональной деятельности;

– апробировать модель подготовки в условиях магистратуры и бакалавриата.

Методы исследования. Для решения задач исследования использовались следующие методы: анализ психолого-педагогической литературы по проблеме исследования, метод моделирования и прогнозирования, изучение продуктов деятельности студентов, анкетирование, наблюдение, опытно-экспериментальная работа. В исследовании приняли участие 315 студентов и 35 преподавателей Ярославского государственного педагогического университета им. К. Д. Ушинского.

Результаты и обсуждение. В научной литературе под термином «профессиональная подготовка» подразумевается в основном процесс овладения знаниями, умениями и навыками, компетенциями, которые необходимы для самостоятельной профессиональной деятельности. В настоящее время профессиональная подготовка студентов должна быть направлена не просто на получение определенных знаний, умений, навыков, а на то, чтобы на базе имеющегося образования студент мог получить новую профессию или дополнительную специальность. После получения базового образования специалист способен сознательно перестраивать свою профессиональную деятельность и самостоятельно заниматься самообразованием.

А. Г. Спиркин и П. И. Пидкасистый говорят о том, что профессиональная подготовка студентов представляет собой педагогическую систему, функционирование которой предполагает не только создание условий для формирования личности студента на основе овладения необходимыми для педагогической деятельности навыками, но и развитие его личностно значимых и профессиональных качеств, которые обеспечат эффективность педагогической деятельности [3, с.12].

В связи с этим, остро встаёт вопрос о том, какие педагогические технологии можно считать современными. К таким технологиям мы относим те, которые востребованы обучающимися, удовлетворяют их потребности, оптимально развивают участников образовательного процесса, отвечают запросам общества, требованиям современного производства [4, с. 47]. К современным образовательным технологиям мы относим субъектно-ориентированные технологии.

Подготовка будущих педагогов к использованию субъектно-ориентированных технологий представляет собой систему поэтапного включения студентов в деятельность, в процессе которой происходит овладение субъектно-ориентированной технологией через использование на практике комплекса средств и приёмов, обеспечивающих субъектную позицию студентов.

Разработанная Л. В. Байбородовой общая субъектно-ориентированная технология может быть представлена следующим алгоритмом: самодиагностика, самоанализ, самоопределение, самореализация, самооценка, самоутверждение [1]. Каждый этап этой технологии конкретизируется педагогическими средствами, методами и приёмами.

В рамках научно-исследовательской работы мы сделали попытку проанализировать использование субъектно-ориентированных технологий в практике образовательных организаций. В исследовании участвовали 315 студентов-выпускников Ярославского государственного педагогического университета им. К. Д. Ушинского, которые прошли педагогическую практику в образовательных организациях г. Ярославля. Практически все учителя (94 %), чьи уроки посещали студенты, сами ставят цели и выбирают содержание урока. 96 % учителей и 92 % студентов сами определяют план работы на занятии. Только 28

% студентов и 34 % учителей на практике давали возможность учащимся оценивать свою деятельность. Также студенты отмечают, что 99 % учителей сами определяют задание учащимся на дом.

Таким образом, анализ данных опроса студентов позволил установить, что субъектно-ориентированные технологии в полной мере не реализуются на практике. Небольшое количество педагогов применяет лишь некоторые индивидуализированные средства и приёмы на отдельных этапах организации урока, в основном на этапе закрепления изученного материала, когда обучающиеся самостоятельно выбирают задания. В связи с тем, что большинство преподавателей и учителей не используют субъектно-ориентированные технологии в своей профессиональной деятельности, будущие педагоги не имеют возможности видеть их применение в рамках педагогической практики.

Опираясь на результаты анализа литературы и опыт образовательных организаций, мы попытались разработать модель подготовки студентов, будущих педагогов, к использованию субъектно-ориентированных технологий в профессиональной деятельности. Модель характеризуется тремя компонентами: концептуально-целевым, содержательно-организационным, аналитико-результативным.

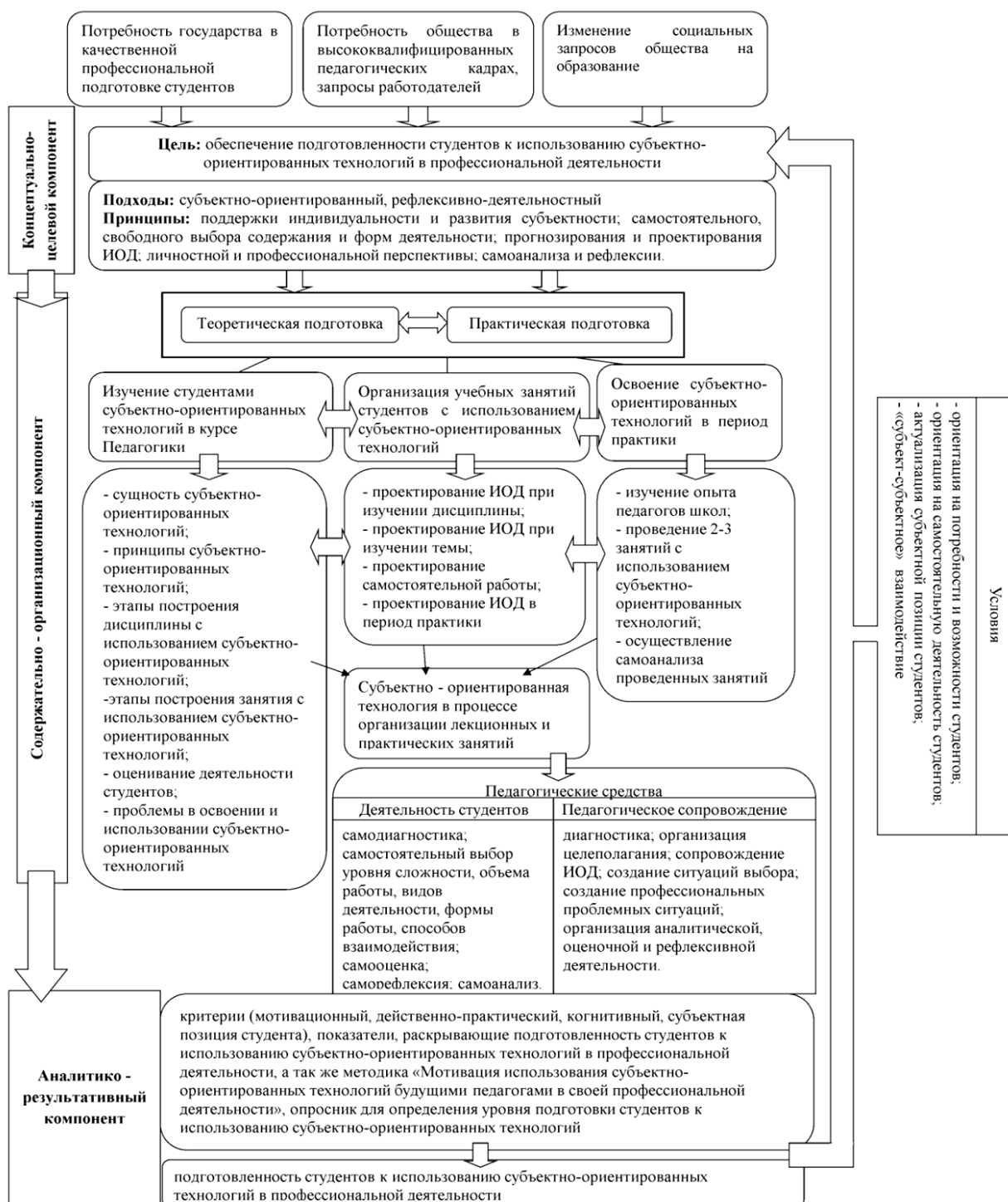

Рис. 1. Модель подготовки студентов к использованию субъектно-ориентированных технологий

Апробация элементов модели осуществлялась в процессе опытно-экспериментальной работы со студентами бакалавриата и магистратуры на базе ФГБОУ ВО «Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского» с 2018 по 2023 г. в двух учебных группах магистратуры. С 2020 г. апробация элементов модели происходит в восьми учебных группах бакалавриата. Проведение опытно-экспериментального исследования по апробации элементов модели включало в себя три этапа: диагностический, формирующий, аналитический.

На диагностическом этапе проводилась самооценка сформированности компетенций студентов, которые должны развиваться в процессе изучения изучаемой дисциплины. Анализируя результаты самооценки, можно сделать вывод о том, что начальный средний уровень сформированности компетенций до изучения дисциплины составлял 4,87 баллов (из 10 баллов), начальный средний уровень сформированности компетенций до изучения дисциплины составлял 3,89 баллов (из 10 баллов). Стоит отметить, что минимальными баллами были отмечены компетенции, направленные на организацию взаимодействия и сотрудничества обучающихся.

Для диагностики уровня подготовленности студентов к использованию субъектно-ориентированных технологий нами разработан опросник с учётом определенных критериев и показателей, которые конкретизировали измеряемые компетенции. Студентам магистратуры самостоятельно предлагалось оценить свою подготовленность к использованию субъектно-ориентированных технологий по четырём балльной шкале. По результатам первичной диагностики студентов магистратуры можно сделать вывод, что результаты студентов соответствуют низкому и среднему уровням: по мотивационному критерию – 2,13 балла, по когнитивному – 1,87 балла; деятельностно-практическому – 2,34 балла; по субъектной позиции студента – 2,31 балла.

Основные идеи модели проверялись на формирующем этапе опытно-экспериментальной работы при изучении студентами магистратуры и студентами бакалавриата дисциплин, где изучение дисциплины в целом и каждого отдельного занятия было организовано с использованием субъектно-ориентированной технологии. Правильная организация учебных занятий с использованием субъектно-ориентированных технологий приводит к повышению мотивации студентов к дальнейшему использованию субъектно-ориентированных технологий не только на занятиях, но и в своей профессиональной деятельности.

На контролирующем этапе был проведен повторный анализ уровня сформированности компетенций студентов по итогам изучения дисциплины с использованием субъектно-ориентированной технологии. Оценка профессиональных компетенций, которые в начале изучения дисциплины были сформированы на низком уровне, возросла до пяти, шести и семи баллов. Анализируя полученные результаты, можно сделать вывод, что повторный замер показал положительную динамику у студентов по всем компетенциям. Студенты отмечают, что этому способствовало изучение дисциплины с использованием субъектно-ориентированных технологий. Уровень сформированности компетенций у студентов магистратуры после изучения дисциплины составил 8,54 балла (компетенции оценивались от 0 до 10 баллов), что свидетельствует о положительной динамике профессионального развития студентов. По результатам повторной диагностики студентов магистратуры с помощью опросника можно сделать вывод, что студенты приобрели опыт и осознали суть использования субъектно-ориентированных технологий, так как средний балл по мотивационному критерию составил 3,83, по когнитивному – 3,24; деятельностно-практическому – 3,56; по сформированности субъектной позиции студента – 3,11 балла. Таким образом, студенты имели достаточно высокий уровень подготовленности к использованию субъектно-ориентированных технологий.

Результатом организации учебных занятий студентов с использованием субъектно-ориентированных технологий является: развитие у них желания использовать субъектно-ориентированные технологии в своей профессиональной деятельности; непосредственное

включение студентов в организацию занятий; решение на практике проблем освоения и использования данных технологий; оценивание результатов использования субъектно-ориентированных технологий в своей деятельности при организации занятий.

Студенты были единодушны в оценке и отметили высокую эффективность использования субъектно-ориентированных технологий при изучении дисциплины и положительные изменения во взаимодействии всех субъектов образовательного процесса. По мнению студентов, материал дисциплины при использовании субъектно-ориентированной технологии усваивается лучше, так как студент становится субъектом собственной деятельности и занимает активную позицию на занятии. Таким образом, выявлена положительная динамика результатов изучения дисциплин с использованием субъектно-ориентированных технологий.

Заключение. На основе обобщения результатов проведенной работы можно утверждать, что подготовка будущих педагогов к использованию субъектно-ориентированных технологий в профессионально-педагогической деятельности будет успешной, если: у студентов формируются положительное отношение к использованию этих технологий и потребность в саморазвитии; студенты целенаправленно осваивают субъектно-ориентированные технологии в процессе изучения педагогических дисциплин; организация образовательного процесса в вузе осуществляется с использованием субъектно-ориентированных технологий; педагогическая практика студентов представляет собой изучение и анализ опыта педагогов, проведение занятий студентами с использованием субъектно-ориентированных технологий и последующий самоанализ своей деятельности; используются ресурсы внеучебной воспитательной работы, в процессе которой применяется субъектно-ориентированная технология при организации социального проектирования, волонтерской и коллективной творческой деятельности, проведении воспитательных мероприятий в студенческой группе и на факультете; преподаватели вуза организуют субъект-субъектное взаимодействие со студентами, сопровождая образовательную деятельность обучающихся с целью формирования у них субъектной позиции в различных видах деятельности.

Список использованной литературы:

1. Байбородова Л. В. Требования к современным педагогическим средствам подготовки будущих педагогов // Повышение профессионального мастерства педагогических работников в России: вызовы времени, тенденции и перспективы развития: материалы Всерос. науч.-практ. конф. (г. Иркутск, 17 мая 2019 г.). Иркутск: Иркут, 2019. - Ч. 1. - С. 162–167.
2. Байбородова Л. В., Данданова С. В., Миронова А. Н. Подготовка студентов к использованию субъектно-ориентированных технологий в педагогической деятельности // Учёные записки Забайкальского государственного университета. - 2020. - Т. 15. - № 4. - С. 45.
3. Пидкасистый П. И. Педагогика. М.: Юрайт, 2013. - С. 12.
4. Байбородова Л. В., Белкина В. В., Гущина Т. Н., Груздев В. М. Ключевые идеи субъектно-ориентированной технологии индивидуализации образовательного процесса в педагогическом вузе // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. - 2013. - Вып. 8. - С. 47.

УДК : 159.9

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-125-129

Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул

Талас мамлекеттик университети, окутуучу

Талас мамлекеттик университети, магистранты

Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул

Таласский государственный университет, преподаватель,

Таласский государственный университет, магистрант

Momokonova S.A., Jumanalieva Jazgul

Talas State University, teacher

Talas State University, graduate student

**БАЛДАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК ЖӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ
СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ РЕБЕНКА
WAYS TO DEVELOP CHILDREN,S COMMUNICATIVE SKILLS**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада балдардын коммуникативдик процессин теориялык жактан жакшы өздөштүрүп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдардын коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрүү актуалдуу маселелерден экендиги баса белгиленген. Бүгүнкү күндө эң көйгөйлүү маселелердин бири – бул балдардын интернет булактарына көз каранды болуп, байланып калууларында. Ошондуктан аны чечүү жолдоруна жолдоруна токтолуу абзел. Ал эми баланын мамилелешүү, баарлашуу процессине токтолсок, башка адамдар менен болгон мамилесинин өзгөчөлүктөрү анын өнүгүшүнүн заманбап шарттары менен гана эмес: техникалык прогресс, жалпы компьютерлештирүү, ошондой эле ата-энелик жана коомдук мамилелер менен да аныкталат. Коммуникативдик жөндөмдөр - бул башка адамдар менен өз ара аракеттенүү, компромисс табуу, угуу жана өз оюн айтуу жөндөмү. Балдар үчүн баарлашуу эмне айтууну жана өз оюн кандай формада билдирүүнү билүүнү камтыйт; башкалардын айткандарын кандай кабыл алаарын түшүнүү жана маектешинин сөзүн угуу болуп саналат.

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что наиболее актуальными вопросами являются теоретическое овладение коммуникативным процессом детей, умение применять эти знания на практике, развитие коммуникативных способностей детей. Одна из самых неприятных проблем сегодня заключается в том, что дети становятся зависимыми и привязанными к интернет – ресурсам. Поэтому стоит остановиться на путях ее решения. Что касается процесса общения, общения, то особенности взаимодействия ребенка с другими людьми определяются не только современными условиями его развития: техническим прогрессом, общей компьютеризацией, но также родительскими и социальными отношениями. Коммуникативные навыки - это способность взаимодействовать с другими людьми, находить компромиссы, слушать и высказывать свое мнение. Для детей общение включает в себя знание того, что сказать и в какой форме выразить свое мнение; понимание того, как другие воспринимают то, что они говорят, и слушание того, что говорит их собеседник.

Abstract. This article emphasizes that the most pressing issues are the theoretical mastery of the communicative process of children, the ability to apply this knowledge in practice, the

development of children's communicative abilities. One of the most unpleasant problems today is that children become addicted and tied to Internet resources. Therefore, it is worth dwelling on ways to solve it. As for the process of communication, communication, the peculiarities of a child's interaction with other people are determined not only by the modern conditions of his development: technological progress, general computerization, but also by parental and social relations. Communication skills are the ability to interact with other people, find compromises, listen and express your opinion. For children, communication involves knowing what to say and in what form to express their opinion; understanding how others perceive what they say, and listening to what their interlocutor says.

Негизги сөздөр: мамилелешүү, мамилелешүүдөгү көйгөйлөр, коммуникативдик көндүмдөр, тил, сөз, байланыш, коммуникация, коммуникативдик мамилелер, коммуникативдик жөндөмдөрдү калыптандыруу.

Ключевые слова: общение, проблемы во взаимоотношениях, коммуникативные навыки, язык, речь, общение, коммуникация, коммуникативные отношения, формирование коммуникативных навыков.

Keywords: communication, relationship problems, communication skills, language, speech, communication, communication relations, formation of communication skills.

Балдардын коммуникативдик процессин теориялык жактан жакшы өздөштүрүп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдардын коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрүү актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Себеби, баланын инсан болуп калыптануусунда, деги эле коммуникативдүү мамилелешүү процессин теориялык жактан билүү жана практикада аны кантип өнүктүрүү жолдорун колдонуу зарыл.

Азыркы учурда терс тенденцияларынын бири катары балдардын экранга, б.а. смартфонго, компьютер, телевизорлордогу интернет булактарына көз карандылыктары эң көйгөйлүү маселелерден болуп саналат. Мындай көйгөйлөр баланын коммуникативдик өнүгүүлөрүнө өтө терс таасирлерди бергендиктен өтө көйгөйлүү жана актуалдуу маселелерден экендигин баса белгилөө заман талабы.

Мында балдардын коммуникативдик жөндөмдөрүнүн өнүгүүсү эле эмес, ден соолуктарына, психикалык өнүгүүлөрүнө да терс таасирлерди берүүдө, атап айтканда, баса аз кыймыл-аракет кылууда, натыйжада физикалык жактан алсыз болуп, баланын иммунитетин начарлоодо, көрүү анализаторлору начарлоодо, смартфонго байланып, айлана-чөйрө менен байланышы, ойноо иш-аракеттери чектелүүдө.

Ошондуктан балдардын ата-энелери менен тыкыр бирдикте иш алып баруу зарыл.

Ал эми баланын мамилелешүү, баарлашуу процессине токтолсок, башка адамдар менен болгон мамилесинин өзгөчөлүктөрү анын өнүгүшүнүн заманбап шарттары менен гана эмес: техникалык прогресс, жалпы компьютерлештирүү, ошондой эле ата-энелик жана коомдук мамилелер менен да аныкталат.

Деги эле мамилелешүү деген эмне деген суроо туулат.

Мамилелешүү (баарлашуу, байланышуу) – бул бирдиктүү иш-аракеттерден келип чыккан, адамдар арасындагы байланыштардын ортосундагы бир нече пландуу процесс болуп эсептелет.

Коммуникативдүү жагына мүнөздүү болгон мамилелешүү иш-аракеттер аркылуу өз ара маалыматтарды алмашууну өз ичине камтыйт. Коммуникативдүү мамилелешүүдө – тил (сүйлөө) мамилелешүүнүн эң негизги каражаты болуп эсептелет.

Тил – бул вербалдуу коммуникация, б.а. тилдин жардамы менен мамилелешүү процесси. Вербалдуу коммуникациянын каражаты бул коомдук тажрыйбалардын негизинде бекемделген сөздөр. Сөздөрдү үн чыгарып же ичтен айтууга, жазууга да болот. Ал эми кулагы укпаган адамдар үчүн өзгөчө жесттер менен мамилелешүүгө болот [3].

Сүйлөө - эң маанилүү психикалык функция, ал аркылуу адам өзүнүн ойлорун жана эмоцияларын билдирет, өзүн көрсөтөт жана коомго аралашат. Сүйлөө өзүнө мүнөздүү функцияларды аткарышы үчүн тил системасынын бардык компоненттерин: лексикалык, грамматикалык, фонетикалык-фонематикалык толук өздөштүрүү зарыл, ал баланын жашоосунун алгачкы айларында эле башталат.

Коммуникация (байланыш) - бул "ар кандай байланыш субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүү процесси, анда маалымат алмашуу жүргүзүлөт. Коммуникативдик процесс эки тараптуу мүнөзгө ээ жана маалыматты калыптандыруу, берүү, кабыл алуу, жана коммуникаторлор менен маалыматтарды колдонуу этаптарынын ырааттуулугун болжолдойт" [8].

Л.С.Выготский тарабынан сунушталган жана иштелип чыккан, ал адамдын психологиялык табияты инсандык функцияларга жана анын структурасынын формаларына айланган адамдык мамилелердин жыйындысын билдирет деп бир нече жолу баса белгилеген [1]. Л. С. Выготскийдин изилдөөлөрүндө балдардын психикалык өнүгүүсүндөгү "бала–бала" жана "бала–чоң адам" мамилелердин өз ара байланышы жана көз карандылыгы чагылдырылган [2].

Ошентип, коммуникация - бул "инсандык мамилелерди жана башка адамды таанып-билүүнү бекемдөө учурунда" коммуникативдик иш-аракеттердин структурасында сапаттык өзгөрүүлөргө алып келген субъекттердин өз ара аракеттенүү процесси [12], өнөктөштөрдүн ортосундагы эмпатиянын, шериктештиктин, эмпатиянын жана өз ара түшүнүшүүнүн эң жогорку деңгээлине жетүүгө мүмкүндүк берет.

Баланын коммуникативдик көндүмдөрүн түздөн-түз калыптандыруу боюнча Л.Р. Мунирова, С. В. Проняева, Е.Г. Савина, О. С. Степина, О. А. Черенков [11] жана башкалар изилдешкен. Бул коммуникативдик көндүмдөрү өнүктүрүү "баланын коомдук жана жеке өнүгүү маанилүү багыты" болуп саналат [6].

Педагогикалык көз караштан алганда коммуникацияны өнүктүрүү – бул "коммуникациянын белгилүү бир генетикалык деңгээлин билдирген жана баарлашуунун формалары деп аталган сапаттык-өзгөчө бүтүн түзүлүштөрдүн алмашуусу" экенин белгилей кетүү зарыл [4].

Мектепке чейинки билим берүүнүн мамлекеттик стандартын киргизүүнүн алкагында [5] мектепке чейинки балдардын сүйлөөсүн өнүктүрүү биринчи даражадагы мааниге ээ болоп эсептелет.

Мектепке чейинки балдар менен сүйлөө иштеринин мазмуну жана методдору жаатындагы педагогикалык изилдөөлөр (В.А. Сохин [9] , О. С. Ушакова [10]) мектепке чейинки балдардын коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча колдонуудагы методикалык сунуштамалардын кемчиликтерибар экендиги анык. Мисалы, сөз суроо-жооп түрүндө катары диалог жөнүндө түшүнүк методикасы жалпы негизсиздиктин бири болуп

саналат. Бул балдардын байланыш көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча иштин мазмуну жакырланышына алып келет: мектепке чейинки балдар гана суроолорго жооп берүүгө жана аларды суроо үйрөтүшөт. Диалогдук саптардын башка түрлөрү – "билдирүү, түрткү берүү жана аларга болгон реакциялар-көңүл бурулбайт, бирок аларсыз толук кандуу диалог болбойт" [7]. Тилчилер белгилешкендей, диалогдук репликалардын ар түрдүүлүгүн өздөштүрбөй, бала алардын функцияларынын ар түрдүүлүгүн да өздөштүрө албайт, мында коммуникативдик жөндөмдөр жабыркайт.

Жогорудагы аныктамаларга жана терминдердин анализине таянып, биз "жөнөкөй коммуникативдик чеберчиликти", "коммуникативдик жөндөмдү" жана "жогорку тартиптеги коммуникативдик жөндөмдү" баса белгилейбиз.

Ошентип, коммуникацияга үйрөтүү төмөнкү этаптардан өтөт:

- жөнөкөй коммуникативдик жөндөмдү калыптандыруу, башкача айтканда, коммуникативдик актыда колдонулган белгилер системасын тандоо жана ишке ашыруу автоматташтырууга жетпеген жана билимге таянган коммуникация каражаттарын өздөштүрүүнүн баштапкы деңгээли;
- коммуникативдик көндүмдү калыптандыруу-коммуникативдик акт колдонулган белгилер системасын тандоо жана ишке ашыруу процесси аң-сезимдүү жөнгө салуусуз жана көзөмөлсүз ишке ашкан учурда коммуникация каражаттарын өздөштүрүүнүн жогорку даражасы;
- коммуникативдик компетенттүүлүк менен байланыштырылышы мүмкүн болгон жогорку тартиптеги коммуникативдик чеберчиликти калыптандыруу.

Демек, коммуникативдик жөндөмдөр - бул башка адамдар менен өз ара аракеттенүү, компромисс табуу, угуу жана өз оюн айтуу жөндөмү.

Баланын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандыруунун актуалдуулугу коомдун социалдык заказы – баланын социалдык жактан өнүккөн инсандыгын калыптандыруу менен аныкталат. Мектепке чейинки курактагы балдар үчүн баарлашуу эмне айтууну жана өз оюн кандай формада билдирүүнү билүүнү камтыйт; башкалардын айткандарын кандай кабыл алаарын түшүнүү жана маектешинин сөзүн угуу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь: Избранные психологические исследования. М., 1956. 410 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Собрание сочинений: В 6 т. Т.6. М.: Педагогика, 1984. 417 с.
3. Кудабоева Г.Б. Жалпы психология Б-2011
4. Козлова К.М., Алпатова В.В., Сюникова А.В. Проблема понимания терминов «коммуникативные умения» и «коммуникативные навыки» в современной психолого-педагогической литературе / В сборнике: Педагогика и психология: научные приоритеты учёных Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. 2016. С. 26-32.
5. Приказ Минобрнауки России от 17.10.2013 № 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» (Зарегистрировано в Минюсте России 14.11.2013 № 30384) // Российская газета. № 265. 25.11.2013.

6. Савина Е.Г. Формирование умений межличностного взаимодействия у младших школьников в музыкально-театральной деятельности: Монография. Екатеринбург, 2006.
7. Самохвалова Е.А. Анализ подходов к определению понятия «коммуникативные навыки» в отечественной психолого-педагогической литературе // Интегративные тенденции в медицине и образовании. 2015. Т.1. С. 52-56.
8. Сохин Ф.А. Психолого-педагогические проблемы развития речи дошкольников. М: МОДЭК, 2004.

УДК : 159.9

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-129-133

Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул

Талас мамлекеттик университети, окутуучу

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул

Таласский государственный университет, преподаватель,

Таласский государственный университет, магистрант

Momokonova S.A., Jumanalieva Jazgul

Talas State University, teacher

Talas State University, graduate student

БАЛАНЫН КОММУНИКАТИВДИК КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ РЕБЕНКА FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE CHILD,S COMMUNICATIVE SKILLS

Кыскача мүнөздөмө. Балдардын коммуникативдик процессин теориялык жактан жакшы өздөштүрүп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдардын коммуникативдик жөндөмдөрүн калыптандыруу актуалдуу маселелерден экендиги баса белгиленген. Баланын курбалдаштары менен коммуникативдик баарлашуусу бир катар спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат, алардын арасында коммуникативдик аракеттердин көптүгү жана ар түрдүүлүгү, өтө эмоционалдуулугу, коммуникативдик актылардын стандарттуулугу боюнча коммуникативдик баарлашууну өнүктүрүүнн бир катар этаптары каралган. мектепке чейинки куракта коммуникативдик муктаждыктар үй-бүлөнүн чегинен чыгып, баланын жашоосунда достору жана шериктери пайда болот. Балдардын негизги өз ара аракеттери оюн процессинде болот. Дал ушул оюнда алар оозеки жана вербалдык эмес каражаттарды жана байланыш ыкмаларын, ар кандай кырдаалдарда жүрүм-турум үлгүлөрүн, эмоционалдык реакция ыкмаларын колдонууну үйрөнүшөт.

Аннотация. Подчеркнуто, что умение детей теоретически хорошо овладевать коммуникативным процессом, применять эти знания на практике, формирование коммуникативных способностей детей является одной из актуальных задач. Коммуникативное общение ребенка со сверстниками отличается рядом специфических особенностей, среди которых выделяется ряд этапов развития коммуникативного общения

по множеству и разнообразию коммуникативных действий, высокой эмоциональности, стандартности коммуникативных актов. в дошкольном возрасте коммуникативные потребности выходят за рамки семьи, и в жизни ребенка появляются друзья и товарищи. Основное взаимодействие детей происходит в процессе игры. Именно в этой игре они учатся использовать вербальные и невербальные средства и методы общения, модели поведения в различных ситуациях, методы эмоциональной реакции.

Abstract. It is emphasized that the ability of children to theoretically master the communicative process well, to apply this knowledge in practice, the formation of children's communicative abilities is one of the urgent tasks. The communicative communication of a child with peers is distinguished by a number of specific features, among which a number of stages of the development of communicative communication are distinguished by the variety and variety of communicative actions, high emotionality, and the standard of communicative acts. at preschool age, communicative needs go beyond the family, and friends and comrades appear in the child's life. The main interaction of children takes place during the game. It is in this game that they learn to use verbal and nonverbal means and methods of communication, models of behavior in various situations, methods of emotional reaction.

Негизги сөздөр: коммуникативдик баарлашуу, мамилелешүү, мамилелешүүдөгү көйгөйлөр, коммуникативдик жөндөмдөр, коммуникативдик көндүмдөр, маалымат, байланыш, коммуникация, коммуникативдик мамилелер, коммуникативдик жөндөмдөрдү калыптандыруу.

Ключевые слова: коммуникативное общение, общение, проблемы во взаимоотношениях, коммуникативные навыки, коммуникативные навыки, информация, коммуникация, общение, коммуникативные отношения, формирование коммуникативных навыков.

Keywords: communicative communication, communication, relationship problems, communication skills, communication skills, information, communication, communication, communication relations, formation of communication skills.

Балдардын коммуникативдик процессин теориялык жактан жакшы өздөштүрүп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдардын коммуникативдик жөндөмдөрүн калыптандыруу актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Себеби, баланын инсан болуп калыптануусунда, деги эле мамилелешүү процессин теориялык жактан билүү жана практикада аны кантип өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн колдонуу зарыл.

Баланын теңтуштары менен коммуникативдик баарлашуусу бир катар спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат, алардын арасында коммуникативдик аракеттердин көптүгү жана ар түрдүүлүгү, өтө эмоционалдуулугу, коммуникативдик актылардын стандарттуулугу жана башкалар [1]. 4 - 7 жаштагы баланын теңтушу менен коммуникативдик баарлашуусун өнүктүрүү бир катар этаптардан өтөт.

Биринчи этапта (4 жашта), теңтуш эмоционалдык-практикалык өз ара аракеттенүү боюнча өнөктөш болуп саналат, ал баланы тууроого жана эмоционалдык жуктурууга негизделген [4]. Башкы коммуникативдик муктаждык - бул теңтуштардын шериктештигине болгон муктаждык, ал балдардын параллелдүү иш-аракеттеринде көрүнөт.

Экинчи этапта (4 - 6 жыл) теңтуш менен кырдаалдык-ишкердик кызматташтыкка муктаждык пайда болот. Кызматташуу, шериктештиктен айырмаланып, ойнолуучу ролдорду

жана функцияларды бөлүштүрүүнү, демек, өнөктөштүн аракеттерин жана таасирлерин эске алууну камтыйт. Байланыштын мазмуну биргелешкен (негизинен оюн) иш болуп калат. Ошол эле этапта башка жана негизинен карама – каршы муктаждык пайда болот-теңтушту урматтоо жана түшүнүү зарылдыгы.

Үчүнчү этапта (6-7 жаш) теңтуш менен баарлашуу кырдаалдык эмес мүнөзгө ээ болот - баарлашуунун мазмуну көрсөтмөлүү кырдаалдардан четтеп, балдардын ортосунда туруктуу тандоо артыкчылыктары калыптана баштайт. Курбусу менен коммуникативдик баарлашууда чоңдор менен байланышта дээрлик кездешпеген көптөгөн иш-аракеттерди жана мамилелерди байкоого болот.

Баланын жашоосунда көбүрөөк убакыт жана көңүл курдаштары менен алек болот. Ар кандай топтор, жамааттар пайда болуп, милдеттерге, учурга жараша өз ойлорун ортого салып бөлүштүрүшөт. Көбүнчө бала жыл ичинде бир нече мындай топторду алмаштырат, көптөгөн тааныштары бар, бирок чыныгы достук эмес. Бул куракта достук иш-аракеттер кызматташтыкка окшош. Иш-аракеттери бүткөндөт-кызматташуу да бүтөт.

Теңтушу менен баарлашуу аркылуу бала баарлашууда чындап тең укуктуу өнөктөш боло алат. Теңтуш өзү менен салыштыруунун объектиси катары иштейт, бул өзүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн деңгээлинде баалоого мүмкүндүк берген ченем. Коммуникативдик баарлашуунун негизги түрткүсү баланын өзүн-өзү таанып-билүүгө жана өзүн-өзү баалоого болгон умтулуусунан келип чыгат.

Ошентип, мектепке чейинки куракта коммуникативдик муктаждыктар үй-бүлөнүн чегинен чыгып, баланын жашоосунда достору жана шериктери пайда болот. Бул мезгилде балдардын негизги өз ара аракеттери оюн процессинде болот. Дал ушул оюнда алар оозеки жана вербалдык эмес каражаттарды жана байланыш ыкмаларын, ар кандай кырдаалдарда жүрүм-турум үлгүлөрүн, эмоционалдык реакция ыкмаларын колдонууну үйрөнүшөт.

Максаттуу көрсөтмөлөргө ылайык, мектепке чейинки билим берүүнү аяктоо баскычында бала:

- өзүн-өзү сыйлоо сезими болушу керек;
- дүйнөгө, башка адамдарга жана өзүнө карата позитивдүү мамилеге ээ болушу керек;
- өз оюн жана каалоосун билдире алат;
- курдаштары жана чоңдор менен активдүү өз ара аракеттенишет;
- сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, башкалардын кызыкчылыктарын жана сезимдерин эске алууга, ийгиликсиздиктерге боор оорууга жана башкалардын ийгиликтерине кубанууга, өз сезимдерин, анын ичинде өзүнө ишенүү сезимин адекваттуу көрсөтүүгө жөндөмдүү;
- чыр-чатактарды чечүүгө аракет кылуу керек.

Коммуникативдик көндүмдөрдүн калыптанышы мектепке чейинки балага билимдүү болууга, коомго оңой көнүүгө жардам берет. Балдардын коммуникативдик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө алардын үй-бүлөдөн алган социалдык практикасы маанилүү ролду ойнойт. Эгерде үй-бүлөдө ата-энелер менен балдардын ортосунда гармониялуу мамиле болсо, анда бул баланын баарлашуу чөйрөсүн көбөйтүүнү жактайт. Чыр-чатактуу, асоциалдык үй-бүлөлүк мамилелер болгон толук эмес үй-бүлөдө бул баланын инсандык өнүгүүсүнүн басандашына өбөлгө түзөт жана кийинчерээк анын десоциализациясына алып келиши мүмкүн. Сүйлөө байланыш проблемасы боюнча илимий адабияттарды талдоо мындай балдар менен байланыш көндүмдөрүн төмөнкү деңгээлде деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Ошондой эле, мектепке чейинки балдардын коммуникативдик өнүгүү көйгөйү мектепке чейинки билим берүүнүн практикалык маселелери менен байланышкан бардык адамдарды олуттуу тынчсыздандыраарын белгилей кетүү керек.

Чоңдор менен баарлашуу балдардын өнүгүүсүнө "эрте жана мектепке чейинки бардык этаптарда" таасир этет [6].

Ошол эле учурда, оозеки гана эмес, оозеки эмес байланыштын өнүгүшүнө да көңүл буруу керек. Мектепке чейинки курактагы балдардын вербалдык эмес каражаттарын түзүү үчүн иштин эки негизги багыты бар:

1) теңтуштар жана чоңдор менен болгон мамилелерде мээримдүү сезимдер жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу, эмпатия сезимин өнүктүрүү;

2) эмоционалдык абалды, мамилелерди билдирүү ыкмаларын калыптандыруу.

Коммуникативдик көндүмдөрдү өнүктүрүү боюнча иш процессинде айыктырылган негизги педагогикалык шарттар болуп төмөнкүлөр саналат:

- балдар менен баарлашуу үчүн кайрымдуу, эмоционалдык жактан бакубат атмосфераны түзүү;

- сүйлөө чөйрөсүн уюштуруу жана камсыз кылуу;

- сөздүктү толуктоо жана активдештирүү боюнча иштерди системалуу жүргүзүү, кептин бардык тараптарын өнүктүрүү;

- диалогдук көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн методдордун жана каражаттардын комплексин пайдалануу (оюндар, көнүгүүлөр, фольклор ж. б.) [2]

Коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн ар бир этабында балдардын баарлашуусу үчүн кайрымдуу, эмоционалдык жактан жагымдуу шарттарды сактоо маанилүү, анткени бул балдардын ырааттуу диалог сүйлөөсүн натыйжалуу өнүктүрүү үчүн маанилүү педагогикалык шарттардын бири болгон [3].

Мектепке чейинки балдардын коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча психологиялык жана педагогикалык иш үч негизги багыттары болушу мүмкүн:

1. Баланын баарлашуу субъекти катары өзүн-өзү андап билүүсүн жана өз ара аракеттенүү объектиси катары теңтушту кабылдоосун өнүктүрүү. Башкача айтканда, оң эмоциянын негизинде курдаштары кабылдоону калыптандыруу үчүн атайын иш жүргүзүү, теңтуштары менен кызыктуу-кызматташтыкты өнүктүрүү жана жалпы оюн кызыкчылыктары.

2. Баланын ар кандай коммуникативдик каражаттарды (көрсөтмөлүүлүк, эмоционалдык-мимикалык, пантомимикалык, жаңсоо, оозеки) кабылдоо жана колдонуу жөндөмүн өнүктүрүү.

3. Балдардын социалдык өкүлчүлүктөрүн калыптандыруу, алар адамдардын кесиптери менен таанышуудан гана эмес, эң негизгиси, бөлүп-жаруудан, аң-сезимден жана оюнда ар кандай социалдык мамилелерди калыбына келтирүүдөн келип чыгат.

Биздин көз карашыбыз боюнча, ушул багыттардын бардыгы төмөндөгүдөй жыйынтыктарды берет:

- ар кандай байланыш кырдаалдарында байланыш түзүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;

- башка адамдарды, өзүн, ошондой эле адамдардын ортосундагы мамилелерди түшүнүү көндүмдөрүн практикалоо;

- натыйжалуу угуу көндүмдөрүн өздөштүрүү;

- баланын өзүн-өзү таануу жана өзүн-өзү актуалдаштыруу процессин активдештирүү;

- баланын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;
- балдардын коммуникативдик тоскоолдуктарын алып салуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Вдовина Н.А., Винокурова А.О. Коммуникативные навыки старших дошкольников / В сборнике: Интеграция науки и образования в XXI веке: психология, педагогика, дефектология: материалы Всероссийской с международным участием научно-практической конференции. 2016. С. 136-142.
2. Галеева Е.В. Психолингвистические основы вербального обозначения эмоций // Историческая и социально-образовательная мысль. 2015. Т. 7. № 4. С. 126- 129.
3. Завязун Т.В. Результаты констатирующего эксперимента по проблеме исследования особенностей развития речи дошкольников с трудностями коммуникации // Актуальные вопросы современной науки. 2014. № 32. С. 182-192
4. Зотова И.В., Могилка Д.В. Особенности развития коммуникативных и речевых навыков детей старшего дошкольного возраста // Проблемы современной науки и образования. 2017. № 17 (99). С. 78-81.
5. Самохвалова Е.А. Анализ подходов к определению понятия «коммуникативные навыки» в отечественной психолого-педагогической литературе // Интегративные тенденции в медицине и образовании. 2015. Т.1. С. 52-56.
6. Хузеева Г. Р. Становление коммуникативной компетентности дошкольника согласно ФГОС ДО // Воспитатель. 2015. № 2. С. 46.

УДК 37.013

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-133-137

Раимкулова А.С., Серенко И.Н.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, педагогика илимдеринин доктору,
профессор,

Россия Илимдер Академиясы, педагогика илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер

Раимкулова А.С., Серенко И.Н.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, доктор педагогических наук,
профессор,

Российская академия наук, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник

Raimkulova A.S., Serenko I.N.

Kyrgyz National University named after Zh. Balasagyn, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Russian Academy of Sciences, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher

**КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН БОЛОЧОК ПЕДАГОГУН ДАЯРДОО
САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ФОРМАТЫН КОЛДОНУУ
ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
К ПРИМЕНЕНИЮ ФОРМАТА ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
PREPARATION OF A FUTURE TEACHER OF ADDITIONAL EDUCATION
TO THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGY FORMAT**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада жаңы муундагы педагогикалык кадрларды, анын ичинде келечектеги кошумча билим берүү мугалимин даярдоодо билим берүүнү санариптештирүү мүмкүнчүлүктөрүнүн мааниси ачылат. Санариптик форматтардын маанилүүлүгү баса белгиленет үзгүлтүксүз кайтарым байланышты камсыз кылган, оптималдуу билим берүү стратегиясын жана тактикасын тандоого мүмкүндүк берген, келечектеги кошумча билим берүү мугалиминин кесиптик компетенттүүлүгүн сапаттуу өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү геймификация технологиясы, веб-квест технологиясы жана башкалар.

Аннотация. В статье раскрывается значение возможностей цифровизации образования в подготовки педагогических кадров нового поколения, в том числе и будущего педагога дополнительного образования. Подчеркивается важность форматов цифровых технологий как технология геймификация, технология веб-квеста и другие, которые обеспечивают непрерывную обратную связь, позволяют выбрать оптимальную стратегию и тактику образовательного процесса, способствуют качественному развитию профессиональных компетенций будущего педагога дополнительного образования.

Abstract. The article reveals the importance of the possibilities of digitalization of education in the training of a new generation of teachers, including the future teacher of additional education. The importance of digital technology formats is emphasized, such as gamification technology, web quest technology and others that provide continuous feedback, allow you to choose the optimal strategy and tactics of the educational process, and contribute to the qualitative development of professional competencies of the future teacher of additional education.

Негизги сөздөр: билим берүүнү санариптештирүү, келечектеги педагог, кошумча билим берүү, санариптик технологиялардын форматы, кесиптик компетенциялар, даярдоонун сапаты.

Ключевые слова: цифровизации образования, будущий педагог, дополнительное образование, формат цифровых технологий, профессиональные компетенции, качество подготовки.

Keywords: digitalization of education, future teacher, additional education, format of digital technologies, professional competencies, quality of training.

Международные стратегии, программы и процессы цифровизации в области образования, науки и техники оказывают определяющее влияние на изменения и формирование нового поколения.

Система подготовки педагогических кадров нового поколения в том числе и будущего педагога дополнительного образования должна быть тесно связана с цифровизацией образования, которая представляет собой обоюдную трансформацию образовательного процесса, формирующегося под современные условия, и современных технических средств, которые внедряются в образовательный процесс.

Свой вклад в формирование концепции цифрового профессионального образования вносят такие ученые, как Скачкова Н.В. [1], В.И. Блинова, П.Н.Биленко, М.В.Дулинова, А.М.Кандакова, И.С.Сергеева[3].Проблему использования цифровых технологий в профессиональном образовании рассматривали А.Ю.Уварова, Н.Ю.Блохина, Н.А.Кобелева[3] и др.

Основная цель цифровизации в сфере образования это обеспечение качества в вопросе подготовки педагогических кадров нового поколения в том числе и будущего педагога дополнительного образования. Педагог дополнительного образования должен обладать знаниями и компетенциями по применению формата цифровых технологий. Прежде всего, будущий педагог дополнительного образования должен знать, что такие технологии, как технология геймификация, технология веб-квеста и другие, обеспечивают непрерывную обратную связь, позволяют выбрать оптимальную стратегию и тактику образовательного процесса, способствуют детальному отслеживанию учебных результатов обучающихся.

Активное применение цифровизации в сфере образования в том числе и в системе дополнительного образования способствует достижению профессиональных успехов, преодолению всевозможных профессиональных кризисов, способствует личностному и профессиональному самоутверждению личности будущего педагога дополнительного образования, выражению его личной индивидуальности.

Главная цель цифровизации в сфере образования в условиях ее активного встраивания в целостный педагогический процесс является максимальное применение возможностей цифровых технологий в целях эффективных способов формирования профессиональных компетенций будущего педагога дополнительного образования.

Поиск эффективной модели профессиональной подготовки будущего педагога дополнительного образования в условиях цифровизации образования ставит задачу выявления приоритетных характеристик цифрового обучения и анализа тенденций ее развития в образовательном пространстве вуза в современных условиях.

Применение цифровых технологий обучения обеспечивает, прежде всего то, что в процессе включение субъекта целостного педагогического процесса в виртуальное общение, обеспечивается мгновенная обратная связь, идет автоматизация процесса оценивания образовательных результатов, создается благоприятная образовательная среда, повышается мотивация обучающихся, активизируются познавательные возможности студентов, возрастает эффективность использования информационно-консультативных диалоговых схем, учебно-игровых ситуаций, наглядно-проектировочных технологий обучения и др.

Будущему педагогу дополнительного образования важно знать, что технология геймификация уже успешно применяется на практике, известно, что "в домашней онлайн школе Фоксфорда", где учатся представители со всего мира, обучаемые получают "очки опыта" за задания как в компьютерных играх и это способствует успешному внедрению "принципа от легкого уровня к сложному и интересному"[4].

В современных школах повсеместно уже используют электронные дневники, электронные журналы, электронные портфолио появляются "новые типы принтеров, например, в США, благодаря принтеру Dimension BST ученики учатся создавать дизайнерские прототипы" [4]. Следовательно в процессе подготовки будущего педагога к педагогической деятельности следует уделить особое внимание формированию этой области ключевых компетенций.

Онлайн обучение выступает как современная технология в образовании и ее постулаты разрабатываются стремительно быстро, уже есть горизонты по разработке обучения посредством искусственного интеллекта.

Одной из ключевой цифровой технологией являются технологии виртуальной и дополненной реальности это иммерсивное обучение т.е. обучение с эффектом присутствия.

Свою особую значимость в подготовке кадров для системы дополнительного образования в условиях цифровизации образования имеет технология веб-квеста, которая основана на наборе проблемных заданий с организацией ролевой игры в Интернет режиме.

Эффективное внедрение цифровых технологий обучения обеспечивается на основе учета таких принципов, как принцип гибкости и успешности, принцип адаптивности, принцип взаимодействия и сотрудничества, принцип нацеленности на конкретные результаты и др.

Цифровые технологии обеспечивают непрерывную обратную связь, позволяют выбрать оптимальную стратегию и тактику образовательного процесса, способствуют детальному отслеживанию учебных результатов студента. Педагог мгновенно получает сведения об уровне познавательных возможностей обучаемого и корректирует, проектирует, формирует профессиональное кредо будущего педагога.

На основе вышеизложенного можно выделить некоторые рекомендации, которые обеспечат творческий подход в подготовке будущего педагога дополнительного образования к применению формата цифровых технологий:

- Подготовительный этап. На этом этапе, следует хорошо изучить студентов их индивидуальные особенности, интересы, мотивацию, способность к восприятию новой информации в формате цифровых технологий и т.д. Далее, преподаватель вуза должен всегда стараться опережать своих студентов и уметь прокладывать безопасный маршрут при использовании формата цифровых технологий.
- Далее нужно предоставить возможность подсознательным эмоциональным и когнитивным структурам личности каждого студента активировать свои подсознательные процессы на использование формата тех цифровых технологий, что приемлемы для раскрытия той или иной темы.
- Необходимо организовать материал в гармоничную и хорошо слаженную стройную структуру, обстоятельно продумать в каком порядке будет происходить развертывание содержания лекции или семинара с использованием цифровых технологий и осуществить импровизированную презентацию материала перед студентами.

В заключении отметим, цифровизация в целом влияют на качество образования, а формат цифровых технологий позволяет формировать такие профессиональные компетенции будущего педагога дополнительного образования, как:

- проектировать цели цифрового обучения;
- отслеживать процесс виртуального обучения;
- создавать интерактивное содержание цифрового обучения;
- презентовать дидактические знания и модели цифрового обучения;
- создавать пространство для успешной организации онлайн обучения;
- отбирать и применять соответствующие цифровые технологии обучения;
- создавать обучающие виды деятельности с применением ИТК;
- включать цифровые инструменты и электронные ресурсы;
- организовать и управлять проектной деятельностью субъектов цифрового обучения;
- проектировать оценивание результатов цифрового обучения;
- эффективно внедрять и использовать цифровые технологии обучения;

- осуществлять и руководить интеллектуально-творческой деятельностью обучаемых с использованием цифровых технологий;
- мобилизовать деятельность субъектов обучения в телекоммуникационной среде;
- моделировать взаимодействие в условиях цифрового обучения;
- реализовать воспитательные аспекты педагогической деятельности с использованием электронных ресурсов и др.

Таким образом, творческий подход в подготовке будущего педагога дополнительного образования к применению цифровых технологий позволит осуществить интенсификацию процесса обучения, повысит мотивацию и познавательную активность обучаемых, создаст условия для реализации воспитательных аспектов педагогической деятельности с использованием электронных ресурсов.

Список использованной литературы:

1. Скачкова Н.В. Использование цифровой дидактики в профессиональном образовании // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2022, Вып. 5(223). С. 28-37.
2. Педагогическая концепция в профессиональном образовании и обучения / В.И. Блинов, П.Н. Биленко, М.В. Дулинов, А.М. Кандаков, И.С. Сергеев; под науч. ред. В.И. Блинова. М.: Изд-во РАНХиГС, 2020. 98 с.
3. Современные образовательные технологии в рамках реализации федерального проекта "Цифровая образовательная среда": учебно-методическое пособие / авт. сост. Н.Ю. Блохина, Н.А. Кобелева. Киров: ИРО Кировской области, 2020. 70 с.
4. Инновационные технологии обучения в школе: какие технологии будущего применяются в учебе уже сегодня
<https://externat.foxford.ru/polezno-znat/tekhnologii-budushchego-v-uchyobe>

УДК 37.0

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-137-141

Сангова З.М.

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Сангова З.М.

Таласский государственный университет, магистрант

Z.M. Sangova

Talas State University, Master's student

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНИН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ HISTORY OF EDUCATIONAL SCIENCE DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө. Макалалы Кыргызстандагы педагогика илиминин өнүгүү тарыхына арналган. Кыргызстанда элге билим берүүнүн тарыхы боюнча таланттуу педагог Б.К.Кулдашевдин “1917-1930-жылдардагы кыргыз совет мектептеринин тарыхы” эмгеги

биринчи илимий эмгек болгон. Кийинки изилдөөлөргө республиканын бир катар белгилүү илимпоздору А. Э. Измайловдун “Кыргызстандагы советтик мектептердин 40 жылдык тарыхы боюнча очерктерин (1917–1957)”, М. Р. Балтабаевдин “Кыргызстанда жалпыга милдеттүү орто билимди ишке ашыруу проблемаларына” арналган эмгектерин, М. Р. Рахимованын “Кыргызстанда мектепке чейинки билим берүү педагогикасынын өнүгүү маселелери”, И.С.Болжурованын “Өткөөл мезгилдеги Кыргыз Республикасындагы билим берүүнүн өнүгүү тарыхы (1990-2005-жж.)” эмгектерин киргизүүгө болот. Окутуунун жана тарбиялоонун теориясына арналган изилдөөлөр И.Б.Бекбоевдин, Э.М.Мамбетакуновдун эмгектеринде, элдик таалим-тарбияга багытталган изилдөөлөр А.Алимбеков ж.б.окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

Аннотация. Статья посвящена истории развития педагогической науки в Кыргызстане. «История кыргызских советских школ 1917-1930 гг.» - первая научная работа талантливого педагога Б.К.Кулдашева по истории народного образования Кыргызстана. Ряд известных ученых республики А. Э. Измайлова «Очерки 40-летней истории советских школ Киргизии (1917-1957)», М. Р. Балтабаева, посвященные «Проблемам внедрения обязательного среднего образования в Кыргызстане», М. Р. Рахимовой «Вопросы развития педагогики дошкольного образования в Кыргызстане» и И. С. Болжуровой «История развития образования в переходный период Кыргызской Республики (1990-2005 гг.)». Исследования, посвященные теории обучения и воспитания, нашли отражение в работах И. Б. Бекбоева, Э. М. Мамбетакунова, а исследования, ориентированные на народное образование, - в работах А. Алимбекова и других ученых.

Abstract. The article is devoted to the history of the development of pedagogical science in Kyrgyzstan. "The History of Kyrgyz Soviet Schools 1917-1930" is the first scientific work of the talented teacher B.K. Kuldashev on the history of public education in Kyrgyzstan. A number of famous scientists of the republic A. E. Izmailov "Essays on the 40-year history of Soviet schools in Kyrgyzstan (1917-1957)," M. R. Baltabaev, dedicated to "Problems of introducing compulsory secondary education in Kyrgyzstan," M. R. Rakhimova "Issues of the development of pedagogy of preschool education in Kyrgyzstan" and I. S. Bolzhurova "History of the development of education in the transitional period of the Kyrgyz Republic (1990-2005)." Studies devoted to the theory of education and education were reflected in the works of I. B. Bekboev, E. M. Mambetakunov, and studies focused on public education in the works of A. Alimbekov and other scientists.

Негизги сөздөр: педагогика илими жана анын өнүгүү тарыхы, илимий изилдөөлөр, окутуу жана тарбиялоо процесси, билим берүүнүн максаттары жана натыйжалары.

Ключевые слова: педагогическая наука и история ее развития, научные исследования, учебно-воспитательный процесс, цели и результаты образования.

Keywords: pedagogical science and the history of its development, scientific research, educational process, goals and results of education.

Билим берүү дүйнөдөгү коомдук өнүгүүнүн орчундуу багыттарынын жана маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп эсептелет. Билим берүүнүн максаттары жана анын натыйжалуулугу педагогикалык илимдин өнүгүүсүнө көз каранды. Педагогикалык илимдин жаралуу тарыхы да билим берүү иш аракетинин башталган мезгилинен тартып, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн бай тажрыйбасын топтогон. Ал билим берүү жана тарбиялоо процессинде мурдатан калыптанып калган көптөгөн көз караштардын мазмунунун негизинде

улам коомдун өнүгүшүнүн, тактап айтканда билим берүү системасындагы жаңы талаптар, өзгөрүүлөргө багытталып калыптанган.

Педагогикалык илимдин өнүгүүсү коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу. Андыктан, Кыргыз Республикасынын билим берүү жараянындагы баалуулуктарды, педагогикалык илимдин өнүгүү тарыхын кайрадан карап чыгуу, анын билим берүүнүн өнүгүсүндөгү ролуна маани берүү учурдун талабы.

Кыргызстанда педагогикалык илимдин өнүгүү тарыхына арналган изилдөөлөрдү республиканын бир катар илимпоздору (Д. Айтмамбетов, Б. Кулдашев, А. Э. Измайлов, М. Р. Балтабаев, М. Р. Рахимова, А. Э. Имаева, Н. И. Асипова ж. б.) жүргүзүшкөн. Алардын ичинен А. Э. Измайловдун “Кыргызстандагы советтик мектептердин 40 жылдык тарыхы боюнча очерктерин (1917–1957)”, М. Р. Балтабаевдин “Кыргызстанда жалпыга милдеттүү орто билимди ишке ашыруу проблемаларына” арналган эмгектерин, М. Р. Рахимованын “Кыргызстанда мектепке чейинки билим берүү педагогикасынын өнүгүү маселелери”, И.С.Болжурованын “Өткөөл мезгилдеги Кыргыз Республикасындагы билим берүүнүн өнүгүү тарыхы (1990-2005-жж.)” эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот [1].

Педагогика илиминин биздин республикада расмий түрдө өнүгүүсү 1951-жылдын 25-ноябрь айында Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомунун негизинде түзүлгөн Кыргызстан педагогикалык илим-изилдөө институтунун уюштурулушунан башталган. Учурда бул институт Кыргыз билим берүү Академиясы деген аталышта Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын жана Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын окумуштуу-педагогдору менен, республиканын демилгелүү чыгармачыл мугалимдери менен тыгыз кызматташтыкта илим-изилдөө иштерин жүргүзүп келет.

Таланттуу педагог Б.К. Кулдашевдин жетекчилигинде уюшулган бул институтта биринчи жолу анын “1917-1930-жылдардагы кыргыз совет мектептеринин тарыхы” эмгеги жарык көрүп, ал Кыргызстандагы элге билим берүүнүн тарыхы боюнча биринчи илимий эмгек болгон. Учурда бул институт Кыргыз билим берүү Академиясы деген аталышта Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын жана Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын окумуштуу-педагогдору менен, республиканын демилгелүү чыгармачыл мугалимдери менен тыгыз кызматташтыкта илим-изилдөө иштерин жүргүзүп келет[1].

Кыргыз педагогика илим изилдөө институтун түзүүдө жана илимий иштерин уюштурууда анын биринчи директору, таланттуу педагог Б. К. Кулдашевдин (1916–1950) эмгеги зор. Б. К. Кулдашевдин изилдөөсү болгон “1917–30-жылдардагы кыргыз совет мектептеринин тарыхы” (Алма-Ата, 1950) Кыргызстандагы элге билим берүүнүн тарыхы боюнча биринчи илимий эмгек болгон.

Республикада педагогика илимдеринин көрүнүктүү ишмери, педагогика илимдеринин доктору, профессор А. Я. Ареттин (1907–1974) негизги эмгектери өзүн өзү тарбиялоо проблемасына арналган, өзүн- өзү тарбиялоо идеялары республикада эле эмес, анын чегинен сырткары-Бүткүл союздук масштабдагы педагогикалык изилдөө мекемелеринде, ошондой эле жалпы билим берүүчү мектептердин жана жогорку окуу жайларынын практикасында да түздөн түз колдонулууда.

Кыргыз мектептеринде орус тилин окутуунун методун өнүктүрүүгө республикадагы даярдоо класстарын алгачкы уюштуруучулардын бири В. П. Петров (1910–1974) чоң салым кошкон. Ага лингвометодика тармагында 70тен ашык эмгек таандык. В. П. Петров –

лингводидактика боюнча окуу китебинин, программалардын, методикалык колдонмолорунун, илимий-теориялык эмгектердин автору. “Кыргыз мектептеринде орус орфографиясын адепки окутуу ыкмалары” (1962) жана “Сүйлөөгө жана жазууга алгачкы окутуу” (1966) деген монографияларында В. П. Петров илимпоз-методисттердин алгачкыларынан болуп терең байланышкан кубулуш катары орус тилин окутуунун, сүйлөөнүн жана сабаттуулуктун лингвистикалык, дидактикалык, психологиялык негиздерин иштеп чыгууга аракеттенген. Белгилүү педагог П. С. Дадабаева (1930–1976) окуучуларды тарбиялоо маселелери боюнча бир катар илимий эмгектердин автору. Анын бүткүл педагогикалык ишмердиги Кыргыз педагогика илим-изилдөө институту жана Кыргыз мамлекеттик университетинин кафедрасы менен байланышкан. Республикада анын окуучуларга эмгектик тарбия берүү боюнча илимий эмгектери белгилүү[4].

Белгилүү педагог А. Э. Измайловдун төмөнкү эмгектери “Кыргызстанда 40 жылдагы советтик мектептердин тарыхы боюнча очерктер (1918–1957)”, “Туташ сабатсыздыктан агартуунун туу чокусуна карай”, “Орто Азия менен Казакстан элдеринин педагогикалык көз караштары” педагогиканын тарыхын изилдөөгө арналган.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор М. Р. Балтабаевдин Кыргызстанда педагогика илиминин таралуусунда өз орду бар. Анын “Развитие всеобщего среднего образования в Киргизской ССР”, “Кыргызстандагы элге билим берүү иши 60 жылда” ж. б. эмгектеринде улуттук билим берүүнүн тарыхына арналган.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор М. Р. Рахимованын “Кыргыз Республикасында мектепке чейинки тарбия берүү системасын өнүктүрүү 1917–1992-жылда”, “Педагогика тарыхынын очерктери”, “Педагогикалык сунуштар”, бала бакчалар үчүн жазылган окуу китептери, хрестоматиялар ж. б. эмгектери белгилүү.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, эл аралык педагогика жана социалдык илимдер Академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор И. Б. Бекбоевдин илимий ишмердиги негизинен билим берүүнү башкаруунун аспектинде, педагогиканын жалпы проблемаларына, окутуунун методикасын изилдөөгө, илимий жана илимий-педагогикалык кадрларды даярдоого багытталган. Ал билим берүү тармагына көрүнүктүү салым кошкон, математиканы окутуу методикасынын проблемаларын изилдөөчүлөрүнүн илимий-мектебинин негиздөөчүсү. Бекбоев 150дөн ашык илимий жана илимий-методикалык эмгектин (анын ичинде: 9 монография, 20 окуу китептеринин жана окуу колдонмолорунун) автору. Алардын негизгилери: “Программаланган окутуунун принциптерин математика сабагында колдонуу” (1970), “Физика-математика адистерин эмес үчүн жогорку математиканын жалпы курсу” (1984, 2000), “Задачи с практическим содержанием как средство раскрытия содержательно-прикладного значения школьного курса математики” (1967), “Ориентация на личность” (2000), “Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери” (2003) ж. б. Бекбоев өзүнүн шакирттери менен Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу орто мектептин I–XI класстары үчүн математика боюнча стабилдүү окуу китептеринин толук циклин түзүп чыгарды[2].

Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын анык мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор Л. А. Шейман кыргыз мектептеринде орус адабиятын окутуунун методикасынын калыптанышына чоң эмгек сиңирген. Л. А. Шейман

кыргыз мектептери үчүн окуу китептерин, методикалык адабияттарды жазган. Окумуштуунун жетекчилиги менен орус тили жана адабиятын окутуунун концепциясы, “Русский язык и литература в школах Кыргызстана” деп аталган илимий-методикалык журнал түзүлгөн. Л. А. Шейман илимий кадрларды даярдоого көп көңүл бурат.

Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын анык мүчөсү педагогика илимдеринин доктору, профессор Э. Мамбетакуновдун окутуу процессинде окуучулардын жана студенттердин илимий түшүнүктөрүн калыптандыруу, табигый илимдерди байланыштырып окутуу маселелерине арналган эмгектерин окуучулар, студенттер жана мугалимдер кеңири пайдаланууда.

Мектеп окуучуларын тарбиялоо жана билим берүүнү өнүктүрүүнүн маселелери педагогика илимдеринин доктору, профессор Ж. А. Аманалиевдин “Пути развития и перестройки образования Кыргызстана”, “Общеобразовательные школы Кыргызстана на современном этапе” деген эмгектеринде изилденген.

Өсүп келе жаткан муундарга дене тарбиясы сабагын берүү маселелери педагогика илимдеринин доктору, профессор Х. Ф. Анаркуловдун “Совершенствование физического воспитания учащихся общеобразовательных школ” ж. б. эмгектеринде каралган.

Кыргыз этнопедагогикасынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча Ж.Койчуманов, Н.Имаева, Т. Ормонов, Б. Апышев, К.Кыдыралиев, Ж.Саипбаев, З.Кусеинова, Б.Тойбаев сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн[6].

Кыргыз этнопедагогикасы 1980-1990-жылдары А.Калдыбаева, Т.В.Панкова, У.Эгембердиев, А.Исаева, А.Аттокурова, А.Алимбеков, Р.Курманкожоева ж.б. окумуштуулардын диссертациялык изилдөөлөрү менен толукталган.

Азыркы учурда жогорку окуу жайларында педагогика илиминин докторлору Калдыбаева А.Т., Мамытов А.М., Дюшеева Н.К., Асипова Н.А. Акиева Г.С., Алимбеков А., Джанузаков К.Ч., Зулуев Б.Б., Наркозиев А.К., Панкова Т.В., Ажибаева А.Ж., Сартбекова Н. ж.б. үзүрлүү эмгектенишүүдө.

Колдонулган адабияттар:

1. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР.-М.: Педагогика, 1983.
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери./Бекбоев И.Б.-Бишкек. Бийиктик. -2011ж. -269-б.
3. Измайлов А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока.-М. Педагогика, 1973
4. Каракеев, К.К. Наука и культура Кыргызстана 20-30-х годов [Текст] / К.К. Каракеев // Кыргызстан тарыхынын маселелери. –2006. –№ 1. –127-б.
5. Карыпкулов, А.К. Народное образование в развитом социалистическом обществе [Текст] / А.К. Карыпкулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
6. Рахимова, М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова, А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: 2002

УДК 316.77

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-142-148

Тесленко Александр Николаевич

А.Мырзахметова атындагы Кокшетау университети., педагогика илимдеринин доктору (РК), социология илимдеринин доктору (РФ), социалдык-педагогикалык дисциплиналар кафедрасынын профессору, Жашы жете электердин ишин изилдөө борборунун директору.

<https://orcid.org/0000-0003-1398-1832>

Тесленко Александр Николаевич

Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова, доктор педагогических наук (РК), доктор социологических наук (РФ), профессор кафедры социально-педагогических дисциплин, директор ОФ «Центр ювенологических исследований».

<https://orcid.org/0000-0003-1398-1832>

Teslenko Alexander Nikolaevich

Kokshetau University named after. A. Myrzakhmetova, Doctor of Pedagogical Sciences (RK), Doctor of Sociological Sciences (RF), Professor of the Department of Social and Pedagogical Disciplines, Director of the Center for Juvenile Research.

<https://orcid.org/0000-0003-1398-1832>

**ЦИФРАЛАШТЫРУУ DAГЫНДА БАЛДАРДЫ ЖАНА ЖАШТАРДЫ
СОЦИАЛИЗАЦИЯЛАШТЫРУУНУН КАРМАШЫЛЫГЫ ЖАНА ТОКУКТУУЛАРЫ
ПРОТИВОРЕЧИЯ И РИСКИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ В ЭПОХУ
ЦИФРОВИЗАЦИИ
SOCIALIZATION CONTRADICTIONS AND RISKS OF CHILDREN
AND YOUTH IN THE AGE OF DIGITALIZATION**

Кыскача мүнөздөмө. Макала жаштарга жана жаштарга санариптештирүүнүн таасири, мүмкүнчүлүктөрү жана коркунучтары проблемасына арналган. Жаш муундарды социалдаштыруунун актуалдуу проблемалары каралып, анын айланасына бардык бийлик структураларынын жана жарандык коомдун институттарынын күчү топтолушу керек. КЗ муунунун жаштардын аң-сезиминин өзгөчөлүгүнө сапаттык талдоо берилип, анын кыйкырык-каршылыктары, көп багыттуу тенденциялары ачылат. Интернет жана социалдык тармактар жаштардын жашоо дүйнөсүн агрессивдүү түрдө реформалоодо. Автор массалык маалымат каражаттарында жаш акыл-эс үчүн маалыматтык-психологиялык күрөшкө өзгөчө көңүл буруп, анын негизги каражаттары менен жаштарга карата багыттарын баса белгилеген.

Аннотация. Статья посвящена проблеме влияния, возможностей и угроз дигитализации на молодежь и молодежную работу. Рассматриваются актуальные проблемы социализации молодого поколения, вокруг которых должны быть сфокусированы усилия всех структур власти и институтов гражданского общества. Дается качественный анализ специфики молодежного сознания поколения КЗ, выявляются его кричащие противоречия, разнонаправленные тенденции. Интернет и социальные сети достаточно агрессивно переформатируют жизненный мир молодежи. Особое внимание автор уделяет информационно-психологической борьбе за молодые умы в медиа, выделены ее основные средства и направления в отношении молодежи.

Annotation: The article is devoted to the problem of the influence, opportunities and threats of digitalization on youth and youth work. The topical problems of the socialization of the younger generation are considered, around which the efforts of all power structures and institutions of civil society should be focused. A qualitative analysis of the specifics of the KZ generation youth consciousness is given, its screaming contradictions and multidirectional tendencies are revealed. The Internet and social networks are rather aggressively reformatting the life world of young people. The author pays special attention to the information and psychological struggle for young minds in the media, its main means and directions in relation to young people are highlighted.

Негизги сөздөр: жаштардын социализациясы, жаштар иши, жаштар саясаты, муун KZ, киберсоциализация, санариптештирүү, маалымат көбүгү, маалыматтык-психологиялык согуш.

Ключевые слова: социализация молодежи, молодежная работа, молодежная политика, поколения KZ, киберсоциализация, дигитализация, информационный пузырь, информационно-психологической война.

Keywords: youth socialization, youth work, youth policy, generation KZ, cybersocialization, digitization, filter bubble, info psychological warfare.

В условиях модернизации общественного сознания было создано немало иллюзорных мифов о молодежи, с одной стороны идеализирующих, а с другой – негативно оценивающих жизнь и поведение подрастающих поколений в целом. Завтрашний день любого общества во многом определяется *не только* тем, какое образование получит молодое поколение сегодня, а *на сколько* успешно оно интегрирует в систему общественных отношений [1]. Социализация и взросление сегодняшних детей совпадает по времени с процессом модернизации всех сторон общественной жизни. В этих условиях формируется государственная молодежная политика Республики Казахстан.

Проводимая с первых лет независимости государственная молодежная политика сыграла достаточно позитивную роль в смягчении социальной адаптации молодежи на жизненном старте, создав необходимые условия для успешной социализации молодого поколения. Однако в процессе социализации молодые казахстанцы сталкиваются с рядом актуальных угроз и рисков, вокруг которых должны быть сфокусированы усилия всех структур власти и институтов гражданского общества. Актуальные проблемы социализации молодежи связаны с рядом объективных и субъективных проблем.

1. *Давление глобализации на систему традиционных ценностей.* Глобализация как открытый, нелинейный и многоаспектный процесс вскрыл фундаментальный конфликт на ценностно-смысловой основе. За маской т.н. общечеловеческих ценностей скрывается ценностная переориентация, дефицит духовные скреп, распространение вседозволенности, снижение самоконтроля и моральных принципов. Границы национальных государств постсоветского пространства оказались открыты перед культурой массового потребления. Приоритет физиологических и материальных потребностей выводится на приоритетные позиции, что ввиду их простоты и доступности получает широкое распространение и выражается в низкопробных духовных потребностях. В этих условиях национальные государства заинтересованы предложить молодому поколению убедительную систему ценностей, позволяющую сохранить преемственность в развитии общества в условиях открытого мира.

2. *Недоминантный статус ценностей труда.* Под влиянием глобализации трансформируется ценностно-смысловая сущность труда: происходит рост прагматических, утилитарных ценностей, экономической рациональности, ориентация на материальное благополучие. Снижение общественной значимости труда ярко демонстрируют социологические данные. Работа для молодежи должна быть: во-первых, высокооплачиваемой, во-вторых, интересной, в-третьих, с достойными условиями труда [2]. При этом зачастую жизненный успех, достижение высокого социального статуса не связываются напрямую с собственными способностями трудиться, последовательно добиваться поставленных целей.

3. *Патернализм и социальный инфантилизм.* Мировая практика показывает, что экономический рост сопровождается увеличением социальных ожиданий в обществе, способствует распространению патерналистских настроений в отношении государства и формированию поколения инфантильных граждан. Подобные явления наблюдаются и в Казахстане. Социологические исследования свидетельствуют: сегодня 58 % молодежи Казахстана полностью рассчитывает на помощь со стороны государства в решении собственных проблем, 92,5 % юношей и девушек ожидают прямого содействия и протекции в трудоустройстве [3].

4. *Культ потребления.* Одним из проявлений мировоззренческого кризиса молодежи является культ потребления, ставшего частью кризиса общества всеобщего потребления. Потребительские практики приобрели характерные черты и особенности современного стиля жизни молодежи, которой сосредоточен в первую очередь на развлечении и поддержании социального контакта. Причем, если прежние поколения общались со сверстниками во дворе, на районе, в парке, то поколение, сформировавшееся за годы независимости в Казахстане (я называю его «поколения KZ»), чаще встречаются с друзьями в кафе, барах, торговых центрах или в интернете.

5. *Виртуализация потребления.* Информатизация коммуникативного пространства молодежи представляет собой принципиально новый механизм социализации личности. Автор теории киберсоциализации В.А. Плешаков под понятием «*киберсоциализация*» понимает процесс качественных личностных и потребностно-мотивационных изменений индивидуума под влиянием использования виртуальных средств и современных коммуникационных технологий существующей культуры, ее усвоения и воспроизведения. Результатом киберсоциализации, по мнению автора, является создание «*кибер-альтер-эго*», которое представляет собой создание виртуального образа себя, актуального для современной жизнедеятельности не только в виртуальном, но и в реальном пространстве [4].

Безусловно, процесс интернет-социализации выступает не только современным механизмом и транслятором институциональных норм, правил, практик современного социума и культуры, но и расширяет границы, сближая субъектов с противоположными паттернами и образцами мышления, расширяя границы привычной социально-культурной ситуации и углубляя коммуникативные компетенции. Однако, у такой позитивной формы киберсоциализации может быть и альтернативная форма, выражающаяся в формировании виртуальной аддикции, предполагающей возможную подмену реального мира виртуальным. Другой значимой опасностью является возможное «размывание культурной идентичности» [5]. Тем самым меняются сами принципы потребления культурных ценностей, особенно в молодежной среде.

Молодые люди все больше и чаще удовлетворяют свои актуальные потребности с помощью интернета. Они быстрее и интенсивнее, чем старшие поколения, используют ИТ-технологии в повседневной деятельности: получают новые знания, покупают товары, обмениваются информацией и опытом. И со временем явления дигитализации жизни последующих поколений будут только углубляться.

Формы и механизмы дигитализации жизни, которые используют молодежь можно структурировать в ряд функций:

- социализирующая, предполагающая расширение коммуникативного пространства через освоение компьютерных технологий и социальных сетей интернета;
- воспроизводящая, которая предполагает освоение социального и культурного опыта поколений, его переосмысление, отбор и преобразование в обновленное устройство социума и культуры;
- транслирующая, которая обеспечивает передачу социального опыта и освоенной информации/знаний следующему поколению;
- инновационная, подразумевающая внесение новшеств во все сферы общественной жизни.

В условиях информатизации всех сторон общественной жизни изменились межпоколенные отношения: жизненный опыт и ценности старшего поколения противостоят «молодежной компетенции» в сфере ИТ-технологии, социальной мобильности и инновационного поведения. В условиях «общества победивших коммуникаций» (Дж. Виттимо) средства массовой коммуникации (далее: СМК) стали выполнять функцию главного социализатора молодого поколения, меняя информационную среду общества. Интернет-коммуникация, особенно в её анонимной форме, стирает привычные рамки межличностного общения.

Интернет-общение игнорирует возрастные и гендерные рамки коммуникации, социальный и профессиональный статус коммуникантов, моральные нормы и ценностные установки личности, что приводит к дегуманизации интернет-коммуникации. Как следствие, рост в молодежной среде не почтительное отношение к старшим и пожилым людям (значительное нарушение культурной традиции и базовой социальной нормы), отрицание профессиональных знаний и опыта (отсутствие авторитета учителя, наставника, закреплённого в современном массовом сознании) и т.п.

Если старшее поколение СМК, например, телевидение, приучило пользователей критически осмысливать, оценивать и проверять любую информацию через другие каналы, то молодежь просто не доверяет любой информации, идущей от взрослых, стремящихся передавать социальный и культурный опыт следующему поколению. При этом отсутствие культурных идеалов и идеологических ориентиров создает предпосылки для манипулирования массовым молодежным сознанием.

В сознании поколения КЗ выявляются кричащие противоречия, разнонаправленные тенденции. В частности, разрыв между формирующимся планетарным сознанием, которое возникает под влиянием коммуникационных систем, и десакрализацией сознания подрастающих поколений. Крушение идеалов, «промывание мозгов», в первую очередь электронными СМИ, атрофируют боль, подавляют волю к сопротивлению, ужасы и страдания уходят на периферию сознания, загоняются в глубины и индивидуального и «коллективного бессознательного». Примечательно, что правовая статистика показывает

рост преступности, немотивированной жестокости, экстремистского поведения в молодежной среде [5].

Молодежное сознание опирается на специфические психологические особенного поколения «зуммеров», главный из которых является «клиповое мышление». Клип – это часть, которая отсылает к целому, она отсылает к самой себе. Клип избавляет сознание от необходимости обобщать и систематизировать. «При этом сознание фрагментируется, ибо оно попадает в зеркальную комнату, в которой видит только свое отражение» [6].

Российский социолог И.М. Ильинский вполне резонно указывает на другую грань информационной проблемы: «Если скорость и темпы общественного развития возрастают, значит, и человек должен думать с большей скоростью и точностью. Если объемы информации нарастают лавинообразно, то и человек должен расширять границы своего интеллекта» [7, с.23]. Но в реальности наблюдается обратная тенденция – дебилизация: по данным ВЦИОМ каждый пятый молодой россиянин не смог правильно расшифровать аббревиатуру «СССР», только 6% смогли вспомнить, что в его состав входило 15 республик, а 27% респондентов не смогли назвать ни одной из них [8]. Наш экспресс-опрос в одном из казахстанских вузов дал почти аналогичный результат.

Согласно авторов социологической теории поколений (Howe & Strauss, 2000) поколения Z, «рожденное с кнопкой на пальце», теряет навыки аналитического чтения и критической оценки прочитанного (как в прочем и услышанного, и увиденного), все больше отчуждается от традиционных культурных практик. Патрик Бьюкенен, автор получившей всемирное признание книги «Смерть Запада», утверждает: «Насилие, гомосексуализм, грубая брань с экранов телевизоров и в кинофильмах, матерщина в текстах песен – всё это окружало современную молодёжь с колыбелей. Поэтому традиционная культура им попросту непонятна».

Молодежь, обладая специфической психического развития и восприятия социальной действительности, по-своему трансформирует и превращает в субкультурные формы общепринятую систему ценностей и даже государственную идеологию. В этом отношении интернет вносит свой значительный вклад: в мировой паутине можно навязать что угодно как модную тенденцию, мейнстрим, даже то, что противоречит здравому смыслу и человеческой логике.

Погруженный в социальные сети и масс-медиа молодой человек невольно становится рабом своего гаджета, более того каждое его действие как пользователя – лайк, комментарий или репост – формирует персональный контент, т.н. «информационный пузырь» («*filter bubble*»), отфильтрованный специальными алгоритмами нейросети сообразно его интересам, ценностным установкам и образовательному багажу. Следует признать, что современный человек встроен в глобальный медиа-контент, а «современные технологии приводят к нарастанию вертикальной дифференциации уровней культуры (возрастных, потребительских и пр.), которая становится многокластерной системой, так что человек может сам выбирать место своего пребывания в ней. Он как бы локализует свое индивидуальное коммуникационное пространство и благодаря новейшим технологиям может его конструировать, самостоятельно решая, кого он хочет, а кого не хочет туда допускать» [9, с.184].

Таким образом, интернет и социальные сети достаточно агрессивно переформатируют жизненный мир человека, с одной стороны, выдавливая из него ценностные основания и

культурные нормы, а с другой – суженное до ограниченного набора однобокой, некритической онлайн-информации, коммуникативное пространство современного человека, создает условия для массивированной манипуляции индивидуальным сознанием. Как сетевой актер, молодой человек попадает под воздействие сетевых сообществ, исключая любые альтернативные точки зрения, демонстрирующих жесткое догматическое мышление и агрессивное поведение. Затянутый в этот «инфопузырь» он лишается вариативности позиций и суждений, обрекая себя на «определенный стиль интеллектуального поведения», связанный с отказом от критического мышления и рациональной дискуссии [10, с.98]. Возникновение информационных пузырей можно объяснить бессознательным стремлением человека к психологическому комфорту на фоне соразмерного и удобоваримого интернет-контекста. Сознательное самоограничение медиапотребления, сужение собственной картины мира приводит к еще одной кластеризации социума.

На этом фоне активно ведется борьба за умы молодого поколения. Располагая обширным арсеналом средств и мер идеологического и психологического воздействия, манипулирования широкими массами населения, в том числе и молодого поколения, западные медиа-структуры пытаются трансформировать молодежное сознание, прежде всего влияя на историческую память (народа), его цивилизационный код. В последнее время манипуляция вокруг молодежного сознания выражается в форме фальсификаций, злобных вымыслов, «фейковой» информации, являющимися основными средствами информационно-психологической войны, ведущейся в условиях глобальной конкуренции и противостояния цивилизаций (по С.Хантингтону).

Анализ практики информационно-психологической войны Запада против Казахстана и других постсоветских стран позволяет выделить ее основные направления в отношении молодежи:

- перманентная модернизация системы образования в рамках «болонского процесса», разрушающая традиции и основы советской системы образования без сохранения ее положительных наработок, как в педагогической сфере, так и в области духовно-нравственного и гражданско-патриотического воспитания;
- мифологизация и фальсификация истории, направленная на реформатирование сознания и исторической памяти народа, искажение исторических фактов, нивелирование значения советского периода в истории постсоветских стран, военно-политических, социально-культурных и научных побед советского народа;
- меркантилизация межличностного и межпоколенного взаимодействия направленная не на достижение общественных благ, а на индивидуальное получение прибыли;
- виртуализация обыденного образа жизни молодого поколения с тенденциями компьютерной зависимости;
- популяризация культа «свободы сексуальной жизни», направленной на разрушение традиционной семьи и морально-нравственных устоев общества;
- экспансия нетрадиционных религиозных движений (сект) сопровождающееся дискредитацией традиционных религий и массового зомбирования молодежи;
- пропаганда атеизма как альтернативы «догматическому мышлению» старшего поколения;
- культурная интервенция в форме вестернизации образа жизни и мышления;

- дискредитация властных институтов и пренебрежение к патриотическим проявлениям в социуме;

- разложение «креативной» молодежи, следствием которой является распространение низкокачественных поделок, пропагандирующих удовлетворение низменных инстинктов;

- распространение разнообразных форм девиантного и деликвентного поведения, служащих показателем социального неблагополучия в обществе.

Все эти последствия либеральной глобализации и информатизации требуют всестороннего изучения и применения специальных мер противодействия деструктивному западному влиянию, купирования угрозы дестабилизации обстановки в социуме и, прежде всего, в молодёжных социальных группах, выработки программы позитивного культурно-исторического и патриотического просвещения молодых людей. Системе образования, в том числе дополнительного, необходимо сконцентрироваться на формировании культуры кибербезопасности молодого поколения, с одной стороны, с другой – активно противостоять нигилистическим, часто экстремистским, псевдоисторическим представлениям, бессознательно- сознательному заимствованию западного образа жизни и мышления.

Список использованной литературы:

1. Манхейм К. Диагноз нашего времени. –М.: Прогресс. 1994
2. Молодежь в Казахстане: оценка ценностей, ожиданий и стремлений / Д.Шарипова, С.Бейменбетов. – Алматы: Фонд Ф.Эберта, 2021. 98 с.
3. Плешаков В.А. Теория киберсоциализации человека: монография. М.: МПГУ; «Номо Cyberus», 2011. - 400 с
4. Галакгионова Н.А., Кузьмина Т.В. Социализация в контексте виртуализации современного мира: принципы и механизмы личностного преобразования молодежи. // Педагогика и просвещение. 2017. № 4. С.63-69
5. Молодежь Казахстана - 2022. Национальный доклад. Астана: НИЦ «Молодежь». 2022. 384 с.
6. Гиренок Ф. От понятийного сознания к клиповому // Литературная газета. 2014. № 46. С.6-7
7. Ильинский И.М. XX век: кризис понимания. М.: Изд-во Моск. гуманит.-соц. академия. 2022. 220 с.
8. 30 лет без СССР: Экспертная дискуссия в ВЦИОМ. [Электронный ресурс]. URL: <https://wciom.ru/sobytie/ehkspertnaja-diskussija-30-let-bez-sssr>
9. Миронов В.В. Цифровая пещера как возможный вектор развития культуры // Доклады участников Международных Лихачевских научных чтений «Мировое развитие проблемы предсказуемости и управляемости». М, 2019 С.183-186
10. Сорина Г.В. Интеллектуальная деятельность: присвоение, отчуждение, способы хранения // Ценности и смыслы. 2020. №4 (68). С.85-103.

УДК.373.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-149-152

Төрөгелдиева Коңуржан Макешовна, Кумашова Аида Анаркуловна

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, п.и.д., профессор
Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, ага окутуучу

Torogeldieva Konurzhan Makeshovna, Kumashova Aida Anarkulovna

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, д.э.н., профессор,
Таласский государственный университет, кафедра педагогики, старший преподаватель

Torogeldieva Konurzhan Makeshovna, Kumashova Aida Anarkulovna

Kyrgyz State University named after I. Arabaev, Doctor of Economics, Professor,
Talas State University, Department of Pedagogy, Senior Lecturer

**БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЛОГИКАЛЫК
ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING
PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

Кыскача мүнөздөмө. Балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн мааниси бүгүнкү күндө коомдун муктаждыктары менен аныкталат, анда кыйын кырдаалда түшүнүүгө жана чечим кабыл алууга жөндөмдүү адамдар талап кылынат. Макалада башталгыч класстын окуучуларынын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн өзгөчөлүгү каралат. Балдардын өнүгүүсүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, алардын логикалык ой жүгүртүүсүнүн калыптанышына таасир этүүчү жаш өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

Аннотация. Важность развития логического мышления у детей определяется потребностями современного общества, которому требуются люди, способные понимать и принимать решения в сложных ситуациях. В статье рассматриваются особенности развития логического мышления учащихся начальных классов. Показаны характерные особенности развития детей, возрастные особенности, влияющие на формирование у них логического мышления.

Abstract. The importance of developing logical thinking in children is determined by the needs of modern society, which requires people who are able to understand and make decisions in difficult situations. The article discusses the features of the development of logical thinking of primary school students. The characteristic features of the development of children, age-related features that affect the formation of their logical thinking are shown.

Негизги сөздөр: логикалык ой жүгүртүү, психикалык операциялар, башталгыч мектеп, башталгыч мектеп жашы.

Ключевые слова: логическое мышление, мыслительные операции, начальная школа, младший школьный возраст.

Keywords: logical thinking, mental operations, elementary school, primary school age.

Логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү башталгыч мектептин негизги милдеттеринин бири. Окутуунун башталышында логикалык операцияларды жетишсиз өздөштүрүү келечекте кыйынчылыктарды жаратат. Начало формы

Мектеп программасынын дээрлик бардык предметтеринде логикалык ой жүгүртүү зарыл болгон тапшырмалар бар. Психологдор балдар өнүккөн концептуалдык ой жүгүртүүсү, өнүккөн логикалык операциялары менен төрөлбөйт деп айтышат. Максаттуу жана системалуу иштөөдө гана бул психиканын спецификалык өзгөчөлүктөрү калыптанат. «Эгерде окуучулар логикалык ой жүгүртүүгө көнбөсө, анда алар психикалык ишмердүүлүгүндө дайыма кыйынчылыктарга дуушар болушат». Мындай учурда бул ишти мугалим аткарышы керек [1].

Логикалык ой жүгүртүү – бул жөнөкөй логикалык аракеттерди өз алдынча аткаруу жөндөмү: анализ, синтез, салыштыруу, жалпылоо ж.б.

Башталгыч мектепте логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү маселелери боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулар П.Я.Гальперин, А.А. Люблинская, Л.Обухова, А.А.Столяр, Д.Б.Элконин ж.б. М.К.Акимованын сөзү боюнча башталгыч мектеп курагында ой жүгүртүү негизги психикалык процесс болуп саналат, анын өнүгүшү башка психикалык функцияларга таасирин тийгизет [2].

Ой жүгүртүү таанып билүүнүн курамындагы маанилүү компоненттердин бири деп эсептелет. Философия жана психология илимдеринде таанып билүү – сезип таанып билүү жана рационалдык таанып билүү деп бөлүнөт. Сезип таанып билүү сезүү, кабыл алуу жана элестөө формалары аркылуу ишке ашырылат. Рационалдык таанып билүү адамдын сезип таанып билүүсүнөн кийинки деңгээлдеги, абстракттуу ой жүгүртүүгө негизделген таанып билүү. Мында ой жүгүртүү активдүү колдонулат. Мындан жүз жылдай мурун В.И.Ленин таанып билүүнүн маңызы тууралуу: «Жандуу түрдө кабыл алуудан абстракттуу ой жүгүртүүгө, андан практикага, – чындыкты таанып билүүнүн, объективдүү реалдуулукту таанып билүүнүн диалектикалык жолу ушундай» – деген ойду айткан [93, 152-153 бб]. Мында сезип кабыл алуудан кийин ой жүгүртүү процесси ишке ашырылары тууралуу айтылат. Ал эми кабыл алынып, ой жүгүртүү аркылуу чагылдырылган объект кайра практикада колдонууга багытталат. Практикада колдонуу аркылуу объекттин өзгөчөлүктөрү дагы бир сыйра даана такталат. Бул процесс окуучунун окуу материалын өздөштүрүүдө дагы ишке ашырыла тургандыгы белгилүү. Кабыл алынган материалды ой жүгүртүү аркылуу талдоо жүргүзүп, башка түшүнүктөр менен салыштырып, синтездеп жана жалпылаштырып, окуучу окуу материалын жакшы өздөштүрө алат. Ал эми өздөштүргөн түшүнүктү практикада колдонуу менен бул түшүнүктүн касиеттерин толук өздөштүрүп, өзүнүн ой жүгүртүүсүнүн тууралыгын, чындыгын далилдей алат.

Адабияттарда «ой жүгүртүү» түшүнүгү төмөнкүчө чечмеленет: «Ой жүгүртүү – бул объективдүү чындыктын жалпылаштырылып жана кыйыр түрдө чагылдырууну мүнөздөөчү инсандын таанып билүү ишмердүүлүгү» [69, 199-б.]. Ой жүгүртүүнү иштеп аткан интеллект деп дагы айтышат. Демек, ой жүгүртүү – бул ишмердүүлүк. Ар кандай ой жүгүртүү процесси, ички түзүлүшүндө белгилүү бир милдетти чечүүгө карата жасалган аракетти билдирет [16; 27; 39; 91; 110; 141]. Милдет адамды ойлоноуга мажбурлайт. Ой жүгүртүү процессинин баштапкы моменти болуп проблемалык кырдаал эсептелет. Азырынча бул кырдаалдын чечилишинин даяр жолу жок. Адам качан бир нерсени түшүнүүгө муктаж

болгон учурда гана ойлоно баштайт. Ой жүгүртүү процесси проблемалардан, же суроо коюудан, таң калуудан жана карама каршылыктын пайда болушунан башталат [161, 69-6].

Ой жүгүртүүнүн аякташы – бул коюлган милдеттин чечилиши. Ой жүгүртүү салыштыруу, анализ, синтез, абстракциялоо, жалпылоо, конкреттештирүү операциялары аркылуу жүргүзүлөт. Бул операциялар өздөштүрүп жаткан түшүнүктүн негиздүү, объективдүү ички байланыштарын жана катыштарын ачыктап берүүгө багытталган.

Ой жүгүртүүнүн 3 түрү бар: предметтик-эффективдүү, визуалдык-сүрөттүү жана сөздүк-логикалык. Предметтик-эффективдүү ой жүгүртүү эрте жаш курактагы балдарга мүнөздүү. Алар үчүн предмет жөнүндө ой жүгүртүү — аны менен аракеттенүү, аны практикада үйрөнүү.

Визуалдык-сүрөттүү ой жүгүртүү – чагылдырууга жана кабылдоого таянган ой жүгүртүүнүн бир түрү. Бул мектепке чейинки курактагы балдар үчүн жана жарым-жартылай кичинекей мектеп окуучулары үчүн мүнөздүү.

Сөздүк-логикалык ой жүгүртүү – бул акыл операциялары гана эмес, сүйлөө да колдонулган ой жүгүртүү. Кептин өнүгүшү ой жүгүртүүнүн өнүгүшү менен ажырагыс байланышта. Мектептин таасири сөз байлыгын байытуудан көрүнөт.

Ой жүгүртүүнүн негизги логикалык структураларынын калыптанышы жана өнүгүшү 5-11 жашта болот. Ой жүгүртүүнүн стандарттуу эмес иштөөсү канааттануу сезимин пайда кылат. Балада ишти аягына чейин чыгаруу каалоосу пайда болот. Окуучунун ийгиликтүү иши – окуу процессин натыйжалуураак кылган оң эмоциялар [4].

Окуу процессинде сөздүк-логикалык ой жүгүртүү тез өнүгөт. Кенже мектеп окуучусу бара-бара нерселердин, кубулуштардын маанилүү касиеттерине көңүл бура баштайт, жалпылоо жана салыштыруу операцияларына алгачкы кадамдарды жасайт. 1-2-класстын балдары тигил же бул жагынан окшош нерселерди жана кубулуштарды чаташтырып алышат. П.Я.Гальперин башталгыч мектеп жашындагы балдарга ылайыктуу «психикалык аракеттин этаптуу калыптанышы» теориясын сунуш кылган [5]. Биринчи этапта көйгөйдү чечүү үчүн бала сырткы материалдык аракеттерди колдонот, алгач көзгө урунган нерсени баса белгилейт. Экинчи этапта аракет материалдык формада түзүлөт. Бул жерде окуучу тышкы көрсөткүчтөрдүн толук системасын, ал жетекчиликке алуу керек болгон эрежелерди алат. Бул этаптагы иш-аракет автоматташтырылган жана окшоштук принцибине ылайык башка милдеттерге которулат.

Үчүнчү этапта иш-аракет оозеки же жазуу түрүндө жыйынтыкталат. Бала тапшырманы аткаруунун шарттарын жаттап гана тим болбостон, аларды түшүнө баштайт. Бул иш-аракеттерди бала (адегенде үн чыгарып, анан ичинен) айтат.

Төртүнчү этап – ички ишмердүүлүк баскычы. Мында өздөштүрүүсү сырткы сүйлөмсүз ишке ашат.

Кенже мектеп окуучуларында белгилердин категориясын тандоо кандай жүргүзүлөт? Бул жерде мыйзам ченемдүүлүк бар. Мында 1-класстын окуучулары эң көрүнүктүү, көрсөтмөлүү белгилерди баса белгилешет.

2-класстан баштап балдардын көңүлү предметтер менен кубулуштардын ортосундагы байланыштарды жана мамилелерди чагылдырган белгилерге бурулат. 3-4-класстарда окуучулар себеп-натыйжа байланыштарды түзүшөт, тар жана кеңири түшүнүктөрдү белгилешет.

Анализдин өнүгүүсү практикалык-натыйжалуулуктан сезимдикке жана андан ары психикалыкка өтөт. Бул процесс синтезге караганда тезирээк өнүгөт. Синтез жөнөкөйдөн татаалга карай өнүгөт. Ой жүгүртүү иш-аракети салыштыруу аркылуу чагылдырылат. Салыштыруу үчүн негиз болуп байкоо саналат. Кенже мектеп окуучулары алгач предметтерди элестетүүлөрүнө жараша, андан кийин абстракттуу салыштырышат.

Балдардын билим алуусу менен катар логикалык ой жүгүртүү, жыйынтык чыгаруу жана корутундулоо жөндөмдүүлүгү өнүгөт. Эгерде 1-класстын окуучулары менен экинчи класстын окуучулары аналогияны жана реалдуу фактыларды колдонуп, далилдөөчү аргументтерди келтирсе, анда 3-4-класстын окуучулары жүйөлүү далилдерди келтирип, аргументти кеңейте алышат.

Ошондой эле окуу процессинде балдарда илимий түшүнүктөр калыптана баштайт. Аларды өздөштүрүүдө окуучуларда мектептен, андан тышкары жактан да алган тажрыйба болуш керек. Илимий түшүнүк жалпылоодон конкреттүүлүккө өтөт.

Ошентип, башталгыч мектеп жашында бала логикалык операцияларды колдоно баштайт. Жыйынтыктап айтканда, ал көбүрөөк аныкталган өзгөчөлүктөргө таянат. Аналитикалык жана синтетикалык иштер тынымсыз өркүндөтүлүп турат. Кенже мектеп окуучулары себеп-натыйжа мамилелерин үйрөнүшөт. Ой-пикир айтуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир баланын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү ар кандай экенин айтуу керек. Мугалим жеке мамилени колдонуу менен логиканы өнүктүрүү процессин куруусу керек. Ийгиликтүү өнүккөн логикалык операциялар-окуучунун жетишүү процессинин ачкычы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. М.: ВЛАДОС, 1999. 576 с.
2. Акимова М.К. Упражнения по развитию мыслительных навыков младших школьников. Обнинск: Выраж, 2008. 213 с.
3. Колягин, Ю.М. Задачи в обучении математике часть II, обучение математике через задачи и обучение решению задач. [Текст] / Ю.М. Колягин – М: Просвещение 1977. – 224 с.
4. Крутецкий В.А. Психология. М.: Просвещение, 1980. 352 с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 480с.
6. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение в поэтапном формировании умственных действий // Исследования мышления в советской психологии. М.: Наука, 2014. С. 259-276.

УДК 378.02:372.8

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-153-157

Умарбекова Анара Анарбаевна, Тажибаева Гүлзаада Дүйшенбековна

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Талас мамлекеттик университети, окутуучу

Умарбекова Анара Анарбаевна, Тажибаева Гүлзаада Дүйшенбековна

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент

Таласский государственный университет, преподаватель

Umarbekova Anara Anarbaevna, Tazhibaeva Gulzaada Duishenbekovna

Talas State University, Candidate of pedagogical sciences, associate professor

Talas State University, teacher

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИН КЕСИПКЕ ДАЯРДООДУГУ
КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ
ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССОВ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ
PROBLEMS OF PROFESSIONAL TRAINING OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS AND
THE WAYS OF THEIR SOLUTION**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада башталгыч класстын мугалимдерин даярдоонун максаттары жана аны ишке ашыруунун жолдору каралды. Алдыдагы максаттардын ишке ашырылышы педагогикалык кадрларды даярдоо системасында билим берүүнүн мазмунун, окутуу процесси жана аны уюштуруунун формаларын, методдорун жаңыча уюштуруу проблемасынын чечилүүсүнө көз каранды. ЖОЖдо келечекте даярдалып жаткан башталгыч класстын мугалимдери адистигинде окулуп жаткан дисциплиналардын ортосундагы байланыш кесиптик –педагогикалык багытта жүргүзүлүшү керек. Башталгыч класстын мугалимдерин кесипке багыттоонун маанилүү жолу мектептин инновациялык иш аракеттерине теориялык жана практикалык жактан даярдап, чыгармачыл жекече стилди өнүктүрүү. Кесипке даярдоодо студенттердин өз алдынча окуу көндүмдөрүн калыптандыруу менен практикага багыттап окутуу иши окутууну модернизациялоону ишке ашырат.

Аннотация. В статье рассмотрены цели подготовки учителей начальных классов и пути их реализации. Реализация поставленных целей зависит от решения проблемы новой организации содержания образования, процесса обучения и форм, методов его организации в системе подготовки педагогических кадров. Связь между дисциплинами, изучаемыми по специальности учителей начальных классов, готовящихся в вузе в будущем, должна осуществляться в профессионально –педагогическом направлении. Важный способ профориентации учителей начальной школы-это теоретическая и практическая подготовка к инновационной деятельности школы и развитие творческого индивидуального стиля. Практико-ориентированная учебная работа с формированием у студентов навыков самостоятельного обучения при подготовке к профессии осуществляет модернизацию обучения.

Abstract. The article discusses the goals of primary school teacher training and ways to implement them. The realization of the set goals depends on solving the problem of a new organization of the content of education, the learning process and the forms and methods of its

organization in the system of teacher training. The connection between the disciplines studied in the specialty of primary school teachers preparing at the university in the future should be carried out in a professional and pedagogical direction. Another important way of career guidance for primary school teachers is theoretical and practical preparation for innovative school activities and the development of creative individual style. Practice-oriented educational work with the formation of students' self-study skills in preparation for the profession carries out the modernization of training.

Негизги сөздөр: инновация, окутуу процессин жаңыча уюштуруунун формалары жана методдору, өз алдынча окуу көндүмдөрүн калыптандыруу, практикага багыттап даярдоо, дифференцияланган жана интеграцияланган окутуу, окутуунун стратегиялары.

Ключевые слова: инновации, новые формы и методы организации учебного процесса, формирование навыков самостоятельного обучения, практико-ориентированная подготовка, дифференцированное и интегрированное обучение, стратегии обучения.

Keywords: innovations, new forms and methods of organizing the educational process, the formation of independent learning skills, practice-oriented training, differentiated and integrated learning, learning strategies.

Киришүү. “Азыркы коомдун кесипкөй, компетенттүү жана атаандаштыкка жөндөмдүү адистерин даярдоо” миссиясы болочоктогу башталгыч класстын мугалимдерин кесипке даярдоонун бир катар максаттарын ишке ашыруу менен шартталат. Алар төмөнкүлөр:

- Тез өзгөрүп жаткан дүйнөдө үзгүлтүксүз компетенттүүлүккө багытталган билим берүүнүн кесиптик маселелерин чечүүгө жөндөмдүү мугалимдерди даярдоо.
- Заманбап, окутуунун инновациялык технологияларын окуу процессинде колдонууда креативдүү ой жүгүртүүнү өнүктүрүү.
- Студенттердин инсандык сапаттарын өнүктүрүүдө нарктуу баалуулуктарды, атуулдук милдеттерди, нравалык жүрүм-турумдун нормаларын үзгүлтүксүз билим берүү аркылуу жана өзүн-өзү тарбиялоонун алкагында өз кесибин өркүндөтүүгө умтулуусун уюштуруу.
- Бүтүрүүчүлөрдү билим берүү, социалдык жана илимий чөйрөдө өзүн-өзү өнүктүрүүгө, келечекте билим берүүнүн траекториясын ишке ашырууга даярдоо.

Алдыдагы максаттардын ишке ашырылышы педагогикалык кадрларды даярдоо системасында билим берүүнүн мазмунун, окутуу процесси жана аны уюштуруунун формаларын, методдорун жаңыча уюштуруу проблемасынын чечилүүсүнө көз каранды. Тилекке каршы, педагогикалык кадрларды даярдоо системасында азыркы учурдагы билим берүүнүн объективдүү тенденциялары эске алынбай келет. Анын негизги себеби, башталгыч класстын мугалимдерин даярдоонун жаңы максаттары, жаңы структурасы менен студенттер менен иш алып баруунун салттуу форма жана методдорунун ортосундагы байланыштын жоктугу. Учурда педагогикалык кадрларды даярдоо үчүн жаңы идея, инновация, изилдөөлөрдү талап кылган технологияларды колдонуу, ал үчүн профессордук-окутуучулар жамаатынын квалификациясын жогорулатуу милдети алдыда турат.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Жогорку билим берүүнү жаңыртуу идеяларынын бири окутуу процессин уюштуруунун жаңы формаларына өтүү болуп саналат. Практикада жогорку билим берүүдөгү окутуу окуу тайпаларында лекция, практикалык сабактарды өтүү, студенттердин өз алдынча иштерин зачет, экзамендерде контролдоо менен чектелип, мамлекеттик экзамендерде студенттердин кесиптик көндүмдөрүнө (компетенттүүлүгүнө) көңүл бурулбастан, эреже катары окуганын жана укканын эстеп

калуусу бааланып, текшерилет. Албетте, мына ушундай жол менен окутуу процессин уюштура берсек, биз заманбап мектепке иштөөгө даяр болгон сапаттуу мугалимдер менен камсыз кыла албайбыз. ЖОЖдо педагогикалык кадрларды даярдоо боюнча жаңыча мамилелерди эске алуу менен башталгыч класстын мугалимдеринин кесиптик деңгээлин жогорулатууга багытталган окутуу процессинде интерактивдүү окутуунун көбүрөөк киргизүү зарыл.

Биздин көз карашыбызда окуу процессинде төмөндөгү методдор жана ыкмалар колдонулушу керек.

- Лекциялык сабактарда “суроо –жооп” методун колдонуп, интерактивдүү проблемалык лекцияларды өткөрүү; лекциядагы талкуулануучу суроолорду алдын-ала студенттер тарабынан даярдалган кыскача презентациялар аркылуу ачып берүү;
- Практикалык сабактарда студенттер менен бирге кесиптик проблемаларды чечүүгө багытталган суроолорду талкуулоо, видео сабактардын фрагменттерин жана педагогикалык кырдаалдарды диспут, дискуссияларда талкуулоо;
- Педагогдун креативдүүлүгүн жана активдүүлүгүн жогорулатуучу кейс методун, ролдук оюндарды, мээге чабуулду колдонуу;
- Башталгыч класстын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруучу семинар-практикум, мастер класс жана тренингдик сабактарды өтүү;
- Интернетти, маалымат булактарын окуу процессинде пайдалануу максатында лекциялык жана практикалык сабактарда электрондук билим берүүчү ресурстарды жана мультимедиялык каражаттарды колдонуу;
- Практикалык сабактарда иммитация жана рефлексиянын элементтерин колдонуу;
- Объективдүүлүктү жана ишенимдүүлүктү камсыз кылган студенттердин жетишкендиктерин баалоонун жана контролдоонун жаңы ыкмаларын колдонуу;

Окутуунун активдүү методдору келечектеги адистерди интенсивдүү таанып билүү иш аракеттерине тартуу менен билимге, кесиптик көндүм адаттарга калыптандырабыз; мотивацияны жогорулатуу шартында өз алдынча чечимдерди кабыл алууга, окутуучу менен студенттин ортосундагы байланыштарды күчөтүү ж.б.

Башталгыч класстын мугалимдерин кесипке даярдоону ишке ашырууда окуу программаларынын мазмуну да негизги проблема болуп саналат. Акыркы жылдары изилдөөлөрдө окуу курстарындагы интегративдүүлүк жана анын мазмунундагы көп аспекттивдүүлүк жөнүндө айтылып келет. ЖОЖдо келечекте даярдалып жаткан башталгыч класстын мугалимдери адистигинде окулуп жаткан дисциплиналардын ортосундагы байланыш кесиптик –педагогикалык багытта жүргүзүлүшү керек. Предметтик дисциплиналарды (кыргыз тили, математика жана табият таануу ж.б.) студент окуп үйрөнүүдө башталгыч мектепте окулуп жаткан предметтердин мазмуну боюнча маалыматка ээ болуп, ал боюнча элестөөлөргө ээ болушу керек. Жалпысынан жождогу окуу процесси кесиптик-педагогикалык багытка байланышып, анын ичинде студенттер үчүн жазылган окуу-методикалык колдонмолордо чагылдырылуусу зарыл.

Башталгыч класстын мугалимдерин кесипке багыттоонун дагы бир маанилүү жолу мектептин инновациялык иш аракеттерине теориялык жана практикалык жактан даярдап, чыгармачыл жекече стилди өнүктүрүү. Буга байланыштуу ЖОЖдун окуу-тарбия иштериндеги студенттердин изилдөөчүлүк жана чыгармачыл иштерин өнүктүрүү негизги орунда турат. Студенттердин илимий-изилдөөчүлүк иштери заманбап мектептеги жаңы

теория менен практиканы көрө билип, андагы маселелерди чечүүнүн стандарттуу эмес жолдорун издеп табуу жана аны ишке ашыруу. Аны ишке ашыруу татаалдыгына жараша этап менен жүргүзүлөт, ал үчүн студенттер курстук жана бүтүрүүчү квалификациялык иштерди аткарууда окуу планындагы дисциплиналарды окуудагы изилдөөчүлүк иштерге жана чыгармачыл проектерди аткаруусу керек. Өзгөчө шарт катары мында студенттердин жекече өзгөчөлүктөрүн жана окуу-тарбия процессиндеги мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу керек. Албетте, мындай башкарууда атайын программаларды иштеп чыгуу, ошондой эле таланттуу студенттерди инсандык-кесиптик өнүгүүсү үчүн жекече программаларды иштеп чыгуу зарыл.

Башталгыч класстардын мугалимдерин кесипке даярдоодогу проблемалардын бири студенттердин өз алдынча окуу көндүмдөрүн калыптандыруу. Бул проблеманы чечүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп аралык жана жыйынтыктоочу текшерүүдөгү студенттердин өз алдынча иштеринин тапшырмалары дисциплинанын окуу-усулдук комплекстеринде жана электрондук ресурстарда берилүүсү.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Башталгыч класстын мугалимдерин кесипке даярдоодо практикага багыттап даярдоо чоң резерв болуп саналат. Практикага багыттап даярдоону уюштуруусуз, заманбап окутууну модернизациялоонун милдетин ишке ашыруу мүмкүн эмес. Студенттерди педагогикалык практикага чыгарууда бир катар проблемалар жаралып келет, ошого карабастан ал проблемаларды ЖОЖ менен мектептин бирдиктүү иш аракетинин негизинде чечүүгө болот. Башталгыч билим берүү адистигин даярдап жаткан кафедралар мектептин окуу-тарбия иштериндеги жүргүзүлүп жаткан жаңылануу процесстери менен алдын –ала таанышып, студенттерди практикага багыттап даярдоосу зарыл. Мисалы: Башталгыч класстын окуучуларынын билим сапатын жогорулатуу максатында USAIDдин буга чейинки «Бирге окуйбуз» (2013-2017) жана «Келгиле окуйбуз!» (2017-2020) долбоорлорунда окуучулардын негизги окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган, ал эми “Окуу керемет”(2020-2024) долбоору окутуунун сапатын жогорулатууга, окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, аларды окуу процессине тартууга жеткиликтүүлүктү колдоого багытталган. Ошону менен катар окуучулардын математикалык функционалдык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча алгылыктуу иштерди жүргүздү.

“Окуу керемет” долбоору сунуштаган беш модулдан турган башталгыч мектептин мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу программасында:

1. Башталгыч класста дифференцияланган окутууну колдонуу
2. Предмет менен тилди интеграциялап окутуу
3. Башталгыч мектепте балдар китебин пайдалануу
4. Башталгыч мектептеги чыгармачыл жазуу
5. Башталгыч мектептеги күн сайын жазуу каралып, анда окутуунун стратегиялары сунушталган.

Башталгыч мектепте дифференциациялык жана интеграциялык окутуу окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүнө жана муктаждыктарына жараша окутуудагы дифференциаланган мамилени киргизүү зарылчылыгынан пайда болгон. Дифференциаланган мамиле –бул жагымдуу жана оптималдуу шарттарды түзүү, алар негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга, жөндөмдүүлүктөрдү

жана кызыкчылыктарды өнүктүрүүгө жана окуучулардын мотивациясын жогорулатууга түрткү берет.

Интеграцияланган окутуу предметтик жана предметтер аралык байланышты бекемдейт, ага ошондой эле башталгыч мектепте окуу, жазуу, математика, тилди жана башка предметтерди өздөштүрүүдө балдар адабиятынын кең палитрасын пайдалануу менен шартталат. Ар бир стратегиянын башталышында окутуу процессинде эмнени дифференциялоо маанилүү экендиги көрсөтүлөт: мазмуну (программасы), окуу процесси (методдор, көнүгүүлөр, тапшырмалар), окуучулардын шыктануусун жогорулатууга түрткү болгон чөйрө жана баалоо форматы. Дифференцияланган окутууну колдонуу үчүн төмөнкү стратегиялар сунуш кылынат: “Бекет” боюнча орун алмашуу (ротация), Окурмандардын пикирлеринин тизмеси, Көп деңгээлдүү ташырмалар, Болжолдоонун ар кандай ыкмалары, Сөздөн сүйлөөгө, Текст түзөм, Адабий ийримдер, Сократтын семинары, РАФТ стратегиясы ж.б.

Учурда башталгыч мектептин тажрыйбасында жайылтылып жаткан долбоордун материалдарын иш берүүчүлөрдүн сунуштары аркылуу жогорку окуу пландарына же окуу дисциплиналарынын мазмунуна киргизип окутуу талабы бар. Анын негизги максаты адистикти даярдап жаткан кафедралар менен мектептин бирдиктүү иш аракеттери аркылуу студенттердин кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу.

Корутунду. Жогоруда айтылгандарга жыйынтык чыгаруу менен башталгыч класстын мугалимдерин кесипке даярдоодо студенттерге окутуунун интерактивдүү формаларын колдонуу, окуу дисциплиналарынын мазмунун мектептеги тажрыйбаларга таянып жаңыртып туруу, студенттердин педагогикалык чеберчилигин жогорулатуу үчүн жекече программаларды иштеп чыгуу, студенттердин өз алдынча иштеринин деңгээлин жогорулатуу, окутуу формасын практикага багыттап колдонуу жана студенттерге башталгыч класстын алдыңкы тажрыйбаларын үйрөтүү зарыл деп белгилейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Глушкова М.Ю., Булатова В. А., Оморова А.А., Юсупова А.Д., Предмет менен тилди интеграциялап окутуу ЮСАИД “Окуу керемет!” долбоору –Б.: 2021.
2. Котова, С. А. Педагогика начального образования: [учеб. для студентов педагог. вузов] : Питер, 2017. - 332 с.
3. Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.П. Панфилова. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 192с.
4. Орозова Р. А., Эсенгулова М.М., Усупова М. К., Фадеева Г.Н., Юсупова А.Д. Башталгыч класста дифференцияланган окутууну колдонуу. ЮСАИД “Окуу керемет!” долбоору –Б.: 2021.
5. Хайрутдинова Р.Р. Современные проблемы профессиональной подготовки учителей начальных классов в вузе и пути их решения -2013г.

УДК 37.03

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-158-163

Умарбекова А.А., Алымбекова М.А.

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Умарбекова А.А., Алымбекова М.А.

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,
Таласский государственный университет, магистрант

Umarbekova A.A., Alymbekova M.A.

Talas State University, Candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Talas State University, Master's student

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРЫН КОЛДОНУУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

USING INNOVATIVE TEACHING METHODS IN PRIMARY SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө. Макалада башталгыч класста билим берүүнүн сапатына таасир берүүчү фактор катары окутуунун инновациялык усулдары тууралуу маселе каралды. “Инновация” термини жана анын билим берүү чөйрөсүнө киргизилиши, жаңылыктарды киргизүүнүн айрым, модулдук жана системалык түрлөрү жөнүндө маалымат берилген. Окуу процессинде окутуунун салттуу жана жаңы методдорун колдонууда “Мугалим-окуучу” мамилелеринин стили бири-биринен айрымаланып, окутуунун максатына жетүү үчүн дидактикалык талаптарга жооп берүүнү талап кылат. Эл аралык уюмдар тарабынан киргизилген долбоорлор негизинен башталгыч билим берүү уюндарына багытталып, окутуунун интерактивдүү жана инновациялык методдорун окуу процессинде колдонууну сунуштаган. Долбоордун программаларындагы инновациялык окутуу методдору башталгыч класстын окуу программасында берилген окуу материалдарынын системалуу, үзгүлтүксүз, жөнөкөйдөн татаалга карата түзүлгөн окутуунун принциптерин эске алуу менен киргизилген. Окуучулардын окуу көндүмдөрүн калыптандыруу, математикалык сабаттуулугун жогорулатуу багытында инновациялык методдор сунушталды. Анда дифференцияланган окутуу, предмет менен тилди интеграциялап окутууга көңүл бурулган.

Аннотация. В статье рассматривался вопрос об инновационных методах обучения как факторе, влияющем на качество образования в начальной школе. Дана информация о термине “Инновация” и его внедрении в образовательную сферу, о некоторых, модульных и системных видах внедрения инноваций. При использовании традиционных и новых методов обучения в учебном процессе стили отношений “учитель-ученик” отличаются друг от друга и требуют соответствия дидактическим требованиям для достижения цели обучения. Проекты, представленные международными организациями, в основном ориентированы на организации начального образования и предлагают использование интерактивных и инновационных методов обучения в учебном процессе. Инновационные методы обучения в программах проекта внедрены с учетом принципов систематического, непрерывного, структурированного обучения от простого к сложному из учебных материалов,

представленных в учебной программе начальной школы. Предложены инновационные методы формирования навыков чтения, повышения математической грамотности учащихся. В нем основное внимание уделяется дифференцированному обучению, интегрированному обучению предмету и языку.

Abstract. The article considered the issue of innovative teaching methods as a factor influencing the quality of education in primary school. Information is given about the term “Innovation” and its implementation in the educational sphere, about some, modular and systemic types of innovation. When using traditional and new teaching methods in the educational process, the styles of teacher-student relationships differ from each other and require compliance with didactic requirements in order to achieve the learning goal. The projects presented by international organizations are mainly focused on primary education organizations and offer the use of interactive and innovative teaching methods in the educational process. Innovative teaching methods in the project programs are implemented taking into account the principles of systematic, continuous, structured learning from simple to complex from the educational materials presented in the primary school curriculum. Innovative methods of forming reading skills, improving the mathematical literacy of students are proposed. It focuses on differentiated learning, integrated subject and language learning.

Негизги сөздөр: инновация, инновациялык методдор, инноватика, “Мугалим-окуучу” мамилелеринин стили, интерактивдүү методдор, дифференцияланган окутуу жана анын технологиялар, предмет менен тилди интеграциялап окутуу.

Ключевые слова: инновации, инновационные методы, инноватика, стиль отношений “учитель-ученик”, интерактивные методы, дифференцированное обучение и его технологии, интегрированное обучение предмету и языку.

Keywords: innovations, innovative methods, innovations, teacher-student relationship style, interactive methods, differentiated learning and its technologies, integrated subject and language learning.

Коомубузда экономикалык жана социалдык мамилелер жаңыланып жаткан мезгилде билим берүү тармагында да сандан сапатка умтулуу, жаңылануу жана натыйжалуу аракеттер байкалууда. Билим берүүнүн сапатына таасир берүүчү факторлор: ишмердиктин бул же тигил чөйрө-сүндөгү руханий маданияттын жана тажрыйбанын мыкты жетишкендиктерин камтыган мазмун; педагог кызматкерлердин жогорку кесиптик чеберчилиги; жаңы педагогикалык технологиялар жана аларга ылайык келүүчү материалдык-техникалык жабдуулар; калктын билим алууга болгон муктаждыгынын толуктугу аркылуу аныкталат.

Жогорудагы аталган факторлор бири-бири менен тыгыз байланышта, бири –бирин толуктап билим берүүнүн сапатын көтөрүүгө багытталат. Алардын ичинен жаңы педагогикалык технологияларды, тактап айтканда окутуунун инновациялык усулдарын окуу процессинде колдонуу актуалдуу.

XX кылымдын башында эле илимде жаңы бир аймак түзүлүп, анда илимдеги материалдык өндүрүштүн сферасындагы инновациялардын законченемдүүлүктөрү изилдене баштаган. Ал эми педагогикада инновациялык процесстер 50-жылдардын аяк ченинде Батыштагы чет өлкөлөр менен Россияда окумуштуу-педагогдор тарабынан изилденсе, биздин өлкөдө 90-жылдарда изилдөөгө алынган.

«Иновация» деген термин (латынча *inovatis*) –«жаңылык», «жаңылануу», «өзгөрүү» ал эми «инноватика» - бул инновациялык иштин усулун же аны уюштурууну камтыган билимдер чөйрөсү же инновациялык процесстер жөнүндөгү илим, «жаңыга киришүү», «жаңылык киргизүү» дегенди түшүндүрөт [1]. Жалпысынан алганда инновациялык процесс –бул жаңылыктардын жаралышы, иштелип чыгышы, өздөштүрүлүшү, колдонуп жайылтылышы боюнча комплекстүү ишмердүүлүк.

Иновациялык окутууда жаңылыктар окутуунун мазмунуна, окутуунун методдору менен формаларына киргизилет. Окутуу процессинде инновациялык окутууну анын көлөмүнө жараша бөлүштүрүп, айрым жаңылыкты, модулдук жаңылык же системалык жаңылыкты киргизгендигин аныктоого болот. Мисалы, эгерде башталгыч класстын окуу программасына буга чейин окутулбаган жаңы предмет киргизиле турган болсо, анда бул айрым жаңылык киргизүү болуп саналат. Эгерде бардык класстар же параллель класстар үчүн кандайдыр бир предметти модификацияланган жаңы программалардын блогу менен иштетсе, анда ал модулдук жаңылыкты киргизүү болот. Эгерде, жаңылыкты мектептин бүтүндөй системасын кайра куруу үчүн киргизе турган болсок, анда ал системалык жаңылык киргизүү болот.

Азыркы күндө башталгыч мектепте окутуунун салттуу жана инновациялык стратегиялары колдонулуп жатат. Бул стратегияларда “Мугалим- окуучу” мамилелеринин стили бири-биринен айрымаланып, окутуунун максатына жетүү үчүн дидактикалык талаптарга жооп берүүнү талап кылат.

Окутуунун методдорунда салттуу сабак менен инновациялык сабакты “Мугалим-окуучу” мамилелеринин стили боюнча аныктай турган болсок, салттуу сабактарда сабактын максаты жана милдеттери, окуу материалынын мазмуну окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрү ар кандай болушуна карабастан окутуунун көнүмүш болгон методдорунун жана формаларынын белгилүү стереотиби пайдаланылат. Мында окутуунун репродуктивдүү методу “уктуң, көрдүң, эстеп калдың, кайталап айтып бересиң” деген схемада колдонулат. Ал эми инновациялык сабакта мугалим менен окуучунун өз ара биргелешип аракеттенүүлөрү ар түрдүү формада окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен дифференциалдуу мамиле жасоо менен жүргүзүлөт. Окутуу иш аракети “ өздөштүрдү, сезимдүү аңдап билди, билимдерди пайдаланганга үйрөндү, чыгармачылыкты көрсөттү” деген схемада ишке ашырылат. Демек, ар түрдүү инновациялык иш – бул процесстин ар бир бөлүгүн же багытын жаңылоого, өркүндөтүүгө, өнүктүрүүгө багытталган чыгармачылык ишмердүүлүк. Чыгармачыл ишмердүүлүктө окуучунун ишке болгон жөндөмдүүлүгү, билгичтиги, иштин көзүн таба билүүсү, уюштуруу жөндөмдүүлүгү, өз алдынча иштей билүү көндүмдөрү калыптанат.

Кыргызстанда интерактивдүү окутуу тууралуу алгачкы изилдөөлөр 90-жылдарда башталып, анын негизинде “Сорос –Кыргызстан”, “ПИКС», «АКСЕЛЬС», «ЮСАИД» эл аралык уюмдар тарабынан киргизилген долбоорлордун алкагында семинар тренингдер уюштурулуп, мектеп практикасына киргизиле баштаган. Бул долбоорлордо өзгөчө башталгыч класстын окуучуларынын окуу көндүмдөрүн калыптандыруу, математикалык функционалдык сабаттуулугун жогорулатуу багытындагы иш аракеттерде окутуунун инновациялык жана интерактивдүү методдорун колдонууга маани берилген.

Акыркы жылдары ЮСАИДдин “Бирге окуйбуз” (2013-2017) жана “Келгиле окуйбуз!” (2017-2020), “Окуу керемет!” (2020-2024) долбоорлорунда башталгыч класстын

окуучуларынын негизги (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик жана өзүн-өзү башкаруу жана көйгөйдү чечүү) жана предметтик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу милдети ишке ашырылган. Долбоордун программаларындагы инновациялык окутуу методдору башталгыч класстын окуу программасында берилген окуу материалдарынын системалуу, үзгүлтүксүз, жөнөкөйдөн татаалга карата түзүлгөн окутуунун принциптерин эске алуу менен киргизилген. Алардын айрымдарына токтолуу менен, окутуунун стратегиялары мугалим тарабынан кандайча колдонула тургандыгын сунуштайбыз.

Башталгыч класста мугалим окуучулардын шар окуу көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн анын компоненттерине туура окууга, окуу ылдамдыгын жогорулатууга, көркөм окууга, тыныш белгилерге көңүл коюп окууга үйрөтүүдө ар түрдүү көнүгүүлөрдү колдонот. Мисалы: “Жаңырык”, “Тоскоолдуктар” менен окуу, “Шульте таблицасы”, “Сөз пирамидасы”, “Слалом” ж.б. Окуучулар “Жаңырык” менен окуу көнүгүүсү аркылуу туура жана көркөм окууга, “Тоскоолдуктар” менен окууда жылдызча, торчо, сызыкча сыяктуу тоскоолдуктар менен сөздөрдүн, муундардын, сүйлөмдөрдүн бир бөлүгү жабылган текстерди окуу аркылуу окуунун автоматизмине жетишет. Ал эми “Шульте таблицасын” колдонууда окуучулардын тексттен көп сөздү көрө билүүсү, окуу ылдамдыгы калыптанат. Таблицада 5 катар жана 5 сапта 1 ден 25 ке чейинки сандар иретсиз жайгаштырылып, мугалим окуучулардан таблицанын ортосунан көздү албай туруп, 1 ден 25 ке чейинки сандарды өсүү иретинде табуусун сунуштайт. Шульте таблицасын улам татаалданып түзүп сунуштоо менен окуучунун көрүүсүн жакшыртууга жана окуу ылдамдыгын жогорулатууга болот. “Слалом” методунда окуучу 20 секундун ичинде тоодон лыжа менен түшүп жаткан слалом спортчусу сыяктуу көз жүгүртүп, берилген сөздү китептин бетинен табуусу керек, мында окуучунун көрүү мейкиндиги кеңейип, окуучу ылдам жана шар окууга машыгат[5].

Долбоордо сунушталган окутуунун стратегияларынан тышкары окуучунун шар окуу көндүмдөрүн калыптандырууда мээнин оң жана сол жарым шаарын синхрондуу иштетүү да маанилүү, мээнин оң жарым шаары окуучунун чыгармачылыгын, элестөөлөрүн, эмоция, кыялдануусун, интуициясын, креативдүүлүгүн өнүктүрсө, сол жарым шаарчасы логикалык ой жүгүртүү, сөз байлыгын өстүрүү, математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт. Мээнин эки жарым шаарын тең белгилүү бир көнүгүүлөр аркылуу иштетүүгө болот. Мисалы: оң жана сол кол менен бир эле учурда сүрөт тартуу, сол кол менен сүрөт тартуу, акыл эс жөндөмдүүлүгүн жана дене кыймылын өнүктүрүүдөгү кинезиологиялык көнүгүүлөрдү колдонууга болот.

Учурда башталгыч класста дифференцияланган окутуунун технологияларын колдонууга маани берилүүдө. Дифференцияланган окутуу Л.С.Выготскийдин социомаданий теориясына негизделген. Анын айтымында окутуу процессинде ар бир баланын жекече өзгөчөлүгүн эске алуу керек, ансыз билимдерди өздөштүрүү, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болуу мүмкүн эместиги, окуучунун билим алуусу социалдык процессте социалдык мамилелер аркылуу натыйжалуу боло тургандыгы, мугалим менен окуучунун ортосундагы кызматташтык “Скаффолдинг” (“Курулуш шатылары”) аркылуу жардам берүү, колдоо менен ишке ашырыла тургандыгы мугалимдин кесиптик чеберчилигине көз каранды болот. Скаффолдинг программага ылайыкташтырууну, окуу материалдарын, тапшырмаларды тандоону, баалоону жана ар бир окуучунун муктаждыгына ылайык кайтарым байланышты камсыз кылууну билдирет[3].

Дифференциаланган окутуудагы стратегияларда окутуунун максаты көрсөтүлөт, күтүлүүчү натыйжалары аныкталат, класста ишти уюштуруунун формасы жана стратегияны колдонуу үчүн керектүү материалдардын тизмеси сунушталат.

Окутуунун методу жана окутунун стратегиялары жөнүндөгү түшүнүктө алардын айрымачылыгы эмнеде? деген суроо туулушу мүмкүн.

И.Б.Бекбоев “ Окутуунун методу-деп окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялап жана өстүрүп өнүктүрүүгө багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы максаттуу өз ара биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасын айтабыз” деп белгилейт. Окутунун стратегиясы да окутуунун методу болуп саналат, анда максатка жетүү жолу кадам артынан кадам жол жобосу менен баяндалат[2].

Дифференциаланган окутууда төмөндөгү стратегияларды инновациялык методдор менен окутуу деп эсептейбиз. Мисалы: “Бекет боюнча орун алмашуу”, “Окурмандардын пикирлеринин тизмеси”, “Көп деңгээлдүү тапшырмалар” ж.б.

Предмет менен тилди интеграциялап окутууда CLIL стратегиясы эки максатка чогуу жетишүүгө багытталган, мында тил предметти окутуунун каражаты жана окуп үйрөнүүнүн объектиси да болот. Мисалы, сүрөт сабагында тилди интеграциялап окутууга болот. Анда төмөнкү стратегияларды колдонубуз: “Сөздөн сүйлөөгө”, “Угам, окуйм, түшүнөм”, “ Текст түзөм” ж.б. [4].

Адамдын бардык эмгек процесстеринин ичинен эң кыйыны – чыгармачыл жазуу, бир нерсени жазуу үчүн адам ошол теманы ойлонуп, ал боюнча белгилүү билимдерди өздөштүрүп, акыл-эс аркылуу аны сезип, ой калчап, башынан өткөргөндө гана анын жан дүйнөсүнөн чыгарма жаралат.

Чыгармачыл жазуу сабаттуулуктун белгиси, бүгүнкү санариптик дүйнөдө технологиянын жардамы менен интенсивдүү баарлашуу жүрүп жатат, ошондуктан жазуу түрүндөгү маалыматты берүү жана кабыл алуу маанилүү. Чыгармачыл жазуу көнүгүүлөрүн биринчи класстан баштап өздөштүрүү сунушталат, мугалим математика, адеп, мекен таануу, музыка жана турмуш- тиричилик коопсуздугунун негиздери сабактарында да бир эле учурда чыгармачыл жазууну колдонуп баштаса, окуучулардын активдүүлүгү, өз алдынчалыгы жогорулайт, талдоо, топтоштуруу, окшоштуктар менен айырмачылыктарды табуу, жалпылоо жана системалаштыруу, түшүндүрмөлөр жана далилдер сыяктуу ой жүгүртүү операциялары өнүгөт. Мугалимге чыгармачыл жазуунун төмөндөгү стратегияларын колдонуу сунушталат: “Окуган чыгармага пикир жазуу”, “Макта, сура, оңдо”, “РАФТ”.

РАФТ – белгилүү бир темада жазуу текстерин жаратууга багытталган педагогикалык ыкма, анын максаты окуучулардагы сынчыл ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү жана берилген түзүлүш боюнча чыгармачыл жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу. Анын чечмелениши Р- роль, А-аудитория, Ф- форма,Т-тема, алгач ролду аныктоо үчүн берилген теманы ким ачып бере тургандыгын табуу керек, андан кийин берилген текст кимге арналгандыгын тактоо, жанрды баяндоонун формасын тандоо, теманы тандоо жана андагы негизги идеяларды ачуу. Окуучулар мүмкүн болгон ылайыктуу ролдорду сунушташат, ал ролдор таблицка толтурулгандан кийин экинчи тилкеге тексти окуу кызыктуу болгон адамдар жазылат, үчүнчү тилкеге жанрлар, төртүнчү тилкеге текстин негизги идеялары жазылат. Окуучулар ролдорду ич ара бөлүштүрүшүп, тексти жазууга киришет. Тапшырма аткарылгандан кийин тексти окушат, жыйынтыгында бул стратегия жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө кантип жардам бергендигин окуучулардын ойлорун угуу менен жыйынтыкталат.

Жыйынтыктап айтканда, башталгыч мектепте окутуунун инновациялык методдору (стратегиялары) эл аралык долбоорлор тарабынан сунушталууда жана мугалимдердин билимин жогорулатуу курстарында окутулуп, ошондой эле интернет булактарында кеңири маалыматтар топтомуна ээ. Албетте, мугалим тарабынан өтүлүүчү сабактын усулдары, ыкмалары жана каражаттарын туура тандоо ийгиликке жетишүүнүн жолу. Инновациялык методдордун көп түрдүүлүгү, алардын бири экинчисин толуктоосу жана окуу процессинде колдонулушу окуучулардын билим сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Ангеловски К. Учителя и инновации: Кн.для учителя: Пер.с макед. – М.: Просвещение, 1991.
2. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б.: «Педагогика».2011. С.276-281.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребенка.-М: Изд-во “Эксмо” 2004.-512.
4. Орозова Р.А., Эсенгулова М.М., Усупова М.К. ж.б. “Башталгыч мектепте дифференциациялык жана интеграциялык окутуу” –Б: 2021
5. ЮСАИДдин Окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү боюнча “Келгиле окуйбуз!” долбоору тарабынан даярдалган “Башталгыч класстын мугалимдери үчүн колдонмо. Б:Триада Принт.2020. 51-59б.
6. Привалова Г.Ф. Активные и интерактивные методы обучения как фактор совершенствования учебно-познавательного процесса в вузе // Современные проблемы науки и образования. - 2014. - №3.

УДК 378

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-163-167

Умарбекова А.А., Чолпонбай кызы Э.

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Умарбекова А.А., Чолпонбай кызы Э.

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент

Таласский государственный университет, магистрант

Umarbekova A.A., Cholponbai kyzy E.

Talas State University, Candidate of Pedagogical Sciences.,

Talas State University, Master's degree.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА БААЛОО УСУЛДАРЫН КОЛДОНУУ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ USING ASSESSMENT METHODS IN PRIMARY SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө. Макалада окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин баалоонун мааниси, баалоонун келип чыгыш тарыхы, окутууда баалоого карата жаңыча мамилелер каралган. Диагностикалык баалоону мугалим окуу жылынын башталышында

жүргүзөт, анын максаты окуу предмети боюнча окуучулардын даярдык деңгээлдери аныкталат. Диагностикалык баалоонун жыйынтыгында мугалим үчүн окуучулардын муктаждыктарына жараша окуу планына өзгөртүүлөрдү киргизүү, кыйынчылыктарды аныктоо менен, аларды жоюуга мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Ал эми калыптандыруучу баалоо күн сайын ар бир сабакта колдонулат. Калыптандыруучу баалоонун максаты окуучунун натыйжалуу билим алуусуна шарт түзүү, ал үчүн баалоонун түрдүү ыкмалары колдонулуп, окуучунун окуганын түшүнүүсү текшерилет, окуудагы кыйынчылыктарды аныктоого, ага жараша окуу процессине түрдүү сабактарды пландаштырууга өбөлгө түзүлөт. Мугалимдер окуучулар өздөштүргөн билимдердин деңгээлин аныктоо үчүн жыйынтыктоочу баалоону колдонушат жана ал белгилүү мөөнөттүн аягында, мисалы, теманы өтүп бүткөндөн кийин, чейректин же окуу жылынын аягында жүргүзүлөт.

Аннотация. В статье рассматривается значение оценки успеваемости учащихся, история возникновения детского возраста, новые подходы к оценке в обучении. Диагностическая оценка проводится учителем в начале учебного года с целью определения уровня подготовки учащихся по учебному предмету. В результате диагностической оценки для учителя создаются возможности для их преодоления путем внесения изменений в учебную программу в соответствии с потребностями учащихся, выявления трудностей. С другой стороны, формирующая оценка используется ежедневно на каждом уроке. Целью формирующей оценки является создание условий для эффективного обучения учащегося, для чего используются различные методы оценки, проверяется понимание учащимся прочитанного, выявляются трудности в обучении, в соответствии с которыми осуществляется планирование различных уроков в процессе обучения. Учителя используют итоговую оценку, чтобы определить уровень знаний, приобретенных учащимися, и она проводится в конце определенного периода времени, например, в конце четверти или учебного года после прохождения предмета.

Abstract. The article discusses the importance of assessing student performance, the history of the emergence of childhood, new approaches to assessment in education. Diagnostic assessment is carried out by the teacher at the beginning of the school year in order to determine the level of preparation of students in the subject. As a result of the diagnostic assessment, opportunities are created for the teacher to overcome them by making changes to the curriculum in accordance with the needs of students, identifying difficulties. On the other hand, formative assessment is used daily in every lesson. The purpose of formative assessment is to create conditions for effective student learning, for which various assessment methods are used, student reading comprehension is checked, learning difficulties are identified, in accordance with the planning of various lessons in the learning process is carried out. Teachers use a final assessment to determine the level of knowledge acquired by students, and it takes place at the end of a certain period of time, for example, at the end of a quarter or school year after passing a subject.

Негизги сөздөр: окуучулардын билимин баалоо, диагностикалык баалоо, калыптандыруучу баалоо, жыйынтыктоочу баалоо, өзүн-өзү баалоо, бири-бирин баалоо.

Ключевые слова: оценка знаний учащихся, диагностическая оценка, формирующая оценка, итоговая оценка, самооценка, взаимная оценка.

Keywords: assessment of students knowledge, diagnostic assessment, formative assessment, final assessment, self –assessment, peer assessment.

Башталгыч класста окуучулардын билимин баалоо- педагогикалык процесстин маанилүү элементи болуп эсептелет, ал эми баалоо–мугалимдин алдыдагы милдетти аткаруусундагы таасирдүү педагогикалык каражат. Баалоо окуу процессинде мугалим менен окуучунун биргелешкен иш аракетиндеги натыйжалардын канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгү тууралуу маалымат алуу муктаждыгынан келип чыккан [1].

Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо процесси жана баа берүү тиешелүү тарыхый жолду басып өткөн. XVI-XVII кылымдарда алгачкы жолу иезуит мектептеринде окуучулардын билимин баалоо гуммандуу максатты көздөө максатында киргизилген жана “1” деген баа эң жакшы жетишкендиктери үчүн окуучуга коюлган. Ал эми үч балдык баалоо системасы Германияда пайда болуп, эң мыкты, орто жана эң начар деген разряддарга бөлүнгөн. Айрым Чыгыш Европа өлкөлөрүндө азыркы билим берүү системасында колдонулуп келген системага карама-каршы келген баалоо шкаласы орун алган. Башкача айтканда “1” –окуудагы жетишкендигинин эң жогорку көрсөткүчү, ал эми “5” деген баа начар жетишкендиктин көрсөткүчү болгон. XIX кылымдын башында Россиянын билим берүү тарыхында тарбиялануучулардын сынактан өткөндүгү жана жүрүм -турумуна баа берүүнүн формасы өзгөрүлүп турган, мисалы оозеки баа берүү, баллдык баа берүү, окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн жана өнүгүү темпин көрсөтүүчү жазуу түрүндөгү пикирлер комплекси [2].

Совет мамлекетинин бийлиги орногон мезгилде окуучулардын окуу жетишкендиктери педагогикалык кеңештин сунушунун негизинде жүргүзүлүп, баалоо системасы алынып ташталган. Кийинчерээк XX кылымдын 30-жылдарынан баштап советтик мектепте бирдиктүү мамлекеттик программалар менен аныкталган баа берүү системасы кабыл алынган. Ал жөнүндө Г.И.Щукина “Мектеп педагогикасы” китебинде баалоонун беш балдык системасын төмөндөгүдөй аныктаган: “5” (эң жакшы), “4” (жакшы), “3” (орто), “2”(начар) [3].

Учурда совет мезгилиндеги баалардын эски нормалары Кыргызстандын билим берүү системасында да азыркыга чейин колдонулуп келет. Мектеп тажрыйбасында баалоонун эски системасы ийкемдүү эмес, ал окуучунун алга жылуусун байкоого мүмкүндүк бербейт, мотивациялабайт жана мугалимдер үчүн эмнени баалоо керектиги боюнча даана түшүндүрмөлөр жок, натыйжада баалоо критерийлери субъективдүү болуп калган.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын билимдүү жаңы атуулунун негизги белгилери кандайча боло тургандыгы, азыркы этапта окуу процессинде кандай өзгөрүүлөрдүн зарылдыгы, алардын багыты кандай боло тургандыгы, өзгөчө окуучунун билим сапатын жогорулатууга багытталган иш аракеттер кандай багытта өзгөрүү керектиги жөнүндө ойлоону билим берүүнүн стратегиялык багыттарындагы негизги милдеттердин бири.

Окуучулардын жетишкендиктерин баалоо боюнча 2006-жылы эл аралык ПИЗА жана 2007-жылы НООДУ улуттук программаларынын жыйынтыктары билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жетишүү үчүн окутуу багытындагы олуттуу иштердин зарыл экендигин даана көрсөттү.

Эл аралык тажрыйба көрсөтүп тургандай, жекече инсанга багытталган окутуу мамилесин калыптандырууга мүмкүнчүлүк түзүп бере ала турган багыттардын бири- бул окуучулардын билимин баалоо боюнча жаңы форманы киргизүү болуп саналат.

Ал боюнча “Окуучуларды баалоо, окутуудагы жаңыча мамилелер жана усулдар”, “Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып билүүнүн усулдары

Бүткүл дүйнөлүк банк тарабынан каржыланган “Айылдык билим берүү” долбоорунун программаларында, Азия өнүктүрүү банкы тарабынан каржыланган предметтик курикулумдарды иштеп чыгууда “Окуучулардын жетишкендиктерин баалоо” жана АКШнын эл аралык өнүктүрүү агенттиги ЮСАИДдин “Сапаттуу билим” долбоорунун алкагында даярдалган “Калыптандыруучу баалоо-жетишкендиктерди жакшыртуу үчүн баалоо” колдонмолорунда кеңири айтылат. Жогорудагы мугалимдер үчүн арналган колдонмолорду анализдөө менен башталгыч класстын окуучуларын баалоонун жаңыча формаларына токтолобуз.

Кенже класстын окуучуларын өз алдынчалыкка, жоопкерчиликтүү болууга жетишүүсү үчүн баалоону жүргүзүү өзгөчө мааниге ээ, башкача айтканда бала өзүн-өзү текшерип, окуудагы кемчиликтеринин себептерин аныктоо менен аны жоюу жөндөмдүүлүгү калыптанат, өнүгүү процесси жүрөт. Бул жөндөмдүүлүктү күнүмдүк практикада калыптандыруучу баалоону ар дайым колдонуу аркылуу өнүктүрүүгө болот.

Мугалим ар бир сабакта төмөндөгү суроолордун тегерегинде ой жүгүртүүсү керек:

—Окуучулар өтүлгөн окуу материалын канчалык деңгээлде өздөштүрдү?

— Аны мен кантип текшере алам?

— Тапшырманы аткарууда окуучулар кездешкен кыйынчылыктардын себеби эмнеде?

— Кыйынчылыктарды жою максатында окуу методикасын кантип өзгөртүүгө болот?

Эгерде мугалим калыптандыруучу баалоону жакшы өздөштүргөн болсо, анда билим берүү стандартында белгиленген окутуунун күтүлүүчү натыйжаларына жетүү бир кыйла жеңил болот. Демек, окуу процессинде башталгыч класстын окуучуларынын билимин баалоо менен окутуунун тыгыз байланышы бар. Мында мугалим баалоонун диагностикалык, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу түрлөрүн өз тажрыйбасында колдонуусу шарт.

Диагностикалык баалоону мугалим окуу жылынын башталышында жүргүзөт, анын максаты окуу предмети боюнча окуучулардын даярдык деңгээлдери аныкталат. Диагностикалык баалоонун жыйынтыгында мугалим үчүн окуучулардын муктаждыктарына жараша окуу планына өзгөртүүлөрдү киргизүү, кыйынчылыктарды аныктоо менен, аларды жоюуга мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Ал эми калыптандыруучу баалоо күн сайын ар бир сабакта колдонулат. Калыптандыруучу баалоонун максаты окуучунун натыйжалуу билим алуусуна шарт түзүү, ал үчүн баалоонун түрдүү ыкмалары колдонулуп, окуучунун окуганын түшүнүүсү текшерилет, окуудагы кыйынчылыктарды аныктоого, ага жараша окуу процессине түрдүү сабактарды пландаштырууга өбөлгө түзүлөт. Адатта мугалимдер баалоону белгилүү мөөнөттүн ичинде окуучулар өздөштүргөн билимдердин деңгээлин аныктоо үчүн жыйынтыктоочу баалоону колдонушат жана ал белгилүү мөөнөттүн аягында, мисалы, теманы өтүп бүткөндөн кийин, чейректин же окуу жылынын аягында жүргүзүлөт. Мугалим жыйынтыктоочу баалоонун андан да жогорку натыйжаларына жетишүүнү пландаштырса, анда ага окутуу үчүн калыптандыруучу баалоого өзгөчө көңүл буруусу зарыл. Баалоонун бул түрлөрү бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирине көз каранды. Диагностикалык баалоонун натыйжасы болмоюнча мугалим калыптандыруучу баалоону тийиштүү деңгээлде жүргүзө албайт, ал эми калыптандыруучу баалоонун сапаты жыйынтыктоочу баалоонун натыйжасына таасирин тийгизет.

Калыптандыруучу баалоонун компоненттерине төмөнкүлөр кирет:

1. Жекече окуп үйрөнүү процессине окуучулардын активдүү катышуусу (окуучулардын билим алуунун максаттарын жана күтүлүүчү натыйжаларын түшүнүүсү, баалоо

критерийлерин билүүсү, мугалим тарабынан сунушталган окутуу усулдарын туура тандоосу).

2. Өзүн-өзү жана бири-бирин баалоо(бул өзүнүн күчтүү жана алсыз жактары, мүмкүнчүлүктөрү жана көйгөйлөрү жөнүндө маалыматтарды топтоп, талдоого багытталган процесс жана бири –бирин баалоо аркылуу башка окуучулардын күчтүү жана алсыз жактарын аныктоо аркылуу өзүнүн жетишүүсүн талдайт).

3. Кайтарым байланыш (бул коюлган максатка жетүүгө мүмкүнчүлүк түзө турган иш-аракеттер, суроолор жана маселелер тууралуу мугалимдин окуучулардан билдирүүлөрдү жана комментарийлерди алуусу жана окутуудагы жетишкендиктер менен жетишпегендиктерди аныктоосу)

4. Окуучулардын шыктануусуна баалоонун таасири (окутуу процессинде окуучулардын умтулуусун жогорулатып, шыктандырып турууда мугалим бир катар эрежелерге көңүл буруусу зарыл: баалоонун ачык айкындуулугу, окуучулардын баалоо критерийлерин билүүсү, жоопторго убакыт берүү, өзүн –өзү баалоо,ийгиликтерди белгилөө, көйгөйлөрдү талкуулоо жана жардам берүү)

5. Баалоонун натыйжаларынын негизинде окутуу процессин оңдоп түзөө (мугалим баалоо натыйжаларын эске алуу менен окутууну уюштуруунун формаларына, окутуу усулдарына, дифференцирленген окутууда тапшырмалардын деңгээлдерине өзгөртүү киргизет).

Башталгыч класста калыптандыруучу баалоонун бир нече ыкмаларын колдоно алабыз. Аларга: кар тобу,жол чырагы,жооп барагы, суроолор токтоочу жай, сыйкырдуу таякчалар, эки жылдыз бир каалоо, суроолор айлампасы, үч мүнөттүк эссе,спиннер, кош терек, окурман театры, орун ээле же төрт бурч,БББ таблицасы, Сократтын чөйрөсү, ооба же жок карточкалары ж.б. кирет [4].

Жыйынтыктап айтканда,башталгыч класстын мугалими окуу процессинде баалоонун жаңы усулдарын колдонуу аркылуу окуучунун билим билим сапатын жогорулата алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ксензова Г.Ю. Оценочная деятельность учителя [Текст]: учебно-методическое пособие/Г.Ю. Ксензова.– М., 2002.
2. Митрофанов К.Г. Отметки и оценки в истории учеб. заведений [Текст] / К.Г. Митрофанов // Интернет- проект “В помощь учителю” // <http://som.fio.ru>.
3. Современные средства оценивания результатов обучения [Текст] / Под общ.ред. В.П. Сергеевой. - М., 2005.
4. Формативное оценивание в начальной школе. Практическое пособие для учителя/Сост. О. И. Дудкина, А. А. Буркитова, Р. Х. Шакиров. – Б.: «Билим», 2012. – 89 с.

УДК 376.545

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-168-175

Щербинина Ольга Станиславовна

Россия Федерациясы, Кострома, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Кострома мамлекеттик университетинин психологиялык-педагогикалык билим берүү
кафедрасынын доценти

Щербинина Ольга Станиславовна

Российская Федерация, г. Кострома, кандидат педагогических наук, доцент
Костромской государственной университет, доцент кафедры психолого-педагогического
образования

Shcherbinina Olga Stanislavovna

Russian Federation, Kostroma, candidate of pedagogical sciences, associate professor
Kostroma State University, Associate Professor of the Department of Psychological and
Pedagogical Education

**ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМДАРЫНДА ТАЛАНТТУУ ОКУУЧУЛАРДЫН
ЖЕКЕ ӨСҮШҮНҮН КРИТЕРИЙЛЕРИ ЖАНА МОНИТОРИНГИ
КРИТЕРИИ И МОНИТОРИНГ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА ОДАРЕННЫХ
ОБУЧАЮЩИХСЯ В СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ
CRITERIA AND MONITORING OF PERSONAL GROWTH OF GIFTED STUDENTS IN
MODERN EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-28-01034,
<https://rscf.ru/project/23-28-01034/>

Кыскача мүнөздөмө. Заманбап билим берүү уюмдарында таланттуу окуучуларды өнүктүрүү көйгөйлөрүнө, ошондой эле балдардын бул стандарттуу эмес категориясы менен иштөөнүн мазмунун өнүктүрүүгө адистердин көңүлү көбөйүүдө. Эмгекте негизинен мындай балдардын өзгөчө жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө басым жасалат, ал эми социалдык өнүгүү жана эмоционалдык өнүгүү чөйрөлөрү дайыма эле таланттуу окуучуларга психологиялык-педагогикалык колдоо көрсөткөн адистердин көңүл буруу зонасында боло бербейт. Муну биздин изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыгы далилдеп турат. Бул корутундулар таланттуу окуучуларды социалдаштыруу маселелерин чечүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана кыйынчылыктарын изилдөө үчүн негиз түздү, алардын диагностикасынын критерийлери жана көрсөткүчтөрү биз тарабынан А.В. Мудрик.

Аннотация. В современных образовательных организациях фиксируется усиление внимания специалистов к проблемам в развитии одаренных обучающихся, а также к разработке содержания работы с данной нестандартной категорией детей. Преимущественно акцент в работе сделан на развитие специальных способностей таких детей, тогда как сферы социального развития и эмоционального развития не всегда попадают в зону внимания специалистов, осуществляющих психолого-педагогическое сопровождение одаренных обучающихся. Об этом говорят результаты наших исследований. Данные выводы легли в основу изучения особенностей и трудностей решения задач социализации одаренных

обучающихся, критерии и показатели диагностики которых были сформулированы нами на основе теории о задач социализации А.В. Мудрика.

Abstract. In modern educational organizations, there is an increase in the attention of specialists to the problems in the development of gifted students, as well as to the development of the content of work with this non-standard category of children. The emphasis in the work is mainly on the development of special abilities of such children, while the areas of social development and emotional development do not always fall into the attention of specialists who provide psychological and pedagogical support to gifted students. This is evidenced by the results of our research. These conclusions formed the basis for studying the features and difficulties of solving the problems of socialization of gifted students, the criteria and diagnostic indicators of which were formulated by us on the basis of the theory of the tasks of socialization of A.V. Mudrik.

Негизги сөздөр: жөндөмдүүлүк, таланттуу бала, социалдаштыруу, социалдык өнүгүү, психологиялык-педагогикалык колдоо.

Ключевые слова: одаренность, одаренный ребенок, социализация, социальное развитие, психолого-педагогическое сопровождение.

Keywords: giftedness, gifted child, socialization, social development, psychological and pedagogical support.

Современные образовательные организации активно разрабатывают содержание работы с разными категориями детей «группы риска», внедряют новые технологии, формы и методы. С точки зрения стандартов и норм развития одной из таких категорий являются одаренные дети.

Общеобразовательные организации в работе с одаренными школьниками особое внимание уделяют развитию их задатков в определенном виде деятельности, тогда как проблема решения возрастных задач социализации, задач социального развития зачастую остаются без должного внимания. Не всегда школа готова и имеет возможности осуществления гармоничного психолого-педагогического сопровождения развития одаренных детей. Ее мощным партнером в создании условий для развития одаренных обучающихся выступают организации дополнительного образования. Они позволяют одаренному ребенку раскрепоститься, отвлечься от «жестких рамок школы», самореализоваться в любимом деле, направить свое внимание на то, что действительно его увлекает и заниматься этой деятельностью в том объеме, в каком позволяют собственные силы [1].

В 2018 году нами было проведено исследование особенностей и приоритетов работе с одаренными детьми в общеобразовательных организациях и организациях дополнительного образования, в котором приняли участие педагоги общеобразовательных организаций города Костромы (n=36), педагоги организаций дополнительного образования города Костромы (n=22) и педагоги и специалисты ОЦ «Сириус» города Сочи (n=17) [2].

Опрос показал, что наиболее приоритетными в работе с одаренными детьми педагоги всех образовательных организаций считают развитие способностей и продвижение таланта одаренного ребенка. Однако, педагоги ОЦ «Сириус» не считают необходимым уделять значительное внимание регулярной диагностике, в отличие от педагогов школ и педагогов дополнительного образования. При этом педагоги школ уделяют меньшее внимание

необходимости оказания помощи одаренному ребенку в социальном развитии (17%) в отличие от педагогов ОЦ «Сириус» (71%) (рис. 1).

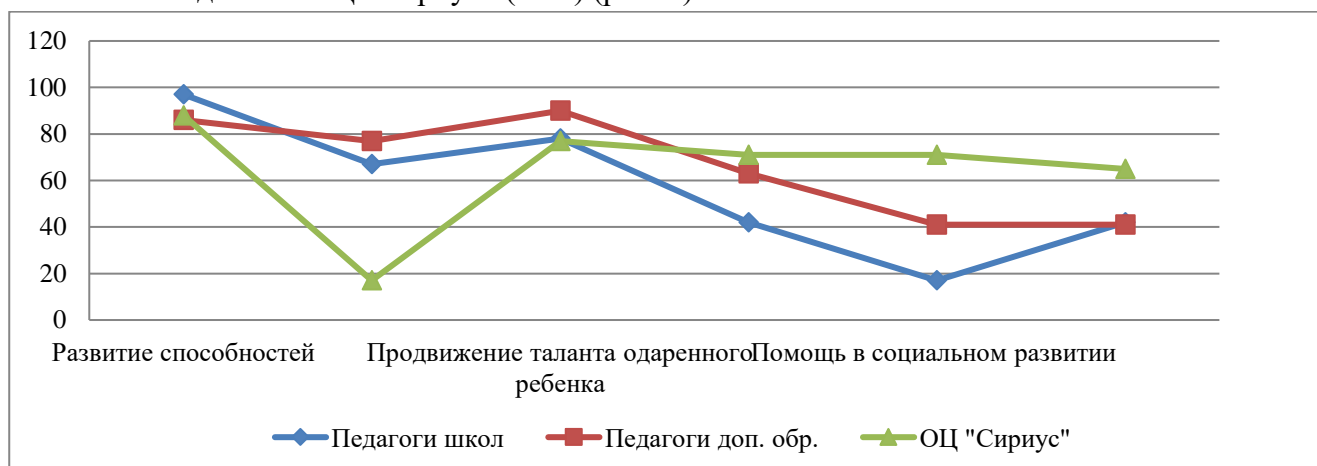

Рис. 1 Приоритетные направления работы с одаренными детьми

В качестве ведущего результаты в работе с одаренными детьми педагоги школ видят образовательные результаты детей, не уделяя должного внимания проблемам коммуникации и взаимодействия. Педагоги ОЦ «Сириус», напротив, уделяют этим сферам приоритетное значение как результатам социально-педагогической работы, оценивая их выше, чем победы детей на конкурсах и их успехи в деятельности. Для педагогов дополнительного образования наиболее ценными являются участие и победы детей на конкурсах и олимпиадах, но при этом для них так же, как и для педагогов ОЦ «Сириус» очень значимы успехи в коммуникации, выстраивании взаимодействия, решения конфликтных ситуаций.

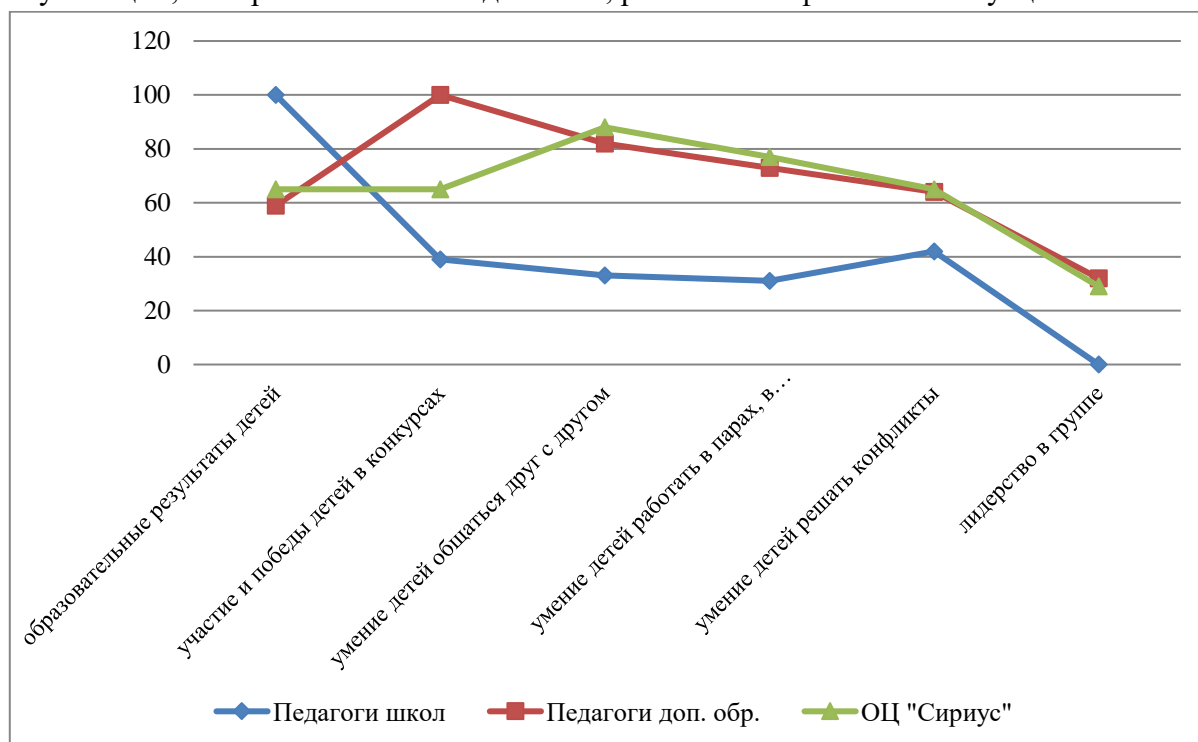

Рис. 2. Результаты социально-педагогической работы с одаренными детьми

Полученные результаты показали, что современная образовательная практика в работе с одаренными детьми ориентирована в большей мере на развитие специальных способностей обучающихся детей и подростков, тогда как социально-педагогическая работа по созданию условий для решения задач социального развития и своевременного решения естественно-культурных, социально-культурных, социально-психологических задач социализации и преодолению затруднений, возникающих у одаренного ребенка на различных возрастных этапах, осуществляется недостаточно.

По результатам наших исследований, в зависимости от успешности решения задач социализации, одаренный ребенок определяется с жизненной стратегией и жизненным сценарием.

Проводя изучение особенностей социального развития одаренных детей, мы увидели, что данная категория имеет особенности и трудности своевременного решения задач социализации на всех возрастных этапах, что приводит в ряде случаев к виктимизации.

Взяв в качестве основополагающей концепцию А.В. Мудрика, мы рассматриваем в своем исследовании необходимость своевременного решения одаренными детьми на всех возрастных этапах трех групп задач социализации: естественно-культурных, социально-культурных и социально-психологических [3].

При этом на каждом возрастном этапе решение задач социализации является значимым. В связи с этим нами было проведено изучение особенностей и трудностей решения всех блоков задач социализации одаренными детьми на всех возрастных этапах развития одаренного ребенка.

С основой на теорию А.В. Мудрика о задачах социализации нами была разработана совокупность критериев и показателей эффективности решения задач социализации для дошкольного, младшего школьного, подросткового, юношеского возраста, предложен диагностический инструментарий для исследования [4].

Таблица 1.

Критерии и показатели эффективности решения задач социализации одаренными детьми

ЗАДАЧИ/ КРИТЕРИЙ	ПОКАЗАТЕЛЬ	МЕТОДЫ И МЕТОДИКИ ДИАГНОСТИКИ
ДОШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ		
Естественно-культурные	Уровень физического развития	Группа здоровья, посещение дополнительных спортивных секций спортивной направленности
	Этикет	Программа наблюдения за культурой поведения ребенка (А.М.Щетинина)
	Половозрастное развитие	Изучение гендерных установок у детей (полустандартизированное интервью В.Е. Кагана)
Социально-культурные	Осознание нравственной нормы	Методика «Неоконченные ситуации» (А.М. Щетинина, Л.В. Кирс)
	Самостоятельность	Карта проявлений самостоятельности

		(А.М.Щетинина)
	Интересы и увлечения	Методика «Карта одаренности» А.И. Савенкова
Социально-психологические	Отношение со сверстниками	Методика «Секрет» (вариант методики «Социометрия»)
	Отношение с педагогами	Шкальная оценка сформированности социальных форм поведения ребенка (по результатам наблюдения) (А.М.Щетинина, Л.В.Кирс)
	Образ «Я» и самооценка	Беседа «Расскажи о себе» (А.М.Щетинина)
Младший школьный возраст		
Естественно-культурные	Уровень физического развития	– группа здоровья. – Анкета «Изучение познавательной потребности и потребности в сложности» Юркевич В.С.
	Этикет	Анкета «Занимательный этикет»
	Половозрастное развитие	Методика «Половозрастная идентификация» (Н.Л. Белопольская)
Социально-культурные	Нравственность	Тест «Размышляем о жизненном опыте» Н.Е. Щурковой
	Ценности	Методика «Попроси волшебника» (А.Д. Чиплиевой)
	Интересы и увлечения	Методика «Карта одаренности» А.И. Савенкова – Анкета «Изучение активности ребенка по отношению к школьной и внешкольной деятельности» Юркевич В.С.
Социально-психологические	Отношение со сверстниками	Социометрия
	Отношение с педагогами	Анкета для педагогов «Изучение черт личности одаренных детей, влияющих на успешность их социализации»
	Образ «Я» и самооценка	Изучение сформированности образа «Я» и самооценки (Д.Б.Эльконин, А.Б.Венгер, 1987)
Подростковый возраст		
Естественно-культурные	Уровень физического развития	– группа здоровья.
	Половозрастное развитие	Гендерная автобиография (И.С. Клецина)
Социально-культурные	Нравственность	Тест «Размышляем о жизненном опыте» Н.Е. Щурковой;

	Ценности	Методика «Ценностные ориентации» М. Рокича
	Успешность по другим предметам	Анкета «Изучение активности ребенка по отношению к школьной и внешкольной деятельности» Юркевич В.С.
Социально-психологические	Отношение со сверстниками	Социометрия
	Отношение с педагогами	Опросник «Школьная ситуация» (В.К. Зарецкий, А.Б. Холмогорова)
	Самосознание Самоопределение Самореализация Самоутверждение	– Опросник «Субъектная позиция» (В.К. Зарецкий) – «Методика исследования самоотношения» С.Р. Пантилеева»; – Методика «Коммуникативные и организаторские способности» В.В. Синявский, В.А. Федорошин (КОС)
Юношеский возраст		
Естественно-культурные	Уровень физического развития	Анкета для друзей
	Половозрастное развитие	Гендерная автобиография (И.С. Клецина)
Социально-культурные	Ценности	Методика «Ценностные ориентации» М. Рокича
	Успешность по другим предметам	Анкета «Изучение активности ребенка по отношению к школьной и внешкольной деятельности» Юркевич В.С.
Социально-психологические	Отношение со сверстниками	Анкета для друзей
	Самосознание Самоопределение Самореализация Самоутверждение	– Опросник «Субъектная позиция» (В.К. Зарецкий); – «Методика исследования самоотношения» С.Р. Пантилеева»; – Методика «Коммуникативные и организаторские способности» В.В. Синявский, В.А. Федорошин (КОС); – Методика «Опросник профессиональных установок подростков» (автор: И.М. Кондаков)

Проведенное исследование позволило получить интересные данные об особенностях и трудностях решении задач социализации одаренными детьми на разных возрастных этапах.

На основе полученных результатов исследования нами сформулированы рекомендации по модернизации региональной образовательной практики социально-педагогической работы с одаренными детьми через:

- создание системы раннего выявления и раскрытия способностей детей, имеющих признаки одаренности;
- создание условий для развития дивергентного мышления;
- выявление трудностей в решении задач социализации детей с признаками одаренности в условиях дошкольных образовательных организаций;
- выявление трудностей в решении задач социализации в условиях начального, среднего, старшего звена общеобразовательных организаций;
- организация работы служб психолого-педагогической поддержки одаренных детей, функционирующих на разных образовательных площадках.
- создание банка данных детей с признаками одаренности в образовательных организациях.
 - ведение «Дневника развития» одаренного ребенка.
 - активизация работы образовательных организаций по реализации механизмов повышения внутренней мотивации детей с признаками одаренности и одаренных детей к занятиям научно-исследовательской и проектной деятельностью, эффективному использованию интерактивных форм работы с детьми, проявившими способности в различных видах деятельности.
- выявление трудностей в решении задач социализации одаренными детьми с учетом их индивидуальных и возрастных особенностей в системе дополнительного образования.
 - усиление внимание не только к результатам олимпиадно-конкурсного движения, но и поддержка способных детей «на местах» (в условиях сельских поселений, малого города и т.д.)
 - обобщение опыта деятельности образовательных организаций, популяризация опыта наиболее успешных социально-педагогических практик в работе с одаренными детьми на межрегиональном, всероссийском и международном уровнях.
 - расширение практики внедрения в образовательную деятельность эффективных моделей социально-педагогического и психолого-педагогического сопровождения, реализации принципа преемственности в системе образования, использование платформы дистанционного обучения в работе с одаренными детьми на разных возрастных этапах.
 - установление и расширение взаимодействия и сотрудничества образовательных организаций разного типа и вида по работе с одаренными детьми внутри региона.
 - реализация практики сетевого взаимодействия с образовательными организациями и сотрудничества в формате научно-прикладных проектов одаренных детей – участников различных творческих объединений.
 - привлечение внимания к социально-педагогическим проблемам одаренных детей, особенностям решения ими задач социализации, преодоления трудностей их социального развития через работу интерактивных площадок, а также школьных педагогических гостиных и родительских клубов (площадок для педагогов и родителей одаренных детей) [5].

Внедрение представленных результатов исследования в образовательную практику позволит повысить эффективность работы с одаренными детьми на разных возрастных этапах.

Список использованной литературы:

1. Савенков А.И. Представления о детской одарённости, как психическом явлении в современной образовательной практике // Современное дошкольное образование: теория и практика. – 2019. – №. 6. –С. 6-10.
2. Грушецкая И.Н., Захарова ЖА., Щербинина О.С. Особенности социально-педагогической работы с одаренными школьниками в условиях современных образовательных организаций // Science for Education Today. – 2019. – Том 9. – №1. – С. 27-42.
3. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200с.
4. Щербинина О. С. Преодоление трудностей социального развития одаренных детей: теоретико-методические основания : монография / науч. ред. М. И. Рожков. Кострома : Костром. гос. ун-т, 2021. 297 с.
5. Щербинина О.С., Грушецкая И.Н. Трудности решения задач социализации одаренными детьми: поддержка и сопровождение: учебно-методическое пособие для педагогов и специалистов образовательных организаций. – Кострома: Костромской государственной университет, 2021. – 104 с.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

УДК: 81-13

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-176-181

Абдышова Зарина Абдиназаровна, Ызабекова Динара Абдрасуловна

Ош мамекеттик университети, улук окутуучу,

Ош мамекеттик университети, филология илимдеринин кандидаы, доцент

Абдышова Зарина Абдиназаровна, Ызабекова Динара Абдрасуловна

Ошски государственный университет, старший преподаватель,

Ошски государственный университет, кандидат филологических наук, доцент

Abdyshova Zarina Abdinazarovna, Yzabekova Dinara Abdrasulovna

Osh State University, Senior Lecturer,

Osh State University, Candidate of Philology Sciences, Associate Professor

**ПРЕДМЕТ МЕНЕН ТИЛДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ
ТЕКСТ (ТУТАШ, ТУТАШ ЭМЕС ТЕКСТТЕР) МЕНЕН ИШТӨӨНҮН АЙРЫМ
ЫКМАЛАРЫ**

**ТЕКСТ КАК ОСНОВА ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТУ
И ЯЗЫКУ НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ РАБОТЫ СО СПЛОШНЫМИ
И НЕСПЛОШНЫМИ ТЕКСТАМИ**

**TEXT AS THE BASIS OF INTEGRATED TEACHING OF THE SUBJECT
AND LANGUAGE SOME TECHNIQUES FOR WORKING WITH CONTINUOUS
AND NON-CONTINUOUS TEXTS**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада учурда мектеп окуучусуна зарыл болгон текст менен иштөө көндүмүн, окуучуларын окуу көндүмдөрүн жогорулатууда туташ эмес тексттер менен иштөөнүн айрым ыкмалары тууралуу сөз болот. Башталгыч класстан эле окуу көндүмдөрүнүн калыптандыруу үчүн PISAнын программасында колдонулган туташ эмес окуу-илимий тексттерин тексттин түрү менен иштөө зарылдыгы белгиленди. Башталгыч класстын окуучуларына кыргыз тили сабагын математика менен интеграциялап окутууда туташ эмес тексттер менен иштөөнүн мисалы сунушталды. 4-класстын кыргыз тили сабагында “Кыргыздын узундук чен бирдиктери” деген туташ эмес текст менен иштөөдө башталгыч класстын окуучуларынын текстти кабылдоо, айкын жана айкын эмес маалыматты табуу жана интерпретациялоо көндүмдөрүн калыптандырууга жана кыргыз элинин улуттук баалуулугун таанууга жардам берет.

Аннотация. В данной статье рассказывается о навыках работы с текстами, которые в настоящее время необходимы школьникам, и о некоторых приемах работы с несплошными текстами для улучшения навыков чтения учащихся. Отмечена необходимость работы с несплошными учебно-научными текстами, используемыми в программе PISA для формирования навыков чтения в начальной школе. Пример работы с несплошными текстами был представлен учащимся начальных классов при интеграции уроков кыргызского языка с математикой. На уроке кыргызского языка 4 класса работа с несплошным текстом «Кыргызские единицы длины» способствует формированию навыков восприятия текста,

нахождения и интерпретации ясной и неясной информации, осознания национальной ценности кыргызского народа.

Abstract. This article presents about the text skills that students currently need, and some techniques for working with non-continuous texts to improve students' reading skills. The necessity of working with non-continuous educational and scientific texts used in the PISA program for the formation of reading skills for elementary school is noted. An example of working with non-continuous texts was presented to primary school students when integrating Kyrgyz language lessons with mathematics. At the lesson of the Kyrgyz language of the 4th grade, work with the restless text “Kyrgyz units of length” contributes to the formation of skills in perceiving the text, finding and interpreting clear and unclear information, and understanding the national value of the Kyrgyz people.

Негизги сөздөр: окуу көндүм, туташ эмес тексттер, окутуу, башталгыч класс, интеграция, окуу сабаттуулугу, улуттук баалоо, ыкма, математика, чен бирдиктер

Ключевые слова: навыки чтения, несплошные тексты, обучение, начальная школа, интеграция, грамотность чтения, национальное оценивание, метод, математика, единицы измерения.

Keywords: reading skills, non-continuous texts, learning, primary school, integration, reading literacy, national assessment, method, mathematics, units of measurement.

Тил менен предметти интеграциялап окутууда текст окутуунун негизги каражаты экендиги талашсыз. Текст менен иштөө көндүмү мектеп окуучусуна керек болгон көндүмдөрдүн бири. Анткени, биринчи класста эле окуучу маалыматты издөө, талдоо жана колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүшү керек. [1:21] Окуучулардын окуганын\укканын түшүнүү көндүмдөрү калыптанмайынча, кеп ишмердүүлүгүнүн сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгү калыптанбай тургандыгы баарыбызга белгилүү. Бирок, тилекке каршы, башталгыч класстын окуу көндүмдөрүн баалаган PISA (окуучуларды эл аралык баалоо программасы), EGRA (кенже курактагы окуучулардын окуу көндүмдөрүн баалоо), ОБЖУБ (окуучулардын билим алуудагы жетишкендиктерин улуттук баалоо) сыяктуу эл аралык жана улуттук баалоо уюмдары окуучулардын окуудагы жетишкендиктери, тактап айтканда, окуу сабаттуулугу абдан төмөн экендигин тастыктап жатат. [4] Демек, окуучулардын окуу сабаттуулугун жогорулатуу зарылдыгы келип чыкты. Андыктан, бул көйгөйдү чечүүдө тил менен предметти интеграциялап окутууда ар түрдүү типтеги тексттер (туташ, туташ эмес) менен иштөө окуучулардын окуу көндүмдөрүн жогорулатууга, тексттерден түрдүү маалыматтарды табууга, талдоого, окуганын интерпретациялоого жана баалоого мүмкүндүк бере тургандыгынын бир топ окумуштуу-педагогдор белгилешкен. [2:38] Башкача айтканда, тил менен предметти интеграциялап окутууда текст (туташ, туташ эмес) менен иштөө ар тараптуу натыйжалуу. Учурда Кыргыз Республикасынын билим берүү стандарттарында тил менен предметти интеграциялап окутуу талаптары да коюлууда. Маселен, окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн “Кыргыз тили жана адабий окуу” предметтик стандартында башталгыч мектептин окуучусунун дүйнөсүнүн бүтүн картинасынын негиздерин калыптандыруу – бардык предметтердин жалпы милдети катары белгилеп, предметтерди бир бүтүндүккө жуурулуштуруу, башкача айтканда, интеграциялоо башталгыч мектеп үчүн абдан маанилүү жана натыйжалуу экендигин

көрсөткөн. [3:35] Ушул стандарттык талаптарды практикалык негизде кантип ишке ашыруунун айрым учурларына усулдук көрсөтмө берүүнү туура таптык.

Окуучулардын түрдүү типтеги тексттер менен иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүү: баяндоо тексттери (көркөм тексттер), маалымат материалдары, сүрөттөөчү тексттер, графиктер, нускамалар, ой жүгүртүү тексттери ж.б.; окуунун негизги түрлөрүн (таанышуу, карап-издөө, изилдөө) колдонуу көндүмдөрүн; тексттен керектүү маалыматты алып чыгуу көндүмдөрүн, маалыматты комментарийлөө жана сынчыл баалоо, өз оюн билдирүү көндүмдөрүн ж.б. өнүктүрүү керек.

PISAнын программасында колдонулган тексттин түрлөрү (тутааш жана туташ эмес тексттер) менен иштөө кыргыз тилин башка предметтердин (мектептеги биология, физика, химия, тарых, география, математика ж.б.) мазмунун окуп-өздөштүрө билүү окуучулардын окуу сабаттуулугун, анын ичинде функционалдуу окуусун калыптандырууну көздөйт. Ал үчүн:

- туташ эмес тексттер (географиялык карталар жана жергиликтүү карталар, бөлмөнүн, имараттардын планы, бир жакка кирүү билети, унаанын жүрүү расписаниеси, афишалар, чектер, сайттардын карталары) менен иштөөнүн ыкмаларын колдонуу керектигин Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун жана экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясынын усулдук-нускама катында белгилейт. Ошондой эле, USAIDдин “Окуу керемет!” долбоору тарабынан иштелип чыккан “Башталгыч мектепте дифференциациялык жана интеграциялык окутуу” модулуна 2-бөлүмүндө да туташ, туташ эмес тексттер менен иштөө окуучулардын окуу сабаттуулугун жогорулатууга жардам берерин көрсөтөт.

Тексттерди белгилүү бир категорияларга же критерийлер менен так ажыратуу мүмкүн эмес, анткени бир эле текст түрдүү белгилерге ээ болуп, бир эле учурда бир нече группаларга тиешелүү болуусу мүмкүн. PISA тесттерин түзүүчүлөр тарабынан иштелип чыккан тексттердин классификациясын колдонуу ыңгайлуу. Алар тексттерди туташ, туташ эмес деп бөлүшөт. Туташ тексттерге бүтүндөй сөз менен берилген сүрөттөө (ыр, аңгемеден үзүндү, пейзажды, портретти сүрөттөө ж.б.), баяндоо (аңгеме, жомок, тамсил, макала ж.б.), ой жүгүртүү (дил баян, эссе, пикир, комментарий ж.б.) тибиндеги тексттер, ал эми туташ эмес тексттерге графикалар, диаграммалар, схемалар, таблицалар, географиялык карталар ж.б.у.с. кирет [1:24]

Бирок белгилей кетүүчү нерсе, 1996-2011-жылдары окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча иштин системасы туташ тексттерге карата гана түзүлгөн жана камсыз кылынган. Ошондуктан PISA тесттеринин жыйынтыгына окуучулар таблицалардан, графикалардан, схемалардан ж.б. туташ эмес тексттин түрлөрүндөгү көрүнүп турган маалыматтарды таба албагандыгы, графикалык уюштургучтарды чечмелей албагандыгы, ар түрдүү булактардан алынган маалыматтарды бириктирип талдай албай жаткандыгы аныкталган. Деги эле, окуучулар туташ эмес тексттер менен иштөөгө даяр эмес экендиги байкалган. [2:36].

Ушул көйгөйлөрдү чечүүдө USAIDдин “Окуу керемет!” долбоору тарабынан иштелип чыккан “Башталгыч мектепте дифференциациялык жана интеграциялык окутуу” модулдарын окуп чыгуу, өздөштүрүү жана колдонуу натыйжалуу экендигин белгилегим келет. Анткени бул модулдарда теориялык маалыматтар менен бирге усулдук көрсөтмөлөр абдан так жана жеткиликтүү берилген. Масален:

- Туташ эмес тексттин афиша түрү менен иштөөнүн үлгүсүн көрсөтөт.

- Тил менен предметти интеграциялап окутуунун “Сөздөн сүйлөөгө”, “Угам, окуйм, түшүнөм”, “Текст түзөм” стратегияларын сунуштайт.
- 4-класстагы “Дарактар” деген темада мекен таануу, математика жана сүрөт сабактарында тил менен предметти интеграциялап окутуунун мисалдарын сунуш кылат.

Биз башталгыч класстын окуучуларына кыргыз тили сабагын математика менен интеграциялап окутууда туташ эмес тексттер менен иштөөнүн төмөнкүдөй үлгүсүн сунуштайбыз. Окуучулар үчүн мындай тексттер менен иштөө кызыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз. Тил менен математика предмети интеграцияланган сабактын фрагментин мисал келтирели.

Кыргыз тили сабагында туташ эмес текст менен иштөө.

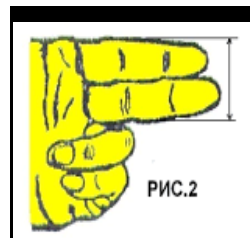
4-класс.

Сабактын күтүлүүчү натыйжалары:

- математикалык чен бирдиктердин кыргызча аталыштарын (кадам, карыш, сөөм, кулач, эли, чымчым, чакырым, чай кашык, аш бышым, таңга маал, чак түш) кебинде колдонушат;
- туташ эмес текстти окуп, узундук чен бирдиктерин чечмелешет;

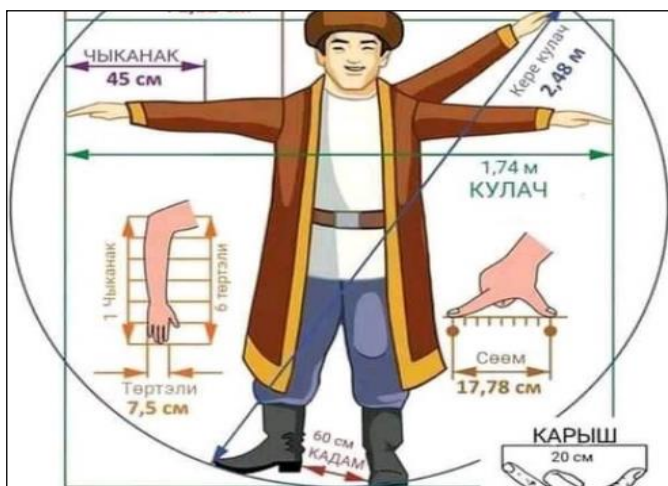
Сабакка киришүү.

1-тапшырма. Бул сүрөттөрдөн эмнелерди байкадыңар? Бүгүн кандай тема болушу мүмкүн?

2-тапшырма. Суруолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз эли алгач кандай өлчөө бирдиктерин колдонуп келишкен?

Математика сабагында пайдаланган чен бирдиктер менен кыргыз элинин чен бирдиктеринин кандай айырмачылыктары бар?

3-тапшырма. Семантазациялоо: чыканак, кулач, кере кулач, сөөм, эли, кадам, карыш деген бирдиктерди сүрөткө карап, түшүндүргүлө жана көрсөткүлө.

4-тапшырма. Сүрөттөгү узундук чен бирдиктерин чечмелеп жазгыла.

Үлгү: Чыканак – колдун учунан чыканакка чейинки аралык. Болжол менен 45 см.

5-тапшырма. Тесттик тапшырмаларды аткаргыла.

1. Карыш кандай чен бирдиги?

А) салмак Б) көлөм В) узундук Г) аянт

2. Төрт сөөм болжол менен канча сантиметр болот?

А) 17,78см Б) 30 см В) 71 см Г) 27,71см

3. **Бир чыканак болжол менен канча элиге барабар?**

А) 6 эли Б) 4 эли В) 5 эли Г) 3 эли

6-тапшырма. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кере кулач менен кулачтын кандай айрымасы бар экендигин түшүндүрүп айтып бергиле?
2. Текстте кандай чен бирдиктер тууралуу сөз болду? Эмне үчүн?
3. Азыркы учурда кыргыз элинин кандай чен бирдиктерин активдүү колдонуп келе жатабыз?

Үйгө тапшырма. Төмөнкү чен бирдиктерди тематикага карай бөлүштүргүлө. Мааниси түшүнүксүз болгон сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктөн издегиле, ата-энелерден сурагыла.

Кыргыздын чен бирдиктери: чакырым, кез, кадам, кулач, эли, сөөм, карыш, ат чабым, тай чабым, кадам, аттам, тизе бою, чакырым, чымчым, ууч, кочуш, кош ууч, кесим, тырнактай, бармактай, чыпалактай, таруудай, алакандай, үй ордундай, кылым, ай жаңырганда, апта чай кайнам, эт бышым, чак түш кез, чейрек, таңга маал ж.б.

Узундук (аралык) бирдиктери	Салмак (оордук) бирдиктери:	Көлөм бирдиктери:	Аянт бирдиктери:	Убакыт бирдиктери:

Е.В. Бунеева башталгыч класстарда туташ эмес окуу-илимий тексттерин толук кандуу окууну камсыз кылуучу жалпы окуу көндүмдөрүнүн төмөнкүдөй тизмесин сунуштайт.

1. Туташ жана туташ эмес тексттердин түрлөрүн айрымалоо, тексттердин түрүн аныктоо көндүмү;
2. Туташ эмес текстти окуу көндүмү (текстти кабылдоо, айкын жана айкын эмес маалыматтарды табуу, аны интерпретациялоо);
3. Маалыматты башка тексттик формаларга айландыруу көндүмү;
4. Туташ эмес тексттин түрүн өзгөртүү;
5. Өз алдынча туташ эмес тексттерди түзүү;
6. Алынган маалыматты окуу маселелерин чечүүгө колдонуу көндүмү.[2:39]

Жогорудагы “Кыргыздын узундук чен бирдиктери” деген туташ эмес текст менен иштөөдө Е.В.Бунеева белгилегендей текстти кабылдоо, айкын жана айкын эмес маалыматты табуу жана интерпретациялоо көндүмдөрүн калыптандырууга жардам берет.

Туташ эмес тексттер менен иштөөдө да туташ тексттер менен иштөө сыяктуу эле окуучулардын сөз байлыгын, жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүктөрүн өстүрүү кыргыз тили сабагынын негизги максаты экендигин унутта калтырбоо зарыл. Ошону менен катар, тил менен предметти интеграциялоодо кесиптик сөздөр, терминдер менен иштөөдө 3 этапты эске алуу маанилүү.

- 1-этап. Терминдердин, кесиптик сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүү б.а. семантизациялоо.
- 2-этап. Терминдерди, кесиптик сөздөрдү ыктыярсыз эс-тутумда бекемдөө.
- 3-этап. Оозеки жана жазуу кепке кошуу.

Маалыматты башка тексттик формаларга айландыруу көндүмүн жогорулатуу үчүн төмөнкүдөй тапшырманын түрүн берүү максаттуу. Бул тексттин түрүн “Мен жана дүйнө” предмети менен интеграциялоого болот.

Мисалы, туташ эмес текст менен таанышкыла. Текстти туташ текстке айландырып жазгыла. Тексттен кандай маалыматтарды алганыңарды айтып бергиле.

Эскертүү: эгерде сиздин окуучуларыңыз эмдөө, дифтерия, кызылча оорусу деген сөздөрдүн маанилерин билбей турган болсо, сөзсүз, аны семантизациялоо зарыл.

Туташ эмес илимий-окуу тексттерди окуунун таанышып окуу, аналитикалык окуу түрлөрүнүн максаттарын, күтүлүүчү

натыйжаларын ажырата билип, максатка ылайык жолдорду окуучуларга сунуштоо мугалимдердин негизги милдеттеринин бири. Мисалы, таанышып окуунун максаты тексттеги маалыматты табуу, ал эми аналитикалык окуунун максаты тексттеги ачык, ачык эмес маалыматтарды алып чыгуу.

Жыйынтыктап айтканда, окуучулардын туташ эмес окуу-илимий тексттерин толук кандуу окуу көндүмдөрүнүн калыптандыруу үчүн башталгыч класстан эле ушул сыяктуу туташ эмес тексттер менен иштөөгө машыктыра берүү зарыл. Туташ эмес тексттер менен иштөөнүн эң натыйжалуу методикасы – натыйжалуу окуу технологиясы.

Колдонулган адабияттар:

1. Глушкова М.Ю., Булатова В.А., Оморова А.А. Башталгыч мектепте дифференциациялык жана интеграциялык окутуу. USAIDдин “Окуу керемет!” долбоору. Б.: 2021 – 2006.
2. Ирина Логвина, Людмила Рождественская. Формирование навыков функционального чтения. Книга для учителя (II – III ступень обучения). Курс для учителей русского языка как родного. Narva 2012.
3. Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн “Кыргыз тили жана адабий окуу” предметтик стандарты. Бишкек - 2022
4. Отчет об основных результатах исследования «Национальное оценивание образовательных достижений учащихся» 8 классов в 2017 году. Бишкек, 2017.
5. https://vk.com/wall-35945278_17940

УДК: 004 .5.

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-182-192

Авазова Элнура Токтогуловна, Төлөнова Алтынай, Жунусова Бужамал

Ош мамлекеттик университети, окутуучу,
Ош мамлекеттик университети магистрант,
Ош мамлекеттик университети, магистрант

Авазова Элнура Токтогуловна, Толонова Алтынай, Жунусова Бужамал

Ошский государственный университет, преподаватель,
Ошский государственный университет, магистрант,
Ошский государственный университет, магистрант

Avazova Elnura Toktogulovna, Tolonova Altynai, Zhunusova Bujamal

Osh State University, teacher,
Osh State University, master's student,
Osh State University, master's student

FLIPPDF ПРОГРАММАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДУК КИТЕПТЕРДИ ТҮЗҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ КНИГ В FLIPPDF

WAYS TO CREATE EBOOKS IN FLIPPDF

Кыскача мүнөздөмө. Макалада электрондук окуу китептерин курсун окутууда информациялык-коммуникациялык технологияларды колдонуу мугалимдердин окутуунун заманбап технологияларын толук жана сапаттуу өздөштүрүүсүнө, айкын элестөөлөргө ээ болушуна жана кабыл алынган билимдерди практикалык турмушта колдоно билишине өбөлгө түзөт. Электрондук окуулуктарды түзүү боюнча окуу китептерин, методикалык адабияттарды окуп-үйрөнүү; тиешелүү психологиялык-педагогикалык адабияттарды үйрөнүү; тажрыйбалык окутуу. Flip PDF - бул браузердин барагында туура бурулса боло турган китеп түрүндөгү каалаган PDF документинен веб тиркеме түзүү үчүн күчтүү курал. Иш такта үчүн аткарылуучу файлды түзүүгө да болот. Биринчиден, PDF же сүрөттөрдүн топтому программалык долбоордун форматына айландырылат, андан кийин HTML5 же EXEге жарыяланат. Бул кыска процедуралардын ортосунда колдонуучу документти түзөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: кыстармаларды түзүү, баракчаларга медиа кошуу (сүрөттөр, видео, аудио), барактарга интерактивдүү кошуу (баскычтар, масштабдуу аймак, сүрөт галереясы, викторина). Жарыяланган долбоор навигация, мазмун, кыстармалар, тексти издөө менен китептин баракчасына окшош.

Аннотация. В статье использование информационных и коммуникационных технологий при преподавании курса электронных учебников способствует полному и качественному овладению учителями современными технологиями обучения, иметь четкие представления и уметь использовать полученные знания в практической жизни. Чтение и изучение учебников, методической литературы по созданию электронных учебников; изучить соответствующую психолого-педагогическую литературу; экспериментальное обучение. Flip PDF — это мощный инструмент для создания веб-приложения из любого PDF-документа в виде книги, которую можно перевернуть на странице браузера. Также возможно создать исполняемый файл для рабочего стола. Сначала PDF-файл или набор

изображений преобразуются в формат проекта программного обеспечения, а затем публикуются в формате HTML5 или EXE. Между этими короткими процедурами у пользователя есть возможность редактировать документ: создавать закладки, добавлять на страницы медиа (изображения, видео, аудио), добавлять интерактивность на страницы (кнопки, область масштабирования, фотогалерею, викторину). Опубликованный проект напоминает страницу книги с навигацией, оглавлением, закладками, поиском по тексту.

Abstract. In the article, the use of information and communication technologies in teaching a course of electronic textbooks contributes to the complete and high-quality mastery of modern teaching technologies by teachers, to have clear ideas and be able to use the knowledge gained in practical life. Reading and studying textbooks, methodological literature on the creation of electronic textbooks; study the relevant psychological and pedagogical literature; experimental learning. Flip PDF is a powerful tool for creating a web application from any PDF document in the form of a book that can be flipped on the browser page. It is also possible to create an executable for the desktop. First, the PDF file or set of images is converted to software project format and then published as HTML5 or EXE format. Between these short procedures, the user has the opportunity to edit the document: create bookmarks, add media to the pages (images, video, audio), add interactivity to the pages (buttons, zoom area, photo gallery, quiz). A published project resembles a book page with navigation, table of contents, bookmarks, text search.

Негизги сөздөр: электрондук окуулар, маалыматтык компьютердик технология, автоматикалык генерациялоо, электрондук китепкана, электрондук китеп.

Ключевые слова: электронное обучение, информационные компьютерные технологии, автоматическая генерация, электронная библиотека, электронная книга.

Key words: e-learning, information computer technologies, automatic generation, electronic library, electronic book.

Бүгүнкү күндө биздин өлкөдөгү билим берүү системасында жаңыча максаттары, өзгөчө баалуулуктары жана жаңы технология менен мүнөздөлгөн фундаменталдык өзгөрүү жабында туш болууда. Билим берүү системасынын маани-маңызын жаңылаган бул өзгөрүү жаңы технологияларды колдонуу менен үзгүлтүксүз билим алууга болгон өзгөчө концептуалдык мамилени талап кылат. Заманбап коом, билим берүү системасынын алдына улам өзүнүн жаңы талаптарын, маселелерин коюуда, ал эми информатизациянын ыкмаларын жана каражаттарын колдонбой туруп бул маселелерди чечүү мүмкүн эмес. Сапаттуу билим берүүдөгү маалыматтык компьютердик технологиянын ролу көптөгөн педагог окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Бирок, билим берүү системасына маалыматтык компьютердик технологияларды киргизүү процессинде да көптөгөн кыйынчылыктар бар. Процессин ийгиликтүү жүрүшүнө тоскоолдук жараткан факторлордун негизгиси бул маалыматтык технологиялардын тез-тез жаңыланышы: мурунку караганда бир канча татаал, эффективдүү жаңы системалар улам иштелип чыгууда. Бул жаралган жагдайдан чыгуунун жолдорунун биритехнологияларды интеграциялоо, башкача айтканда окутуучуда билим берүү процессинде маалыматтык коммуникациялык технологиянын мүмкүнчүлүктөрүн үйрөнүп, талдап, эффективдүүсүн тандап, окуучуга жана сабакка ыңгайлаштырып колдонуу маселеси турат. Билим берүүдө маалыматтык коммуникациялык технологияларды жана билим берүү технологияларын интеграциялоо заманбап билим берүүдөгү жаңы этап. Электрондук окууларды билим берүүдө максаттуу колдонуу бул

интеграцияны шарттаган дагы бир негизги факторлордун бири деп айтууга болот. Акыркы мезгилдерде орус окумуштууларынын арасында бул жааттагы илимий изилдөөлөрдү жүргүзө бацтаган педагог окумуштуулардын катары көбөйдү, атай кетсек: Е. Аленичева, А. Гончаров, В. Исанов, И. Г. Исанцевская, Е. Кашина, Н. А. Лебединская, В. М. Левин, Н. Монастырев ж.б. Бирок, бул изилдөөлөргө жана кээ бир иштелип чыккан иштелмелерге карабай бул областта чечилбеген маселелер көп, алардын бири педагогикалык адистиктерди окутууда электрондук окуулуктарды колдонуунун педагогикалык негиздерин изилдөө жана шарттарын аныктоо. Азыр жагдайга жана изилдөөлөргө анализ төмөнкү карама-каршылыктарды белгилөөгө мүмкүндүк берди: - Окутуунун технологияларын информатизациялоо процессине жүргүзүлгөн анализге системалык мамиленин зарылдыгы: билим берүү бүтүндүүлүккө ээ система экендиги анык. Окутуунун информатизация каражаттарынын (электрондук окуулук да мындай каражаттардын катарына кирет) дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүнө анализ жасоо керек. Окутуудагы ар бир учур өзгөчө, бул учурдагы жаралган маселе, анын чечими жана окутууга мамиле да өзүнчөлүккө ээ; - Информатик мугалимдерин даярдоо процессинде электрондук окуулуктарды колдонуу, бирок, ошол эле мезгилде билим берүү системасынын бул шартка даяр эместиги, педагогикалык шарттардын иштелип чыга электиги; - Анык бир предметтер боюнча электрондук окуулуктарды окутуу процессине кийирүүнүн зарылдыгы, бирок, бүгүнкү шартта электрондук окуулуктарды окутуу процессинде колдонуунун дидактикалык негиздеринин изилденишинин жетишсиздиги; Бүгүнкү билим берүү системасынын эффективдүүлүгүн шарттаган жогоруда аталган жагдайлар жана ага катарлаш жаралган көйгөйлөр бул изилдөөнү жүргүзүүгө түрткү берди. Маалыматтык коомдун өнүгүү шартында ар бир болочок адис фундаменталдык базалык билимдерди гана албастан, түрдүү маалыматтык-технологиялык даярдыктан да өтүшү керек, тактап айтканда төмөнкү компетенциялар калыптанышы зарыл: маалыматтык технологиялык каражаттарды билүү жана аларды колдоно алуу билгичтиги; маалыматтар менен иштей алуу: топтоо, баалоо, колдоно алуу билгичтиктери; өндүрүштүн улам жаңыланган каражатын тез эле колдонуп кете алуу, өзгөрүүлөргө тез көнүү көндүмү; коммуникативдүүлүк жана коллективде иштей алуу көндүмү; өз алдынча үйрөнө алуу жөндөмдүүлүгү, тынымсыз квалификациясын жогорулатуу менен алектенүү. Ал эми болочок педагогдордун кесиптик компетенциясын калыптандырууда билим берүүнү маалыматташтыруунун негизги маселелерин эске алуу зарыл. Окутуунун эффективдүү усулдарын колдонуу менен сапаттуу билим алууга шарт түзүү; окуу ишмердигин жүргүзүүдө маалыматтык технологияларды эффективдүү колдонуу менен билим алуучулардын чыгармачылыгын, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, интеллектуалдык деңгээлин көтөрүү; түрдүү окуу кырдаалдарын уюштуруу менен практикага интеграция. Окутуу процессинде электрондук окуулуктарды максаттуу колдонуу студентте маалыматтык маданияттын калыптанышына өбөлгө түзүп берет. Электрондук окуулук – окуунун жана таануунун жогорку даражадагы инструменти, анын структурасы жана мазмуну аны колдонуу максатына жараша болот. Мындай окуулук репетитор да, өз алдынча үйрөткүч да, болуп эсептелет. Ал өзү менен үйрөтүүчү, текшерүүчү, моделдештирүүчү жана башка окуу дисциплинасынын негизги илимий мазмунун чагылдырган магниттик алып жүрүүчүлөрдө сакталуучу, программаларды сунуш кылат. Электрондук окуулуктун окуу-маалыматтык текстти мазмунуна жараша базасы так түзүлүүсү керек. Электрондук окуулуктун билим берүүдөгү ролун эки негизги деңгээлге бөлүп кароого болот. Биринчи деңгээл, электрондук

окуулук окутуунун салттуу формасынын жана методунун чегиндеги атайын педагогикалык маселелерди чечүүчү инструмент катары кызмат аткарат. Бул деңгээлде окутуунун компьютердик каражаттары окуу процессин окуу-методикалык камсыздоо каражатты катары гана колдонулушун көрсөтүү. Электрондук окуулук экинчи деңгээлде активдүү роль жаратат. Салттуу окуу методикалык каражаттарына салыштырмалуу окутуунун компьютердик каражаттары жаңы мүмкүнчүлүктөрдү камсыздайт. Окутуунун компьютердик каражаттары окуу материалын өз алдынча аткарууга шарт түзөт, окуучуга окуунун компьютердик каражаттары менен иштөөгө убакыт жана ыңгайлуу жай тандоого мүмкүнчүлүктү түзөт; объекттерди жана процесстерди үйрөтүүчү моделдер менен иштөө; үйрөнүүчү объекттердин үч өлчөмдүү виртуалдуу образдарын көрсөтүү; маалыматтык материалдардын (сүрөттөр, видео фрагменттер, үн жаздыруулары ж.б.) уникалдуу формасын мультимедиялык билимди жана жөндөмдүүлүктү объективдүү баалоо жана текшерүүнү автоматташтыруу; жөндөмдүүлүктү жана билимди текшерүү үчүн көп сандаган кайталанбоочу тапшырмаларды автоматикалык генерациялоо; окуунун компьютердик каражаттарындагы маалыматты издөө (гипертекст, гипермедиа, ачыктык сөз боюнча издөө); прогрессивдүү психологиялык-педагогикалык методдорду эффективдүү ишке ашырууга шарт түзүлөт. Келечектеги педагог адистерди окутуу процессинде электрондук окуулукту колдонуу натыйжалуу болот, эгерде: - Ар кандай дисциплина боюнча электрондук окуулуктарды түзүү үчүн атайын ар тараптуу инструменталдык чөйрө түзүлсө; - Электрондук окуулук окутуу процессин уюштуруунун негизги каражаты катары каралса; - Электрондук окуулуктун мазмунун кармаган структуралык блоктор төмөнкү максаттарга жетүүгө шарт түзсө: окуу максатын коюу же аныктоо, билим алуу багытын аныктоо, окуу материалын жана мазмунун тандоо, алдын ала пландаштырылган окуу натыйжаларына жетүү жолдорун жана ыкмаларын аныктоо, окуу натыйжаларына жетишүүнү баалоо, окуу процессин өз учурунда бир нукка салып туруу мүмкүнчүлүгү менен камсыздоочу оперативдүү кайтарым байланыштын болсо; - Электрондук окуулук системалуулук, башкаруучулук, эффективдүүлүк негизги методологиялык талаптарды канааттандырса; - Электрондук окуулукта окутууну индивидуалдаштыруу маселесинин чечилиш мүмкүндүгү, башкача айтканда үйрөнүүчүнүн жеке жөндөмүнүн, артыкчылыктарын Россиядан да көрүүгө болот. Ал эми Кыргызстан окуу китептерин электрондоштуруунун жана мүмкүнчүлүгүн эске алынышы каралса. Электрондук окуулуктарды түзүүчүлөр жана мугалимдер аларды өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүндө колдонууда объективдүү типтүү жана субъективдүү кемчиликтерин (мазмундук жана техникалык жетишсиздиктер) жоюуга аракет кылуулары керек. Компьютердик окуу каражаттарына болгон талап күндөн күнгө жогорулап, колдонуучуга көп сандаган ар түрдүү электрондук материалдар сунушталууда. Батыш өлкөлөрүндө өзгөчө электрондук окуулук түзүү боюнча маалыматтык технологиялардын өзүнчө тармагы өнүгүп жатат. Ушундай эле иш аракетти алгачкы гана этабында деп айтууга болот.

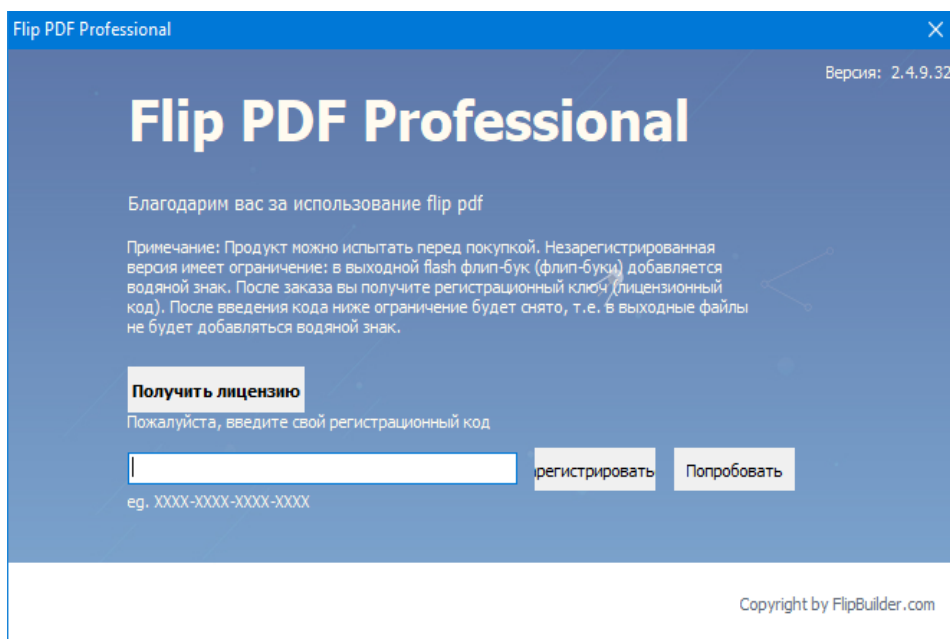
Маалыматтын күн сайын жаңылынышы, заманбап программалык каражаттардын иштелип чыгып жаткандыгы ошол эле учурда окуу процессинде электрондук окуу каражаттарын пайдалануу зарылдыгы келип чыгууда. Ошону менен бирге эле электрондук окуулуктарды жасоочу программалар да иштелип чыгууда. Атайын мамлекеттин жана билим берүү мекемелеринин жардамында электрондук китепканалар пайда болду. “Атын атасаң, кутту сүйүнөт” - демекчи өлкөбүздөгү китепканаларды атай кетсек: Okuma.kg, Lib.kg, Ibooks.oshsu, Neb.kg, Единое окно, Ирбис 64+ жана башкалар. Бул багыт жаңыдан ишке

кирсе дагы окурмандардын саны күн санап өсүүдө. Электрондук китепканаларга жеке баракчаларына кат жөнөткөн учурда бир гана Okuma.kg сайтынан сурообузга жооп ала алдык. Бүгүнкү күндө Okuma.kg электрондук китепканасында 1000 китеп коюлуп, акыркы эки жылда (1.04.2020-жылга карата) 5,5 миллион окурман кирген. Электрондук китепканага кирүүчүлөр Япония, Кытай, Корея, Европа өлкөлөрүнөн сырткары АКШ, Канада өлкөлөрүнөн да катталган. Китепканада мигранттардын ыр жыйнактары, көркөм чыгармалары да коюлгандыгы жөнүндө Маккамбай Мамаюсупов агайдан маалымат ала алдык.

Биз Flip PDF Professional программасынын жардамы астында жалпы мугалимдерге жана ушул тармака кызыккан адистерге электрондук окуулукту даярдоону көрсөтүп өтөбүз.

Биринчи кадамыбыз электрондук окуулукту даярдоочу программабызды интернет желесинен жүктөп алуубуз зарыл. Аны төмөндөгү шилтеменин жардамы жүктөйбүз - <http://www.flipbuilder.com>. Бул программаны жүктөлүп жатканда өз эрежеси жана ошол жердеги талаптарга ылайык жүктөшүбүз (установка) керек. Эске алуучу нерсе программабызды кайсыл бөлүккө сактагандыгыбызга көңүл буруу керек. Кээ бир учурларда сакталган жерин унутуп калып издөөгө туура келип калат.

Андан кийинки кадамыбыз Wordдо жазып алган материалдарыбызды **PDF** форматтында файылдын аталышын жазып өзүбүзгө ыңгайлуу жерге сактайбыз. Жана жогоруда көчүрүп алган программабызды ачабыз. Анда төмөндөгүдөй (1-сүрөт) көрүнүш ачылат.

1-сүрөт

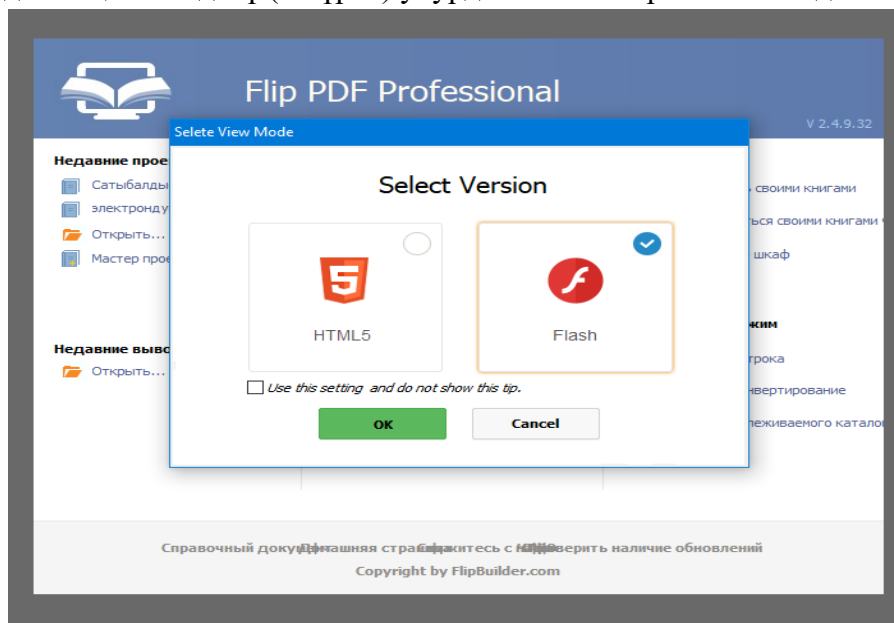
Бул жактан биз “**попробовать**” баскычын басуубуз керек. Анткени биз бул программаны колдонуу үчүн лицензия алган эмесбиз.

“**Попробовать**” белгисин баскан соң жаңы бет ачылат. Ал жерде (2-сүрөт) түзгөн проектирибиз жана жаңы электрондук окуулуктуу даярдоочу бөлүктөр жайгашкан. Ошол жерден “**создать новый**” белгисин басабыз.

2-сүрөт

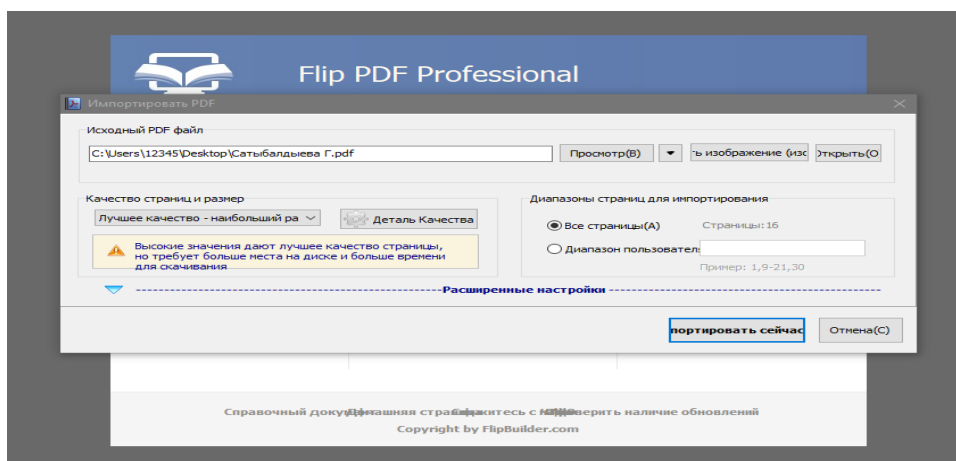
Басканыбыздан соң төмөндөгү (3-сүрөт) учурда “Flash” версиясын тандап “OK” басабыз.

3-сүрөт

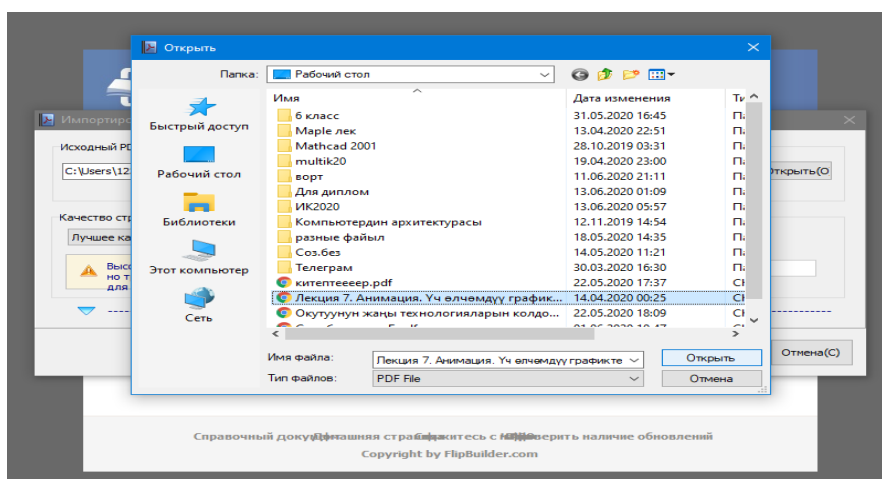
Андан кийин “просмотр” бир жолу чычкандын сол баскычы басылгандан соң жогоруда PDF форматында сакталган материалыбызды ошол жерге жайгаштырабыз.

Ал жерден (4-сүрөт) расширенные настройки бөлүгүн басып керектүү бөлүктөргө белги коюп “импортировать сейчас”кнопкасын басабыз.

4-сүрөт

Сакталган материалыбызды издөө учурунда (5-сүрөт) “Открыть” кылып материалыбызды жүктөп алабыз.

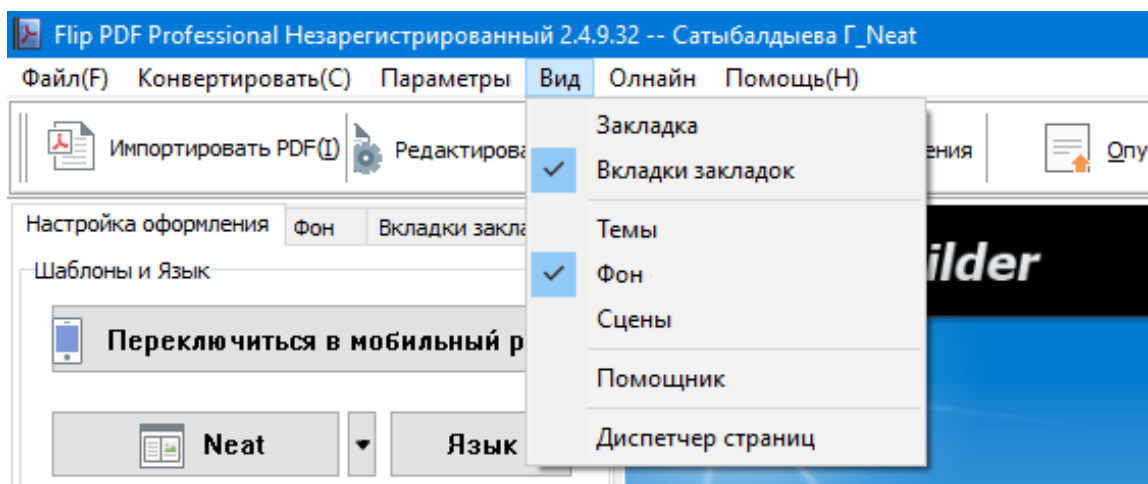
5-сүрөт

Төмөн жакта (6-сүрөт) жүктөгөн материалыбыз автоматтык түрдө китеп саяктуу чыкты. Ал жерде китепти барактагандай ача турган болсо же китептин жогору жагындагы белгилер менен ачсак ачылат.

6-сүрөт

Ошол жерден электрондук окуулугубуздун арткы фонун окуулуктун ичиндеги беттерин алмаштырып алууга жана редактирлөөгө мүмкүнчүлүктөрү бар.

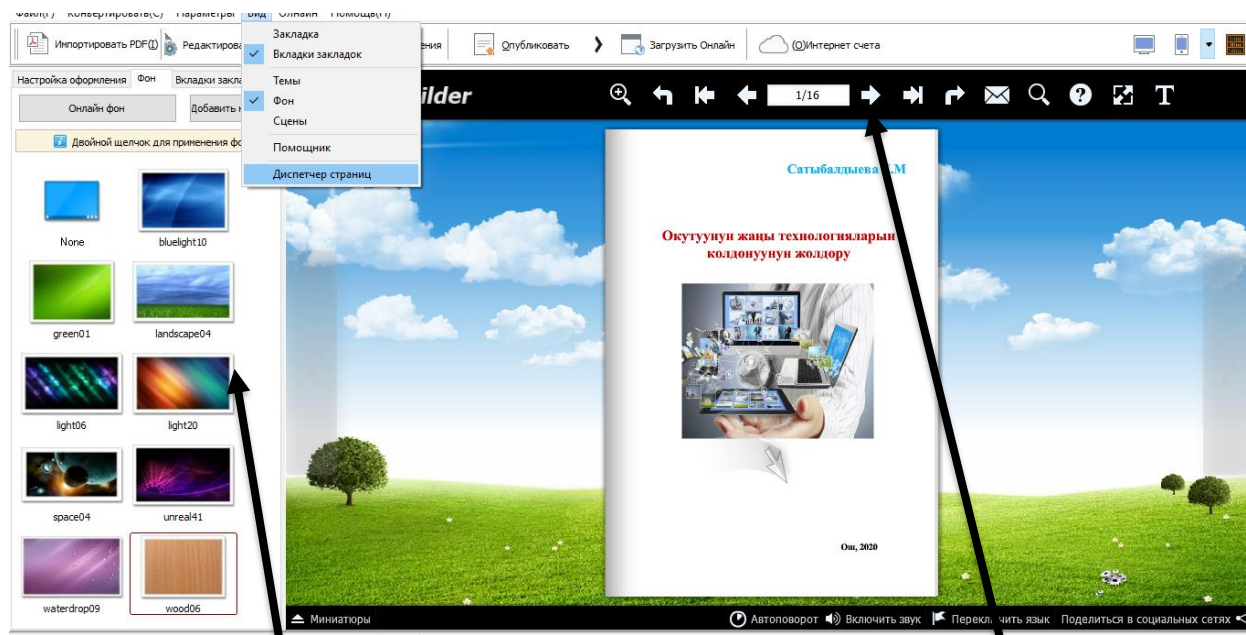
7-сүрөт

Ошондой эле электрондук окуулугубузду уюлдук телефондон, планшеттен жана компьютерден кандай форматы көрүлө тургандыгын көрсөк болот.

8-сүрөт

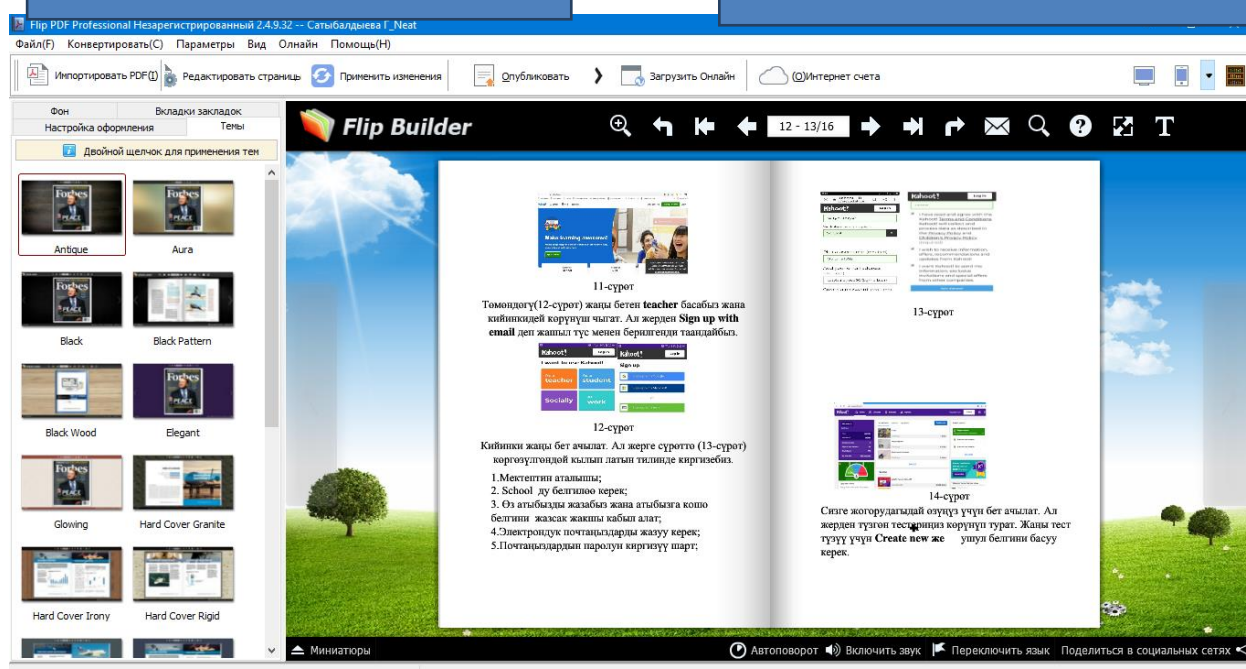
Эгерде электрондук окуулукту түзүүчү тарабынан жактырылбай калса “**другие бесплатные**” деген жерден “**онлайн-шаблон можно**” ссылкасын басып керектүүсүн таандап алууга мүмкүнчүлүк бар. Керектүү теманы тандоо үчүн “**Install**” белгисин басып жүктөлүү убактысын күтүп туруу керек. Жүктөлгөндөн сон биз тандаган тема чыгат. Электронду окуулукту жасоодо ар бир инсан өзүнүн чыгармачылыгы менен иштөөгө болот. Анын сырткы көрүнүшү да өзүнө тарта тургандай болуу керек.

9-сүрөт

Бул жерден табитибизге ылайык фонторду тандап алсак болот

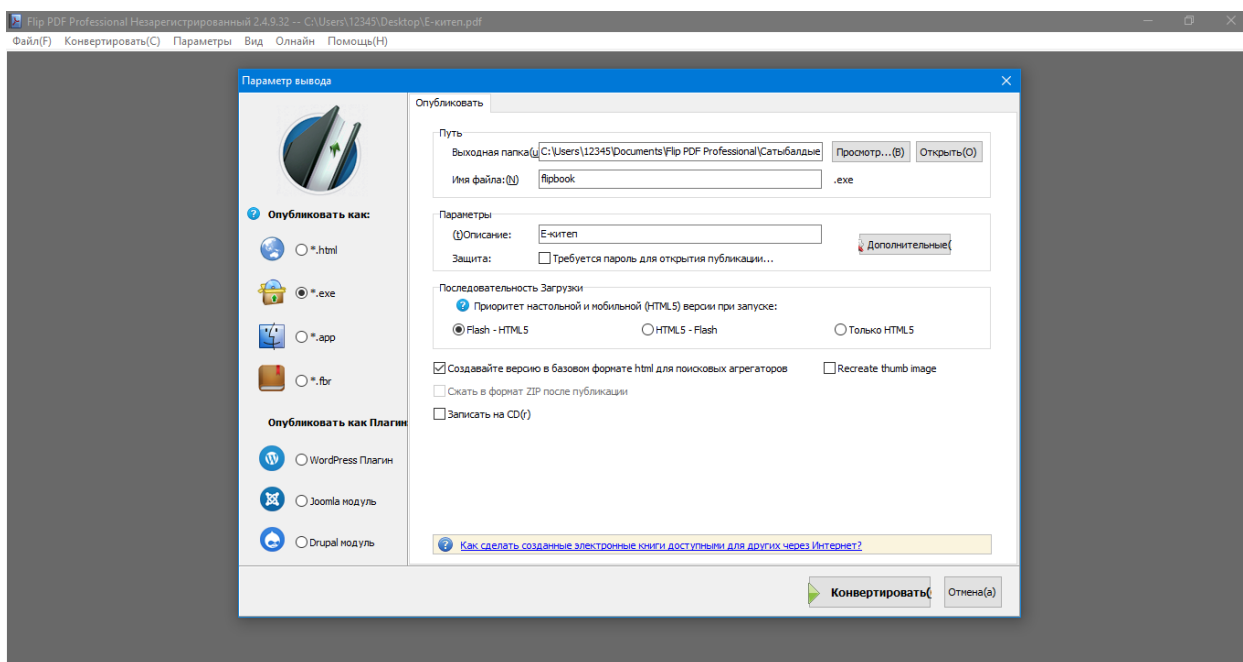
Бул жерден электрондук окуулукубузду ачууга жабууга арналган белгилер жана аны сенсердик абалда аткарсак да болот

10-сүрөт

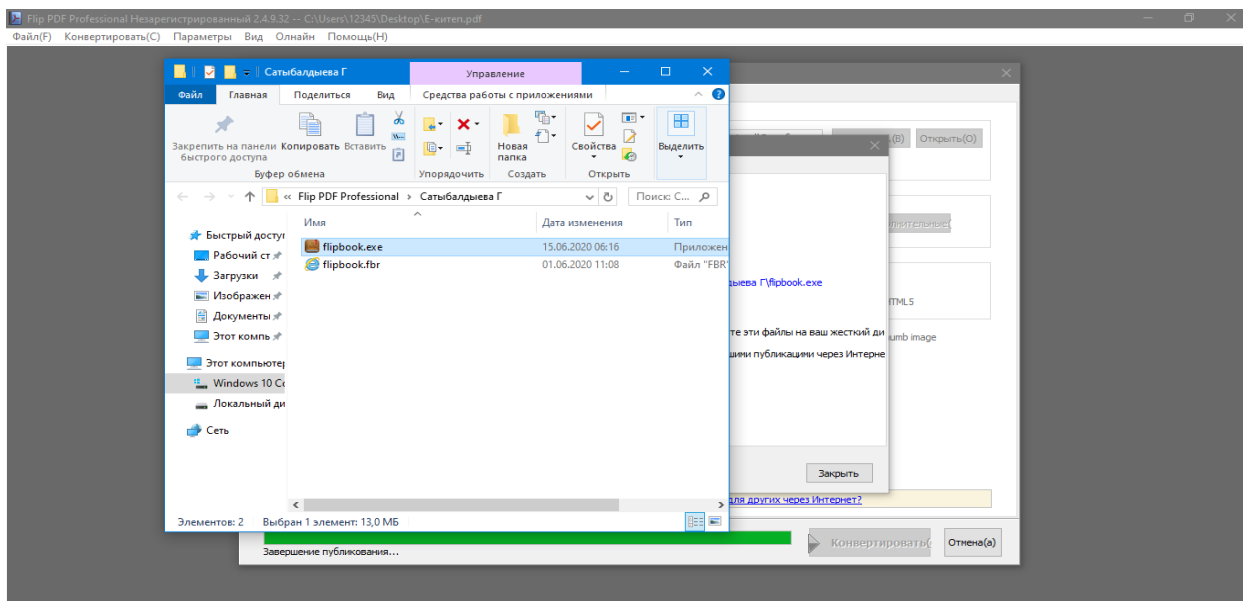
Жогору жакта (10-сүрөт) электрондук окуулукубундун ачылып турганын көрүүгө болот. Анын оң жагынан каалагандар оформленияыны тандап алуу мүмкүн. Ошондой эле жасалган китебибиздин мазмунун карап чыгуу, керек каттачылыктары болсо ондошубузга туура келет.

Түзүлгөн электрондук окуулукубунду “опубликовать” менюсун басып *.html, *.exe, *.app, *.fbr форматында сактасак болот. Түзүүчү өзүнө ыңгайлуусун тандап алса болот.

11-сүрөт

Электрондук окуулукту кайсыл жерге сактасак ошол жерди ачып программанын значогу бар белгини басып кире беребиз. Ал жерден ачып окуп башкалар менен да бөлүшсөк болот. Аз гана убактын ичинде электрондук китепчени даярдап колдонуучуларга узатсаңыз болот.

Жогору жакта программа боюнча бир аз да болсо түшүнүк бергенге аракет жасадык. Аз да болсо мектеп мугалимдерине жардамы тиет деген үмүтүбүз чоң. “Миң уккандан бир көргөн артык”- дегендей бул программаны установка кылып өз алдыбызча электрондук окуулуктарды түзүп көрсөк жакшы. Заман талабына жараша көпчүлүк иш аракеттерибиз электрондоштуруу менен өтүдө жана ошого коом муктаж болууда.

Колдонулган адабияттар:

1. Аленичева Е., Монастырев Н. Электронный учебник (Проблемы создания оценки качества) // Высшее образование в России.-2001.-№1-с.121-124.

2. Аленчева Е., Монастырев Н. Этапы создания электронных учебников // Высшее образование в России.-2001.-№3с.103-106.
3. Артыкова Ж.А., Артыкова Н.А. Электрондук окуулук келечектеги адистин маалыматтык маданиятын калыптандыруучу каражат// Весник КУУ-2015.-№3-4,-с.85-91.
4. Алыбаева К.С., Нурматова М.Н. Билим берүүнүн парагдигмалары жана мугалимдин кесиптик компетенциялары //Вестник ОшГУ.-2013.№,-с.291-295.
5. Жунусалиев С. “ Информатика// Бишкек-2012.№,-с.26-27.
6. Положение об электронном учебно-методическом комплексе по дисциплине для высших учебных заведений: 2008 г. – www.edubelarus.info/uploads/base/Pologenie_EUMK.pdf. – Дата доступа: 18.10.2014.
7. Шваркова Г.Г. Современная трактовка электронного учебника. Типология, необходимые структурные элементы / Г.Г. Шваркова, В.М. Галынский. – <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/36494/1/93.pdf>. – Дата доступа: 24.10.2014.
8. Гультяев А. Разработка мультимедийных учебных курсов [Текст] / А. Гультяев. – СПб: Учитель и ученик: Корона, 2002. – 400 с.
9. WWW.EDU.GOV.KG-Билим беруу министринин сайты

УДК:37.034

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-192-198

Байтикова Бактыгүл Батырбековна, Пазиева Аида

Ош мамлекеттик университети, Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик университети, окутуучу

Байтикова Бактыгуль Батырбековна, Пазиева Аида

Ошский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент
Ошский государственный университет, преподаватель

Baitikova Baktygul Batyrbekovna, Paziyeva Aida

Osh State University, candidate of pedagogical sciences, associate professor
Osh State University, teacher

ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО Ч.АЙТМАТОВДУН

ЧЫГАРМАЛАРЫН КОЛДОНУУ

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА В ВОСПИТАНИИ
ДЕТЕЙ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА**

**THE USAGE OF CHYNGYZ AITMATOV'S WORKS IN RAISING TEENAGE
CHILDREN**

Кыскача мүнөздөмө. Бүгүнкү күндүн балдары бат ойлонгон, кыска маалыматтарды кабыл алган, бирок китеп окууга көп деле кызыкпаган муун десек болот. Бул боюнча эмне кылабыз деп агартуу тармагында иштегендер изденип келет. Макалада кыргыз адабияты предметин окутууда жаш балдарды кантип китеп окууга кызыктыруу, турмушка тарбиялоо, руханий жактан байытуу, көркөм сөз чеберчилигин арттыруу боюнча сөз болот жана Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” чыгармасындагы “Эне-Бейит” тууралуу уламышты

колдонуу сунушталат. Бул чыгарма өспүрүм курактагы балдарды тарбиялоодо мыкты каражат боло алат. Анткени, берилген үзүндүлөр аркылуу студенттер (окуучулар) бүгүнкү технологиялык жактан тез өнүккөн коомдо маңкурттар сымал болбостон, адам болуп жашоо зарыл экендигин түшүнүшөт. Макалада уламышты окутууда адам болууга, өтмүшүбүздү унутпоого, боорукер, мээримдүү болууга тарбиялоо боюнча сабакты өтүүнүн жолдору жана ыкмалары көрсөтүлдү.

Аннотация. Сегодняшних детей можно назвать поколением, которое быстро соображает, воспринимает краткую информацию, но мало интересуется чтением книг. Те, кто работает в сфере образования, ищут, что с этим делать. В данной статье предлагается использовать легенду о «Эне-Бейит» из произведения Чингиза Айтматова «И дольше века длится день» в преподавании предмета кыргызской литературы, чтоб заинтересовать детей подросткового возраста чтением, воспитать их в жизни, обогатить духовно, и улучшить навыки художественного выражения. Это произведение может стать отличным пособием для воспитания детей подросткового возраста. Ведь через приведенные отрывки студенты (ученики) понимают, что в современном технологически быстро развивающемся обществе надо жить по-человечески. В статье были представлены способы и методы преподавания урока быть человеком, не забывать свое прошлое, быть добрым и любящим.

Abstract. Today's children can be said to be a generation that thinks quickly and perceives brief information, but they are not very interested in reading books. Those who work in the field of education are looking for what to do about this. This article proposes to use the legend of "Mother-Beyit" from Chingiz Aitmatov's work "Kylm karytar bir kun" in the teaching of the subject of Kyrgyz literature, which aims to raise children's interest in reading, educate them in life, enrich them spiritually, and improve artistic expression skills. This work can be an excellent tool for educating teenage children. After all, through the given excerpts, students (pupils) understand that in today's technologically rapidly developing society, it is necessary to live as a human being, but not as mankurts. In the article, the ways and methods of teaching the lesson to be human, not to forget our past, to be kind and loving are presented.

Негизги сөздөр: сабак, Ч.Айтматов, интеграция, тарбия, өспүрүмдөр, тексттер, маңкурт, Эне-Бейит

Ключевые слова: урок, Ч. Айтматов, интеграция, воспитание, подростки, тексты, Эне-Бейит

Keywords: lesson, Ch. Aitmatov, integration, upbringing, teenagers, texts, grave, Mother-Beit

Бүгүнкү күндө өспүрүм курактагы окуучуларды же болбосо атайын орто кесиптик окуу жайлардын студенттерин турмушка тарбиялоо мугалимден көп эмгекти жана чыгармачылыкты талап кылат. Анткени, мугалим бир эле учурда билим берүүчү, тарбиячы, керек жагдайда кеңешчи жана досу болуусу зарыл. Ал эми бүгүн мугалимге да, ата-энеге да өспүрүм курактагы балдарды тарбиялоо кыйындыкты туудурат. Алардын мектепте, окуу жайда жана башка булактардан алган маалыматтары өтө эле көп, аны талдап “сиңириши” керек, анын үстүнө өспүрүмдөрдүн өз жан дүйнөсүнө көңүл буруулары аябай курчуп барат дешет. Изденип, чыгармачылык менен иштеген устат педагогдор бул факторлорду өтө чеберчилик менен пайдаланып, окуучулардын интеллектуалдык байлыктары менен сезимталдык маданиятынын шайкештигин камсыз кылуу аркылуу чоң ийгиликтерге

жетишип жатышат. Билими менен сезимталдык маданияты шайкеш келишпеген балдар гана түрдүү пастыкка дилгир болушат [2, 294].

Мектепте жана орто кесиптик окуу жайларда кыргыз адабияты сабагында Ч.Айтматовдун чыгармалары окуу планына кирген. Ч.Айтматовдун чыгармаларында чоңдордун балдарга мамилеси, балдардын үй-бүлөдөгү ордун, алардын көз карашын, сүйүүгө болгон мамилесин, тарбиясын таасирдүү көрсөтө алган жана өзүнүн өмүр баянында да ата-эне, чоң ата, чоң эненин ролу жөнүндө көп сөз кылат. Алсак, «Атадан калган туяк» чыгармасында Авалбектин кинодогу «атасына» сыймыктанышы, «Ак кемеде» Балага чоң атасынын таасир этиши, «Эрте келген турналарда» Султанмуратка атасынын, «Делбиримде» Саматка Байтемирдин, «Биринчи мугалимде» Алтынайга Дүйшөндүн таасири, аларга турмушка багыт берип, жаш муунду турмушту башкача көз караш менен кароого үндөйт. Демек, баланын тарбиясында ата-эненин ролу чоң экендигин жазуучу баса белгилейт. Экинчиден, өспүрүм курактагы балдар кыйынчылык кезде өздөрүн кандай алып жүрүшкөн, ата-энесине кандай жөлөк болушкан, кандай иш-аракеттерди жасашкан деген суроолорго чыгармалардан жоопту тапса болот

Мектептин жогорку класстарында (10-11-класс) жана орто кесиптик окуу жайлардын (9 базаны аяктаган) 1-курстарында Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы, «Кылым карытар бир күн» чыгармасы окуу планына кирген. Мына ушул чыгарманы өтүүдө «Эне-Бейит» уламышын интеграциялап өтүү жолун сунуш кылабыз.

Сабакты баштаарда сабактын максаты, күтүүлүүчү натыйжалары окуучуларга тааныштырылып, анда негизги өзөк болчу окуяга багыт берилет. Айталы, Жоламан, маңкурт жөнүндөгү кыска тексттер проектор аркылуу экрандан чагылдырылат, студенттер текстте ким, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын аныктап, маанисин чечмелешет.

Жоламан – «Атасынын кегин алмакка уулу кеткен согушка...», «Андагы айыгышкан чоң кармашта эки тарап аралаша чабышып жатканда уулу ат жалын кучактай жыгылганын, согуштан үрккөн азоо ат ала качып жөнөгөнүн көргөндөр көп экен. Анан уулу аттан кулайт, бирок бир буту үзөңгүдөн чыкпай салаңдап калат»

Маңкурт – «Кечээ күнү көзүн жаңы ачкансып, өз атын да билбейт экен байкуш, ата-энеси ким экенин да билбейт, эсинде жок. Эмне сурасаң да эки сөз менен жооп берет, «ооба» же «жок»[1,142].

Студенттер ушул эки кыска үзүндү менен таанышкандан кийин адам баласынын акыл-эси өзгөрүлүп, суроого бир-эки сөз менен гана жооп бергендигин талкуулашат. Негизги маселе, Жоламан тагдырындагы маңкурттукту өзү тандап алган жок, аны адамдык сапаттан чыгаргандар болду.

Мына ушундай урунттуу жерлерде студенттерге «Маңкурт ким?» деген темада кыска эссе жазууга убакыт берилет. Тажрыйбабыз көрсөткөндөй, студенттер маңкурт жөнүндө түшүнүгү бар, бирок, алардын көз карашы боюнча бүгүнкү күндө да адам баласын аргасыз маңкурттукка жетелеген факторлордун көп экендигин да баса белгилеген учурлар болду. Ал учурлар – жаратылыш мыйзамына каршы чыгып, эркектер менен эркектердин үй-бүлө куруусу, жаштардын наркоманияга берилиши, ата-энесин карылар үйүнө, балдарын балдар үйүнө бериши, динди, каада-салтты түшүнбөй Сирия сыяктуу мамлекеттерге кетип калышы, уюлдук телефондордун таасири ж.б.у.с. Мындан жыйынтык чыгарсак, студенттер эссе жазуу аркылуу ойлору топтолот. Эссенин мазмуну менен бири-бирин тааныштырууда жалпы жана

жеке ойлор тааныштырылат, талкууну жаратат, түшүнбөгөн суроолор берилип, кайчы пикирлер да болушу мүмкүн.

Студенттердин берген ойлору менен кошо көркөм тилдик каражаттарды колдонуусу, сөз чеберчилиги кошо аныкталат. Демек, жөнөкөй эссе жазуу ыкмасы студенттерди оюн туура берүүгө, туура сүйлөөгө, аргумент менен далил келтирүүгө, бирөөнүн пикирин угууга тарбияланат, эң негизгиси бүгүнкү күндүн маңкуртун көбөйтпөө үчүн сунуштар айтылат.

Бул уламышта Ч.Айтматов эненин образын жогорку деңгээлге алып чыккан. Эне – балдардын ою боюнча тирөөч, үйдүн куту. Студенттерди уламыштан алынган эне жөнүндөгү кыска эпизод менен тааныштырабыз.

«Наймандан чыккан бир эне гана колго кеткен уулунун тагдырын ойлоп, чыдай албаптыр. Найман-Эне деп эл оозунда улама болуп калган киши ошол. Сары-Өзөктүн учкыйырысыз баардык тарабында Найман-Энени улама кылып ушу бүгүн да эл унутпайт. Тиги кабырыстандын Эне-Бейит деп аталып калышы да ошо себептен»[1,136].

Бул текстти окуу менен студенттер ар бир сүйлөмгө маани беришет. Мисалы, 1-сүйлөмдө «Наймандан чыккан бир эне гана колго кеткен уулунун тагдырын ойлоп, чыдай албаптыр» деп айтылат. Мында сезимди билдирген сөздөрдү ачкыч сөз катары пайдаланып, Эненин образын жакшы түшүнүүгө басым жасайбыз.

- Уулунун тагдырын ойлоду;
- чыдай албады;
- бир эне гана;
- кеткен уулу...

Окутуучу тарабынан ар бир сөз чечмеленип, бирок, төмөнкүдөй суроолор студенттерге берилет: «Эмнеге бир эне гана чыдай албады?», «Эмнеге ал уулунун тагдырын ойлоду?», «Эмне үчүн ал уулунун тагдырын тобокелге салган жок?»

Бул суроолор уламышты дагы терең түшүнүүгө, эненин образын, анын сезимдерин анализдей алууга жол ачат. Албетте, студенттер, эненин образын китептегидей эле айтып коюшу мүмкүн. Бирок, балдар эненин үйдөгү ордун, ага карата сый мамилени түшүнүүсү абзел. Демек, Жоламанды да энеси алпештеп чоңойткон, ал да атанын, эненин тарбиясын көргөн, бирок атасы курман болду. Атасын кегин алуу үчүн согушка аттанды, бирок, тагдыры согушта башка нукка бурулду. Найман-Эненин тагдыры – өз баласынан ажал тапкандагы тагдыры, уламыштагы трагедиялуу учур. Мына ушул учурду биз энеге карата мамиле кайсыл нукка бурулгандыгын студенттерге түшүндүрөбүз. Бүгүнкү күндө энелерге мамиле кандай болуп жаткандыгын, эне менен баланын ажырымын, миграциянын айынан балдардын энелерине болгон сый-урматтын жоктугу, канчалаган балдар энесиз өсүп жаткандыгы тууралуу айтса болот, ошол эле мезгилде биз энелерибизге кандай мамиле жасап жатабыз деген суроонун тегерегинде талкуу жүргүзөбүз.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 10-11 класстар үчүн «Кыргыз адабияты» предмети боюнча предметтик стандартында (окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн) «Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк – өз умтулууларын социалдык топтун жана башка адамдардын кызыкчылыктары менен айкалыштырууга, башка адамдардын ар түрдүү көз караштарын таануунун жана баалуулуктарына (диний, этникалык, кесиптик, инсандык) сый мамиленин негизинде өз көз карашын маданияттуу далилдөөгө даярдык. Керектүү маалыматты маектешүү (диалог) аркылуу алуу, аны социалдык, кесиптик, инсандык көйгөйлөрүн чечүү үчүн оозеки, жазуу

түрүндө берүү даярдыгы. Маселелерди чечүү үчүн башка адамдардын жана социалдык институттардын ресурстарын пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет. Окуучулар сүйлөшүүнүн (коммуникациянын) диалогдук формасын билишет, өз көз карашын далилдүү айта алышат; жанындагы адамды түшүнүшөт, угушат, өзүнүн оюнан айырмаланган көз карашка толеранттуу мамиле жасашат» деп айтылат (3,11). Ушул компетенттүүлүктү студенттерде калыптандырууда диалогго өтүү, бүгүнкү күн менен салыштыруу – чыгарманы андан да терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Бүгүнкү күндө өспүрүм балдардын ар кандай кылмышка барышы, коомдогу терс көрүнүштөрдү өзүнө сиңириши түздөн-түз үй-бүлөгө байланыштуу. Найман-Эненин образын талкуулап, бүгүнкү күнгө салыштыруу менен студенттер эне менен баланын ажырымын, тарбиясын биле алышат. «Көпчүлүк ата-энелер Россияда, Казакстанда ж.б. чет өлкөлөрдө, ал эмес, айылдан алыс Бишкекте балдарды багуу үчүн иштеп жүргөн, өздөрү алыс болсо да жан дүйнөсү жакын болууну түшүнүүсү өзгөчө маанилүү.

Турмуш-тиричилик, акча-байлык деп өз балдарына кайдыгер, кош көңүл мамиледе болуп же балдарга зордук-зомбулук менен тарбия берген, сүйүү, мээрим жетишпеген үй-бүлөлөрдө эки түрдүү балдар өсүп чыгат. Биринчиси эч кимге жана эч нерсеге кызыкпаган, окугусу келбеген, көздөрүндө балалык мээримге тойбогон, башкаларга да аны бере албаган ачуулуу, агрессивдүү балдар. Мындай балдар келечекте өзүнө, жакындарына өздөрү жашаган коомго зыян келтириши мүмкүн» [4, 63].

Демек, Найман-Эне баласынын акыл-эсин калыптандырууга аракет жасап, атасынын атын эстетүүгө далалат кылса да, маңкурт болгон Жоломан энесинин эне экендигин, ак сүтүн берген адам экендигин сезе алган жок. Ал эми бүгүнкү балдардын тарбиясын калыпка келтире албай маңкуртка айлантып жатканыбызга ким күнөөлүү деген суроого жооп берүү үчүн студенттер кайрадан эссе жазышат. Анткени, ойлорду жыйынтыктоо, маңкурттун образы аркылуу жашоону түшүнүү, ошону менен катар Ч.Айтматов койгон негизги проблеманы түшүнүшү шарт.

Эне-Бейит окуясы метафоралык мааниге ээ. Андагы жуан-жуандар туткундарды башына шири кийгизип, акыл-эсинен айрып маңкурт кылып олтурат.

Сабактын жыйынтыктоочу этабында студенттерге «маңкурт» жөнүндөгү түшүнүктү дагы да терең түшүнүү үчүн, студенттерди төмөнкү эпизод менен тааныштырабыз:

«Маңкурт деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысмы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон, эчтеме эсинде калбайт, эчтемени билбейт, кыскасы өзүн адам элем деп эсептебей калат. Өзүн-өзү таануудан калганы менен маңкурттун чарба тиричиликте бир топ артыкчылыгы бар. Өзү аягы айры, башы кара бир макулук болгон соң айдаган жакка кыңк этпей басат, айткан ишти кыңк этпей аткарат. Качам-коём, каяша кылам деген ой түшүнө да кирбейт.

Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт. Башка эч жанды тааныбайт да, билбейт, ошол үчүн башка бирөө менен сүйлөшпөйт. Анын бар болгон ою - кара курсак. Башка эч камы жок. Бирок тапшырылган ишти жан-дили менен, өчөшкөндөй берилип аткарат. Адатта маңкурттарды эң балит, оор же болбосо макоо жан да чыдай алгыс бир калыпта созулчу узак жумуштарга коюучу. Жоо кыйнаса төө кайтартат, жалгыз өзү көп төөчүлөргө татыйт. Курсагын гана тойгузуп турса болду, жапайы болуп кеттим дебейт, зериктим дебейт, жайдыр-кыштыр төө артында жүрө берет. Ээсин көрсө итинен бетер

кубанат. Үстүндө эски-уску кийим болуп суукта үшүбөсө, курсагы тоюп турса, башка эчтеме сурабайт да кейибейт...

Адамдын адам болгон касиети, жаралганда кошо жаралып, өлгөндө өзү менен кошо кетчү, айбандан айырмалап турган жалгыз касиети эс-акыл болсо, аны түп тамыры менен жулуп салса, - бу не деген шумдук, андан көрө туткунду жүрөгүн өлтүрөр кыйноого салса, же түз эле башын алып салса тигиге салыштырганда адилетчилик болбойбу. Кыяматтуу тунгуюк тарыхынан жамандыктын не бир кыянаттуу түрлөрүн алып чыккан айдар көкүл көчмөн жуңжандар эми адамдын эң ыйык назилине кыянатчылык кылышты. Алар адамдын эс-учун жоготуунун жолун табуу менен бирге адам табиятына каршы ойго келгис кыянатчылык кылышты»[1,137, 138].

Бул текст аркылуу студенттер жазган ойлорун жыйынтыктап, «Маңкурт» деген түшүнүктү талкуулашат. Эмне үчүн жазуучу бул уламышты чыгармага киргизди, муну менен эмнени айткысы келди? Студенттер (окуучулар) чыгармадагы Сабитжандын образын салыштыруу менен, бүгүнкү күндүн Сабитжандары да көп экендигин айгинелешет. Анткени, ата-тегин билүү (Найман-Эне баласына атасынын атын эстетүүсү, ата-тегин билип жүрүүсү), улуулардын кеп-насаатын угуу арткы планга калгандай, керээзди аткарбоо, каада-салттын, маданиятыбыздын майда-барат табериктери жок болуп кетип жаткандыгын айтышат. Ооба, бүгүнкү цивилизация Сабитжан жашаган доордон да алда канча бийиктикке чыкты, бирок адамдык факторлор кызматка умтулуу, өлгөн атасынын тажиясына келбей коюу, келиндердин кайын-журтка мамилеси, текеберленүү сыяктуу көрүнүштөр толтура экендигин баса белгилешет. Муну менен студенттер өтмүшүбүздөн тарбия алып, ата-энеге, үй-бүлөгө, коомго мамилени кандай жасоо керек, эң негизи, маңкурт эмес, адам болуу зарыл экендигин түшүнүшөт.

Чыңгыз Айтматов келечекти көрө билген жазуучу экендигин эч ким тана албайт. Ал адам баласын жаңы технологиянын пайда болушу менен техника башкарып каларын ошондо эле айтып койду. Учурда кичинекей бөбөгүбүздөн тартып, уюлдук телефондордун, гаджеттердин кулу болгонубуз жалганбы же болбосо, карьера, кызмат, байлык үчүн бир тууган бир тууганды, ата-энесин, жакынын аябагандыгын кантип жашырабыз. Романдын жазылганына бир топ убакыт болду, бирок, Чыңгыз атабыздын адамзатка эскерткен насаатын унутпоо, жаштарга эскертүү – улуу муундан көз каранды. Биз кандай жол көрсөтсөк, жаштарыбыз, балдарыбыз дал ошол жол менен басат. Андыктан, бүгүнкү күндүн өспүрүм балдарына туура багыт көрсөтүп, келечектин мыкты инсандарын жараталы.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын жыйнагы. [Текст] / Ч.Айтматов //4-том. Роман, аңгеме / түз. А. Акматалиев. Б.: Бийиктик, 2008. – 503 б.
2. Апышев Б.А. Педагогика. [Текст] / Б.А.Апышев, Д.Бабаев, Т.А. Жоробеков // Болочок жана мектеп мугалимдери үчүн колдонмо. – Б.: 2002. – 440 б.
3. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 10-11 класстар үчүн «Кыргыз адабияты» предмети боюнча предметтик стандарты (окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн) [Текст] / Кыргыз адабияты боюнча предметтик стандарт. – Б.:2018
4. Мадаминов Г. М. Ата-энелер сиздер үчүн. [Текст]/Г. Мадаминов. – Б.: 2017. – 122 б.

5. Муратов А. Айтматовду мектепте окутуу. [Текст] / А. Муратов. К.Акматов. – Б.: Глобал Принт, 2017. – 276 б.

Интернет булактары

1. <https://edu.gov.kg/media/files/515d2bc4-2729-4cd0-8d88-b2167e73cf9e.pdf>

УДК : 159.9

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-198-202

Кудабаева Гулира Байдылдаевна, Курманбаева Гүлсада

Талас мамлекеттик университети, философия илимдеринин кандидаты, доцент

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Кудабаева Гулира Байдылдаевна, Курманбаева Гүлсада

Таласский государственный университет, кандидат философских наук, доцент,

Таласский государственный университет, магистрант

Kudabayeva Gulira Baidyldaevna, Kurmanbaeva Gulsada

Talas State University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,

Talas State University, Master's student

**БАЛАГА ОКУТУП-ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНДЕ ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕ
ЖАСООНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА К РЕБЕНКУ
В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ
THE PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF AN INDIVIDUAL APPROACH
TO A CHILD IN THE PROCESS OF EDUCATION AND UPBRINGING**

Кыскача мүнөздөмө. Бул эмгекте балдарга жекече мамилелерди туура жасоо азыркы күндө өтө актуалдуу маселелерден экендиги баса белгиленди. Балдарга жекече мамиле жасоодо алгач анын жекече өзгөчөлүктөрүн талдап билүү керек. Жекече өзгөчөлүктөрүн билбей туруп, балага жекече мамиле жасоо мүмкүн эмес. Ар бир адам өзүнчө индивидуалдуулукка ээ. Мүнөзү, темпераменти, шык, жөндөмдүүлүктөрү боюнча окшош адамдарды табуу мүмкүн эмес. Мисалы, темпераменттин типтерин анализдөөдө, ар бир типтин жакшы жактары менен кошо эле кемчиликтери да бар. Атап айтканда, флегматик окуучу баланын эмоциясын ойготуп, активдештирбесе кайдыгер, шалаакы адам болуп калышы мүмкүн. Холерик тибиндеги окуучу шашкалак, өтө активдүү болгондуктан, көбүнчө берилген тапшырманы аягына чыгара аткарбайт, демек, мындай балдарды токтоолукка, сабырдуулукка чакырабыз, меланхолик балдарды өзүнө болгон ишенимин бекемдейбиз, сангвиниктердин эмоциясын туруктуулукка тарбиялайбыз ж.б.у.с.

Аннотация. В данной работе подчеркивается, что правильность индивидуального подхода к детям является одной из самых актуальных проблем в настоящее время. При индивидуальном подходе к детям необходимо сначала проанализировать его индивидуальные особенности. Невозможно относиться к ребенку индивидуально, не зная его индивидуальных особенностей. У каждого человека своя индивидуальность. Невозможно найти людей, похожих по характеру, темпераменту, навыкам, способностям. Например, при

анализе типов темперамента у каждого типа есть свои плюсы и минусы. В частности, флегматичный ученик может стать равнодушным, небрежным человеком, если он не пробуждает и не активизирует эмоции ребенка. Ученик холерического типа, будучи замкнутым, очень активным, часто не справляется с поставленной задачей, поэтому мы призываем таких детей к спокойствию, терпимости, укрепляем меланхолических детей в их уверенности в себе, воспитываем эмоции сангвиников в устойчивости и т. д.

Abstract. This paper emphasizes that the correctness of an individual approach to children is one of the most pressing problems at the present time. With an individual approach to children, it is necessary to first analyze its individual characteristics. It is impossible to treat a child individually without knowing his individual characteristics. Each person has his own personality. It is impossible to find people who are similar in character, temperament, skills, abilities. For example, when analyzing temperament types, each type has its pros and cons. In particular, a phlegmatic student can become an indifferent, careless person if he does not awaken and activate the emotions of the child. A student of the choleric type, being closed, very active, often does not cope with the task, so we encourage such children to calm, tolerance, strengthen melancholic children in their self-confidence, educate the emotions of sanguine people in stability, etc.

Негизги сөздөр: жекече мамиле , психологиялык өзгөчөлүктөр, жекече иштер, темперамент, темпераменттин типтери, мүнөз белгилер, жөндөмдүүлүктүн түрлөрү.

Ключевые слова: индивидуальный подход , психологические особенности, индивидуальные случаи, темперамент, типы темперамента, черты характера, типы способностей.

Keywords: individual approach, psychological characteristics, individual cases, temperament, types of temperament, character traits, types of abilities.

Балдардын жекече өзгөчөлүктөр теориялык жактан жакшы иликтеп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдарга жекече мамилелерди туура жасоо азыркы күндө өтө актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Себеби, баланын инсан болуп калыптануусунда, деги эле жекече мамиле жасоо процессин теориялык жактан билүү жана практикада аны өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн колдонуу зарыл.

Балдарга жекече мамиле жасоодо алгач анын жекече өзгөчөлүктөрүн талдап билүү керек. Ар бир адам өзүнчө индивидуалдуулукка ээ. Мүнөзү, темпераменти, шык, жөндөмдүүлүктөрү боюнча окшош адамдарды табуу мүмкүн эмес.

Жекече мамиле - ар бир конкреттүү инсандын оригиналдуулугу менен аныкталат: жөндөмдүүлүктөр, мүнөздүн күчтүү жактары, темпераменттин түрүлөрү, өзүн-өзү башкаруусу, жүрүм-турумдарына жана иш аракеттерине, өзүнө болгон мамилелер.

Окутуп тарбиялоо процессинде жекече мамиле жасоо баланын тарбиясынын өзгөчөлүктөрүн жана деңгээлин, ошондой эле анын жашоо-турмушунун шарттарын эске алуу менен педагогикалык таасирлерди уюштурууну болжолдойт. Жекече иштер бул жалпы, типтүү жана жеке билимди талап кылган жана ар бир баланын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жүзөгө ашырылуучу педагог-тарбиячынын иш-аракеттери.

Жекече мамиле жасоодо алгач жекече мамилеленин теориялык маанисин терең өздөштүрүп, андан кийин гана жеке, индивидуалдык жана дифференцияланган мамилелерди ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштарды жана кеңештерди колдонуу абдан маанилүү. Жекече тарбиялык иштердин натыйжалуулугу педагог-тарбиячынын кесипкөйлүгүнө жана

тажрыйбасына, анын инсанды изилдөө жөндөмдүүлүгүнө жана ошол эле учурда ар бир бала индивидуалдуу экенин, конкреттүү адамга гана мүнөздүү болгон жана аны башка адамдардан айырмалап турган физикалык жана психологиялык өзгөчөлүктөрдүн кайталангыс айкалышы менен эсте калуусуна жараша болот. Буларды эске алуу менен мугалим тарбиялык таасирдин жана өз ара аракеттенүүнүн формаларын жана ыкмаларын аныктайт. Мунун баары мугалимден педагогикалык даярдыкты гана эмес, психология, физиология, диагностикалык негизде гуманисттик билим берүү технологиясы боюнча билимди да талап кылат.

Балдар менен жекече иштөө бир нече этаптарды камтыйт. Биринчи этапта класс жетекчиси (тарбиячы) инсанга багытталган тарбиялоонун илимий методикалык негиздерин үйрөнөт, ар бир баланын инсандыгын диагностикалоону жүргүзөт, балдар менен достук байланыштарды түзөт, биргелешкен жамааттык ишмердүүлүктү уюштурат. Экинчи этапта тарбиячы ар түрдүү иш аракеттердин жүрүшүндө балдарды изилдөөнү улантышат. Тажрыйба көрсөткөндөй, педагог тарбиячылар балдарды изилдөөдө ар түрдүү методдордун жыйындысын колдонушат: байкоо, аңгемелешүү, анкета, интервью алуу, тестирлөө, социометрия, эксперттик баалоо методу, документацияны талдоо, эксперимент ж. б.

Жогорку нерв иш-аракеттеринин типтери жөнүндөгү илимий түшүнүктөрдү түзүүдө жана аларды андан ары изилдөөнүн туура жолдорун аныктоодо негизги эмгек И.П.Павловго таандык. Холерик окуучу окууга берилип, дилгирилсе, анда аң- сезими жакшылап топтой алат жана туура бөлүштүрүүгө жетишет. Ошондой болсо да анын ынтаа коюусун бир объектиден экинчиге өтүшү создугуп барып ишке ашат. Холерик окуучуга чагылгандай тез баамдагыч реакция мүнөздүү. Булардын ишке киришүүсү жана ыкласы, бир объектиге узакка чейин топтошу бир калыпта эмес. Кызуу кандуу холериктин кунт коюсу сыртынан дана билинип турат. Бетинин мимикасы өзүнүн ар түрдүүлүгү, тез тез алмашышы менен айырмаланат.

Сангвиник окуучу үчүн класстагы кырдаал тез-тез өзгөрүп турган шартта көңүлүн бир объектиге жогорку деңгээлде топтой алуу мүнөздүү. Негизинен сангвиник окуучунун көңүл буруусу туруктуу типке кирет. Алардын көңүл буруусуна арзыган объект болсо, ага ыкласын ушунчалык күчтүү кое алат, тескерисинче болсо, ага эч качан назар салбайт. Сангвиниктин кунт коюусун окуу иштеринин бир түрүнөн экинчи түрүнө өтө тез өтөт. Аткарган иши бир түрдүү болсо ал тез-тез алагды боло берет.

Флегматик окуучунун көңүл буруусу класстагы ар кыл шартта аткарылуучу иштердин түрүнө карабастан туруктуу мүнөзгө ээ. Мындай окуучунун көңүл буруусунун бөлүштүрүлүшү сыртынан начар билинет. Флегматиктин көңүл буруусунун класстагы ар кыл шартта аткарылуучу иштердин түрүнө карабастан туруктуу мүнөзгө ээ. Мындай окуучунун көңүл буруусунун бир объектиден экинчисине өтүшү жайбаракат, жыйнактуу жана тынч мүнөздүү кырдаалда ишке ашат. Ал көңүлүн бир жерге топтоодо көпкүч жумшабайт. Ошондуктан, азыраак чарчайт. Флегматик бардык сабакта баштан аяк кунт коюусун туруктуу жана топтоштурулган абалда сактай алат.

Меланхолик окуучунун көңүл буруусунун бөлүштүрүлүшү, баамдагыч реакциясы начарыраак. Эс алуунун жана эмгектенүүнүн режими туура сакталган кезде, тип-тынч абалда ал сабакка көңүлүн ушунчалык күчтүү топтой алат. Анын ынтаа коюусунун бир иштен экинчи ишке өтүшө өтө жай. Алар айлана-чөйрөгө шашпай кароо менен ишке жай акырындап киришет. Мектепте окуу күнү аяктап калган мезгилде жана ар кыл көптөгөн

таасирлердин натыйжасында меланхоликтин кунт коюусу начарлап калат. Адатта меланхоликтин жүзүнөн көңүл буруусунун сырткы көрүнүшүн даана байкоого мүмкүн эмес. Сабакты угуп жатканда анын жалпы кыймыл аракетинин солгун абалда болушу ага көңүл бурбай отургандай түр берип турат.

Балдарды окутуп тарбиялоодо темпераменттин ролу. Темпераменттин кайсы түрүндө болбосун инсандын коомго керектүү оң белгилерин, жүрүм-турумдарын тарбиялоого болот. И.П. Павлов: адамдын жүрүм—туруму нерв системасынын тубаса өзгөчөлүктөрүнө гана эмес, окутуп тарбиялоо иштерине да байланыштуу - дейт.

Холерик окуучуларга сабакта жооп бергенде шашпай, ойлонуп жооп берүүсүн талап кылуу зарыл. Башка адамдар менен мамилелешүүдө токтоолукка, өзүн-өзү кармай билүүгө тарбиялоо, токтоо кыймыл аракет жасоого үйрөнүү керек. Анын активдүүлүгүн, демилгелүүлүгүн колдоп, андан ары да өстүрүүгө шарт түзүү.

Меланхолик окуучунун уялчактыгына, таарынчактыгына карата такай иш алып баруу, алардын өз активдүүлүгүн көрсөтүүгө үндөө зарыл. Аларды дайыма кубаттап, мактап коюу менен алардын өзүнө болгон ишенимин бекемдешибиз керек.

Флегматик окуучулар тынч, эч кимге тоскоолдук кылбай, тымпыйып отургандыктан көбүнчө көңүл бурулбай калат. Аларды активдүү, кыймылдуу, жандуу болууга үндөө менен кайдыгерлик мамиледен жол бербөө керек. Ошондой эле өзү же теңтуштары жасаган нерселерге эмоционалдуу мамиле жасоого үйрөнүү зарыл.

Сангвиник окуучулардын туруктуу кызыгууларын, кандай ишке болсо да шашпай, жеңил ойлуу болбоолорун, туруктуулукка, токтоолукка тарбиялашыбыз керек.

Балдардын жекече өзгөчөлүктөрүн мүнөзү аркылуу да аныктайбыз. Мүнөздүн биринчи белгилери адамдын алгачкы жашоо турмушунда эле башталат. 2-3 жаштан 9-10 жашка чейинки курак мүнөздүн түзүлүшү үчүн сензитивдик мүнөз белгилеринин өнүгүшү үчүн өтө ыңгайлуу шарт.

Чоңдордун таасири менен төмөндөгүдөй мүнөз белгилери боорукерлик, кайрымдуулук, мамилечилдик же эгоисттик, кайдыгерлик, оройлук калыптанат. Калыптануунун алгачкы этаптары, баланын жашоо турмушунун алгачкы айлары жана энесинин мамилесинин стилине байланыштуу.

Эмгекчилдик, тыкандык, жоопкерчилик, ак ниеттик, өжөрлүк ж. б. оң касиеттер, анын терс касиеттери сыяктуу эле кийинчирээк балдардын оюнунда, үйүндөгү эмгектенүү процесдеринде калыптанат. Буга чоңдор түрткү берип турушу зарыл. Эл менен аралашуу, мамилелешүүдөгү мүнөз белгилер, кенже мектеп курагында башталат. Бул учурда анын тааныштарынын саны өсөт. Мектептеги окуучулар жана мугалимдер менен таанышат. Мүнөздүн эрк белгилери өспүрүм куракта өсүп, калыптанат. А негизги мүнөз белгилери (нравалык жана дүйнөгө болгон көз караштары) алгачкы жетилүү курагына таандык.

Мектепти аяктоодо мүнөз калыптанып калат. Мүнөз инсандын башка бардык касиеттерине: таануу процесстерине, эрк, эмоционалдык процесстерге жана башкаларга таасир этет. Мүнөз өзүнүн эрте эле калыптангандыгы жана туруктуулугу менен инсандын башка белгилеринен айырмаланат.

Жекече өзгөчөлүктөрдүн дагы бири – бул жөндөмдүүлүктөр. Мектепте балдардын баары эле бирдей программадагы план менен окууса да, алардын окууга болгон жөндөмү ар кыл. Анткени, алардын ар бири өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Окутуу иштери жөнөкөйдөн татаалга

карай жүрөт. Канчалык баланы көбүрөөк машыктырып, көнүктүрсөк, ал иштер көбүрөк кайталанса, анын ыкмаларын өркүндөтүп, изденсек, ошончолук жөндөмдүүлүк өнүгөт.

Балдар окууда жалпы жөндөмдүүлүктөн тышкары, атайын жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө да мүмкүндүктөр бар. Аларга өздөрү эмнеге жөндөмдү, шыктуу экенин билүүгө жардам берүү зарыл. Мында мугалимдин ролу чоң. Мугалим балдардын жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүүсүнө багыт берип, ал үчүн керектүү шарттарды түзүп берүүсү зарыл.

Биринчиден, иш-аракеттерде балдардын күчтүү жана туруктуу оң эмоцияларын, канаттанууларын пайда кылуусу зарыл; экинчиден, балдардын чыгармачылык иш-аракеттерин пайда кылуу; үчүнчүдөн балдардын иш-аракетинин максаты болушу зарыл, максат анын мүмкүнчүлүгүнөн жогору болушу керек.

Башталгыч класстарда балдар эмгек сабагынан картондон, кагаздан, пластилинден өтө татаал эмес буюмдарды жасашат. Мында алардын ойлоп тапкычтыгы, чыгармачылыгы пайда болот. Бул сабакта балдардын өз ишин уюштуруу, пландоосу өсөт, өзүн-өзү текшерүү ыгы калыптанат. Кээде окуучулар жөндөмү болсо да жасаган буюму начар болуп калса, ал өзүнө болгон ишенимин жогото баштайт, сабакка болгон кызыгуусу жоголот. Мындай учурда мугалим жардамга келет.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир баланын жекече өзгөчөлүктөрүн изилдеп билүү менен гана биз аларга туура жекече мамиле жасай алабыз жана алардын темпераментинин типтериндеги кемчиликтерди жоюп, мүнөзүндөгү терс көрүнүштөрдү тарбиялап, шык жана жөндөмдүүлүктөрүн так аныктоо менен туура багыт бере алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. - М.: Академия, 2002.
2. Гордеева И.Н. Индивидуализация обучения: опыт, реалии, перспективы Педагогика. – 2002. – №2.
3. Еремина Р.А., Кудрина Н.И. Психолого-педагогические основы творческой деятельности детей старшего дошкольного и младшего дошкольного возраста: Учебное пособие. / Мордовский – государственный педагогический институт. – Саранск, 2000. – 70 с.
4. Кудабоева Г.Б. Жалпы психология –Б.: 2011.
5. Савельев А.М. //Индивидуальный подход в педагогическом процессе. Педагогика. – 2004.

УДК: 3;37;373;373.3;82;82.0

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-203-209

Мамырова А. Ю., Апышова Замиракан

Ош мамлекеттик университети, окутуучу,

Ош мамлекеттик университети, окутуучу

Мамырова А.Ю., Апышова Замиракан

Ошский государственный университет, преподаватель,

Ошский государственный университет, преподаватель

Mamyrova Yu.A., Apyshova Zamirakan

Osh State University, teacher,

Osh State University, teacher

**ЖОМОКТОРДУ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП
ОКУТУУНУ УЮШТУРУУНУН ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН ОПТИМАЛДУУ
ЫКМАЛАРЫ**

**ОПТИМАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ
СКАЗОК НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
OPTIMAL METHODS OF ORGANIZING AND CONDUCTING LEARNING
OF FAIRY TALES BASED ON CREATIVE COMPETENCE**

Кыскача мүнөздөмө. Башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда жомоктордун мааниси өзгөчө. Башталгыч класстардын окуучулары үчүн жомоктор кыргыз эл адабиятынын казынасы гана эмес, аларды ар тараптан өнүктүрүүнүн эффективдүү каражаты. Жомоктор аркылуу окуучулардын романтикалык ой жүгүртүүсү өсүп, чыгармага болгон кызыгуусу артылат. Алардын дүйнөгө көз карашын, таанып-билүүсүн өнүктүрүүдө да жомоктордун мааниси жогору. Бул макалада жомоктордун жанрдык спецификасы тууралуу теориялык маалыматтар берилип, 3-класста Т.Абыкеевдин «Кумурска менен жалкоо» жомогунун тексттин үйрөтүү процессинде визуалдык контент, божомолдоо, үн чыгарып окуу, окуган чыгармага пикир жазуу стратегиясын колдонуу технологиялары чагылдырылат. Макалада айтылган ойлор башталгыч класстын мугалимдери жана методисттер, изилдөөчүлөр үчүн жардам берет.

Аннотация. Значение сказок в формировании творческих компетенций младших школьников особенное. Через сказки растёт романтическое мышление учащихся и повышается их интерес к творчеству. Сказки также важны для развития их мировоззрения и знаний. В данной статье приведены теоретические сведения о жанровой специфике сказок, а также описаны технологии использования изобразительного содержания, отгадывания, чтения вслух, комментирования прочитанного произведения в процессе обучения тексту сказки Т. Абыкеева «Муравей и ленивец» в 3 классе. Представленные в статье идеи будут полезны учителям начальных классов и методистам, исследователям.

Abstract. The significance of fairy tales in the formation of creative competencies of younger schoolchildren is special. Through fairy tales, the romantic thinking of students grows and their interest in creativity increases. Fairy tales are also important for the development of their worldview and knowledge. This article provides theoretical information about the genre specifics of fairy tales, as well as describes the technologies for using pictorial content, guessing, reading aloud, commenting on the read work in the process of teaching the text of T. Abykeev's fairy tale "The Ant

and sloth " in 3rd grade. The ideas presented in the article will be useful to primary school teachers and methodologists, researchers.

Негизги сөздөр: башталгыч класс, жомок, фантазия, текст, чыгармачылык ишмердүүлүк, компетенттүүлүк, стратегия, чыгармачылык компетенттүүлүк.

Ключевые слова: начальный класс, сказка, фантазия, текст, творческая деятельность, компетентность, стратегия, творческая компетентность.

Keywords: elementary school, fairy tale, fantasy, text, creative activity, competence, strategy, creative competence.

Жомок – кыргыз оозеки чыгармачылыгында да, жазма профессионал адабиятта да кеңири тараган жанр болуп, ал проза (кара сөз), поэзия (ыр, поэма), драма түрлөрүндө да кездешет. Адабиятчылар жомокторду тематикасына карай болжолдуу түрдө үчкө ажыратат:

Биринчиси – айбанаттар тууралуу жомоктор, аларды тамсилдер деп да атоого болот, б.а., мындай жомоктор көп учурда тамсилдер сыяктуу аллегориялык каармандар аркылуу адамдарды каймана түрүндө беришет.

Экинчиси – кереметтүү-укмуштуу окуялар тууралуу жомоктор. Алардын каармандары бул дүйнөдө жашабаган, реалдуулукта кездешпеген жандыктар (дөө, сыйкырчы, пери, жети баштуу желмогуз, алп кара куш ж.б.) жана буюмдар (учуучу килем, дүйнөнү көрсөтчү күзгү ж.б.) болот да, каармандар бир күнү чөлдө, бир күнү көлдө, бир күнү жер астында, бир күнү асманда жүрө берет, алар оңойлук менен жеңилбейт, аларды өлтүрүү да мүмкүн эмес, өлгөн кезде да кайра тирилип кете берет ж.б.

Үчүнчүсү – турмуштук жомоктор, алардын каармандары бизге жакын адамдар (хан, кедей бала, дыйкан, койчу, сулуу кыз ж.б.) болуп, сүрөттөгөн окуялары турмуштан эле алынган сыяктанат.

Жомоктор – адамдын күчү, колу жетпеген нерсенин алдында алсыздык кылып, анан ушундай болсо деген тилек-максатынын продуктусу. Жомокчунун кыялы менен болбогонду болтуруп, дүйнөнү айландырат, сүйлөбөгөндү сүйлөтөт, ташты да, атты да, адамды да каалагандай учурат, каалаган жерге кондурут ж.б., демек, жомоктогу турмуш – адамзаттын чыныгы реалдуу жашоосу эмес, алардын кыял-оюндагы, фантазиясындагы түзүп алган образдары.

Башталгыч класстардын окуучулары үчүн жомоктор кыргыз эл адабиятынын казынасы гана эмес, аларды ар тараптан өнүктүрүүнүн эффективдүү каражаты. Ошондуктан жомокторду үйрөтүүгө мектепте өзгөчө маани берилип келет. 2-4-класстардын окуу китептеринде окуучулар окуп-үйрөнүү үчүн төмөнкү жомоктор сунушталат.

2-класста 20 жомок: «Жыл жана анын балдары», «Түлкү менен сүлөөсүн», «Чиркей, чабалекей жана жылан», «Жолоочу менен жылан», «Айбанаттардын талашы», «Таранчы», «Акылдуу бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды?», «Ырыс алды – ынтымак», «Акылдуу кыз», «Түлкү менен кумурска», «Ит менен аюу», «Алтын аяк», «Толубай сынчы», «Жээренченин баласы», «Кырк амалдын бири», «Торгой», «Байчечекей», «Алдар көсөө жана хандын вазири», «Карышкыр менен түлкү», «Чыпалак бала».

3-класста 12 жомок: «Эки бир тууган», «Жалкоо», «Чептен эрдин күчү бек», «Акылдуу бала», «Сүмөлүк», «Бакыт-таалай каякта?», «Түлкүнүн абышка менен карышкырды алдаганы», «Гүл жана булбул», «Билебиз» (Корея эл жомогу), «Атасын жакырланткан бала», «Баатыр коён», «Чептен эрдин күчү бек», «Көз жаш», «Баатыр коён».

4-класста 4 жомок: «Эне», «Баарынан эмне таттуу?», «Айгүл гүлү», «Акылдын күчү».

Демек, 2-4-класстарда окуп-үйрөнүү үчүн баары 36 жомок сунушталат. Бул окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өстүрүүнүн аябай чоң мүмкүнчүлүгү. Себеби, биздин изилдөөлөр боюнча башталгыч класстардын окуучуларынын 86%ы жомокторду угууга жана окууга, башкаларга айтып берүүгө кызыгат. Буга жомоктордун жанрдык спецификасы ылайык келет. Алардын жанрдык спецификасы:

биринчиден, окуяларынын тез-тез алмашып, сюжетинин динамикалуу курулушу;

экинчиден, фантазиялуулугу, б.а., балдардын кыялын өстүрүүгө шарт түзүлүшү; үчүнчүдөн, ойдон чыгарылган окуялардын балдарды өзүнө тартып турушу;

төртүнчүдөн, мисалы, «Илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болуптур, алардын...», «Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен...» дегендей салттуу башталыштын (зачин) окуучуну өзүнө тартып сюжеттин башында дароо эле кызыктырышы;

бешинчиден, жетим баланын хан болушу, кедей жигиттин сүйгөн кызын, же хандын кызын аябай кыйынчылыктардан соң аял кылып алышы, каармандардын жомоктун финалында «Ошентип жыргап-куунап жатып калыптыр...» дегендей оптимисттик маанайда аякташы (концовка);

алтынчыдан, жомоктордо элдин үмүт-тилегинин, идеалынын чагылдырылышы;

жетинчиден, жомоктордун текстинде мезгилдик жана мейкиндиктик кайталоолордун болуп турушу (үч күн, үч түн; кырк күн; кырк жыл; оң жакка кетсе, аты өлөт, сол жакка кетсе өзү өлөт ж.б.);

сегизинчиден, жомоктордо гуманисттик идеялар күчтүү берилет (адамдын жаныбарларга жардам бериши; камоодо жаткандарды башкы каармандын куткарып чыгышы ж.б.)

Жомоктор балдардын түшүнүүсүнө жеңил, аны өздөрү окуп, башкаларга чыгармачылык менен көркөмдөп айтып бере алат. Ошондой эле эне тилинин байлыктарын үйрөнүүдө да жомоктор баа жеткис материал болуп саналат. Алар педагогикалык мааниси күчтүү болгондуктан азыркы окуучуларды мекенчилдикке, коркпостукка, гуманизмге тарбиялоодо чоң күчкө ээ.

С.Сакиева «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деп аталган докторлук диссертациясында жомокторду үйрөтүү боюнча мындай пикирин айтат: «Жомоктор дүйнөсү башталгыч класстын балдары үчүн абдан кызыктуу. Жомоктогу каармандардын күчтүүлүгү, оюнун күлүктүгү, апыртмалуулугу баланы башка дүйнөгө жетелейт. Бала жомоктогу каармандай күчтүү, шамдагай, элинин керегине жараган эр азамат, өз элинин акылманы болууну эңсейт, өз каармандарынын кең пейилдигин жактырып, ач көздүгүн, дүйнөкорлугун жек көрүү менен баалайт. Жомокту анализдөөдө баланын ар тараптан ойлонуусу ишке ашат.

Жомоктордун түзүлүшүнө караганда тамсилдердин түзүлүшү татаал экендигин белгилөөгө болот. Тамсилдеги каймана (аллегориялык) маанидеги каармандын кейипкери, же болбосо жаныбардын образы аркылуу адамдын образын салыштыруу, жашоодогу ач көздүк, куулук жөнүндө кеңири маалымат алып, аларды бири-бирине салыштырууга, сүрөттөөгө машыгуу мүмкүнчүлүгүн алышат. Ушул жагынан алып караганда, жомок менен тамсилди окутуу бирин-бири толуктап турат.

Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармаларды үйрөтүү жана окутуу окуу программасында, окуу китебинде өзүнчө бөлүм катары берилип, ага карата чыгармалар

окутулуп келүүдө. Башталгыч класстардын окуу программасынын талабына ылайык, окуучулар жомокту фольклордун жанры катары билишет. Адабий окуудагы сунуш кылынган жомоктор бири-биринен композициялык түзүлүшү жагынан айырмаланышат. Ошону менен бирге окуулукта айбанаттар жөнүндөгү, адамдардын турмушун чагылдырган жомоктор сунуш кылынат [1, 46]». Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча Б.А.Абдухамитова, С.С.Сакиева, А.Д.Токтомаматов, С.К.Рысбаев, Ж.Р.Шербаева методикалык эмгектерин жазган жана алардын тексттерин чыгармачылык менен талдоо тууралуу да ойлорун айткан. «Балага жомок окуп берүү, жомок үйрөтүү, талдоо иштеринин натыйжасы – баланын өз жомогун табууга, жаратууга багытталгандыктын бир белгиси. Баланын өзүнүн жомок чыгарууга аракеттенүүсү жана ага жетишүүсү бала менен мугалимдин бүткүл чыгармачыл ишинин натыйжалуу, максаттуу жана да жемиштүү болгонун далилдейт. А бардык эле бала «өз жомогун» жаратууга жетише албайт. Андай сапат таланттуу балдарда гана болуусу, же жомоктун табияты ага өзгөчө таасир эткендигинен гана келип чыгуусу да ыктымал. Ошондуктан, жомок менен иштөөдө мугалимдин чыгармачыл иши төмөндөгүдөй жүрүүсү мүмкүн:

- 1) жомок менен таанышуу сабагы;
- 2) жомокту талдоо сабактары;
- 3) өз жомогун чыгаруу, аны талдоо-талкууло сабактары.

Ушундай сабактардагы ишкер аракеттерден кийинки ийгиликтер гана жомок-кеп ишкердүүлүгүнүн туундусу деген тыянакка түздөн-түз алып келмекчи» [2,50].

Мына ушул «өз жомогун» табуу мугалимдин окуучуга таасир этүүсүнүн башкы максаты болууга тийиш. Ч.Айтматов чыгармаларына «Бугу-Эне», «Чыпалак бала», «Найман-Эне», «Сардал кыз» ж.б. жомокторду, уламыштарды киргизүү менен байыркы мифологиялык көз караш, идея менен азыркы окурманды тарбиялоо максатын көздөйт. «Ак кеме» повестинде башкы каарман болгон Баланын эки жомогу бар: биринчисин – таятасы айтып берген жомок, экинчиси – өзүнүн жомогу. Повесттин бүт өзөгү мына ушул эки жомоктун конфликтинен курулат. Ал чыгарманын каарманы Момун таятасынын жомогунан улам «өз жомогун» жаратат. Биздин окуучулар да мына ушундай өз жомогун жаратышы керек. Андай максат-милдетке жетишүүнүн биринчи жолу – жомоктун тексттин үйрөнүү процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү.

3-класста Т.Абыкеевдин «Кумурска менен жалкоо» жомогунун тексттин үйрөтүү процессинде визуалдык контент, божомолдоо, үн чыгарып окуу, окуган чыгармага пикир жазуу стратегиясын колдондук. Теманы өтүүдө мекен таануу, математика, адеп сабактары менен интеграциялоо жүргүзүлдү.

Окуучуларга сабакты уюштуруу учурунда жагымдуу маанай тартууланат. Кыймылдын коштоосунда «Кумурска» деген ыр аткарылат:

Кыл муруттуу кумурска,

Бара жатты жумушка (эки колду жанына алып, тез-тез баскан абалды көрсөтөт. Ушул сыяктуу кыймыл менен коштолот)

Топчуну алып колума, тосуп койдум жолуна.

Оң жагына карады, сол жагына карады

Кичинекей кумурска тоо экен деп ойлоду.

1-кадам.

Окуганга чейинки баскыч.

Окуганга чейинки баскычта жаңы темага божомолдоо жүргүзүү, визуалдык контент, тема боюнча түстүү сүрөттөрдү көрсөтүү, видео көрсөтүү аркылуу жаңы теманын аталышын табуу ишмердүүлүктөрү жүргүзүлөт.

□ Балдар, бул жерден эмнени көрүп турабыз? (Жообу: Кумурска менен ойноп жаткан адамды)

□ Кумурска менен кандай адам ойнойт деп ойлойсуңар? (Жообу: Жалкоо бала жумуш жасагысы келбей, кумурсканын эмгектенгенин байкап жатат)

□ Демек бүгүнкү тема эмне жөнүндө боло турганын байкап көрөлү.

«Кумурска» слайд көрсөтүү <https://youtu.be/9o3tO-8Um1Y>

«Кумурска – кичинекей болсо да, кайраты тоо аңтарат» деген макалдын маанисин талкулоо.

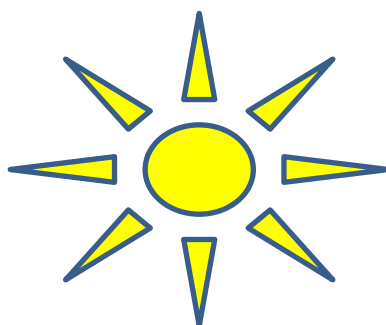
2-кадам.

Окуу учурундагы баскыч.

Үн чыгарып окуу, ой жүгүртүү стратегиясы колдонулат. Текст толук окулат (мугалим же көркөм окуучу тарабынан).

Окугандан кийинки баскыч.

3-кадам. Тексти окугандан кийин, суроолуу күн жебесинен бирден алып, оозеки жооп беришет.

1. Кумурска өзү жөнүндө кандай сөздөрдү айтты?

2. Кумурсканын сөзүнө бала эмнеге таң калды?

3. Кумурсканын мактаныч сөздөрүнө («Күн менен жарышам, өмүр менен жарышам») кандай баа бересиңер?

4. Кумурска кандай чөптөр тууралуу айтып берди? Ал чөптөр тууралуу силер эмнелерди билесиңер?

5. Балдар жалкоо болбошу үчүн кумурскадан эмнелерди үйрөнүшү керек?

Сөздүк: сыркоо – оорулуу ж.б.

4-кадам.

Сабакты бышыктоо: Жомоктун мазмуну талкуулангандан соң «Божомолдоолордун түрдүү ыкмалары» стратегиясынын билдирүүсүнө кайрылышып далилдерди келтиришип, окуганга чейинки божомолдоолор менен окугандан кийинки далилдерди салыштырышат.

5-кадам.

Сабакты жыйынтыктоо: Акырында өтүлгөн текст боюнча ой жүгүртүп, үч бөлүккө тиешелүү жоопторду жазышат. Мугалимдин жардамчы суроолорунун негизинде: Кумурска кандай сапаттарга ээ, аны башта билгенсинеңби, жалкоо эмнеге кызыгыптыр, аны качан билдиңер дегендей суроолорго чыгармачылык менен жооп издешет. «Бул тексттин мазмунун түшүнүү менен өзүң кандай жыйынтыкка келдиң» деген суроого окуучулар түрдүүчө жооп берет.

«Башта билчүмүн»

Мисалы: Кумурсканын эмгекчилдигин, өзүнөн да оор нерселерди көтөрүп жүрөрүн.

«Сабакта билдим»

Мисалы: Кумурскалар күчтү, акылды, чыдамды, сабырдуулукту кайдан кантип аларын. Кумурска менен жалкоонун маегинен чөптүн түрлөрүн жана алардын эмне себептен ушундай аталып калгандыгын билдим: «Кубат чөп», «Жыпар чөп», «Сүт чөп», «Соргок чөп».

«Дагы тереңирээк билгим келет»

Кумурскадай эмгекчил болуп, көп окуп, көптү билүүнү, ынтымактуу болууну.

6-кадам.

Баалоо:

	5	4	3
Мага бүгүнкү сабак жакты, берилген тапшырмаларды аткарып жаттым			
Бүгүнкү сабак кызыктуу болду, мугалим берген тапшырмалардан бир аз кыйналдым			
Мен бүгүнкү сабакта жооп бергенге аракет кылдым, бирок мугалимдин жардамы менен			

Үйгө тапшырма.

Эссе жазуу. Темасы: «Мен автор болсом бул жомокту мындай жыйынтыктайт элем».

«Чыгармачылык сабак – мугалимдин бүтүндөй окутуу системасы ар кайсыл жагынан чагылышып турган көп кырдуу кристалл. Сабактын планына окуу программасынын структуралык элементтери: мааниси, максаты, милдети, фундаменталуу билим берүү объектилери жана проблемалары, окуучулардын ишмердүүлүгүнүн түрлөрү, болжолдонгон жыйынтыктар, рефлексиянын формалары жана натыйжаларды баалоо сыяктуу нерселер кирет», - деп жазат орус дидакты А.В.Хуторский [3, 81]. Демек, мугалимдин көрсөтө турган күзгү бул – чыгармачылык сабак, же сабактын чыгармачылык бөлүгү. Эгер сабактар чыгармачылык маани-мазмунда, багытта болбосо, ал жөн гана текке кеткен 45 мүнөттүк мезгил аралыгы болуп калат.

Кара-Кулжа районундагы Орозали Сейдилканов атындагы автордук мектептин мугалими О.Сейдилканов өз тажрыйбасын мындай деп баяндайт: Классты «өздөштүрүү деңгээлин боюнча 4 топко: базалык деңгээлден эң жогорку өздөштүргөндөр 1-топко, базалык деңгээлден жакшы өздөштүргөндөр 2-топко, базалык деңгээлде өздөштүргөндөр 3-топко, базалык деңгээлден төмөн өздөштүргөндөр 4-топко биригет. Мугалим сабакта ар бир топтун деңгээлине жараша иштөөнү пландаштырып, керектүү материалдарды даярдайт. Сабакта кызыгуусу жана жөндөмү боюнча жиктештирип иштөөдө балдар кызыгуусуна жана жөндөмүнө жараша топторго бөлүштүрүлөт.

1. «Билим» борборуна теманы окуп, түшүнүп айтып берүүгө кызыккандар.
2. «Жазуу» борборуна эссе жазганга кызыккандар.
3. «Изилдөө» борборуна кластер, концептуалдык карта, Венндин диаграммасын ж.б. каражаттарды түзүүгө кызыккандар.
4. «Текшерүү» борборуна текст түзүүгө кызыккандар биригет [4, 185-186].

Бул мугалим жогорудагыдай методика менен сабак өткөндө тапшырманы ар бир топко бирдей убакытка, бирдей деңгээлде берет. Берилген тапшырманы топтор талкуулайт да, жыйынтыгын жалпы класска айтып берет, анан жалпы класс талкуулайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: Пед. илим. докт. диссерт.: 13.00.02./ С.С.Сакиева. – Бишкек, 2013. – 260 б.
2. Шербаева Ж.Р. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. / Шербаева Ж.Р. – 13.00.02. – Бишкек, 2022. – 150 б.
3. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников: Методика продуктивного обучения: Пособие для учителя [Текст] /А.В.Хуторской. – М.: Владос, 2000. – 81 с.
4. Сайдилканов С. Педагогдун жетишкендиги [Текст] /О.Сейдилканов. – Б.: 2023. – 208 б.

УДК 517

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-210-216

Раева Майрамкүл Тургунбековна, Раева Чынаркүл Тургунбековна, Жанчарбек кызы Нургиза

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Раева Майрамкүл Тургунбековна, Раева Чынаркүл Тургунбековна, Жанчарбек кызы Нургиза

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,

Таласский государственный университет, магистрант

Raeva Mairamkul Turgunbekovna, Raeva Chynarkul Turgunbekovna, Jancharbek kyzy Nurgiza

Talas State University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Talas State University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Talas State University, Master's student

**КОМПЬЮТЕРДИК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ
С ПОМОЩЬЮ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР
FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS
WITH THE HELP OF COMPUTER GAMES**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада маалыматты иштеп чыгуунун эң заманбап куралы болгон компьютердик оюндардын жардамы менен окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн калыптандыруу каралат, мында ал күчтүү техникалык окутуу куралы болуп, билим берүүдө алмаштырылгыс жардамчы ролун аткара алат.

Аннотация. В статье рассмотрено формирование познавательной деятельности учащихся с помощью компьютерных игр, которое является самым современным инструментом для обработки информации, где может служить и мощным техническим средством обучения и играть роль незаменимого помощника в воспитании.

Abstract.. The article considers the formation of cognitive activity of students with the help of computer games, which is the most modern tool for information processing, where it can serve as a powerful technical means of teaching and play the role of an indispensable assistant in education.

Негизги сөздөр: окуу процесси, каражаттар, компьютердик технологиялар, Компьютердик оюндар, ишке ашыруу, окутуу, көңүл буруу, кызыкчылык.

Ключевые слова: учебный процесс, средства, компьютерных технологий, компьютерные игры, внедрение, обучение, внимание, интерес.

Keywords: educational process, means, computer technologies, computer games, implementation, training, attention, interest.

Педагог окуучулардын көңүл буруусун аларды окууну кызыктуу процесс катары кабыл алган учурда гана күтө алат. Ал эми сабак кызыктуу болуш үчүн, алардын көңүлүн буруу үчүн окуучулардын компьютердик оюн ишмердүүлүгүнөн окуу чыгармачылыгына акырындык менен өтүү керек. Бул макалада компьютердик оюндарды, компьютердик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн окутуу процессинде колдонуу каралат. Сабакка оюнду жана оюндук моменттерди киргизүү окутуу процессин кызыктуу кылат, окуучуларда сергек жумушчу көңүл түзүлөт, окуу материалын өздөштүрүүдө кыйынчылыктарды багындыруу жеңилдейт. Ар кандай образдардагы оюндук аракеттердин жардамы менен акыл-эс тапшырмасы чечилет, предметке, курчап турган чөйрөнү таанып-билүүгө болгон окуучулардын кызыгуусу күчөйт.

Окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн арсеналы өтө бай. Алар: проблемалык жана оюндук жагдайлар, стимулдаштыруу, эмоциялык таасир этүү, ар бир окуучу үчүн иштин оптималдуу ритмин жана режимин камсыз кылуу, илимдин өнүгүшүнүн тарыхынан маалыматтарды өздөштүрүүнүн ыкмалары, окуу ишмердигинин ар түрдүү формаларын айкалыштыруу жана сабакта оюн ишмердүүлүгүн пайдалануу ж.б.

Окутууда оюн технологияларын колдонуу окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн бирден-бир каражаты болуп саналат. Таанып билүү процесси окуучунун чыгармачылыгына мугалимдин чыгармачылыгы максаттуу мотивдештирүү менен таасир эткенде, өнүгүүгө ээ болот. Демек, оюнду колдонуп окутууда окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн жогорулатууну эске алуу керек. Акыл ишмердүүлүгүн этап-этап менен калыптандырууда сырткы практикалык ишмердүүлүк ички акыл ишмердүүлүгүнө өзгөрөт.

Сабакка оюнду жана оюндук моменттерди киргизүү окутуу процессин кызыктуу кылат, окуучуларда сергек жумушчу көңүл түзүлөт, окуу материалын өздөштүрүүдө кыйынчылыктарды багындыруу жеңилдейт. Ар кандай образдардагы оюндук аракеттердин жардамы менен акыл-эс тапшырмасы чечилет, предметке, курчап турган чөйрөнү таанып-билүүгө болгон окуучулардын кызыгуусу күчөйт.

Окуучулар үчүн оюн олуттуу мааниге ээ: оюн алар үчүн окуу, эмгек жана тарбиянын маанилүү формасы. Оюн көңүл буруунун, кабыл алуунун, ой жүгүртүүнүн, эске тутуунун, чыгармачыл жөндөмдөрдүн өнүгүшүнө жардам берет, жалпысынан окуучулардын акыл-эс өнүгүшүнө багытталат.

Оюндар оюнчуларды кеңири ой жүгүртө билүүгө, эске тута билүүгө, чыгармачылык менен элестете билүүгө, байкагыч-баамчылдыкка, туруктуулукка, чечкиндүүлүккө, кыраакылыкка, тапкычтыкка, айлакердикке, эпчилдикке, ийкемдүүлүккө, шамдагай-шайырлыкка, шайдооттукка, ар кандай шарттарда токтоолукка, эрктүүлүккө, эр жүрөктүүлүккө, тыкандыкка, тез тыянак чыгара билүүчүлүккө жана башка жакшы сапаттарга көнүктүрөт. Ошентип, оюндар тарбия берүүнүн комплекстүү каражаттарынын бири болуп эсептелет.

Педагогикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, оюн методикасын окутууда пайдалануу эң жакшы жыйынтыктарга алып келет. Жагымдуу эмоцияларга, окуу процессин өздөштүрүүдө чыгармачылык менен мамиле кылууну, окууну сыйлоого тарбиялайт. Методиканын жардамы менен окуучуларда жагымдуу эмоцияларды жаратса болот. Сунушталган методика аркылуу чыгармачыл окуунун катышуучулары өзүнүн билимин байытат жана жогорулатат.

Ошондой эле мындай чыгармачыл процесстер окуу процессиндеги чарчоону жана чыңалууну жайлатат.

Кыргыз эл мугалими, профессор И.Б. Бекбоев: “Азыркы мезгилде билим берүү системасында окутуунун активдүү технологиясы абдан кеңири колдонулууда. Алардын негизги түрлөрү төмөнкүлөр: дискуссия, оюндар, тегерек стол, акыл чабуулу ж.б. Оюнсуз үйрөнүү жок..., окутуу процессинде оюнга артыкчылыктуу маани берүү керек, ансыз окутуу супсак болот... Ал гана эмес жаттап алганга караганда ойноо процессинде өздөштүрүлгөн нерсе бекемирээк сактала тургандыгы белгилүү”, – деп, оюндарга чоң маани берген [1].

С. Рубинштейндин изилдөөлөрүндө оюн турмуш мектеби катары каралат, оюнда сезимден уюштурулган аракетке карай кеткен жол жана алардын сезимге таасир этүүсү жатат. Оюнда үйрөнүү жана өнүгүү үчүн зарыл болгон касиеттер калыптанат.

Л.С. Выготский оюнду «тогузунчу толкун...» деп атайт жана дал ушул оюндук кырдаалда адамдын психикасында жаңы, өнүгүүнүн бир топ жогорку стадиясына даярдоочу маанилүү өзгөрүүлөр болуп өтөөрүн белгилейт. Ошондой эле өз эмгектеринде Л.С. Выготский оюндун социалдык жана таанып-билүүчүлүк мүнөзүн белгилеген. Ал мындай дейт: оюн белгилүү бир шарттуу эрежелерге баарын баш ийдиргенде «өзгөчө айкын жана даана көрүнөт», ал «акыл-эстүү жана аң-сезимдүү жүрүм-турумга биринчилерден болуп үйрөтөт».

Демек, окутууда оюндар түпкүлүгүндө жаңы педагогикалык системаларды долбоорлоого жардам берет, анткени алар оюнчулардын бири-биринин ортосундагы кызматташууга болгон жөндөмдүүлүктү, өзүн-өзү аныктоону өнүктүрөт. Андан тышкары, оюнда окуучулардын инсандык өзүн-өзү уюштурууга багытталышы камсыздалат, окуу ишмердүүлүгүндөгү кызыгуу жана атаандашуу жөндөмдүүлүктөрү өнүгөт. Андыктан, оюн адам ишмердүүлүгүнүн нормаларын кайра өнүктүрүп, инсандын эмоционалдык жана адептик жактан өнүгүүсүн камсыздайт.

Оюн технологиясы башка педагогикалык технологиядан төмөнкүлөр менен айырмаланат:

- каалаган курактагы адамга жагымдуу ишмердүүлүк формасы;
- катышуучуларда жогорку эмоцияны пайда кылуучу, активдештирүүчү натыйжалуу каражат. Оюнда кыйындыкты, тоскоолдукту, психологиялык тоскоолдуктарды жеңүү оңой;
- жаратылышы боюнча мотивдештирүүчү. Таанып билүү ишмердүүлүгүнө карата катышуучуларда инициативаны көтөрүү, жеңе билүү, алдыга умтулуу, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу сапаттары өнүгөт;
- билим, билгичтик, көндүмдөрдү калыптандыруу маселесин ийгиликтүү ишке ашырат;
- көп функционалдуу, анын адамга таасир этишин бир аспект менен чектөөгө болбойт;
- ишмердүүлүктүн коллективдүү, группалык формасы, негизинен таймашуу аспекти орун алган.

Мектепте оюн методикасын колдонууда педагогикалык технологиялардын түрлөрүн, оюн технологиясынын педагогикалык технологиядан айырмасын гана билүү жетишсиз. Ал үчүн мугалим окуу процессинде оюн технологиясынын ордун жана ролун аныктап, окуу менен оюнду айкалыштыра билиши керек. Оюн технологиясынын функциясын, оюн технологиясынын классификациясын ажырата билиши зарыл.

Ал эми биз болсо оюндун дидактикалык, таанып-билүүчүлүк, үйрөтүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк функцияларынын ролуна гана токтолобуз. Бардык оюндарды таанып-билүүчүлүк мүнөздө кабыл алууга болот. «Оюн» түшүнүгүн калыптандырууда педагогдор, психологдор тарабынан сунушталган илимий көз караштардын негизинде бир катар жалпы жоболорду бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Оюн окуучулардын өнүктүрүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн өз алдынча түрү болуп саналат;

2. Оюн – окуучулардын ишмердүүлүгүнүн эң бир эркин формасы, анын жүрүшүндө курчап турган дүйнөнү андап-сезишет, үйрөнүшөт, талдашат; жекече чыгармачылык үчүн кеңири мейкиндик ачылат, өзүн-өзү андап-сезүү, өзүн-өзү туюндуруу активдүүлүгү пайда болот;

3. Оюн – окуучунун өз алдынча ишмердүүлүгүнүн баскычтарынын бири, жүрүм-турумдун жаңы формасы, команданын бардык мүчөлөрүнүн тең укуктуу ишмердүүлүгү, алар оюнга катышуу менен өз максаттарын алмаштыра алышат;

4. Оюн – аң-сезимге, акыл-эске жана чыгармачылыкка таянуу менен өзүн-өзү ачуу эркиндиги;

5. Оюн – оюнчу катары окуучуларды өнүктүрүү практикасы, себеби оюн учурунда аларда интеллектуалдык өнүгүү процесси жүрөт;

6. Оюн – окуучулардын карым-катнашынын эң маанилүү чөйрөлөрүнүн бири; оюн учурунда инсан аралык мамилелер проблемасы чечилет, адамдар менен өз ара мамилелешүү боюнча тажрыйба алышат.

Заманбап мезгилде бийик технологиялар өнүгүп, өөрчүп жаткан учурда балдардын жашоосунда компьютердик оюндар кенен орун ээледі. Оюн технологиясында оюн программалары өнүктүрүүчү оюндардан турат да, мисалдары ар кандай формада: модель, чийме, текст, графика түрүндө берилет. Мындан окуучу маалыматтын ар кандай формасы менен иштөөгө көнүгөт. Материалдын көрсөтмөлүү берилиши анын кабыл алынышын жогорулатат, себеби окуучунун кабыл алуу, көрүү, угуу жана эмоционалдык каналдарынын баары ишке киришет.

Оюндун жыйынтыгы биринчиден, системалуу колдонуудан, экинчиден оюн программасынын дидактикалык көнүгүүлөр менен шайкеш келишинен көз каранды.

Мында көнүгүүлөрдүн системасы негизги дидактикалык принциптерге таянып, илимий негизде иштелип чыгышы зарыл. Ал талаптар төмөнкүлөр:

- көнүгүүлөр программалык материалга көлөмү жана теманын мазмуну боюнча туура келүү;

- көнүгүүлөрдүн удаалаштыгы эсептөө көндүмүнүн калыптануу жана өнүгүү процесстеринин этаптарына ылайыктоо;

- көнүгүүлөрдүн берилишинин мүнөзү окуучулардын ой – жүгүртүү активдүүлүгүнүн керектүү деңгээлине карата түзүлүш керек.

Негизинен окуу процессинде колдонулуучу оюндар окуп-үйрөтүүчү жана өнүктүрүүчү оюндар эсептелет. Окуп-үйрөтүүчү компьютердик оюндар бир нече төмөнкүдөй маселелерди чечет:

– аныкталган тема боюнча билимдерди бышыктоо;

– практикалык тапшырмаларды чечүүдө тажрыйба алмашуу;

– коммуникативдүү билгичтиктерди өнүктүрүү;

- чыгармачылык ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү;
- активдүү окутуу методдоруна психологиялык тоскоолдуктарды жеңе билүү.

Компьютердик окутуп-үйрөтүүчү жана өнүктүрүүчү оюндарды сабактын тийиштүү этабында ылайыктап колдонуу маанилүү. Компьютердик оюндарды тандоодо төмөнкү принциптерге таянуу керек:

1. Компьютердик оюндарда улуттук, диний жек көрүүчүлүк, зордук-зомбулук, жапа чегүү сыяктуу сценкалар камтылбашы керек;
2. Оюн учурунда окуучунун эмоциясын контролдоп, чарчашына жол бербөө керек;
3. Компьютердик оюндарды тандоодо эргономикалык талаптарды эске алуу менен уюштуруу зарыл. Эргономикалык принцип – ден соолукту сактоо принциби. Колдонуучунун ден соолугуна таасир этүүчү негативдүү таасирлерди алдын алуу.

“Отличник” компьютердик программасы 1-4 – класстын окуучулары үчүн мисалдарды, теңдемелерди, математика боюнча маселелерди жана орус тили боюнча көнүгүүлөрдү түзө алат, аларды чечкенден кийин окуучу тиешелүү баа алат; алынган баалар сакталат-бул баалоо статистикасын жүргүзүүгө мүмкүндүк берет; маселе редакторунун жардамы менен өз алдынча түзүлгөн маселелерди кошууга болот; ар бир окуучу мыкты окуучуларды аныктаган рейтингге катыша алат; программада бир же эки жолу ойноло турган "математикалык шар жарыштары" оюну окуучулардын же окуучу менен компьютердин ортосундагы жарышты уюштурат. Мисалды ким биринчи чыгарса, анын “аба шары” маарага биринчи жетип, женишке ээ болот.

Ошондой эле "көбөйтүү таблицасы" симулятор оюну камтылган. Жогорудан ылдый түшүп келе жаткан тапшырманы курсорду башкаруучу клавишалардын жардамында жоопко туура келүүчү мамычага жылдыруу керек. Мындагы көнүгүүлөрдүн санын, ылдамдыгын окуучунун денгээлине жараша орнотууга болот.

Сиз ошондой эле ар кандай үлгү шаблондорун, ошондой эле алардын санын тандап, тапшырманы өзүңүз жасай аласыз. Тапшырмалардын жообу автоматтык түрдө текшерилип, тиешелүү баасы коюлат.

Компьютердик дагы бир кызыктуу оюн «Көбөйтүүнүн таблицасы мультфильмде» деп

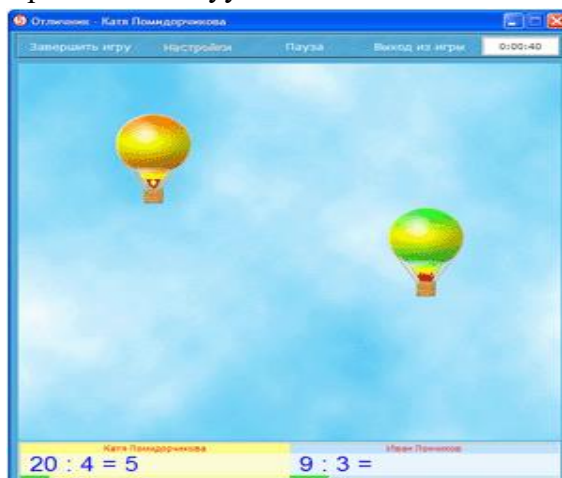
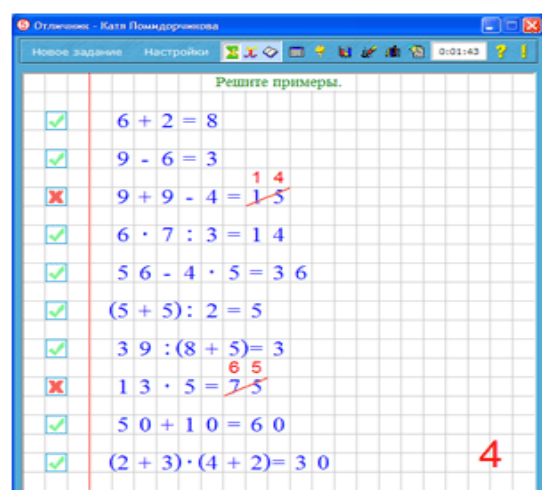

Таблица умножения

63	18	45	54	36	72	81	27
64	72	16	56	48	24	32	40
42	63	28	35	21	56	14	21
48	42	12	30	36	54	18	24
35	40	30	20	45	15	10	25
16	8	24	32	36	28	20	12
21	27	6	9	12	24	15	18
10	6	16	18	4	14	8	12

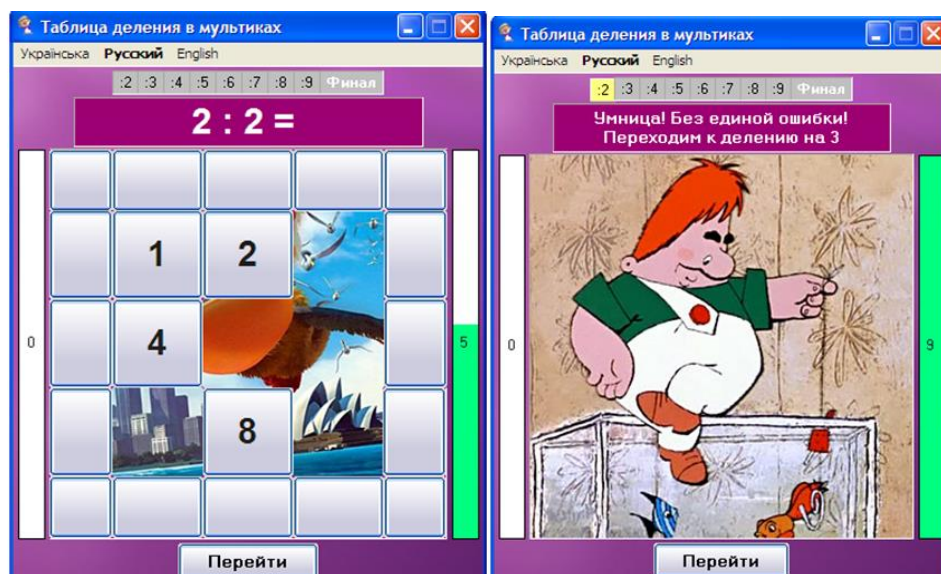

аталат. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 сандары менен болгон көбөйтүү амалын тез өздөштүрүүгө шарт түзөт. Ар кайсы этапта ар башка мультфильмдин сүрөтү жана музыкасы чыгат. Бул окуучуларда кызыгууну жаратат. Ар кандай учурлар сунушталган. 2нин, 3 түн, ... 9 дун жадыбалдарын өзүнчө жүргүзүүгө болот, ал үчүн горизонтально учурун тандап алуу керек. Ал эми кокустук учуру татаалыраак күчтүү окуучуларга сунуштаса болот. Бул учурда жооптор ар кайсы жерде жайгашып, жооп диапозону кенен болот. Эгерде финалга жетсе анда окуучунун аткарган иш аракетине карата мактоо сөздөр чыгат. Канча ката кетиргенин сол тарапта кызыл түстө, туура жооптор оң тарапта жашыл түстө көрүнүп турат.

Бул оюнду математика сабагында 2 класстар жана 3 класстар үчүн колдонууга болот.

«Бөлүү таблицасы мультфильмде» - математика боюнча акысыз окутуп – үйрөтүүчү тренажер программа. Эки орундуу сандарды 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 сандарга бөлүү көндүмдөрүн калыптандырууда, теманы бышыктоодо колдонууга болот. Бул программа 2 класс, 3 класс, 4 класстын окуучуларына негизделген. Ар бир этапта 9 тапшырма берилип, 9 вариант сунушталат. Ар бир тапшырманы аткарганда жашырылган сүрөт ачыла берет. Ал эми катасыз туура жооп берилсе сүрөт толук ачылып ошол мультфильмдин музыкасы коюлат. Ката кетирсе ал турду кайрадан өтүүгө туура келет. Бул учурда сандар кокустук иретте чыгат. Акыркы финалдык турда 25 тапшырма жана 25 жооптун варианттары берилет. Туура жооптор жашыл түс менен оң тарапта көрүнүп турат. Туура эмес жооптор кызыл түс менен эквалайзерде сол тарапта чыгып турат.

Балдарда кайсы мультфильмдин каармандары катылганы кызык болуп тапшырманы тез убакытта аткарууга шашылат. Финалга жетүү үчүн ал жадыбалды жаттого ашыгат.

Интернет аймагында мындай окутуучу-программалар көп, сабактын темасына карата тандап, колдонуу менен окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек: Бийиктик, 2011 – 340 б.
2. Калдыбаева, А.Т., Иманкулова С.Э. Дидактические игры на уроках в начальной школе [Текст] / А.Т. Калдыбаева, С.Э. Иманкулова // Вестник ИГУ им. К. Тыныстановна. – Каракол, 2010. – № 26. – С. 282-286.
3. Финогенов А.В. Игровые технологии в школе: Учеб.-метод. пособие/ А.В.Финогенов, В.Э. Филиппов. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2001.

Интернет-ресурсы:

- 1.Методика организации игры [Электронный документ]. - (http://pedagog.eparhia.ru/for_pedagog/met_rek/svet/igra/igra6/)
- 2.<http://www. http://otlichnyk.ru/>
3. <http://festival.1september.ru>

УДК 517

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-217-221

Раева Чынаркүл Тургунбековна, Иманалиева Айша Касымбековна

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Раева Чынаркүл Тургунбековна, Иманалиева Айша Касымбековна

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,
Таласский государственный университет, магистрант

Raeva Chynarkul Turgunbekovna, Imanalieva Aicha Kasymbekovna

Talas State University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Talas State University, master's student

**LEARNINGAPPS ОНЛАЙН КЫЗМАТЫН БАШТАЛГЫЧ
КЛАССТА ОКУТУУДА КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ LEARNINGAPPS ОНЛАЙН-СЕРВИС В ОБУЧЕНИИ
ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
USING LEARNINGAPPS ONLINE SERVICE IN PRIMARY SCHOOL EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө. Заманбап мугалимдин милдети сабакка заманбап технологияларды колдонуу менен даярдануу, билим берүүнүн мазмунун жакшыртууда компьютерлештирүүнүн эң жогорку деңгээли окуу процессине жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү болуп саналат. Макалада LearningApps акысыз онлайн кызматтарын окутууда колдонуунун негизги жолдору баяндалат. Окутуудагы Интернет-сервистерди маалыматтык ресурстарды биргелешип пайдалануу, интерактивдүү өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашыруу, өз убагында маалымат алуу, алынган билимдин сапатына үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү, санариптик мектепте окутуунун жаңы ыкмаларын колдонуу боюнча маалымат берилет. Мугалимге LearningApps акысыз онлайн кызматтарын пайдаланып, өз сабактарын иштеп чыгуу менен окуучулардын кызыгуусун арттырууга жетишүүгө мүмкүн экендиги далилденет.

Аннотация. Задачей современного учителя является подготовка к уроку с применением современных технологий, высшим уровнем компьютеризации в улучшении содержания образования является внедрение в учебный процесс новых информационных технологий. В статье описаны основные способы использования бесплатных онлайн-сервисов LearningApps в обучении. Совместное использование информационных ресурсов Интернет-сервисов в обучении, осуществление интерактивного взаимодействия, своевременный доступ к информации, постоянный мониторинг качества получаемых знаний. предоставляется информация о применении новых методов обучения в цифровой школе. Это доказывает учителю, что с помощью бесплатных онлайн-сервисов LearningApps можно повысить интерес учащихся к разработке собственных уроков.

Abstract. Using LearningApps online service in Primary School education The task of a modern teacher is to prepare for a lesson using modern technologies, the highest level of computerization in improving the content of education is the introduction of new information technologies into the educational process. The article describes the main ways to use free online services LearningApps in training. The joint use of information resources of Internet services in

training, the implementation of interactive interaction, timely access to information, constant monitoring of the quality of knowledge obtained. information is provided on the application of new teaching methods in the digital school. This proves to the teacher that with the help of free online services LearningApps, it is possible to increase the interest of students in developing their own lessons.

Негизги сөздөр: акысыз онлайн кызматы, интернет-сервистер, компьютерлештирүү. Жаны маалымат технологиялары, оюн технологиясы.

Ключевые слова: бесплатный онлайн-сервис, интернет-сервисы, компьютеризация, новые информационные технологии, игровые технологии.

Keywords: free online service, Internet services, computerization. New information technologies, gaming technologies.

Билим берүү тармагы мамлекеттик жана экономикалык кырдаалга түздөн түз байланыштуу жана башка тармактардай эле маалымат агымына ээ. Маалыматтык технологиялар коомдун ар кандай тармактарында активдүү колдонулууда.

Коомду маалыматташтыруу процесси билим берүүдө окутуунун жаңы маалыматтык технологияларын колдонуу, конкреттүү дисциплиналарды окутуу процессине компьютерди киргизүү, биринчи кезекте билим берүүнү маалыматташтыруу менен байланышкан көптөгөн маселелерди тез арада чечүүнү талап кылат [1].

Билим берүү тармагын маалымат чөйрөсү менен бирге тынымсыз өнүгүүчү тармак деп айтса болот. Маалымат канчалык көп болгон сайын аны менен иштөө ошончолук күчтү талап кылат. Бирок жаңы, заманбап технологиялардын жардамында ар кандай маалымат түрлөрүн башкаруу кыйынчылык жаратпайт. Албетте биринчи бул аракет компьютер технологияларынын жардамы менен жүргүзүлөт.

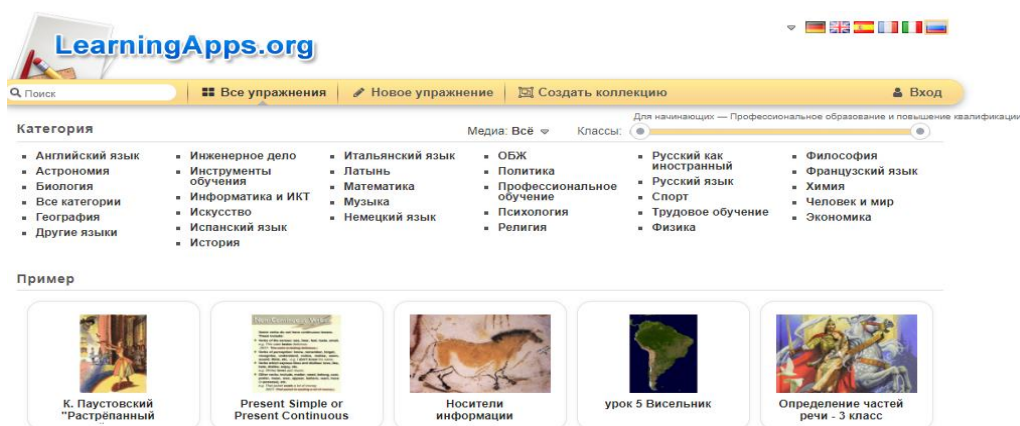
Компьютер-мугалимдердин кесиптик даярдыгын жогорулатуу, алардын техникалык ой жүгүртүүсүн кеңейтүү жана тереңдетүү, Чыгармачыл билимдерин, көндүмдөрүн калыптандырууда аларды жогорулатуу үчүн жаңы техникалык-дидактикалык курал [2].

Заманбап мугалим сабакка заманбап технологияларды колдонуу менен даярданат, сабакты уюштурат, окуучулардын билимине көз салат жана билим берүүнүн мазмунун жакшыртууда окуу процессине жаңы маалыматтык технологияларды колдонот.

Айрыкча интернет булактары инсандар үчүн ар тараптуу маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк түзүп олтурат. Мындай мүмкүнчүлүктөн билим берүү системасы да куру калган жок. Билим берүү системасында компьютердик технологиянын колдонулушу күндөн-күнгө өрчүп баратат. Бирок, мындай жаңылыктар өлкөбүздүн бардык аймактарын толук камтыды деп айтууга али эрте. Бул макалада дагы бир интернет онлайн кызматынын жакшы мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө токтолууну туура көрдүк.

LearningApps акысыз онлайн кызматы, билимди бышыктоо, текшерүү үчүн интерактивдүү көнүгүүлөрдү түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Германияда иштелип чыккан. Бирок чет тилин билүүнүн кереги жок, толук орус тилинде иштейт, көнүүгүүлөрдү кыргыз тилинде иштеп чыгууга болот

LearningApps — бул 20 интерактивдүү көнүгүүнү камтыйт жана алар тиркемелер деп аталат. Тиркемелер ар кайсы категориядагы предметтер үчүн түзүлгөн жана оюн форматында.

1-сүрөт. LearningApps тиркемесинин башкы бети

Мугалимдер үчүн түзүлгөн эн керектүү тиркеме деп айтууга толук негиз бар, себеби түзүлгөн шаблонго салып ар бир мугалим өзүнүн мультимедиялык интерактивдүү тиркемесин түзгөнгө мүмкүнчүлүк алат. Тандалган категориядагы предметти тандоо менен ал категорияга киргенде, тапшырмалар балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карата класстарга бөлүнгөн жана ар кандай темадагы тапшырмаларды көрүүгө болот

Мисалы, "Ат чабыш" же "Түгөй табуу", «Ким миллионер болгусу келет», «Бош орунду толтур» сыяктуу тапшырмалар балдардын оюндарынан алынган.

Компьютердик окутуунун артыкчылыктары абдан көп:

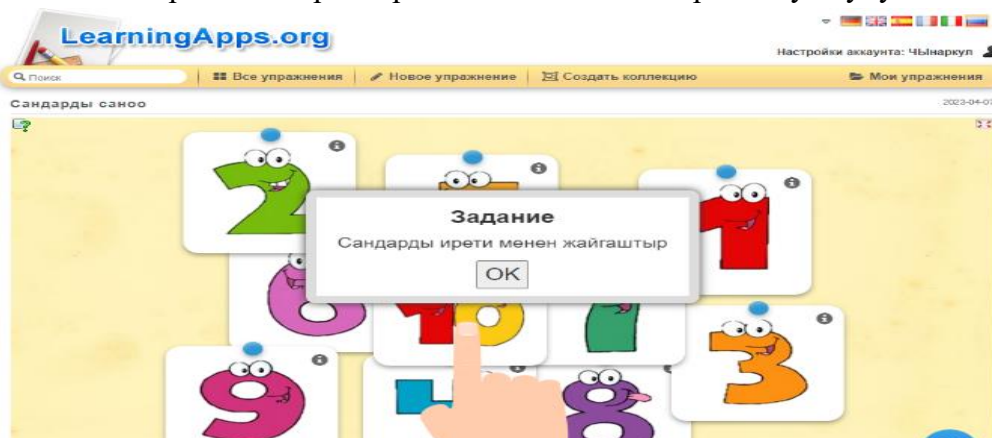
- окуучуларга белгилүү бир көндүмдөрдү өрчүтүүгө кеткен убактысы кыскарат;
- тапшырмалардын саны көбөйөт;
- окуучулардын жетишкендиктеринин темпи тездейт;

LearningApps менен оюн механикасынын 20 вариантынын бирин тандап, колдонмону өзүңүз жасасаныз болот. Андан кийин тапшырманын логикасын түшүнүү үчүн ушул сыяктуу көнүгүүлөрдүн мисалдары менен таанышуу сунушталат. Кийинки нерсе-керектүү талааларды толтуруу жана керектүү сүрөттөрдү жүктөө гана жетиштүү.

Башка авторлордун даяр чыгармаларын шаблондор катары колдонуп, андагы маалыматтарды өзүңүздүкүнө өзгөртүүгө шарт түзүлгөн. Кээде жаңы нерсени жаратканга караганда, даяр нерсени өзгөртүү оңой болот.

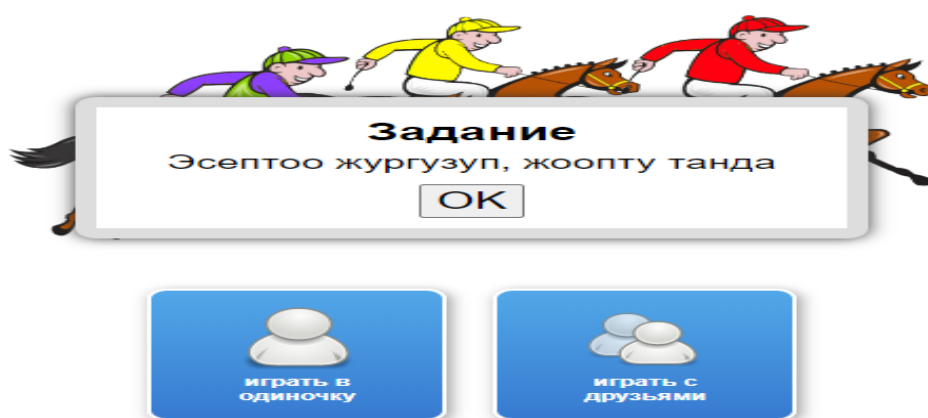
Бул тиркемеде иштелип чыккан бир нече көнүгүүлөрдү сунуштап өтөлү.

Мисалы 1-класстын математика сабагында балдарды саноого үйрөтүүдө оюн технологиясы катары «Сандарды ирети менен жайгаштыр» оюнун сунуштасак болот.

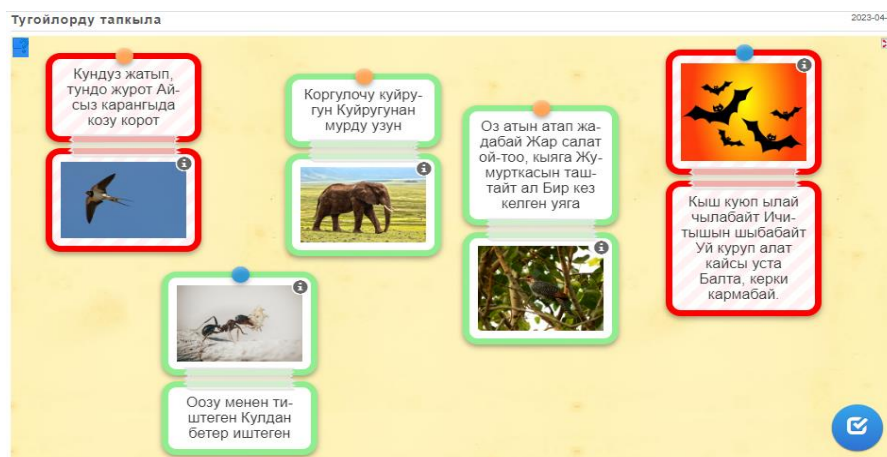
2-сүрөт. Даяр шаблонду пайдаланып иштелип чыккан сабак

Көнүгүүлөр негизинен сабакты бышыктоого багытталган. «Ат чабыш» оюнун окуучуларды бири-бири менен же компьютер менен жарыштырып мисалдардын ар кандай түрлөрүн сунуштап, балдарды мисалдарды чыгарууга кызыктырууга чон мүмкүнчүлүк түзүүгө болот. Бул «Тик бурчтуктун аянтын эсептөө» үчүн иштелип чыккан сабак. Сабак оюн ирээтинде болуп, балдарда кызыгууну, женишке жетүү керек деген шыктануу пайда болот.

3-сүрөт «Ат чабыш» оюнун мисалдарды бышыктоодо колдонуу

«Түгөйлөрдү тапкыла» оюну дагы балдарда тапкычтыкты талап, кылган, ой-жүгүртүүсүн өстүрүүчү оюндарга кирет.

4-сүрөт. «Түгөйлөрдү тапкыла» оюну

Балдар тиешелүү түгөйлөрдү тапкандан кийин, тапшырмалардын тууралыгын текшерүү дагы автоматтык түрдө жүргүзүлөт. Жашыл түстөгү рамкага алынган туура жооптор, кызыл рамкага алынган туура эмес жооптор болот. Мында сүрөттөрдү интернеттен издөө мүмкүнчүлүгү дагы түзүлгөн. Бул жумушту женилдетип бир кыйла убакытты экономдоого шарт түзөт.

Тиркеме түзүлгөндөн кийин, аны сактоо керек жана эгер кааласаңыз, колдонуучулар үчүн жалпыга ачык болушу керек. Демек, ал "бардык көнүгүүлөр" бөлүмүндө пайда болот.

Бул форматтагы материалдар көпчүлүк аралыктан окутуу тутумдары тарабынан колдоого алынат. Мындан тышкары, окуучуларга көнүгүү шилтемесин вотсап аркылуу жөнөтүү менен телефондун жардамы менен көнүгүүлөрдү жеке аткарууга шарт түзөт.

Кыскасы, окуу процессинде компьютердик технологияларды колдонуу окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формаларын калыбына келтирүү маселесин чечет. Эгерде салттуу окутуу шарттарында таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун эң кеңири таралган формалары жеке жана фронталдык формалар болсо, экөө тең компьютердик технологияны колдонуу контекстинде бир убакта колдонулушу мүмкүн.

Жыл сайын заманбап технологиялар жакшырып, өркүндөтүлүп жатат жана ар бир педагог өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө билим берүү процессинде жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу боюнча билимин өркүндөтүп гана тим болбостон, ошондой эле сабак өткөрүүнүн жаңы жана кызыктуу ыкмаларын таап, сабактын структурасын натыйжалуу жана таанып билүүчү денгээлге көтөрүү зарыл. Жогоруда айтылган онлайн сервиси пайдаланып, убакытты экономдуу колдонуп, өзүнүздүн сабактарыңыздарды иштеп чыгууга жардамы тиет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Гуломов С.С. и др. Информационные системы и технологии: Учебник для студентов вузов/Под общей редакцией академика Гуломова С.С. Т.: "Шарк", 2000. 529 с.
2. Желдаков М.И. Внедрение информационных технологий в учебный процесс. Новое знание, 2012. -152 с.
3. <https://learningapps.org/display?v=ps64fgqu223>
4. Пошаговая инструкция использования сервиса LearningApps <https://teachbase.ru/obuchenie/kak-sozdavat-zadaniya-v-servise-learningapps/>

УДК 331.101.3

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-222-226

Сакибаева Н.А., Ачекеев К. С.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, ага окутуучу,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, ага окутуучу

Сакибаева Н.А., Ачекеев К. С.

Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева, старший преподаватель,
Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева, старший преподаватель,

Sakibaeva N.A., Achekeev K. S.

Kyrgyz State University I. Arabaeva, senior lecturer,

Kyrgyz State University I. Arabaeva, senior lecturer

**ПРОФЕССИОНАЛДЫК-ТЕХНИКАЛЫК ЛИЦЕЙДИН МИСАЛЫНДА ОКУУ
ЖАЙЛАРЫНДАГЫ КАДРЛАРДЫН ЭМГЕГИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН
БААЛОО**

**ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА ПЕРСОНАЛА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЯХ НА ПРИМЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ТЕХНИЧЕСКОГО ЛИЦЕЯ
ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY OF STAFF LABOR IN EDUCATIONAL
INSTITUTIONS EXAMPLE OF A VOCATIONAL TECHNICAL LYCEUM**

Кыскача мүнөздөмө. Макалалар Д. Шопоков атындагы №106 кесиптик-техникалык лицейдин мисалында кадрлардын натыйжалуулугун баалоого арналган. Изилдөөнүн жүйөсү жана актуалдуулугу келтирилген. Уюмдун персоналынын негизги мүнөздөмөлөрү, анын саны жана түзүмү каралган. Лицейдеги персоналды башкаруу системасынын иш жүзүндөгү абалына толук талдоо жана баа берүү жүргүзүлгөн.

Аннотация. Статья посвящена оценке эффективности труда персонала на примере профессионально - технического лицея №106 им. Д. Шопокова. Дано обоснование и актуальность исследования. Были рассмотрены основные характеристики персонала организации, его численность и структура. Проведен полноценный анализ и оценка фактического состояния системы управления персонала в лицее.

Abstract. Article is devoted to assessment of efficiency of work of personnel on an example professionally - technical lyceum №.106 of D. Shopokov. It is given justifications and relevance researches. The main characteristics of personnel of the organization, its number and structure were considered. The full analysis and assessment of actual state of a personnel management system in lyceum is carried out.

Негизги сөздөр: эффективдүүлүк, баалоо, эмгек, персоналды башкаруу, лицей, эмгек акы, билим берүү.

Ключевые слова: эффективность, оценка, труд, управление персоналом, лицей, заработная плата, образование.

Key words: efficiency, assessment, work, human resource management, lyceum, salary, education.

Организация труда в образовательном учреждении является одним из организационных факторов, где как и в любой другой организации, проявляется ряд общих законов развития

организации труда.

Цель данного исследования состоит в оценивании эффективности труда персонала и определении пути совершенствования организации труда в образовательном учреждении на примере профессионально - технического лицея №106 им. Д. Шопокова.

Актуальность работы обусловлена тем, что один из решающих факторов эффективности и конкурентоспособности организации – обеспечение высокого качества кадрового потенциала и в необходимости исследования организации труда в организациях в связи с изменениями характера социально - трудовых отношений и с переходом к рыночной экономике.

Профессионально - технический лицей №106 им. Д. Шопокова был основан в 1942 г. и располагается в г. Шопокова, в Чуйской области, Сокулукского района. Лицей является образовательным учреждением, реализующим основную общеобразовательную программу средне - средне специального образования.

Основными характеристиками персонала лицея является его численность и структура (таблица 1):

Таблица 1.

№	Категория работников	Численность сотрудников		Обеспеченность%
		Нормативная	Списочная	
1	Административный персонал	6	6	100
2	Преподаватели	15	15	100
3	Мастера производственного обучения	11	10	90,1
4	Рабочие	9	7	77,7
Итого		41	38	92,6

Из таблицы 1 видно, что штат организации укомплектован не полностью:

- существуют вакансии Мастера производственного обучения – (обеспеченность 90,1%);
- прослеживается нехватка рабочего персонала (обеспеченность 77,7%).

Следовательно, в лицее недостаточно эффективно реализуется управление персоналом в области обеспеченности учреждения трудовыми ресурсами.

Качественный состав персонала лицея рассмотрим с помощью построения его структуры по нескольким основным признакам - возрастная структура и структура персонала по уровню образования (таблица 2).

Таблица 2.

	Количество	Возраст, лет			
		20–30	30–40	40–55	свыше 55
Административный персонал	6		2	3	1
Преподаватели	15	3	5	5	2
Мастера производственного обучения	10	3	2	4	1
Рабочие	7	2	2	2	1
Всего	38	8	11	14	5

Удельный вес от всего числа сотрудников	100%	21,1%	28,9%	36,8%	13,2%
---	------	-------	-------	-------	-------

Проанализировав данные из таблицы 2, можно сделать выводы:

- руководители – это люди в возрасте от 30 до 55 лет;
- большая часть преподавателей – это люди в возрасте от 30 до 55 лет;
- только 21,1 % от всего числа сотрудников – это молодые люди в возрасте до 30 лет;
- около 50% всех сотрудников это люди предпенсионного и пенсионного возраста.

Структура персонала по уровню образования:

- Высшее – 27 человек;
- Среднее специальное - 6 человек;
- Начальное – профессиональное – 5 человек.

Из приведённых данных видно, что уровень образования выше среднего.

Частью работы сотрудников учреждения является повышение квалификационной категории, то есть степени овладения профессиями для соответствия требований должностей и рабочих мест. Это относится в большей степени к педагогическому персоналу, поэтому, далее рассмотрим качественный состав персонала по уровню квалификации педагогов.

Состав педагогических сотрудников по уровню квалификации:

Высшая категория – 4 педагога;

Первая категория – 1 педагог;

Вторая категория – 4 педагога;

Без категории – 6 педагога.

Соответственно получается, что наиболее квалифицированных педагогов (высшая и первая категория) – 33,3%, вторая категория – 26,6%, без категории – 40,1%.

Учреждение возглавляет директор. Он осуществляет текущее руководство деятельностью учреждения. Директору подчиняются руководители 2, 3 и 4 уровней.

Заместитель директора по производственной и методической работе (руководитель 2 уровня) организует текущее и перспективное планирование деятельности образовательного учреждения. Заместитель директора по воспитательной работе (руководитель 3 уровня) координирует воспитания учащихся. Заведующий хозяйством (Руководитель 4 уровня) регулирует материально-хозяйственную часть лицея.

Существующая организационно-управленческая структура лицея может быть названа линейно – функциональной и сильно централизованной. При такой структуре управления учреждением каждое подразделение выполняет четко определенные функции в общей цепочке организационного процесса. Такая система имеет следующие преимущества:

- внутренние организационные связи ясно очерчены;
- система управления и контроля относительно проста;
- относительно низкие накладные расходы при условии полной загрузки производственных мощностей.

Структура управления лицея, просуществовавшая долгие годы, является наиболее типичной для многих профессионально – технических лицеев Кыргызской Республики. Она вполне соответствует тем задачам, которые стоят перед учреждением в условиях плановой централизованной экономики, и вполне адекватно функционирует.

Для полноценного анализа и оценки фактического состояния системы управления персоналом в лицее было проведено дополнительное исследование морально -

психологического климата и мотивации сотрудников. Опрос был проведен среди сотрудников лицея и охватил весь коллектив полностью.

Наиболее часто сотрудников затрагивали следующие аспекты системы управления персоналом: 97% – система оплаты и мотивации труда; 18% – социальные гарантии и блага; 24% – развитие карьеры и обучение; 12% – остальные аспекты.

Анализ материального стимулирования выявил, что оплата труда сотрудников зависит от оклада и повышающих коэффициентов (стаж работы, образование, квалификационная категория), и доплаты, которые сотрудники получают за выполнение конкретных видов работ.

Престиж работы в лицее не высок, сильная организационная культура отсутствует. Для сотрудников лицея практически не ведётся планирование карьеры.

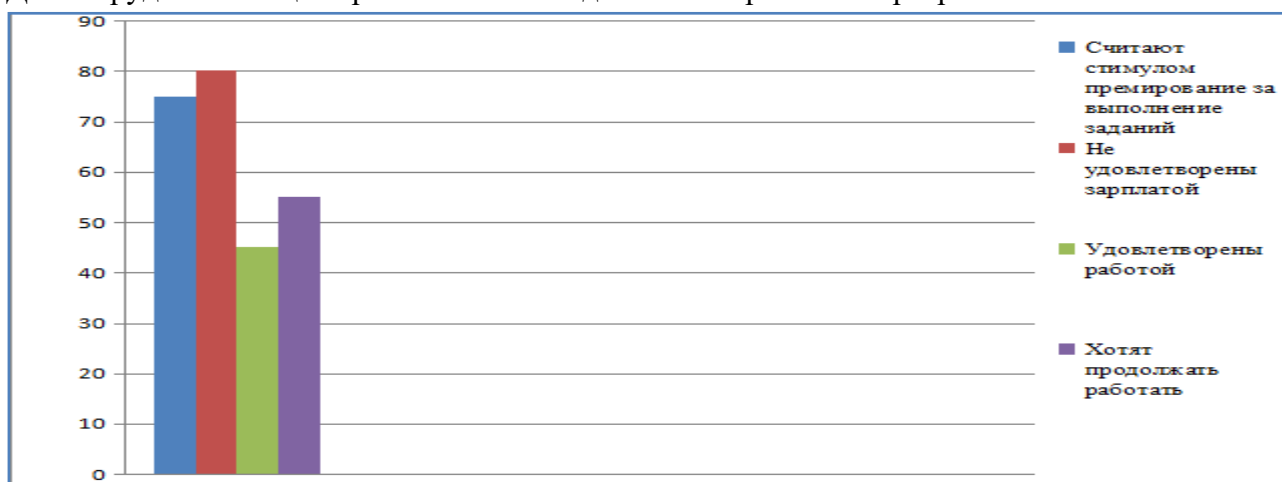

Рисунок 1. Оценка удовлетворённости персонала системой мотивации.

Как видно из рисунка 1– 45% сотрудников рассматриваемого учреждения не удовлетворены работой, но в то же время 55% опрошенных хотели бы продолжать работать в лицее. Данная тенденция связана с тем, что многие работники (80%) не удовлетворены заработной платой. При наличии необходимых стимулов как материальных (премирование за год, премирование за выполнение определённых заданий), так и нематериальных (повышение мотивации) многие сотрудники учреждения согласились бы и дальше работать в данной организации.

Что же касается системы заработной платы, то многие сотрудники отмечают следующее: заработная плата распределяется пропорционально всем сотрудникам, а не дифференцированно за определённые заслуги каждого работника. Результаты опроса показали что 5% полностью удовлетворены заработной платой, 15% частично удовлетворены и 80% работников не удовлетворены заработной платой.

Дальнейший опрос респондентов показал, что многие хотели бы продолжать работать в лицее – 55%, многие предлагают внести изменения в существующие условия труда – 33% (рисунок 2).

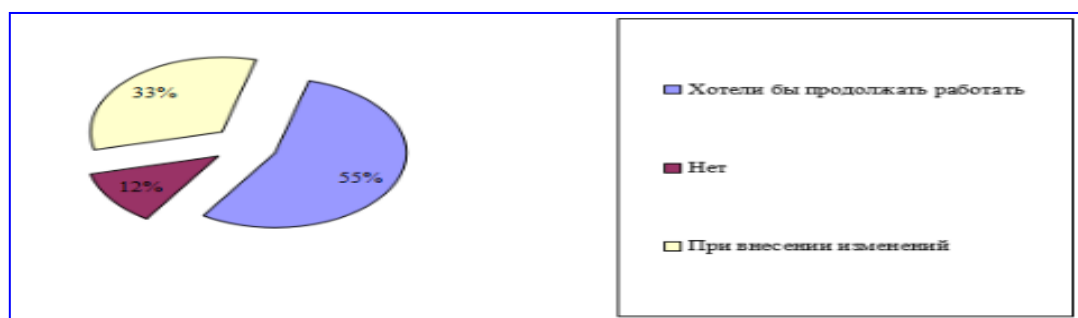

Рисунок 2. Результаты опроса.

Проведённые исследования показали, что система мотивации, функционирующая в лицее, малоэффективна и не до конца сформирована.

Также исследования показали, что морально – психологический климат учреждения не стабилен, малоэффективен и не до конца сформирован.

В силу этих причин, назрела необходимость совершенствования системы управления персоналом лицея.

Таким образом, в настоящее время работу системы управления персоналом учреждения характеризуют следующие показатели:

- не обеспечена полноценная отдача сотрудника и слаженная работа коллектива;
- системы повышения квалификации недостаточно эффективна;
- в основе системы заработной платы лежат коэффициенты по системе оплаты труда и не всегда учитываются индивидуальные заслуги каждого сотрудника;
- участие в проектах не практикуется;
- платные услуги не оказываются, хотя необходимые условия имеются;
- педагоги не вовлечены максимально в образовательный процесс;
- не до конца определены основные направления совершенствования и развития системы мотивации персонала учреждения.

Анализ показал, что система управления персоналом профессионально – технического лицея №106 им. Д. Шопокова недостаточно эффективна. Удовлетворённость работой в учреждении в целом низкая, хотя не многие хотели бы сменить место работы. 33% сотрудников не удовлетворены работой. Данная тенденция связана с тем, что многие работники недовольны заработной платой. Повышение квалификации не достигает максимального уровня, так как не созданы специальные методы управления профессиональным развитием.

Список использованной литературы.

1. Толковый словарь по управлению / Под ред. С.Н. Петрова. – М.: Экзамен, 2005. – 389 с
2. Бовыкин В.И. Новый менеджмент. Управление предприятиями на уровне высших стандартов. М.: Экономика, 2010. 352 с.
3. Базарова Т.Ю. Управление персоналом. 8-е изд., стереотип. М.: Академия, 2010. - 224 с.
4. Основы менеджмента / Под ред. Д.Д. Вачугова, Т.Е. Березина – М.: Высшая школа, 2006. – с.89-90
5. Травин В.В., Дятлов В.А. Основы кадрового менеджмента. – М.: Дело, 2007. – 215 с.
6. Менеджмент: Учебник для вузов / Д.Д. Вачугов, Т.Е. Березкина, НА. Кислякова и др.; Под редакцией Д.Д. Вачугова. М.: Высшая школа, 2008. — 399 с.
7. Егоршин А.П. Управление персоналом. – М.: Перспектива, 2005. – С.18.

УДК:378.147.88

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-227-231

Серик А. Ж., Ачекеев К. С., Сакибаева Н.А.

О. Жолдасбеков атындагы № 50 орто мектеби, биология мугалими,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, ага окутуучу,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, ага окутуучу

Серик А. Ж., Ачекеев К. С., Сакибаева Н.А.

Средняя школа №50 имени О. Жолдасбекова, учитель биологии,
Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева, старший преподаватель,
Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева, старший преподаватель,

Serik. A. J, Achekeev K. S., Sakibaeva N.A.

Secondary School No. 50 named after O. Zholdasbekov, biology teacher,
Kyrgyz State University I. Arabaeva, senior lecturer,
Kyrgyz State University I. Arabaeva, senior lecturer

**ТАБИГЫЙ – ИЛИМИЙ БАГЫТТАГЫ МУГАЛИМДЕРДИН
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУДА АНИМАЦИЯ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН РОЛУ
РОЛЬ АНИМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИЙ
УЧИТЕЛЕЙ ЕСТЕСТВЕННО – НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ
THE ROLE OF ANIMATION TECHNOLOGIES IN THE FORMATION
OF THE COMPETENCIES OF NATURAL SCIENCE TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада дидактиканын психологиялык-педагогикалык базасынын маселелерин чагылдырган анимациялык программаларды түзүү процесстери каралат. Ар бир мугалимдин педагогикалык технологиясына жана методуна ылайыктуу жеке мазмунду түзүү процесси.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы построения анимационных программ, преломленных к вопросам психолого-педагогической базы дидактики. Процесс создания индивидуального контента, подходящего к педагогической технологии и методах каждого преподавателя.

Abstract. The article discusses the processes of constructing animation programs refracted to the issues of the psychological and pedagogical base of didactics. The process of creating individual content suitable to the pedagogical technology and methods of each teacher.

Негизги сөздөр: технология, IT технологиясы, контент, интернет ресурстары, программалык продукт.

Ключевые слова: технология, IT-технология, контент, интернет-ресурсы, программный продукт.

Keywords: Technology, IT technology, content, Internet resources, software product.

Неудовлетворительный уровень знаний учащихся школ Кыргызстана по сравнению с мировыми стандартами диктует необходимость в квалифицированных педагогах и выдвигает новые требования к их профессиональной подготовке в вузе. Одной из эффективных

современных педагогических технологий обучения и воспитания являются технологии, базирующиеся на информационных технологиях и цифровых образовательных ресурсах.

На сегодняшний день вузы оснащены компьютерами, идет компьютеризация школ страны. Вслед за компьютерами стали разрабатываться и использоваться цифровые образовательные ресурсы, что ведет к повышению уровня освоения студентами образовательных программ. Применение информационных технологий на лекциях и практических занятиях делает учебный процесс более эффективным и качественно улучшает методику преподавания [3].

Компьютерные технологии стали одним из ключевых педагогических технологий, т.к. дают возможность повысить качество образования, разнообразить формы общения всех участников образовательного процесса создать условия для творческой и исследовательской деятельности студентов [5]. Это происходит за счёт лучшего восприятия теоретического материала, т.к. студенты воспринимают изучаемый материал с помощью всех каналов восприятия. Процесс усвоения новой информации происходит на более высоком уровне за счет наглядности представления лекций и практических занятий. Растет заинтересованность в изучаемой дисциплине, усиливается мотивация к обучению [1]. В подготовке учителей естествознания в КГУ им. И. Арабаева широко используются различные информационные продукты. Для более полного понимания процессов, происходящих в неживой и живой природе наиболее эффективно использовать анимацию, которая позволяет наиболее наглядно представить для изучения все возможные процессы не только на макроуровне, но и на молекулярно-атомном уровне. С помощью возможностей анимационных программ можно создать практически полную динамическую картину рассматриваемых реальных физико-химических процессов, происходящих в живом организме.

Интернет-ресурсы предлагают немало готовых цифровых информационных ресурсов, в том числе и анимационных программ. Однако не всегда они соответствуют целям и задачам образования, т.к. программисты, которые хорошо ориентируются в информационных и технических средствах, менее компетентны в вопросах психолого-педагогической базы дидактики [5]. Их контент может не подходить той педагогической технологии и методам, которые применяет конкретный преподаватель. К тому же можно создать информационный ресурс с кыргызским языком сопровождения.

В КГУ им. И. Арабаева в процессе преподавания биологических и химических дисциплин студентам естественнонаучного направления используются авторские анимационные программы, которые были созданы программистом совместно с преподавателем-предметником. Такое сотрудничество дает положительный результат, т.к. сегодня немало специалистов, занимающихся внедрением цифровых технологий в образовании, хорошо ориентируются в информационных и технических системах, но не знакомы с педагогикой, которой владеют преподаватели предметники [2].

Например, анимационные adobe flash программы “Фотосинтез”, которые можно использовать при преподавании таких биологических дисциплин как ботаника, физиология растений, биохимия и т.п., представляют модель сложного многоступенчатого процесса фотосинтеза на атомарно-молекулярном уровне. В такой модели размеры молекул и атомов увеличены приблизительно в 10^9 - 10^{10} раз, а размеры хлоропласта, где происходит этот процесс – в 20 000 - 700000 раз, что позволяет наглядно увидеть и понять процессы, происходящие с мельчайшими частицами в считанные секунды и ее доли.

Первая анимационная программа “Фотосинтеза” демонстрирует физико-химические процессы первой (световой) фазы этого природного явления (рисунок 1). При попадании кванта света на мембрану тилакоида электроны молекулы хлорофила, встроенной в мембрану, возбуждаются и покидают молекулу. Поскольку они переходят на внешнюю сторону мембраны, она заряжается отрицательно.

Вода, находящаяся во внутреннем пространстве тилакоида распадается, т.к. окисленный хлорофил отбирает у нее электроны.

Отрицательно заряженная гидроксильная группа отдает свои электроны и превращается в реакционноспособный радикал $\bullet\text{OH}$:

Объединение 4 радикалов $\bullet\text{OH}$ приводит к образованию 2 молекул воды и 2 молекул свободного кислорода:

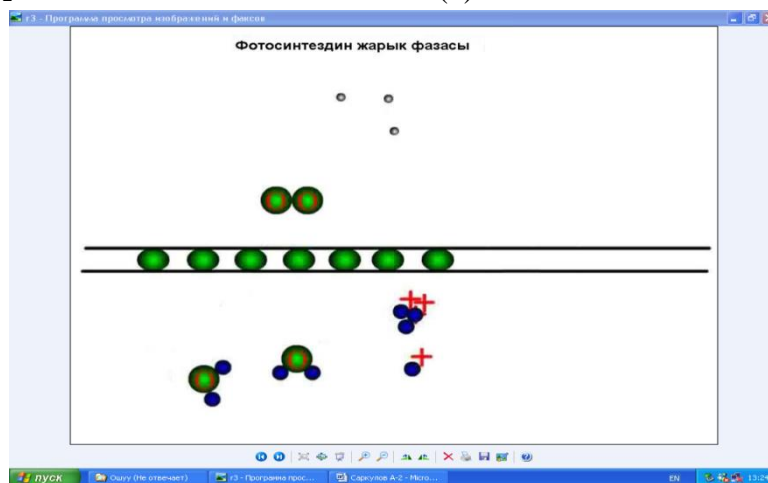
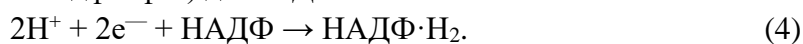

Рисунок 1. Световая фаза фотосинтеза.

Образовавшийся кислород удаляется во внешнюю среду – атмосферу. Протоны накапливаются внутри тилакоида, в результате чего внутренняя сторона его мембрана заряжается положительно за счет H^+ , а внутренняя сторона за счет электронов — отрицательно. Когда разность потенциалов между разными сторонами мембраны тилакоида достигает 200 мВ, через каналы АТФ-синтетазы проталкиваются протоны. Это ведет к присоединению к АДФ фосфорной кислоты с образованием АТФ и атомарного водорода, который идет на восстановление специфического переносчика НАДФ⁺ (никотинамидадениндинуклеотидфосфат) до НАДФ·Н₂:

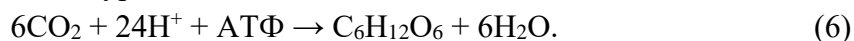

Анимационная программа световой фазы фотосинтеза позволяет показать, что распад или фотолиз воды сопровождается тремя важнейшими процессами: 1) синтезом АТФ; 2) образованием НАДФ·Н₂; 3) образованием кислорода.

Вторая анимационная программа отражает темновую фазу фотосинтеза (рис.2). Эта фаза, происходящая в строме хлоропласта, получила свое название, в связи с тем, что протекает не только на свету, но и в темноте. Данная фаза представляет собой цепочку последовательных реакций, приводящую к образованию глюкозы и других органических веществ. Вначале осуществляется фиксация углекислого газа, поступающего из атмосферы, с помощью пятиуглеродного углевода рибулозобифосфата. В результате образуется

неустойчивое шести углеродное соединение, которое сразу же распадается на две молекулы фосфоглицериновой кислоты. Затем последовательно происходит ряд реакций, дающих промежуточные продукты фосфоглицериновой кислоты и, в конечном счете, - глюкозу.

В реакциях синтеза глюкозы используются энергии АТФ и НАДФ·Н₂, образованных в световую фазу. Цикл этих реакций называется «цикл Кальвина» и может быть отображен следующей общим химическим уравнением:

В процессе фотосинтеза наряду с глюкозой образуются и другие мономеры сложных органических соединений — аминокислоты, глицерин и жирные кислоты, нуклеотиды.

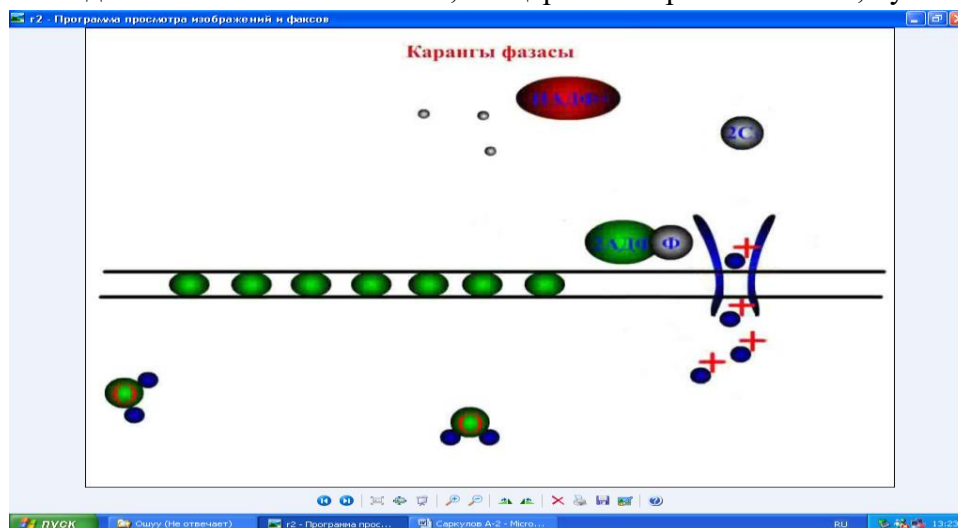

Рисунок 2. Темная фаза фотосинтеза.

Использование обучающей анимации способствует формированию следующих компетенций бакалавра естественнонаучного образования:

- умеет самостоятельно выбирать образовательные программы, подбирает к ним дидактические материалы и умеет использовать их после адаптации в учебном процессе на основе педагогической рефлексии (ПК-5);
- способен к передаче биологических знаний, направленных на формирование у учащихся естественнонаучной картины мира и понимания принципов устойчивого развития (ПК-10);
- умеет применять современные методики и технологии (ПК-12);

Комбинация анимационных наглядных средств с традиционными в ходе учебного процесса с одной стороны приводит к более глубокому пониманию рассматриваемых законов общенаучных дисциплин с раскрытием возможностей, как количественного описания рассматриваемого явления, так и наглядного представления качественных сторон. Это приводит к формированию более высокого уровня мотивации, т.к. анимационное сопровождение меняет степень получения знаний. Использование информационных технологий сопровождается функциональным удовлетворением, т.к. понимание изучаемого материала становится более плодотворным и, как правило, представляет интересное занятие. Такое обучение вдобавок стимулирует как произвольное, так и непроизвольное запоминание и позволяет замедлять или ускорять процессы, происходящие в рассматриваемой модели биологического процесса. Таким образом, использование анимационных программ позволяет не только рассмотреть все возможные компоненты биологического явления и рассмотреть биологический процесс в динамике. Сокращение нагрузки на лекционную работу и ее

перенос на самостоятельное изучение студентами материала в режиме работы с самым примитивным вариантом использования цифровых технологий создает хорошие условия для формирования компетентностного специалиста.

Таким образом, цифровые технологии, в частности анимационные материалы, позволяют ориентировать образовательный процесс не просто на исполнение требований профессионального и образовательного стандарта, а на формирование профессиональной культуры будущего специалиста, стремление к постоянному самостоятельному самосовершенствованию с помощью информационных сервисов и технологий.

Список использованной литературы:

1. Курманова Ф.Т. Использование Flash-технологий в образовательном процессе // *Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн.* 2017. № 5(35). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/4702> (дата обращения: 05.06.2019).
2. Новик Н.Г., Коновалова А.В. Методические возможности использования Flash-технологий на уроках информатики//Проблемы и перспективы современной науки. -2016.-№ 15.-С.16-20.
3. Покорная, О. Ю. Использование flash-анимаций в учебном процессе / О. Ю. Покорная, С. О. Легкодымов // *Молодой ученый.* – 2013. – № 4. – С. 125-127. – EDN PYNXJL.
4. Покорная, О. Ю. О преподавании естественно-научных дисциплин в высшей школе с использованием мультимедийных технологий / О. Ю. Покорная, М. И. Ковалева, И. Ю. Покорная // *Молодой ученый.* – 2011. – № 4-2. – С. 112-114. – EDN NUBDYX.
5. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от лично-ориентированной SMART-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов // *Современные проблемы науки и образования.* – 2019. – № 1. URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=28507>.

УДК:159.39

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-231-236

Сыдыкова Г.С., Жоробекова Райгүл

Талас мамлекеттик университети, окутуучу,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Сыдыкова Г.С., Жоробекова Райгүл

Таласский государственный университет, преподаватель,
Таласский государственный университет, магистрант

Sydykova G.S., Zhorobekova Raigul

Talas State University, teacher,
Talas State University, Master's student

**БАЛДАРДЫН ЭРК САПАТТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТСКИХ КАЧЕСТВ ВОЛИ
CHARACTERISTICS OF CHILDREN'S QUALITIES OF WILL**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада эрк процессинин теориялык маанисине токтолуу менен балдардын эрк процессине, атап айтканда, эрк деген эмне деп эрке психологиялык аныктама берип, эрк сапаттары болгон максатка умтулуучулук, эрктин күч алуусу, өжөрлүк, тоскоолдуктарга чыдамдуулук, өз алдынчалык, чечкиндүүлүк, энергиялуулук, эрдик, өзүн-өзү башкара билүүсү, тартиптүүлүк, демилгелүүлүк, жоопкерчилик, принциптүүлүк, милдеттүүлүк, аткаруучулук сыяктуу сапаттарга анализ берүү, Эрк процессин ар бир курактык мезгилге бөлүнүп каралган, атап айтканда, мектепке чейинки курактагы балдардын эрк сапаттарынын психологиялык өзгөчөлүктөрү, кенже мектеп курагындагы балдардын эрк сапаттарынын психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча анализдер берилген. Эртүү жүрүм-турумдун жогорку формасы катары кенже курактагы баланын эртүү сапаттарын калыптандырууда эртүү жүрүм-турум жөндөмдөрүн калыптандыруу. Мектепке чейинки курактагы балдарды калыптанган жетектөөчү эртүү сапаттарга демилгелүүлүк, өз алдынчалык, тартип, өжөрлүк жана уюшкандык сапаттарын өстүрүү. Балдардын инсан болуп калыптануусунда эрк сапаттарынын орду көрсөтүлгөн.

Аннотация. В статье рассматривается теоретическое значение волевого процесса, дается психологическое определение волевому процессу детей, а именно, что такое воля, воля-это качества воли: целеустремленность, сила воли, настойчивость, терпимость к препятствиям, самостоятельность, решительность, энергичность, смелость, самоконтроль, дисциплина, инициатива, ответственность, принципиальность, дан анализ таких качеств, как обязательность, исполнительность, анализ волевого процесса по каждому возрастному периоду, в частности, психологические особенности волевых качеств детей дошкольного возраста, психологические особенности волевых качеств детей младшего школьного возраста. Формирование навыков волевого поведения в формировании волевых качеств ребенка младшего возраста как высшей формы волевого поведения. Волевые качества, которые формируют детей дошкольного возраста, включают инициативу, самостоятельность, дисциплину, настойчивость.

Abstract. The article examines the theoretical significance of the volitional process, gives a psychological definition of the volitional process of children, namely, what is will, will-these are the qualities of will: determination, willpower, perseverance, tolerance to obstacles, independence, determination, energy, courage, self-control, discipline, initiative, responsibility, integrity, an analysis of such qualities such as commitment, diligence, analysis of the volitional process for each age period, in particular, psychological characteristics of the volitional qualities of preschool children, psychological characteristics of the volitional qualities of primary school children. Formation of volitional behavior skills in the formation of volitional qualities of a young child as the highest form of volitional behavior. The strong-willed qualities that shape preschool children include initiative, independence, discipline, perseverance.

Негизги сөздөр: эрк, эрк процесси, эрк сапаттары, максатка умтулуучулук, эрктин күч алуусу, өжөрлүк, тоскоолдуктарга чыдамдуулук, өз алдынчалык, чечкиндүүлүк, энергиялуулук, эрдик, өзүн-өзү башкара билүүсү, тартиптүүлүк, демилгелүүлүк, жоопкерчилик, принциптүүлүк, милдеттүүлүк, аткаруучулук.

Ключевые слова: воля, волевой процесс, качества воли, целеустремленность, сила воли, настойчивость, терпимость к препятствиям, автономия, решимость, энергичность, храбрость, самоконтроль, дисциплина, инициатива, ответственность, принципиальность, приверженность, исполнительность.

Keywords: will, volitional process, qualities of will, determination, willpower, perseverance, tolerance to obstacles, autonomy, determination, energy, courage, self-control, discipline, initiative, responsibility, integrity, commitment, diligence.

Бүгүнкү күндө балдарды окутуу тарбиялоо процессинде окуучуларынын эрк сапаттарына көңүл буруп, калыптандыруу актуалдуу маселелерден болуп саналат. Ал үчүн биринчи кезекте эрк процесстеринин теориялык жактан талдап карап, аны практика менен айкалыштыруу абзел. Белгилүү орус психологу Л.С.Выготский мындай деп жазган: "эрк күчүн ар кандай көрүнүштөрдө атап айтканда, инсандык сапаттар катары, өз сезимдерин кармай билүүдө, импульсивдүү жана ойлонулбаган аракеттерге жол бербөөдө, өзүн башкара билүүдө жана өзүн-өзү ойлогон аракеттерин аткарууга мажбурлоодо көрсөтүлөт" [9].

Балдардын жаш курактары боюнча эрк процессин теориялык жактан жакшы өздөштүрүп, ал билимдерди практикада колдоно билүү, балдардын эрк сапаттарын калыптандыруу актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Себеби, баланын инсан болуп калыптануусунда деги эле эрк процессин теориялык жактан билүү жана практикада колдонуу абзел.

Балдардын жаш курактары боюнча эрк процессине мүнөздөмө берүүдө алгач эрктин теориялык жагына токтолгубуз келет. Атап айтканда, эрк деп бул максатка жетүүдөгү тоскоолдуктарды жеңе билүү үчүн зарыл болгон күч аракеттер менен мүнөздөлүүчү аң-сезимдүү, белгилүү максатка багытталган аракеттерди айтабыз.

Психология боюнча теориялык адабияттарды талдоонун негизинде эрк сапаттардын төмөндөгүдөй эки топко бөлүүгө болот [7]:

- адамдын активдүүлүгүнө байланыштуу эрктүү сапаттар: максатка умтулуу, туруктуулук, туруктуулук, демилгелүүлүк, өз алдынчалуулук, чечкиндүүлүк жана кайраттуулук, ж.б.

- өзүн-өзү жөнгө салуу менен байланышкан эрктүү сапаттар: сабырдуулук, чыдамкайлык, сабырдуулук жана өзүн-өзү башкара билүү ж.б.

Максатка умтулуучулук - бул баланын өз иш-аракеттерин жетишилген максаттарга баш ийдирүү жөндөмү, бул алардын иш-аракеттеринин жолдорун, каражаттарын, ыкмаларын жана ыкмаларын туура аныктоого күчтөрдү мобилизациялоо жана кабыл алынган чечимдердин жана аларды аткаруунун максаттуу багыты [8].

Эрктин күч алуусу – ар кыл мотивдерди талкуулагандан кийин чечим кабыл алуунун зарылчылыгы, кабыл алынган чечимди аткаруудагы объективдүү кыйынчылыктарды жеңе билүүнүн зарылчылыгы сыяктуу шарттардан улам пайда болгон оор абал.

Өжөрлүк - бул эрктүү сапат, анын жардамы менен бала өз күчүн кыйла алыскы максаттарга жетүү жолунда анын ишмердүүлүгүнө тоскоол болгон тоскоолдуктар жана кыйынчылыктар менен салыштырмалуу татаал жана узак мөөнөттүү күрөшүү үчүн мобилизациялай алат. Өжөрлүк болбосо, өз позицияңызда туруп, чечимди аткаруу үчүн күрөшпөстөн, чечкиндүүлүк, автономия, өзүн өзү башкара билүү жана берилгендик болушу мүмкүн эмес [8].

Тоскоолдуктарга чыдамдуулук – терс жана ыгы жок көрүнүшкө баруудан өзүн-өзү токтотуу, өзүнүн кыймыл-аракетин башкара билүү, өзүнүн жүрүм-турумуна контролдук жүргүзүү.

Өз алдынчалык - бул эрктүү сапат; бул баланын коюлган максатка жетүүдөн алаксыта турган ар кандай күчтөрдүн таасирине алдырбоо мүмкүнчүлүктөрүнөн турат. Эгерде бала өз пикиринен жана көз карашынан негизсиз баш тартса жана башка бирөөнүн көз карашына оңой эле кирип кетсе, эгерде өзгөчө муктаждыксыз чоң кишинин жардамына кайрылса же өз алдынча жана чыгармачылык менен эмес, тааныш үлгү боюнча иштөөнү кааласа, анда анын өз алдынчалык сыяктуу эрктүү сапаты өнүккөн эмес. Кээде кимдир бирөөгө карама-каршы келген негизсиз умтулуу (негативизм) жаңылыштык менен өз алдынчалык катары баалана баштаган учурлар болот. Негативизм күчтүүлүктүн белгиси эмес, адамдын алсыздыгынын белгиси [8].

Чечкиндүүлүк - бул баланын эрктүү сапаты, анын аркасында ал ар кандай жашоо шарттарында заманбап, негиздүү жана бекем чечимдерди кабыл ала алат. Эгерде бала кандайдыр бир татаал шартта белгилүү бир жол менен иш алып барууну чечпесе, анткени ал адашып же жагдайдын ийгиликтүү айкалышына же чоңдордун күтүлбөгөн жардамына үмүттөнсө, анда аны чечкиндүү деп атоого болбойт. Мындай бала, адатта, өз жөндөмүнө ишенбейт, башка адамдардын мүмкүнчүлүктөрүн жана күчүн баалабайт жана иштин ийгиликтүү бүтүшүнөн күмөн санай берет [8]. Чечкиндүүлүк бир эле мезгилде адамдын алдына бир нече максат коюлуп калган кезде ылдам жана жеткире ойлоону менен алардын бирин тандап алуу жана ага жетишүүнүн жолдорун белгилей турган эрк сапаты.

Энергиялуулук - бул эрктүү сапат, бул баланын физикалык жана руханий күчтөрүнүн тез жана чоң чыңалуусу менен аракет кылуу мүмкүнчүлүгүн билдирет. Бала өз ишин максатына жетүү үчүн багыттап, эгер ал жетиштүү энергиялуу болсо, кыйынчылыктардан качпайт, тескерисинче ал өзүн мобилизациялайт. Мындай бала дайыма бир нерсеге умтулат, пландарды түзөт жана башкаларды өзүнө тартат [8].

Эрдик - алдына койгон максатка жетишүү үчүн аракет жасоодогу жөндөмдүүлүк: кайраттуулук менен тайманбастык жалпылыгы болгон, коркунучтуу ишти аткарууга даяр турушу.

Өзүн өзү башкара билүү - бул өз ойлорун жана сезимдерин, иш-аракеттерин жана иш-аракеттерин башкарган эрктүү сапат. Өзүн-өзү кармай билген адамдар салмактуу жана ырааттуу аракеттерге жөндөмдүү [8] б.а. өзүн-өзү башкара билүү - кабыл алынган чечимди ишке ашырууга өзүн-өзү мажбур кыла билүүсү, б.а. өз психикасындагы сезимдерин контролдой билүүсү жана коюлган милдеттерди тайманбай чечүүсү.

Тартиптүүлүк - коомдун талаптарын жана эрежелерин так өзүндөй талабы менен так аткарышы. Тартиптүүлүк кеңири демилгени, иштин жайын билүү менен чечим кабыл алууну, жалпы талаптарга баш ийдирүүнү жактайт. Берилген тапшырманы аткарууда ички, тышкы тоскоолдуктарды жеңе билүү.

Демилгелүүлүк - бул эрктүү сапат, мында бала чыгармачылык менен иштейт. Бул убакыт жана шарт, баланын жигердүү жана эр жүрөк иш-аракеттери жана иш-аракеттери менен жооп бере турган сапат. Демилгелүүлүк импульстардын таасири астында эмес, негизинен атайылап көрүнөт. Демилге, адатта, аны көрсөткөн адамдын физикалык жана руханий күчтөрүнүн чыңалуусуна байланыштуу [8].

Жоопкерчилик - адамдын кырдаалды кылдат талдоого, ошол кырдаалда өзүнүн аракеттеринин же аракетсиздигинин натыйжаларын алдын ала божомолдоого жана өз аракеттеринин формасын сөзсүз орун алган фактылар катары тандоонун натыйжаларын даяр

кабыл алуу менен тандап алууга жөндөмдүүлүгүн баяндаган адамдын инсандык мүнөздөмөсү, б. а. нравалык талаптарга жооп берген сапаттар.

Принциптүүлүк - бул ар кандай турмуштук кырдаалдарда өз ишенимдерине ылайык иш кылууга умтулуу менен мүнөздөлгөн инсандык сапат, б.а. өз идеалдарына ынанууларынын ишенимдүүлүгү.

Милдеттүүлүк - бул милдеттүү түрдө аткарыла турган иш-аракеттердин белгилүү бир чөйрөсү. Бала үчүн, мисалы, чоңдорду урматтоо жана урматтоо милдети, б.а. милдеттүүлүк - өз эрки менен милдеттеме алып аны аткаруусу.

Аткаруучулук - бул баланын эрктүү сапаты, ал кабыл алынган чечимдерди активдүү, тырышчаак жана системалуу түрдө аткаруудан турат. Аткаруучу бала мектепке чейинки бала өзү баштаган же ага тапшырылган ишти толугу менен бүтүрүү зарылдыгын сезет [8].

Эрктүүлүктүн көрүнүшү анын негизги белгилеринин болушун жана туруктуулугун билдирет.

Бир жагынан – балдардын эрктүү жөндөмдөрү алардын тоскоолдуктардан өтүү зарыл болгондо өз аракеттерин уюштуруунун белгилүү бир ыкмаларын колдоно билүүсү менен мүнөздөлөт; экинчи жагынан - баланын аракетин мотивациялоо анын кыймыл-аракет жана таанып-билүү милдеттерин аткаруусуна ылайык эрктүү сапаттарды көрсөтүүнүн эрктүү ыкмаларына болгон муктаждыгын өнүктүрүүнү карайт.

Эрктүү жүрүм-турумдун жогорку формасы катары кенже курактагы баланын эрктүү сапаттарын калыптандырууда эрктүү жүрүм-турум жөндөмүнөн көрүнөт [4]:

- чоңдордун тапшырмаларын демилгелөө, аң-сезимдүү кабыл алуу жана ырааттуу аткаруу; - тапшырманын максатына ылайык өз аракеттерин корректировкалоого;

- каталарды оңдоо, каалаган натыйжага жигердүү жетишүү;

- башталган ишти өз алдынча аткарууга;

- алардын токтоосуз каалоолорун ооздуктоо жана чоңдордун талаптары менен эсептөө;

- каалаган максатка жетүү жолунда пайда болгон кыйынчылыктарды жеңүү;

- өз милдеттерине жоопкерчиликтүү мамиле жасоо.

Мектепке чейинки курактагы балдарды калыптанган жетектөөчү эрктүү сапаттарга демилгелүүлүк, өз алдынчалык, тартип, өжөрлүк жана уюшкандык кирет [9]. Кенже мектеп куракта пайда болгон эрктүү сапат катары демилгелүүлүк жөнүндө сөз болгондо, "адамда пайда болгон идеяларды ишке ашырууга аракет жасоо жөндөмү жөнүндө" айтууга болот [3].

Мектепке чейинки курактагы бала кээде чоңдордун жардамысыз иш-аракет жазашат. Оюнду бала өзү тандап жана уюштура билүү, өз ишин табуу демилгелүү бала тарабынан көрсөтүлөт. Демилгелүүлүк изденүүчүлүк, акыл-эстин изденүүчүлүгү, бала кезиндеги мүнөздүү тапкычтык менен байланышкан.

Демилгелүүлүк менен байланышкан эрк өз алдынчалык да болуп саналат. Бул, биринчи кезекте, ар кандай чечимдерди так жана аң-сезимдүү кабыл алуу жөндөмүндө көрүнөт, ошондой эле белгиленген максатка жетүүгө тоскоол болгон эч кандай факторлордун таасирине алдырбоодо да өз алдынчалык сапат керек [6].

Мектепке чейинки курактагы балдардын өз алдынчалыгынын деңгээли, анын татаалдыгы боюнча аныктоого болот. Мисалы, эки баланы салыштырганда, ким чечкиндүү, тапшырмага көбүрөөк көңүл буруп, башкалардын жардамына муктаж эмес экендигин аныктоого болот [2].

Мектепке чейинки куракта калыптана башташы керек болгон дагы бир маанилүү эрктүү сапат-бул тартипүүлүк. Психологиядагы тартип "адамдын мүнөзүнүн маанилүү касиети деп түшүндүрүлөт, ал өз иш-аракеттерин белгиленген эрежелерге жана милдеттин талаптарына так жана туруктуу баш ийүүдө" көрүнөт[1].

6-7 жыл жаштагы балдар тартипүүлүк боюнча адат, жөндөмдүүлүк, атайылап үй-бүлөдө жана бала бакчада белгиленген жүрүм-турум эрежелерин жана эрежелерин аткарууда өнүгөт.

Бала ар кандай башталган ишти аягына чейин жеткирүүгө умтулуу; төмөндөтпөстөн, узак убакыт бою кандайдыр бир максатты көздөй умтулуу; такыр башка, алда канча кызыктуу иш-аракет пайда болсо да белгилүү бир ишти аягына чейин жасоо көндүмдөрдү өздөштүрүшү керек [5].

Демек, азыркы психологияда жогорку мектепке чейинки курак эрктүү жүрүм-турумдун пайда болушунун сезимтал мезгили катары каралат деп айтууга болот. Балдардын ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүндө жогорку мектепке чейинки балдардын эрктүүлүгүн өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү, атап айтканда, таанып-билүү жана кыймылдоо багыттары, эрктүүлүктүн мотивациялык жана операциялык компоненттеринин биримдигинде көрүнөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности. [Текст] / Л. И. Божович – М., 2005. – 290 с.
2. Борисова, О.Ф. Самостоятельность как база формирования социальных компетенций дошкольника. // Детский сад от А до Я. [Текст] / О. Ф. Борисов – 2008. – №1 – С. 124-132.
3. Бреслав, Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. [Текст] / Г. М. Бреслав – М.: «Институт практической психологии», 1997. – 190 с.
4. Захаров, А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. [Текст] / А. И. Захаров – М.: ЧеРо, 2002. – 220 с.
5. Иванников, В. В. Психологические механизмы волевой регуляции. [Текст] / В. В. Иванников – СПб.: «Питер», 2006. – 289 с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология. СПб.: 2008.-583с.
7. Радугин А. А. Психология и педагогика: учеб. Пособие [Текст] / Сост. и отв. ред. А.А. Радугин. – М.: Центр, 2002. – 256 с.
8. Давыдов, В. В., Запорожец А. В., Лурия А. Р., Матюшкин А. М., Петровский А. В. Психологический словарь: термины и понятия общей психологии, социальной, возрастной и педагогической психологии и другое. [Текст] / В.В. Давыдов, А.В. Запорожец, А.Р. Лурия, А.М. Матюшкин, А.В. Петровский – Москва: Педагогика, 1993. – 448с.
9. Смирнова, Е.О. Развитие воли и произвольности у детей дошкольного возраста. Детская психология [Текст] / Е.О. Смирнова – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2006. – 366с.

УДК:371.036

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-237-241

Умарбекова А.А., Жайлообаева Н.Ж.

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Умарбекова А.А., Жайлообаева Н.Ж.

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,

Таласский государственный университет, магистрант

Umarbekova A.A., Zhailoobayeva N.Zh.

Talas State University, Candidate of pedagogical sciences, associate professor,

Talas State University, Master's student

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН КӨРКӨМ ӨНӨР САБАГЫНДА
ЭСТЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООНУН УСУЛДАРЫ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ
МЕТОДЫ И ФОРМЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА УРОКЕ ИСКУССТВА
METHODS AND FORMS OF AESTHETIC EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL
STUDENTS IN THE ART LESSON**

Кыскача мүнөздөмө. Макала башталгыч класстын окуучуларын көркөм өнөр сабагында эстетикалык жактан тарбиялоонун максаты, принциптери, усулдары жана формалары жөнүндө жазылган. Көркөм өнөр сабагынын максаты окуучунун курчап турган чөйрөнүн, жаратылыштын, сүрөт искусствосунун сулуулугун баалай билүүсү, анын эстетикалык көз караштарын каалоолор жана сезимдер аркылуу кабыл алуу менен турмушта сонун нерсени түзүүгө умтулуу, жөндөмдүүлүгүн өрчүтүү болуп саналат. Мында окутуунун принциптери менен катар окутууну уюштуруунун стандарттык жана стандарттык эмес формалары, окутуунун бирге окуйбуз, долбоорлоо, диалогдук, салыштырмалуу, оюн ыкмалары каралган. Практикада ийгиликке жетүүнүн ыкмалары дифференцирленген окутуунун маанилүүлүгү менен айкалышып, окуучулардын типтүү айрымачылыктарын эске алуу менен окуу-тарбиялык процессти жүргүзүү зарылдыгы белгиленген.

Аннотация. В статье написано о цели, принципах, методах и формах эстетического воспитания учащихся начальных классов на уроке изобразительного искусства. Цель урока изобразительного искусства - развить у ученика способность стремиться к созданию прекрасного в жизни, принимая к созданию прекрасного в жизни, принимая свое эстетическое видение через желания и чувства. Наряду с принципами обучения предусмотрены стандартные и нестандартные формы организации обучения. На практике методы достижения успеха сочетаются с важностью дифференцированного обучения и необходимостью осуществлять учебный процесс с учетом типичных различий учащихся

Abstract. The article is written about the purpose of the principles, methods forms of aesthetic education of primary school student in the fine arts lesson. The purpose of the visual arts lesson is to develop the students ability to strive to create beauty in life, accepting his aesthetic vision through desires and feelings. Along with the principles of training, standard and nonstandard forms of organization of training, joint training of planned, dialogic, comparative gaming teaching methods are provided. In practice, methods for achieving success art combined with the importance

of differentiated learning and the need to carry out the educational process, taking into account the typical differences of students.

Негизги сөздөр: Эстетика, эстетикалык жактан тарбиялоо, окутуунун принциптери, окутуунун усулдары, окутууну уюштуруунун формалары, биргелешип окуу усулу, долбоорлоо усулу, дифференцирленген окутуу

Ключевые слова: Эстетика, эстетическое воспитание, принципы обучения, методы обучения, формы организаций обучения, метод совместного обучения, метод проектироваия дифференцированное обучение.

Keywords: Aesthetics, aesthetic education, teaching principles, teaching methods, forms of learning organization, collaborative learning method, design method, differentiated learning.

Көркөм өнөр сабагынын максаты баланы айлана-чөйрөдөгү жашоо, жаратылыш жана искусстводогу сулуулукту баалай билүүгө жана туура түшүнүүгө жөндөмдүү кылып тарбиялоо жана баладагы эстетикалык көз караштарды, каалоолорду жана сезимдерди, искусстводо жана турмушта сонун нерсени түзүүгө умтулгандыкты, ага карата жөндөмдүүлүктү өрчүтүү болуп саналат.

Сулуулукту баалай билүү маселеси искусствону жана турмушту терең жана ар тараптан билүүнүн негизинде калыптанат. Билүүлөр эстетикалык көз караштардын жана калоолордун калыптанышынын эң маанилүү шарты болуп саналат. Көркөм өнөр сабагынын максатын ишке ашырууда эстетикалык тарбия берүү белгилүү бир системада жүргүзүлүүсү зарыл. Эстетикалык тарбия берүүнүн системасы деген түшүнүккө инсандын калыптанышын камсыз кыла турган максаттын, мазмундун, принциптердин, уюштуруу формаларынын жана усулдардын бирдиктүүлүгү кирет.

Баланын калыптануусунда мектептик курак өзгөчө мааниге ээ мезгил. Бул мезгилде, бала, коомдошуп, адамзаттын байлыктарын жалпылаштырып, жаратылыш, адамзат, коомчулук менен карым-катнаш түзө баштайт. Дал ушул мезгилде көркөм өнөр сабактарында, балага өз элинин маданиятына жана деги эле, дүйнөлүк маданиятка болгон кызыгуусун калыптандыруу керек. Окуу процессинде аныкталган так максаттын негизинде мугалим окутуунун төмөндөгү принциптерин жетекке алуу менен иш жүргүзөт. Алар:

- көркөм өнөрдүн чыгармаларындагы идеялуулуктун жана көркөмдуктүн бирдиктүүлүгү;
- инсанды калыптандыруудагы илим менен көркөм өнөрдүн тийгизген таасиринин байланыштуулугу;
- окуучунун өз алдынча чыгармачылыгын өстүрүү.

Көркөм өнөр сабактарында ар кыл ыкмаларды жана формаларды колдонууга болот. Колдонулган окутуунун уюштуруу формаларынын негизгиси болуп – окуучулардын чыгармачыл ой-жүгүртүүсүн жана акыл-эс активдүүлүгүн өстүрүүчү сабактар саналат. Ошону менен катар стандарттуу эмес сабактар экскурсия-сабак, викторина-сабак, чыгармачыл сабак, конкурс-сабак, эксперимент-сабак, көргөзмө-сабактарын уюштурууга болот.

Сабактарда балдар сүрөт жана живописин көркөм каражаттарын аң-сезимдүүлүк менен колдонууга үйрөнүшөт. Сабактагы негизги ишмердүүлүккө – натура менен иштөө, эстеп тартуу, байкоо, композициялык жана кооздоо иштери кирет. Башталгыч класстарда кеңири таралган иштин түрү – темаларга байланыштуу композиция. Ал эми сүрөт тартууда балдар өз фантазияларына таянышса болот.

Натыйжалуу ишмердүүлүк усулдары: коллективдик, топтошуп иштөө;

Ишмердүүлүктү уюштуруунун бул формалары окуучуларда ишкердүүлүк, терең ой жүгүртүү, тапкычтык, эмгекчилдик жана өз иши үчүн жоопкерчилик сымал сапаттарды калыптандырат. Ал эми бул, сабактын тарбиялык максаты ишке ашты дегенди билдирет.

Өз алдынча сабактан тышкары ишмердүүлүк үй тапшырмалар түрүндө ишке ашат. Ал тапшырмалар көркөм өнөр сабагы боюнча алынган билимди бекемдөө жана аларды чыгармачылыкта колдонууга багытталган. Бул тапшырмалар окуучулардын кызыкчылыктарын жана шыгын аныктоого жана дагы да өз алдынча чыгармачылык менен иштөөгө жардам берет.

Бирге окуу жеңилерээк, кызыктуураак жана кыйла натыйжалуураак болот. Мында, балдар жөн гана интеллектуалдык жактан өнүкпөстөн, анын ичинде бири-биринен дагы чыгармачылыкка үйрөнүп, адеп-ахлактык өсүүдө болушат.

Биргелешип билим алуу – баарыдан мурда, жасалга-прикладдык чыгармачылыкка тийиштүү сабактарында, топтошуп жана коллективдешип сүрөт тартууда абдан эффективдүү технология. Анткени, бул ыкма өз алдынча көз карашты ишке ашырууга түрткү болуп, окуучуларга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берет. Мында, чогуу жыйынтыкка жетишүү үчүн окуучулар кетирген аракеттер эске алынат.

Биргелешип иш алып баруу аркылуу окутуунун башкы идеясы – жөн эле бирге иштебестен, бирге окуйбуз.

Окутуунун урааны: “Башкаларды үйрөтүп жатып, өзүбүз үйрөнөбүз!”

“Бирге окуйбуз” ыкмасынын өзгөчөлүктөрү эмнеде?

Класс 3-7 адамдан болуп, ар кандай (өсүү деңгээлдерине жараша) топторго бөлүнөт. Топторду уюштурууда ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүгүн эске алып, ар бир группага тиешелүү тапшырма иштелип чыгат.

Ар бир топко бирден тапшырма берилип, ал бардык класс иштей турган, жалпы бир тапшырманын ичинен чыккан майда тапшырмалардан турат. Жалпы жана ар бир топтун бирге иштешүүсүнүн натыйжаларында бүткүл окуу материалын үйрөнүү жана практикалык тапшырманы аткаруу ишке ашат.

Кийинкиде ар бир топто 2ден тапшырма болот: таанып-билүү-чыгармачыл жана социалдык – баарлашуу маданияты. Тапшырманын 2 деңгээли тең маанилүү, анда чыгармачыл тапшырманын аткарылышы менен катар, окуучулардын карым-катнаш мамилелери, баарлашуу аркылуу искусствонун түрлөрүнө кызыгуусу күчөп, жаңы нерселерге үйрөнүүгө умтулушат.

Көркөм өнөр сабактарында долбоорлоо методун колдонуп окутуу окуучуларды традициялык предметтик көз караштан ар түрдүү өз алдынча ишмердүүлүккө өткөрүүнү камтыйт. Бул учурда өз алдынча иштөөнүн изилдөөчүлүк, изденүүчүлүк, чыгармачыл мүнөздөгү жекече, түгөйлөш, группалык түрлөрү басымдуулук кылат. Долбоорлоо усулунда окуучулар маселелерди биргелешип чечүүдө өз ара кызматташууга үйрөнүшөт, алардын ар бири өз ой-пикирлерин далилдүү негиздегенди, дискуссия уюштурууну, ишти пландоону, окуу материалын анализдөөнү, суроолорду берүүгө үйрөнүүлөрү тийиш. Долбоордук иштин жыйынтыктарын класста, конференцияларда талкуулап, коргошот. Ошентип, долбоордук жумуштун жүрүшүндө балдар өз алдынчалыкка көнүгүшөт, долбоорду аткарууда өздөштүрүлгөн билимдерди, көндүмдөрдү пайдаланганды үйрөнүшөт.

Диалогдук метод. Мугалим жана окуучу - баарлашып жаткан тараптар. Демек мугалимдин кеби мыкты болушу керек. Окуучу өз оюн айткан сөзүндө дагы, практикалык чыгармачыл иште дагы чагылдырат.

Салыштыруу методу ой жүгүртүүнү жандандыргыч катары. Жакынкы жана алыскы ассоцияларды колдонуу менен салыштыруу методу ассоциялоонун өзүн ойготот, демек, чыгармачыл ой жүгүртүүнү калыптандырат.

Көркөм өнөр сабактарында окуучунун чыгармачыл өнүгүүсүн ишке ашырууга багытталган ар түрдүү ыкмалар менен каражаттар колдонулуп келет. Сабакта баарыдан мурда, адеп-ахлактык жана эстетикалык тарбиянын маселелери чечилиши керек. Искусстводогу сулуулукту баалоо мугалим менен окуучунун рухий баарлашуусу аркылуу ишке ашат. Өзгөчө кызыгуу атмосферасы жок көркөм өнөр сабагы – ойго сыйбаган иш. Ошондуктан, сабак учурунда окуучулар менен жандуу диалогдорду, музыканы, көркөм образдарды, поэтикалык тексттер, оюн кырдаалдары колдонуу аркылуу, алардын сабакка болгон кызыгууларын жаратуу керек. Каражаттардын баардыгы окуучуну кызыктыруу, жандандыруу, рухий жактан ойготуу үчүн колдонулат. Ошондо гана көркөм өнөр ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу тууралуу сөз кылса болот. Темага эмоционалдык чүңгүү, сабактагы эч нерсеге салыштыргыс минуталар! Окуучуну кызыгуусун ойготкондо гана, ал искусствонун карамагына өтөт.

Сабак окуучу үчүн жаркын маанайдагы майрам сыяктуу өтүшү үчүн түрдүү оюндарды колдонууга болот. В.А. Сухомлинский өзүнүн “Окуучунун рухий дүйнөсү” деген китебинде жомокторду инсценировкалоонун мисалында “Жомокту окуп жатканда, жомоктун идеясын даанарак берүүчү окуялар жөнүндө сөз болуп жаткан учурда андагы каармандар ар бири өзүнө ылайык кийимдери менен балдардын көз алдында турат” деп белгилеп, ал балдарга ушунчалык таасир эткендиктен, каармандардын сүрөтүн тартууда чыгармачылык менен өзгөртүүлөрдү киргизүүгө аракет кылгандыгын айтат[3]. Оюндардын негизинде окуучуларды сабакта өтүлүүчү сүрөтчүлөрдүн чыгармаларын кабылдоого түрткү берүүгө да болот. Баарлашуу албетте, окуучулардын өзүлөрүнүн активдүү катышуусунда жүрөт. Алар чын дилинен сүрөт искусствосунун чыгармалары менен таанышып, андагы көркөм түстөрдү айрымалап, сүрөттөгү көрүнүштү, кооздукту баалап, өз ойлорун айтып беришет.

Педагогикалык системага кирген дидактикалык көнүгүүлөр жана оюн-зоок мүнөттөрү, балдардын көркөм өнөр сабагына болгон кызыгуусун арттырат. Дидактикалык көнүгүүлөрдү жана оюн-зоок кырдаалдарын материалды түшүнүүгө оор болгон сабактарда колдонуу натыйжалуураак болот.

Балдардагы эстетикалык сезимдерди, баалоо жөндөмдөрүн, алынган тажрыйбаны чыгармачыл колдонууну өстүрүүчү негизги ыкмаларга төмөндөгүлөр кирет:

Окутуудагы ийгиликтин кырдаалдары. Окууга болгон кызыкчылыкты стимулдаштыруунун натыйжалуу усулдарынын бири болуп, билим берүү процессинде кыйналып жаткан окуучулардын ийгиликке жетишүүчү ситуацияларын түзүү болуп саналат. Ийгиликке жетүү кубанычын сезип көрбөстөн, келечекте чыны менен окуу кыйынчылыктарын жене алат деп ишенүүгө болбойт. Окуу тапшырмаларынан ийгиликке жетишүү кырдаалдары бирдей оордук деңгээлдериндеги окутуу тапшырмаларын дифференциациялоонун жардамы менен дагы ишке ашат. Ийгиликке жетишүү кырдаалдары мугалим тарабынан окуучулардын аракеттерине алкыш айтуу, же алардын демилгесин көтөрүү жолдору аркылуу жүргүзүлөт.

Ийгиликке жетишүү кырдаалын түзүүдө маанилүү ролду, тигил же бул окуу тапшырмаларды аткарууда жагымдуу моралдык, психологиялык атмосфераны түзүү ойнойт. Окуу учурундагы аз да болсо жагымдуу климат – коркоктукуту, өзүнө ишенбөөчүлүктү басандатат. Кыжалаттык сезими өзүнө ишеничке айланат.

Окуучулардын билим алуусундагы ийгиликтерин артыруучу, дагы бир маанилүү баскыч бар.

Эгер биз, окуучунун аткарган иши ийгиликтүү болсун десек, келечекте тоскоолдуктарды ашып өтө алуусу үчүн жана ишинде уламдан-улам жагымдуу мүнөзгө ээ болуусу үчүн, ийгиликке жана ийгиликсиздикке эмне алып келээрин түшүнүшүбүз керек. Ийгиликке жетүү шарттарын төмөнкү педагогикалык негиздер түзөт: маанай, окуучунун жандуу рухий абалы жана бир калыптуу жандуулук. Ал эми бардык кызыксыз атмосфераны түзүүчүлөр: ишеничсиздик, капалык – бул окуучулардын билим алуусундагы терс факторлор болуп саналат. Экинчиден мугалимдин да окутууда тандап алган ыкмасы да чоң роль ойнойт. Окуу процессинде окутуунун ыкмалары көбүнчө төмөнкүдөй тартипте жүрөт: балдар бир эле темада, бир эле ыкманы колдонуп иштегенде, класс көбүн эсе таралып баштайт, мугалим сунуштаган методду туура көргөн окуучулар ийгиликке жетишсе, калган бөлүгү артта калат. Аларга башка ыкма колдонуу керек болот. Айрым окуучулар тез-тез иштесе, башкалары жай иштейт, айрымдары иштин тышкы формасын кабылдайт, калгандары болсо, ишке киришээрден мурун аны тереңдеп түшүнүүсү керек болот.

Ойлонуп эмгектенүүнүн темпи боюнча да окуучулар бири-биринен өтө айрымаланышат: күчтүү окуучулар начар окуучуларга караганда окуу материалын үч эсе тез кабыл алып түшүнүшө тургандыгы белгиленген. Ошого карабастан практикада мугалимдер окутуунун темпин кандайдыр бир чындыкта жок “орточо” окуучунун темпине ылайыктуу уюштуруп келет. Мындай иш аракеттер эч кандай натыйжа бере албайт. Ошондуктан, жай ойлонуп эмгектенүүчү окуучулардын нормалдуу иштөөлөрүнө мугалим тарабынан кошумча убакыт берилип, аларга тез-тезден жардам берилип турат, негизге максат окуучу класска коюлган проблема кандайча ишке ашырыла тургандыгын түшүнүп, эмгектене башташы болуп эсептелет.[1]

Жыйынтыктап айтканда көркөм өнөр сабагында окуучуларды эстетикалык жактан тарбиялоо усулдары жана окутуунун уюштуруу формалары мугалим тарабынан туура тандалып, инсанга багыттап окутуу технологиясы колдонулганда гана башталгыч класстын окуучуларына эстетикалык тарбия берүүнүн алдыдагы максаттары ишке ашмакчы.

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери./Бекбоев И.Б.-Бишкек. Бийиктик. -2011ж. -269-б.
2. Көркөм өнөр предмети боюнча 1-4-класстар үчүн 2021-2022 окуу жылы үчүн календарлык тематикалык план. –Бишкек, 2021-ж.
3. Сухомлинский В.А.Сердце отдаю детям /В.А.Сухомлинский- Издательство: Концептуал, 2019г. -260с.
4. Сыдыгалиев Ж. Изобразительное искусство в первом классе: Метод.пособие для учителей / Ж. Сыдыгалиев; Кирг. НИИ педагогики. - Фрунзе :Мектеп, 1988. - 84,[2] с.;

УДК 631.365.3

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-242-247

Умарбекова А.А., Сагынбекова А.У.

Талас мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Умарбекова А.А., Сагынбекова А.У.

Таласский государственный университет, кандидат педагогических наук, доцент,
Таласский государственный университет, магистрант

Umarbekova A.A., Sagynbekova A.U.

Talas State University, Candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Talas State University, Master's student

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК
ОЮНДАРДЫН МААНИСИ
ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В ОБУЧЕНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
THE SIGNIFICANCE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING YOUNGER SCHOOL
CHILDREN**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада башталгыч класстын окуу процессинде дидактикалык оюндарды колдонуунун негизги максаттары, оюн ишмердүүлүгүн уюштуруунун принциптери жана оюндардын негизги структуралык компоненттери жана оюндун эффективдүүлүгүн жогорулатуу жөнүндөгү маселелер каралган. Дидактикалык оюндар – балдардын өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн, тарбиялоонун жеткиликтүү, пайдалуу, эффективдүү каражаты. Дидактикалык оюндардын негизги структуралык компоненттери болгон оюндун идеясы, оюндун эрежеси, оюндук аракеттер, таанып-билүүчүлүк мазмун, дидактикалык милдет, оюндун каражаттары жана оюндун натыйжасы туура сакталуусу керек. Окуу процессинде мугалим оюндун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында дидактикалык оюндарды бир нече стадияга бөлүп карайт. Оюндун ар бир этабына жараша аныкталган педагогикалык милдеттер туура келет жана ал мугалимден белгилүү билимди талап кылат. Биринчи стадияда– педагог балдарды оюнга кызыктырат, ойноого болгон каалоосун күчөтөт. Экинчи стадияда– мугалим байкоочу гана болбостон, убагында жардамга келгенге жөндөмдүү тең укуктуу өнөктөш катары чыгат, оюндагы балдардын жүрүм-турумун адилет баалайт. Үчүнчү стадияда– оңдоочу ролду оюндун милдеттерин чечүүдө, балдардын чыгармачылыгын баалоодо аткарат.

Аннотация. В статье рассматриваются основные цели использования дидактических игр в учебном процессе начальных классов, принципы организации игровой деятельности и основные структурные компоненты игр и вопросы повышения эффективности игры. Дидактические игры-доступное, полезное, эффективное средство самостоятельного мышления, воспитания детей. Идея игры, правила игры, игровые действия, познавательное содержание, дидактическая задача, средства игры и результат игры, которые являются основными структурными компонентами дидактических игр, должны поддерживаться должным образом. В процессе обучения учитель разбивает дидактические игры на несколько этапов с целью повышения эффективности игры. Педагогические задачи, определенные в зависимости от каждого этапа игры, совпадают и требуют от учителя определенных знаний.

На первом этапе-педагог вовлекает детей в игру, усиливает их желание играть. На втором этапе-учитель выступает не только наблюдателем, но и равноправным партнером, способным вовремя прийти на помощь, справедливо оценивать поведение детей в игре. На третьем этапе-корректор выполняет роль в решении игровых задач, в оценке творчества детей.

Abstract. The article discusses the main goals of using didactic games in the educational process of primary classes, the principles of organizing gaming activities and the main structural components of games and issues of improving the effectiveness of the game. Didactic games are an affordable, useful, effective means of independent thinking, parenting. The idea of the game, the rules of the game, the game actions, the cognitive content, the didactic task, the means of the game and the result of the game, which are the main structural components of didactic games, should be supported properly. During the learning process, the teacher divides didactic games into several stages in order to increase the effectiveness of the game. The pedagogical tasks defined depending on each stage of the game coincide and require certain knowledge from the teacher. At the first stage, the teacher involves children in the game, strengthens their desire to play. At the second stage, the teacher acts not only as an observer, but also as an equal partner, able to come to the rescue in time, fairly assess the behavior of children in the game. At the third stage, the corrector performs a role in solving game tasks, in evaluating the creativity of children.

Негизги сөздөр: дидактикалык оюндар, оюндун идеясы, оюндун эрежеси, оюндук аракеттер, таанып-билүүчүлүк мазмун, дидактикалык милдет, оюндун каражаттары.

Ключевые слова: дидактические игры, идея игры, правила игры, игровые действия, познавательное содержание, дидактическая задача, средства игры.

Keywords: didactic games, the idea of the game, the rules of the game, game actions, cognitive content, didactic task, means of the game.

Башталгыч класста окуучуларды окуу процессинде активдештирүү жана кызыктыруунун негизги каражаты катары дидактикалык оюндар колдонулуп келет. Окутууда дидактикалык оюндун ордун жана оюн менен окуунун элементтеринин айкалышын аныктоо маанилүү.

Дидактикалык оюндар туруктуу түзүлүшкө ээ болуп, ал башка ишмердүүлүктөн айрымаланат. Ошону менен катар дидактикалык оюндун негизги структуралык компоненттери: оюндун идеясы, эреже, оюндук аракеттер, таанып-билүүчүлүк мазмун менен дидактикалык милдет, жабдыктар, оюндун натыйжасы болуп эсептелет [1].

Дидактикалык милдетти камтыган оюндун идеясы - эреже катары оюндун аталышында көрсөтүлүп, таанып билүүчүлүк мүнөзгө ээ. Ал оюн эрежелери менен регламенттештирилип, оюндун максатына жетүү үчүн алган билимдерди колдонууга, өз жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, окуучулардын таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүнө жардам берген оюндук аракеттерде колдонулат.

Дидактикалык оюндун каражаттары: чиймелер, үлгүлөр, ошондой эле жеңген командаларды сыйланган желектер, таркатып берме материалдар болуп эсептелет.

Дидактикалык оюндун бардык структуралык элементтери бири-бири менен байланышкан, эгерде оюнда бирөөсү жок болсо оюн бузулат. Демек, оюн идеясыз, аракеттерсиз, аны уюштуруунун эрежелерисиз болушу мүмкүн эмес, же өзүнүн спецификалык формасын жоготот да, ал көрсөтмөлөрдү, көнүгүүлөрдү аткарууга айланат.

Мугалим сабакта дидактикалык оюндарды колдонуу алдында оюндун кыскача мүнөздөмөсүн түзүп, окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн жана билим деңгээлин эске алуусу зарыл.

Дидактикалык оюндар бүткөндөн кийин анын натыйжасы мугалим тарабынан бааланат. Оюн тапшырмаларын мыкты аткарган окуучулар, жеңүүчү команда аныкталып, жетишилген ийгиликтер белгиленет.

Башталгыч класстардын окуу процессинде колдонулган дидактикалык оюндардын негизги максаттары:

- кенже мекте окуучусунун интеллектуалдык өнүгүшү;
- ар бир окуучунун өнүгүшүн калыптандыруу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;
- жалпы адамзаттык баалуулуктарга окуучуларды тартуу;
- окуучу ээ болуучу маалыматтардын, түшүнүктөрдүн жана элестетүүлөрдүн көлөмүн кеңейтүү;
- өздөштүрүлгөн билимдерди тереңдетүү;
- үстүртөн чагылдыруудан кыймылга, аракетке өтүү, башкача айтканда көрүнүштүн өзүн таануу, ошол көрүнүштүн мыйзамдарын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачуу;
- категорияларга жана системаларга билимдерди бириктирүү;
- аларды мындай тизмектерден системалуу курулган “түрлөргө” айландыруу жана катташтыруу;
- жандуу жана ийкемдүү билимдерге ээ болуу, аларды субъектинин башкара билүүсүнө айландыруу;
- билимдерди дифференциялуулукка жана тактыкка айландыруу;
- окуучуну бириккен аз бөлүк-бөлүктүү түшүнүктөрдөн жана образдардан так билимдерди операциялоого, окшош билимдерди айырмалоого өткөрүү;
- дидактикалык оюндарга катышууга жардам берген башталгыч класс окуучуларынын эмоционалдык-психологиялык өнүгүүсү [3].

Дидактикалык оюндардын натыйжасында окуучулар тарабынан кабыл алынган билимдер башталгыч класс окуучулары өздөштүргөн маанилүү билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн негизи болуп кызмат аткарат.

Башталгыч класстарда оюн ишмердүүлүгүн уюштуруунун принциптери окутуунун негизги принциптери менен көп жалпылыкка ээ. Алар:

- окутуунун өнүктүрүүчүлүк принциби;
- окутуунун тарбиялоочулук принциби;
- окутуунун жеткиликтүүлүк принциби;
- окутуунун системалуулук жана ырааттуулук принциби;
- билимдерди кабыл алууда жана өркүндөтүүдө балдардын активдүүлүк жана аң сезимдүүлүк принциби;
- балдарга жеке мамиле кылуу принциби.

Жогоруда саналган принциптерге Н.П. Логинова билимдерди бекемдөө принцибин кошкон, себеби окуу иш аракетиинде балдардын өздөштүргөн таанып-билүү көндүмдөрү оюн аркылуу бекемделет деп белгилейт[2].

Мугалим билим берүү процессинде оюнду колдонуунун эрежелери менен катар оюнга коюлуучу талаптарды билүүсү зарыл. Оюндун эрежелери: окуучулар оюнду пайдалуу нерсе катары түшүнөт, оюн акыл-ойдун жана дененин саламаттыгына кызмат кылат, оюн тажап

кетүүгө чейин бүтүшү керек, ал мугалимдин көзөмөлүндө өтөт. Оюндун талаптары: балдар оюнга кызыгуу менен тартылуусу керек; оюндун мазмуну менен андагы ролдорду жакшы түшүнүүсү керек; оюн жалпы адамзаттык баалуулуктарга негизделип, адеп-ахлактык нормалар сакталышы керек; оюндук иш аракеттердин мааниси реалдуу жашоодогу жүрүм-турумдун маани маңызы менен дал келиши керек; оюн баланын физиологиялык жана психологиялык жактан өнүгүүсүнө оң таасир бериши керек; оюндарда тажатма насыяттар, ашыкча маалыматтар камтылбашы керек жана баланын иш аракеттери кемсинтилбеши керек.

Кенже мектеп окуучусунун жашоосунда оюн эң зор мааниге ээ. Окумуштуу педагогдор баланын кичинекей курагында оюн өнүктүрүүчүлүк мааниге ээ болгондугун, ал куракка жараша олуттуу иштер менен окуу эмгеги менен алмаштырылаарын, бирок бул жерде да оюн толугу менен жоголуп кетпесин белгилешкен.

Учурда башталгыч мектептин негизги максаты биринчиден, окуучунун инсандык жана жекелик калыптануусун айкалыштыруу, экинчиден, улуттун маданий мурастарын сактоо, аны кайра куруу жана андан ары өнүктүрүү; үчүнчүдөн, элдик педагогиканын каражаттары аркылуу окуучулардын сүйлөшүү маданиятынын бүгүнкү критерийлерге таянып калыптандыруу.

Белгилүү педагог В.А.Сухомлинский дидактикалык оюндарды окуу процессинде колдонуунун зарылдыгы жөнүндө белгилеп “Оюнсуз толук кандуу психикалык өнүгүү болбойт жана боло албайт. Оюн – бул чоң жаркыраган терезе, ал аркылуу курчап турган дүйнө жөнүндө идеялардын жана түшүнүктөрдүн агымы баланын рухий дүйнөсүнө агып турат. Оюн – изденүүчүлүктүн, кызыгуунун жалынын тутанткан учкун”, – деп белгилеген[4].

Бүгүнкү күндө адамды тарбиялоо жана өнүктүрүү проблемасы башкача айтканда, инсанды калыптандыруу жаңы мезгилдеги коомду уюштурууга жана анын түзүлүшүнө адамды ыңгайлаштыруу муктаждыгын жаратты. Келечек муунду адеп ахлактуулукка тарбиялоо аркылуу анын эмгекке болгон чыгармачыл мамилесин, жалпы маданияттык жана социалдык өнүгүүсүн, саясий аң-сезимдүүлүгүн жогорулатуу милдети турат.

Окуучулук мезгил жаш муундардын турмуштук баалуулуктарды аныктоосуна чоң таасир берүүчү мезгил, айрыкча кенже мектеп курагындагы окуучулар бир нерсеге кызыгуусу, умтулуусу, ишенчээктеги менен айырмаланышып, жаңы нерселерди көп жана тез өздөштүрүүгө гана эмес, ошондой эле өзүнүн адеп-ахлактык сапаттарын тез өнүктүрүүгө жөндөмдүү болушат.

Дидактикалык оюндарда баланын адеп-ахлактык-психологиялык сапаттары: эр жүрөктүүлүк, жоопкерчилдик, чечкиндүүлүк, чыдамдуулук, уюштуруучулук, биримдүүлүк, достук сезимдердин өнүгүшү, эске тутуу жана көңүл буруу калыптанат.

Оюндук ыкмалардын адатта балдар тарабынан кубануу менен кабыл алынышы анын курактык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Анда оюнга тиешелүү болгон элементтер: жашыруун сыр, атандашуу, табышмак жана жандырмак, издөөлөр жана табылгалар, кыймылдуу оюндар, мелдештер жана башкалар балдардын кайратмандык ишмердүүлүгүн жана акыл активдүүлүгүн стимулдаштырып, окуу-таанып-билүүчүлүк материалдарды аң сезимдүү кабыл алууну камсыз кылууга жардам берет. Оюндук ыктардын жана элементтердин өзгөчө таасири окуучулардын кээсине сабакта иштин темпинен артта калууну жеңүүгө, башкасына курдаштарынын жамаатында алыстагандыкты жана түнттүктү жеңүүгө

мүмкүндүк түзөт. Натыйжада окуудан артта калган балдар оюн аркылуу акырындык менен окуу программасын өздөштүрүүгө жетишет.

Мугалим сабакта оюндун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн дидактикалык оюндарды бир нече стадияларга бөлөт. Биринчи стадия–окуучунун оюнга болгон каалоосу, аракет жасоо активдүүлүгүнүн пайда болушу менен мүнөздөлөт. Мында окуучунун оюнга болгон кызыгуусун туудуруу максатында ар кандай ыкмалар колдонулат: аңгемелешүү, табышмак, санак оюндары, жагып калган оюндар жөнүндө эске салуу. Экинчи стадияда–окуучу оюндук тапшырманы, оюндун эрежелерин жана аракеттерин аткарууга көнүгөт. Бул учурда окуучунун ак ниетүүлүк, умтулуучулук, тырышчаактык сыяктуу негизги сапаттары калыптанып, ийгиликке жетишүү жөндөмдүүлүктөрү өөрчүйт. Үчүнчү стадияда– окуучу оюндун эрежелерин өздөштүргөндөн кийин, оюнга чыгармачылык менен мамиле жасап, өз алдынча изденүү менен алек болот.

Оюндун ар бир этабына жараша аныкталган педагогикалык милдеттер туура келет. Биринчи стадияда– педагог балдарды оюнга кызыктырат, ойноого болгон каалоосун күчөтөт. Экинчи стадияда– мугалим байкоочу гана болбостон, убагында жардамга келгенге жөндөмдүү тең укуктуу өнөктөш катары чыгат, оюндагы балдардын жүрүм-турумун адилет баалайт. Үчүнчү стадияда– оңдоочу ролду оюндун милдеттерин чечүүдө, балдардын чыгармачылыгын баалоодо аткарат.

Дидактикалык оюн – балдардын өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн, тарбиялоонун жеткиликтүү, пайдалуу, эффективдүү каражаты. Ал белгиленген шарттагы атайын материалды талап кылбайт, оюн жөнүндөгү мугалимдин билимин талап кылат. Ошону менен бирге сунушталып жаткан оюндар өз алдынча ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө качан гана ал оюндар керектүү методиканы колдонуу менен белгилүү система өткөрүлгөндө гана жардам берерин эске алышыбыз керек.

Дидактикалык оюндар балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрөт, убактылуу жана себептүү байланыштарды түзүүгө жардам берет, түшүнүктү тактайт, жалпылоочу корутундуга балдарды алып барат.

Балдардын кебин өнүктүрүүдө эмгек ишмердүүлүгү менен оюндун байланышы өтө чоң роль ойнойт. Көпчүлүк учурда эмгек менен айкалышып окуу сабагы балдарда дидактикалык оюндарга айланат. Алар сөз менен бекемделген, сезимдик кабыл алууну өнүктүргөндүктөн, окутуунун жана тарбиялоонун эң маанилүү каражаты болуп эсептелет. Бул оюндардын дагы бир өзгөчөлүгү, улам балдардын алдына татаал тапшырмалар коюлгандыгында. Анын негизинде оюн да бара-бара татаалдашат.

Балдардын оюнга болгон кызыгуусу бара-бара акырындык менен оюндук аракеттен акыл-эс милдеттерине алмаша баштайт. Оюндук аракеттердин мүнөзү да татаалдаша баштайт. Акыл-эс тапшырмасы бүтүндөй жамаатка багытталат, балдардын көңүлү оюндун натыйжасына көбүрөөк бурула баштайт. Балдар мыкты ойноону жана утууну каалап башташат.

Белгилүү оюндук шарттардын негизинде билимдеги оюнга кызыгуунун жана муктаждыктын базасында балдардын активдүү таанып-билүүчүлүк мамилеси калыптанат, өз алдынча таанып-билүүгө кызыгуу пайда болот, ал оюнга кызыгуу менен конкуренция (эрегишүү) түзүлөт. Ишмердүүлүктүн мотивдериндеги мындай өзгөрүүлөрүнүн аркасында кээ бир балдарда өзүнүн таанып-билүүчүлүк кызыгуусуна карай оюнга көз карандысыз берилген көрүнүштөр жөнүндө билимдерге ээ болууга даярдык калыптанат.

Мугалимдин туура жетектөөсү менен жамааттык дидактикалык оюндар балдардын жалпы кызыгуусун пайда кылат, ар бир окуучунун активдүүлүгүн камсыздайт. Ойноп жаткан топ балдардын ар бир “партиясы” утууну, тапшырманы аткаруу колунан келе тургандай, аны тез, ылдам, мыкты аткарууну эсепке алуу менен тандалып алынат. Топтордо күчтүү да, алсыз да балдар болушу керек.

Дидактикалык оюндарда бир топ педагогикалык милдеттердин жүрүм-турумдун белгилүү формалары менен байланыштырат. Балдар оюндун эрежелерин катуу сактоого, шыбырап айтуудан өзүн тыюуга, орунсуз кыймылдарды жасабоого, бирөө үчүн жооп бербөөгө үйрөнүшөт. Башка жагынан, дидактикалык оюндарда алган билимдерди балдар күнүмдүк жашоодо – сабакта, айрыкча эмгекте ийгиликтүү жана кубануу менен колдонушат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кларин, М.В. Образовательные возможности игры [Текст] / М.В. Кларин // Советская педагогика, 1995. – № 3. – С. 40-45.
2. Логинова, Н.П. Интеллектуальные игры [Текст] / Н.П. Логинова. – Чебоксары, 1996. –48 с.
3. Подласый, И.П. Педагогика начальной школы [Текст] / И.П. Подласый. – М., 2001. –199 с.
4. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А. Сухомлинский. – Киев, 1974.288 с.
5. Шевченко, П.В. Проблемно-игровая ситуация как средство развития творческих способностей младших школьников [Текст]: дисс. ... канд. пед. наук / П.В. Шевченко. – М., 2003. – 158 с.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 373.3 (575.2)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-248-254

Абдиева Ж.К., Бактыбек кызы Бегимай

Талас мамлекеттик университети, тарых илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Абдиева Ж.К., Бактыбек кызы Бегимай

Таласский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент,

Таласский государственный университет, магистрант

Abdieva Zh.K., Baktybek kyzy Begimai

Talas State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Talas State University, Master's student

**БЕКТУР ИСАКОВДУН “МАНАС АЛИППЕСИ”: УЛУТТУК НАРК-НАСИЛ
ЖАНА ТААЛИМ-ТАРБИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ
"АЛИППЕ МАНАСА" БЕКТУРА ИСАКОВА: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ
И ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ
THE "ALIPPE MANAS" OF ISAKOVA: NATIONAL VALUES AND GENERAL
ISSUES OF EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө Кыргыз элинин белгилүү педагогу, Талас жериндеги «Арал» орто мектебинин мугалими Бектур Исаков «Манас» үчилтигин окутуу боюнча өзүнүн көп жылдык тажрыйбасын жайылтып келүүдө. Б.Исаков сабактын көп жаңы формаларын сунуштап, “Манасты” окутуу боюнча педагогикалык комплекстүү ишин жүргүзгөн. Макалада, Бектур Исаковдун “Манас Алиппеси” эмгеги аркылуу Манасты окуп-үйрөнүүгө болгон ишин улантып, окуучуларды, студенттерди, кызыкдар окурмандарды Манас үчилтигинин өзөктүү окуяларын билүү менен эпосту терең билип калуунун жолун көрсөткөндүгү айтылат. Б.Исаковдун сабактары эч кандай мажбурлоосуз окуучунун берилип жан дүйнөсү менен кабыл алышкандыгы менен баалуу. Анын “Манас” эпосу боюнча пайдаланган окуу-усулдарын педагогдор өз сабактарында колдонулушу зарыл. Эл мугалими, балдардын сүйүктүү педагогу Бектур Исаковдун “Манас Алиппесиндеги” кыргыз келечеги үчүн жасалып жаткан эмгегин иликтөө бир макала менен чектеп коюу мүмкүн эмес. Бектур Исаковдун педагогика жаатында жасалып жаткан көөнөргүс педагогикалык иштерин изилдөө келечектин иши.

Аннотация. Бектур Исаков, известный педагог кыргызского народа, учитель средней школы “Арал” Таласской области, распространяет свой многолетний опыт преподавания трилогии «Манас». Б. Исаков внёс много новых форм урока и провел комплексную педагогическую работу по обучению «Манас». В статье говорится, что Бектур Исаков продолжил изучение Манаса в своем труде «Манас Аллипеси» и показал учащимся, студентам и заинтересованным лицам способ глубокого познания эпоса через знакомство с основными событиями трилогии «Манас». Уроки Б. Исакова ценны тем, что ученик трудятся во время занятий от всего сердца, без какого-либо принуждения. Применяемые методы Бектура Исакова по обучению эпоса «Манас», учителя должны использовать на своих

уроках. Невозможно ограничить исследовательские работы народного учителя и любимца детей Бектура Исакова одной статьей. Изучение выдающихся педагогических произведений Бектура Исакова в области педагогики – дело будущего.

Abstract. Bektur Isakov, a well-known teacher of the Kyrgyz people, a teacher of the secondary school "Aral" of the Talas region, disseminates his long experience of teaching the trilogy «Manas». B. Isakov introduced many new forms of the lesson and carried out comprehensive pedagogical work on teaching «Manas». The article says that Bektur Isakov continued the study of Manas in his work «Manas Allipesi» and showed students and interested persons the way of deep knowledge of the epic through acquaintance with the main events of the trilogy «Manas». The lessons of B. Isakov are valuable because the student works diligently, without any coercion. Applied methods of Bektur Isakov on teaching the epic «Manas», teachers should use in their lessons. It is impossible to limit the research of the works of Bektur Isakov in one article. The study of outstanding pedagogical works of Bektur Isakov in the field of pedagogy is a matter of the future.

Негизги сөздөр: “Манас Алиппеси”, үчилтик, манасчылар, окуу-усулдар, чежире топтому, бейне топтому, сыпат топтому.

Ключевые слова: «Алиппе Манаса», трилогия, сказители, методика обучения, сбор подтем, галерея образов, описательная система.

Keywords: «Alippe Manas», trilogy, storytelling, teaching methods, collection of subthemes, gallery of images, descriptive system.

Бектур Исаковдун жаңычыл изденүүлөрү жалпы эл агартуу кызматкерлеринин көңүлүн өзүнө бурат. Анын педагогикалык иш тажрыйбаларынан жаралган 2021-жылы жазылган “Манас Алиппеси” өзүнүн актуалдуулугу жана жаңычылдыгы менен кыргыз коомчулугунунда баалуу эмгектерден деп айтсак жаңылышпайбыз.

“Манас” үчилтигинин негизинде түзүлгөн Бектур Исаковдун “Манас Алиппеси” мектептерде тарбиялык сааттарда окуучуларды таалим-тарбиялуу болушун калыптандыруу максатында, экинчиден эпосту үйрөнүүгө кызыкдар окурмандарга жана студенттерге эпостун өзөктүү окуялары аркылуу нарктуу каада-салттарды жаш муундарга кең-кесири түшүндүрүүнү көздөйт.

Бектур Исаков “Манас Алиппеси” окуу-колдонмо китебине чейин «Манас» үчилтигин орто мектепте окутуу программасын түзүп, ал программага ылайык «Манас» сабагы аттуу окуу китеби, «Манас сабагынын колдонмосу» аттуу окуу-усулдук эмгегин жазган.

Калкыбыздын белгилүү педагогу, Талас жериндеги «Арал» орто мектебинин мугалими Бектур Исаков «Манас» эпосун окутуу боюнча өзүнүн көп жылдык тажрыйбасын жайылтып келүүдө. Б.Исаков сабактын көп жаңы формаларын сунуштап, «Манасты окутуу» боюнча педагогикалык комплекстүү ишин жүргүзгөн. “Манас Аллиппеси” аркылуу Манасты окуп-үйрөнүүгө болгон ишин улантып, Бектур Исаков окуучуларды, студенттерди, кызыкдар окурмандарды Манас үчилтигинин өзөктүү окуяларын билүү менен эпосту терең билип калуунун жолун көрсөтө айтат.

“Манас Аллиппеси” Манас үчилтигинин өзөк окуяларынын негизинде түзүлгөн. “Артыкчылыктуу өзөк окуяларды “Манас” үчилтигин өздөштүрүүнүн алиппеси деп атаса болот. Ошондуктан бул эмгек “Манас Алиппеси” деп аталды” – деп жазат Бектур Исаков [Б.И. Манас Алиппеси.- Бишкек-2021-ж.]. Бул китептен ар бир окурман улуттук нарктын туу

чокусу болгон кара башты сабап, элди, жерди коргоонун артыкчылыгы эч эскирбеген, күнү бүгүнкүдөй жаңы сабак экенин түшүнүшөт. “Манас Алиппеси” өзүнүн мазмунунун терендиги жана педагогикалык таалим-тарбия маселелеринин актуалдуулугу менен өзүнө тартып турат. «... окуучулар «Манас» эпосун өзүн билбесе, анын өзүндөгү чоң турмуш, катышуучулар, кайгы, кубаныч, күрөш, эрдик балдарга жетпейт» - деп жазат тажрыйбалуу педагог Б.Исаков [2.]. Агайдын оюу менен кошулсак, анда ар бир бала өзүнчө дүйнө, өзүнчө эргүү жана музыка. Ошондуктан ар бир мугалим окуучуларга багыт берүүдө, алардын өз алдынча жетилишине кам көрүү керек.

Б.Исаковдун “Манас Алиппесинде” окуучуларга болгон кайрылуусунан: “Мекениң – Кыргызстан, эл журтуң кут болсун! Теңир жалгап, Манастын арбагы колдосун. Коломтонун оту өчпөй, дайыма чамгарак бүтүн болсун! Бар бол, көп жаша, учуң узарып, канатың жайылып, элдин керегине жара, мал чачар эмес, журт багаар атуул бол, келечек ээси” – деп келечек муундарга кайрылуу чакырык жасайт Бектур Исаков.

Улуу накыл кепти жан дүйнөсүндө туу тутуп жашап келип, кийинки урпактарга “Манас” үчилтигинин адам баласынын жашоо-турмушуна керектүү өлбөс-өчпөс актуалдуу маселелерин көпүрө кылган “Манас Алиппесинин” негизги максаты – биринчи иретте жаш муундарда активдүү турмуштук позицияны калыптандыруу, балдарды адептик тазалыкка, руханий марттыкка тарбиялоо.

Белгилүү педагог Б. Исаков Манастын очогунан оолак калуу журт безерлик экенин эмитен билгениң жакшы деп айтат. Андан соң агайыбыз Туу кандалдыбы? деген чакан темасында Түлөберди деген чоң манасчы болгондугу айтылат. Түлөбердини колго түшүргөндөр кыргыз элине селдей каптап басып келген душман, алардын согуштук жол-жосунду аткаруу салты болгон экен. Ал салт душман деп эсептелинген бир кишини мууздап, анын канына туу кандалмак. Мындай жөрөлгөдөн кийин алар түндүктү түшүрө чаап, кыргыздын эркегин кул, аялын күң кылмак. Түлөберди манасчы өз сөөлөтүн бузбай, наркын жоготбой белес-белес бороондон беш удургуп өткөн сөз бороонун куюңдатат . Ал сөз айланасындагы угуучуларды түгөлү менен бийлеп алат. Ал Түлөберди айтып жаткан “Манас” эле. Душман алдында Манас айтып жатканда Түлөберди манасчы жан соога жөнүндө ойлонбойт. Ал өз элинин баатыр экенин, кез келген душманга тизе бүгүп, баш ийбестигин катылган душмандын катыгын бере тургандыгын эзелтен эл элдигин коргоп келгендигин Манастын арбагы тирүү экенин, дайыма колдоп, өйдө басса өбөк, ылдый басса жөлөк болгонун айтат. Күн күнгө алмашат, Манасчынын алп талантына арбалган жоокерлер былк этпейт.”Ошентип, бир нече күндөрдөн кийин узун кол башчы туруп минтип айткан экен: - Кой баатырлар сапар карып кетти. Бул касиеттүү ыйык киши тура, бир нече жумалап айтса да оозунан шекер сөзү тугөнбөгөн, эрдикти, баатырдыкты даңктаган көсөм экен, бул адамды өлтүрүүгө болбойт, тууну мындай ыр менен оозанган, ыр менен жашаган, ыр менен нуска көрсөткөн кишинин канына кандоого болбойт. Жигиттер бур ырчынын астына ат тартып, үстүнө тон жаап, ашуудан ашырып койгула. Бул адам бизге көрүнгөн сыр. Жол болбой калды. Аттын башын артка бургула баатырлар! Ошентип кыргыз айылдары душмандын чапкынан аман калган экен...” [8. 10-бет.]

Бектур Исаков “Туу кандалдыбы” текстинен кийин соболдорду (суроолорду) ортого салат, соболдордун негизинде ал эпостун мазмунунун негизинде сырдашууга, салыштырууга, ойлонуп көрүүгө чакырат.

“Манас” бөлүмүнөн өзөктүү окуяларды (“Алоокенин чапканы”, “Кыргыздарды чилче таратуу”, “Алтайда”, “Жакыптын түшү”, “Баатырдын төрөлүшү”, “Баланын турпаты”, “Акбалтанын акылы”, “Манастын көрүнүшү”, Сексен баланын сеси”, !Акбалтанын экинчи акылы!, “Канжаркол”, “Кочку”, “Кырк таман ордо”, ”Жолойдун согушканы”, “Жолойдун качышы”, “Нескаранын жеңилиши”ж.б.) окуп үйрөнүүдө автор жаш муундарды көрктүү окууга жана манастын обону менен айтууга үйрөтөт.

Өзөктүү окуялар темаларында автор каармандардын сөзү аркылуу пьеса өндөнтүп түзсө болот дейт Мисалы;

Манасчы:

Муну мындай таштайлы
Атакеси Жакыптын,
Эми сөздү баштайлы.

Жакып:

Качып кирер токой жок,
Кара кылар ногой жок.
Өрт каптайт жыйган үбүмө,
Опсуз тентек чырагым,
Жеттиң менин түбүмө!

Акбалта:

Өлсө болбойт көп арман,
Өлө берсин көп балбан.
Капаланба сен Жакып,
Кармалашып көрөбүз,
Каза жетсе өлөбүз.
Эрте өлгөндүн бирибиз,
Ит урушун салалы,
Берен Манас балаңы,
Белге таңуу кылалы.

Демек каармандардын сөзүн кураштырып айтып, аны көрктүү окууларда колдонууну сунуштайт. Б.Исаков чыгарманын тандалган мыкты эпизоддорун, таамай тартылган урунттуу жерлерин көркөм окуунун максатка ылайыктуулугун белгилейт. Көркөм окуу окуучуларда сүрөткерликти пайда кылып, баланын чыгармачылык индивидуалдуулугун, чыгарманын көркөм формасын билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, алардын сөздөр аркылуу анын артында жаткан реалдуу жашоо турмуштун ар кыл байлыктарын байкай билүү табитин өстүрөт.

Б.Исаков айтат: «Манастын салтындагы көрктүү окуу – жалпы талап. Аны ар бир бала мектептик жылдарда аткарыш керек. Ал дайра, аны кечип өтүү парз. Мейли окуучу аткаруучу катары «Манасты» кечеди, чогулуштарда айтсын, мейли ал «Манасты» эч бир жерде айтпасын. Бирок бала атуул катары, маданияттуу инсан катары «Манастан» бир нече көрктүү окууну билиши, жадында сакташы зарыл».

Б.Исаковдун «Манас Алдипесиндеги» темалар боюнча сөз берметтерин сууруп алып чыгышы окуучулардын улуттук нарк-насилдин эң сонун үлгүлөрүн унутпай, аздектеп сүйө билүүгө тарбиялайт. “Манас Алиппесиндеги” “Манас” үчилтигинин өзөктүү окуяларын түзгөн саптардан алынган сөз берметтери:

Жалдуу байтал мингизбейт, Куйруктуу козу жегизбейт.

Кызгалдак чөбү кылкылдап, кымыздык менен ышкыны тегиз бышып былкылдап.

Айбалтаны ким аштайт, Азган журтту ким баштайт. Б.Исаков айтат: «Манас» аркылуу куюлушкан, ыргакташып күүгө келип турган керемет сөздү ата-бабаларыбыз укум-тукумуна калтырган. Мына эми ошол сөздөрдүн ээси биз жана сенсиң. Буларды үйрөнүп, анан аларды сен да кийинки муунга мурас катары өткөрүп беришиң – атуулдук парзыбыз. Улуу окумуштуу В.В.Радлов кыргыздардын жөн сөзү да ырга окшоп куюлушуп тураарына баа берген. Илгертен бери ата-бабаларыбызда «сөз адамды өлтүрөт», «буттан жыгылса турасың, сөздөн жаңылсаң турбайсың» деген накыл сөздөр бекер жеринен айтылбаса керек. Демек, Бектур агайдын «Манастан» алып, окуучулар үчүн дегеле кыргыз баласы үчүн терип берген сөз берметтери эң татаал түшүнүктөрдү угуучуга жеңил жеткирип, тез кабыл алуусун, эске тутуусун бекемдейт. Ошентип сөз – байыртадан эрендерден калган сөз, энчи кылып алган сөз, кайнап ичке толгон сөз, жоого аттанган баатырдын жан жөкөрү болгон сөз, уккан жандын курсагы ушунчалык тойгон сөз, чечендерден черткен сөз, бечелдерди чеккен сөз, белес-белес бороондоп, беш удургуп өткөн сөз [3, 394-461 бб].

Ой жүгүртүүлөр – Манас сабагы менен чынжырлаша байланышкан бекем тутум. Уккан окуяларга байырлап, ой элегинен өткөрүп алуу керектигин баса белгилеп, адамдын тамак ичүүсү менен саллыштырат, тамакты боюна ченебей ичип алса, адам күптү болот, сабакта деле окучуум ошондой окуянын артынан окуяны шыкап кете берсе, кимдин да болсо күптү болоору бышык дейт. Сөздүн аркасында турган жандуу турмушту тирилте карап, сергектик менен мамиле кыла албасаң, анда сага сүйлөп жаткан сөз берметтери токтоп, муундан муунга кан сыяктуу өтүп турган рухий азылзат агымы үзүлүп калат дейт кыргыз эл мугалими [3, 78 б].

Ой-жүгүртүүнү максатка багыттап өнүктүрүү үчүн Бектур Исаков «Манас Аллипесинде» ар түрдүү тематикадагы тапшырмаларды сунуш кылган. Ой-жүгүртүү үчүн берилген темалар проблемалуу мазмундуу тапшырмаларды ичине камтыйт. Алар окуянын себеп-натыйжалуу байланыштарын, темада берилген көрүнүштүн прогрессивдүүлүк даражасын, окуялардын мүнөзүнө баа берүүгө, өткөндөгүнүн фактыларынан сабак алууну көрсөтөт.

Бектур агай төмөндөгүдөй ой жүгүртүүнү жаратуучу суроолордун тизмегин берет:

1. «Кыргыз элинин чабылышы жана Ала-Тоодон сүрүлүшү» деген тема боюнча ой жүгүртсөң дейт.
2. Эмне үчүн кыргыз элин дүйнөнүн туш тарабына тентитти?
3. Кул кылып жумшоо менен топ-таш кылып бөлөк эл, бөтөн жерге тентитип жиберүүнүн ортосунда айырма барбы?
4. Алооке башында турган душман бир элди түбөлүк баш көтөртпөй жок кылуунун акылдуу жолун ойлоп таптыбы? Же кыргыздардан коркконунан ушундай бүтүмгө келишкенби? Ал эми чилче таратуу жазасына татыктуу болгон эл сенин оюңча кандай эл?
5. Мал багар эмес, эл багар Манастын төрөлүшүнө ыраазы болосуңбу,? Анда мал багар же чарбачыл, иштиктүү болуунун эмнеси жаман?
6. «Кулаалы жыйнап куш кылуу, куранды жыйнап журт кылуу, тели куш жыйнап куш кылуу, тентиген жыйнап журт кылуу» дегендин маанисин чечмеле.
7. Алманбет кытай элинен качат, анда ал өз элине душманбы?
8. Бокмурун дүйнөгө көптүбү же атасынын өлгөнүнөнбү?

9. Эмне үчүн Нескара мааникерди сурап чатак чыгарды? Сураган атын берип койсо чатак тыйылбайт беле?

10. Бакай «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет» -дейт. Бул акылман айткан маани менен сенин оюң кандай.?

10 Чубак менен Алманбеттин чатагында айыпты кимге тартуу керек? [3, 6-7.].

Ошентип “Манас Алиппесинде” өзөктүү окуялар боюнча алынган темаларда ар бир көрүнүшкө, окуяга анализ жасоо, аны салыштырууга, далилдөөгө үйрөнө аласың. Ой жүгүртүүнүн максатка ылайыкталган иш аракетинде окуянын мүнөзүн жана мазмунун түшүндүрүп жыйынтыктоодо ойлор так жана негиздүү болушун биле аласың.

Б.Исаковдун «Манас» сабагы өсүп келе жаткан жаш муундардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, проблемалуу суроолордун үстүндө изденүүгө, салыштырууга, анализдөөгө, анан барып жыйынтык чыгарууга үйрөтөт.

“Манас Алиппесинде” Бектур Исаков көрктүү окуу боюнча таймаш формасын да кошот. Окуучулардын, студенттердин бири-бири менен таймашып көрктүү окуусу да кызыгууну жаратат. Кайтадан эле ошол көркөм окуунун “Манастын” обонунда аткаруу угуучулардын да аткаруучулардын да жан дүйнөсүнө “Манас” эпосунун мазмунуна сүнгүп киришине шарт түзөт. Көркөм, көрктүү окуу – эске тутуп көркөм айтуу менен адабий тилде сүйлөөгө, китепти окууга үйрөтөт о.э. чыгарманын образдык, идеялык маанисин берүүгө машыктырат.

Мектепте, орто жана жогорку окуу жайларда болсун жаш муундарга билим жана тарбия берүүдө негизги роль мугалимге таандык, анын изденгич, чыгармачыл, активдүү иш аракетине жана анын моралдык жеке сапатына таандык. Ошондуктан мугалимге ар дайым чоң ишеним көрсөтүлүп жүрөт.

«Манас Алиппесин» окуп-үйрөнүүдө андан чыккан нускалуу накыл сөздөр, сөз берметтери, ой-жүгүртүүлөр, тыянактар өзүнөн өзү эле баланын жан дүйнөсүнө өтүшүп кетпейт. Мугалим окуучуга эпостун өзөктүү окуяларында орун алган мазмундагы тууган жерге, элге болгон сый-урматтын, кубанычты, сүйүүнү, жана башка кыргыз элинин нарк-насилдүү баалуулуктарын сиңирип адистик ишмерлиги менен гана акыл-эсине жол таап берет. Эгер мугалим сюжетин айтуу менен гана чектелип балдарга кайталатып айттырып койсо, анда элдин мурасы, көркөм дүйнөсү ал аркылуу берилүүчү кут уралып түшөөрүн Б.Исаковдун ар бир калем сабынан жазылган саптардан байкайбыз. Б.Исаковдун оюу боюнча көрктүү окуу аркылуу көп жылдар бою пастап, үзүлүүгө дуушар болгон манасчылыктын кербенин кайра жандандыруу болуп саналат.

Бектур Исаковдун “Манас” үчилтиги боюнча иштеп чыккан окуу-усулдук колдонмолорунда топтомдорду пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү түзүлөт. “Манас Алиппесинде да” чежире топтом, “бейне топтом”, “сыпат топтому” өз ара мазмуну боюнча байланышкан эпосту үйрөнүүнүн үч ачкычы. Мындай топтомдор менен иштөө эпосту өз алдынча үйрөнүшүнө көмөк көрсөтөт. Чежире топтом өзөктүү окуяларды мыкты билүүгө үйрөтөт, “бейне топтому” эпостогу каармандардын бейнесинин сүрөттөлүшүн, “сыпат топтому” мисалы, жер сыпаты, баатырлардын сыпаты, тулпар сыпаты, акылмандык, баскынчылык, сарандык, көпкөндүк, достук, жоо кийим, курал сыпаты ж.б. сыпаттарды окуп-үйрөнүүгө көмөк көрсөтөт.

Бектур Исаков “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигинен өзөктүү окуяларды алып берүү менен бирге эмгегинде “Манасты” ата-баладан сактап келген манасчыларга алардын

өмүр баянына, варианттагы өзгөчөлүктөрүнө, кыскача токтолгон. Ошондой эле автор “Манас” сөздүгү, айрым сөздөргө түшүнүктөрүн жазган. Андан соң окуучуларга тапшырма берип, өз алдынча иштөөгө үйрөтөт. Бектур Исаков айтат: “Акыл эмгеги менен алектенмейинче, инсан болуп калыптанбайсың. Ансыз алысты көрбөгөн, көп нерсеге көзү жетпеген жансың. Өзүң эле калыс болсоң, уга берсең анан кайтарым берерде дудуктанып же көк мелтей болуп унчукпай койсоң, уят эле иш да” [8. -536 бет].

Демек, эпосту окуп үйрөнүүдө ой жүгүртүү, тыянак чыгаруу, акыл жүгүртүп олтуруп табуу жана ишенимге ээ болуу үзүрлүү жыйынтык берүүчү эң башкы максат боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Исаков Б. Окуучулардын турмуштук активдүү позициясын калыптандыруу. – Фрунзе, 1985.
2. Исаков Б. Сабат санжырасы. – Бишкек, 1993.
3. Исаков Б. Манас сабагы 3-11 класстар үчүн окуу курал. – Бишкек, 1994.
4. Исаков Б. “Манас” эпосун окутуу. – Фрунзе, 1989.
5. Исаков Б. “Манас” эпосун окутуунун программасы. – Бишкек, 1994.
6. Исаков Б. Манастын жети осуяты. – Бишкек, 1997.
7. Исаков Б., Өмүрбеков Т., Манас наама. Окуу китеби. – Бишкек, 2005. 751 бет.
8. Исаков Б., “Манас Алиппеси”. Бишкек.- 2021. 654 бет.

УДК: 929 (575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-254-260

Абдулкадир Гүл, Исабаева Назгул Акылбековна

Биналы Йылдырым атындагы Эрзинжан университети, профессор,

Биналы Йылдырым атындагы Эрзинжан университети, доцент

Абдулкадир Гүл, Исабаева Назгул Акылбековна

Эрзинжанский университет им. Биналы Йылдырыма, профессор,

Эрзинжанский университет им. Биналы Йылдырым, доцент

Abdulkadir Gul, Isabaeva Nazgul Akylbekovna

Erzincan Binalı Yıldırım University, Professor,

Erzincan Binalı Yıldırım University, Associate Professor

ПАМИРЛИК КЫРГЫЗДАРДЫН ТҮРКИЯГА АДАПТАЦИЯЛАШУУ МЕЗГИЛИ ПЕРИОД АДАПТАЦИИ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗ В ТУРЦИИ PERIOD OF ADAPTATION OF PAMYR KYRGYZ TO TURKEY

Кыскача мүнөздөмө. Макала 1982-жылы Түркиянын Ван областына Пакистандан көчүп келген, Памир кыргыздарынын, жаңы аймакка адаптациялашуу мезгилиндеги айрым бир көрүнүштөрүнө арналды. Жалпысынан алганда эл Ванга келгенде кыйынчылыктан, кенечиликке, жай баракат туруктуу жашоонун таасиринен психологиялык жактан жакшы багытка өзгөрүшкөн. Түркияга жаңы келгенде ахбалдары өтө оор болгон. Кийинчирээк жашарып рухий өсүш болгону байкалган. Алгач Түркияда кыргыздар Малатия шаарында

өрүк кургатуу иштеринде жакшы акча табышкан. Ал убакта түрктөрдө как чогулкан эң оор иш катары эсептелине, биз үчүн эң оңой иш катары сезилген дешет. Памирде өмүр бою чарык чечпеген адамдар, азыр картайсада буттары деформация болуп, оңолбой калган. Азыр биз кийген кийимди, хан дагы кийген эмес, биз эми ханча жашап жатабыз дешип курсант болушкан. Жалпысынан аялдардан төмөндөгүдөй маалыматы угууга болот. Биз өзүбүздү кыргыз эмес, афган дечиби, себеби Кыргызстан деген мамлекет жок эле. Азыр өзүбүздү кыргыз деп баштадык. Азыр Кыргызстандын башкаруучусу, туусу, тили, салт-санаасы бар, биз сыймыктанып дуа кылабыз.

Аннотация. Данная статья посвящена периоду адаптации к новому региону Памирских кыргызов, переселившихся в 1982 г. из Пакистана в Турцию Ванскую область. И так, люди приехав в Ван, сразу же менялись психологически в хорошую сторону от влияния мирной и стабильной жизни, от невзгод и бедности. Совершенно неузнаваема картина сравнения людей переезда в Турцию в начале и в последующие годы. На момент при прибытии их возраст выглядел почти на 70 – 80 лет. Позже было замечено, что происходит омоложение и духовный рост населения. Впервые в Турции кыргызы хорошо зарабатывали на сушке абрикосов в городе Малатья. В то время самым трудным делом для турок считался производство сухофруктов, а для нас говорят кыргызы, считался самым легким делом. На Памире люди, которые всю жизнь не снимали чарык (лапти), сейчас в преклонном возрасте имеют деформированные ногти на ногах, которые конечно же не восстанавливаются. Они так же ставили себя выше духовного, так как считали одежду которые они носили, не носил сам хан, и при этом говорили, что живут как хан. Так же в целом от женщин можно услышать следующую информацию. Когда мы впервые приехали в Ван, правительство Турции обеспечило нас едой на срок до 3 лет. В последующие годы были выданы денежные средства, условия жизни улучшились, женщины начали рожать. Мы считали себя афганцами, а не кыргызами, так как не было государства Кыргызстан. И когда кыргызы отделяются от русских и становятся самостоятельным свободным государством, словами было трудно выразить нашу радость. И с того момента мы стали называть себя кыргызами. Теперь у Кыргызстана есть президент, флаг, язык, традиции, обычаи и мы конечно же гордимся, и молимся.

Abstract. The article was devoted to some phenomena of Pamir Kyrgyz, who moved to the Van region of Turkey from Pakistan in 1982, during the period of adaptation to the new region. In general, when people came to Van, they changed psychologically from hardships, poverty, and the influence of a peaceful and stable life. When he first arrived in Turkey, his conditions were very difficult. Later, it was noticed that there was spiritual growth with rejuvenation. At first, in Turkey, Kyrgyz earned good money by drying apricots in the city of Malatya. At that time, collecting dung was considered the most difficult task for the Turks, but it was considered the easiest task for us. In the Pamirs, people who did not wear clothes all their lives, now in older, their legs are deformed and cannot be repaired. The cadets said that the khan did not wear the clothes we are wearing now, we are now living as a khan. In general, the following information can be heard from women. We call ourselves Afghans, not Kyrgyz, because Kyrgyzstan did not exist. Now we started calling ourselves Kyrgyz. Now Kyrgyzstan has a ruler, a flag, a language, traditions, and we pray with pride.

Негизги сөздөр: адаптация, көч, өзгөрүү, Памир кыргыздары, каада салт, Рахманкул хан.

Ключевые слова: адаптация, миграция, изменение, памирские кыргызы, традиция, Рахманкул-хан.

Keywords: adaptation, Van Kyrgyz, moving, tribes, Pamir Kyrgyz, customs, change, Rahmankul Khan.

Памирлик кыргыздар - 1982-жылы төрт жыл жашаган Пакистандан, Түркия мамлекетинин №2641 мыйзамына ылайык, Түркиянын чыгышындагы Ван областына көчүрүлгөн [1]. 1983 – жылы Мамлекеттик жерге жайгаштыруу башкармачылыгы Рахманкул хандын аксакалдардан турган делегациясы менен Алтундереде айыл куруунун планын түзүшкөн. Аталган бөлгө кыргыздардын өздөрү тарабындан тандалган.

Ван областынын Эржиш районунда Алтундере жер иштетүү башкармасы 34400 гектарлык жерди кыргыздарга берүүнү пландаган. Айыл курулганга чейин кыргыздардын 298 үй-бүлөсүнөн, 202 син, Эрчек көлүнүн жээгиндеги Каракундуз айылына; башка 96 үй-бүлөсүн, Малатиянын Жетитепе айылына, 1-2 жылга убактылуу жайгаштырышкан [2.]

1987 – жылы эки кат үйлөр салынып, ар кайсы шаарларда убактылуу калган кыргыздардын бардыгы айылга көчүрүлүп, 298 үй-бүлөдөн турган кыргыз айылы пайда болгон. Алтындереге чогулган кыргыздардын аксакалдары өз ара кеңешип, айылдын атын, кичи ата мекенинин урматына «Улуу Памир» деп аташкан.

Изилдөөгө байланыштуу төмөнкү маалыматка таянсак, чет өлкөлүк окумуштуу Н.В. Паксой, 1984-жылы жай айларында Түркиянын чыгыш бөлүгүндөгү, памирлик качкын кыргыздардын арасында лингвистикалык изилдөө жүргүзгөн. Бул проекти Ортоазияны изилдөө борбору (Оксфорд) колдогон жана доктор Марк Элвин тарабынан изилдөөгө төмөндөгүдөй ой-пикир айтылган. Памирлик кыргыз качкындары Түркиянын мыйзамы боюнча фамилия алышкандыктан, Рахманкул хан XI кылымга таандык «Кутадгу Билиг» баалуу эмгегиндеги «Кутлу» сөзүн өзүнө фамилия катары тандап алганы эскерилген. Стенфорд университетиндеги гуманитардык борбордун доктору Назиф Шахрани тарабынан, Рахманкулдун өмүр баянын редакцияланып, 1979-жылы Памирдин Советтер союзу тарабынан оккупацияланышы тууралуу «Oxford Ethnographic Films» деген аталыштагы фильм тартылган. Фильмди тартууда антрополог, доктор Андре Сингерага, Назиф Шахрани кеңешчи болгон [3].

Түркиядагы алгачкы жашоо - Улуу Памир айылынын тургундары алгач Түркияга жайгашуусун төмөндөгүчө баяндашат: «Ван обласына келмек үчүн Гилгиттен, Адана шаарына келдик. Самолеттон түшкөндө бардыгыбыздын жүзү капкара, арыктыгыбыздан катып, ыраңыбыз суук болчу. Мурун Памирден Гилгитке келгенде, ден-соолугубуз чын, алдуу-күчтүү болчубуз. Ал жакта 4 жыл жашагандан кийин баардыгыбыздын, арыгыбыздан аял же эркек экенибиз таанылбай калган. Алыстан бири-бирибизди араң таанып калганбыз. Үстүбүздө чыттан башка кийимдерибиз жок. Анан баарыбызды 2 каттуу үйлөргө киргизип, таң атканча бирден чыкырып, сүрөткө тартып, түрк аттары менен жазылган паспорт беришти. Ошондо энеңдин аты ким? Качан туулгансын? - деп сурашкан. Эртеси 6 кой союп тамак берди. Түркияда мурдатан жашаган казактар, бизге учурашууга келишкен. Кийинчирээк Түркия өкмөтү казактардан бизге кандай тамак-аш берерин сурашканын уктук. Алгачкы жылдарда быштактан, тамекибизге чейин берип карашты. Үйлөрдүн ичинде мурунтадан даярдалган, темир керебет, тамактар, идиш аяк, ийне жип, чымчыкка (тоок) чейин бар экен. Кадимкидей ата-энең жаңы үйлөнгөндө бөлүп, чыгаргандай мамиле

кылышкан. Мурунку кыйналганыбыз кетип, жүзүбүзгө нур келип, ойноп күлүп, көңүл тынчып, бакубат жашоонун таасиринен тилди да тез үйрөндүк. Алгачкы жылдардагы Памирлик кыргыздарда 250 аял болсо, анын ичинен 97 бала төрөлгөн. Дайыма түрк элине ыраазыбыз, эч бир жамандык көрбөдүк. Алгач келгенибизден өзүбүздөн каякка барасынар, колуңардан эмне келет деп сурашкан. Биз суук жер болсун, колубуздан мал бакмай келет деп жооп берсек, бизди ушул Улуу Памир айылына алып келишти. Азыр баарыбыздын укугубуз теңелди. Памирде жашаганыбызда бири койчу, бири жалчы болсо, эми эч нерсеси жоктор бул жактан өздөрү акча таап, азыр салам айтпайт, эсендикке келбей калышкан. Дүнүйө бирдей турбайт, ар дайым улуу болуп (мартабалуу) жүрө бербейсин» [4].

Азыркы Улуу Памир айылындагылар, мурунку Памирдеки кедейлердин турмушу кыйынчылык менен коштолсо, азыр бирөөгө жалданып күн көрүү азабынан кутулганына шугур кылышат. Алардын эскерүүсү боюнча: «Байлардын жибин ийрип, таарын соксоң, тизеси чыккан эски көйнөктөрүн берип, балдарыңдын күнүн көр, максатыңа жет деп бата берсе ошого ыраазы болчубуз. Азыркылар кийимдин кадырын билбейт» [5].

Алгач Түркиянын Адана шаарына келгенде, Пакистандагы ысыкты эстеп кайрадан корктук. Кара Кундуз шаарчасында 300 жакын «Афат» же «Адаят» деген бош үйлөрдө убактылуу турдук. Калган 86 үй-бүлөнү, Малатия шаарына жайгаштырышкан. Улуу Памир айылындагы эки кат үйлөрдүн баасы 7500 миң түрк акчасына бааланып, мамлекетке аз-аздан төлөө шарты коюлган. Баардыгыбыз кийин инфляциядан улам, акчанын куну кетип, үйдүн акчасынан толук кутулдук [6].

Психологиялык өзгөрүүлөр - жалпысынан алганда эл Түркияга келгенде кыйынчылыктан, кенечиликке, жай баракат уланган туруктуу жашоонун таасиринен психологиялык жактан жакшы тарапка өзгөрүшкөн. Түркияга алгач келгендеги сүрөттөр менен, кийинки жылдардагы сүрөтөгү адамдарды салыштырганда такыр таанылбайт. Ошол убакта алар 70-80 жаштагыдай көрүнгөн ахбалга келишкен. Азыр бир топко жашарып, руханий тараптан өсүш болгону байкалат. Азыркы аялдардын жүздөрү нурдуу, беттеринде дээрлик бырыш жок. Алгачкы убактарда кыргыздар коңшу Малатия шаарында өрүк кургатуу иштеринде жакшы акча табышкан. Биз бул жашоонун бейишине келдик деп түшүнүшүдүк деп эскеришет. Ал убакта түрктөрдө как чогулган эң оор иш катары эсептелинсе, биз үчүн эң оңой катары сезилген. Демек кыргыздардын өткөнкү жашоосунун кандай гана кыйынчылыктар болгонун баамдоого болот. Өмүр бою чарык чечпеген адамдар, азыр картайсада, буттарынын тырмактары деформацияланып, оңолбой калган. Себеби бут чоңойсо да, бир чарык менен жүрөндүктөн, бүт ийилип өсүшүн токтоткон. Акырындап эл кадимкидей оңолуп, кийим кече алышып, өздөрүн бейиштегидей сезишкен. Азыр биз кийген кийимди хан дагы кийген эмес, азыр биз ханча жашап жатабыз дешип жашоосуна канааттанышкан.

Белгилесек, Ван кыргыздары азыр түрктөргө караганда бир кыйла жаш көрүнүшөт. Себеби, бизде көп оокат жыйнайбыз деген максат жок, кайгысыз, ток пейил жашоого каниет, шүгүр кылабыз дешет. Тескерисинче мурунку адамдар алардан да жаш көрүнүшкөнүн, азыркы жаштар тез карып бараткандай, анткени аларда байлык топтоого көп маани берерин билдиришти [7].

Жалпысынан аялдардан төмөндөгүдөй маалыматы угууга болот. Ванга алгач келгенде, бизди Түркия өкмөтү 3 жылга чейин тамак-аш менен камсыз кылды. Кийин акча берилип, жашоо шартыбыз жакшырып, аялдар төрөй баштады. Менин 3 уул, 4 кызым болду.

Биз өзүбүздү кыргыз эмес, афган дечибиз, себеби Кыргызстан деген мамлекет жок эле. Анан кыргыздар Орусиядан, 1991-жылы бөлүнүп, өз алдынча эркин мамлекет болгондо, кубанганыбызды сөз менен түшүндүрүү кыйын. Ошондон тартып өзүбүздү кыргыз деп баштадык. Азыр Кыргызстандын башкаруучусу, туусу, тили, салт-санаасы бар, биз сыймыктанып дуа кылабыз [8].

Дээрлик Түркия мамлекетине жерлешкен кыргыздардан, жашоосуна ыраазы экендиги тууралуу маалыматтарды угууга болот. Мисалы: «Мен үчүн Түркия бир бейиш мамлекет. Мен инсульт алдым, башыма кан күйлүп кеткенинен, 5 жылдан бери төшөктөмүн, ар жума доктор үйгө келип карап, дарыларды бекер берет» [9].

Жаңы жашоодогу өзгөрүүлөр - «Памирдеги жашоо менен азыркыны салыштырсак, ал жакта бардык иштер аялдарга жүктөлсө, азыр аялдар үй-тиричилигинде дээрлик эч нерсе кылбайт. Тиричиликке керектүү заттар мурун колдо жазасак, азыр даяр сатып алышат, ал гана эмес нанды колдо жасоо дагы унутулгандай. Памирдеги жашоо көп аял алууга мажбурлаган. Кээде аялдар оокат-аш, саанга жетишпей, күйөөлөрүнө башка дагы аял алуусун сунушташкан. Пакистанга келгенде, бизден көп өнөкөт оорулар чыккан, анын себеби жылдар бою кан алмашылбай, үй-бүлөө курулгандыктан болгон. Азыр генетикабыз бир аз өзгөрүлө баштады. Алгачкы жылдарда кыргыздарда 250 аял болсо, алардан 97 бала төрөлгөн [10].

Ванга келгенде айылда 7-8 миң койдон, азыр 1000 кой калды. Мамлекеттен айлык алуу, бизди жалкоолука түртү. Ысак Даа менин жеке колумда 150 кой бар. Жайында талаадан чөп жыйнайм. Азыр айылда 700-800 жылаңач (уй) бар. Котозду (топоз) багууну каалайбыз, анын эти, сүттү күчтүү келет [11].

Памирде 60-70 адам бай, калганы кедей болсо, азыр баарыбызда бирдей жашоо [12]. Мен 5 жашымда Пакистанга келгем. Алгач Ванга келгенде иштегендер аз болуп, 1 жумада 2 жолу тамак жасалчу. Кошуналарга тамактын жыты барса, үмүт кылбасын деп, аларды чакырып же үйүнө тамак берип жиберешкен. Көп учурда чогу тамак ичилген. Баласы менен келсе, баланын акысы деп ага көбүрөөк аш берилген. Эгер тамак бербесе таарынышчу. Үйдө нан жок болсо, кошунадан алынган. Памирде ун азыгы жокко эсе болгондуктан, жашоодо эң кадырлуу азык нан болгон. Тамак-аштын жарымын коңшу менен бөлүшү шарт болгон. Өкүнүчтүүсү жашоонун өзгөрүшү менен адамдардын дагы аң сезими өзгөрүп, бул салтыбыз 2005-жылга чейин гана сүрдү. Бул жылдарда аксакалдарыбыз көп болуп, баардык салттарыбызды жашатууга жана тилибизди таза сакталышына аракет кылышкан [13].

Жаңы жашоого ыкташуу - Ванга келгенде фасолду шагыл ташбы деп жебегендер, үйдөгү электр жарыгын өчүрө албай буттарындагы маасыларын байлагандар болгон. Тамак жасоо үчүн коюлган, газ балондорду, бул биздин сөзүбүздү тыншоо үчүн коюлган аппарат деп, шектенишип, үйгө ким кирсе сүйлөшпөй 1 жумадай ишарет менен жашашкан. Идиш жууй турган атайын гелдерди, «каргун» башкача айтканда бал каймак дешип, жей албай кайра түкүргөндөр болгон. Мындай көрүнүштөр алгач Пакистанда башталып, биринчи жолу камазды көргөн адам, таманы жарылган көзү барпыраган бир балакет жанабар (жаныбар) келе жатат деп үйгө чуркап кирип, коркуудан эстен танган. Памирден кичинекей күзгүдөн өздөрүн көргөндөр, алгач Ванга келгенде чоң күзгүлөрдөн өздөрүн көрүп таныбай башка бир адам дешкен. Ван кыргыздарынын эскерүүлөрү ушул сыяктуу окуяларга бай [14].

1990-жылдардагы дүйнөлүк кризис убагында, Түркиядагы ишсиздиктен улам, Ван кыргыздары Улуу Памир айылынан, Малатия, Истамбул сыяктуу шаарларга убактылуу иштешкен.

Ван кыргыздары орто мектепти бүтүрүп, шаардагы туугандарына келип, ар кандай иштерде иштешкен. Белгилесек, Түркиядагы көчмөн казактар, иш жерлерин ачышкандыктан, тарыхый жакындыгынан улам кыргыздарды ишке алышкан. Ошол мезгилде тери ишинде иштегендердин, казактар менен оңой тил табышып, иштеп кетишкендерин эскеришет. Биринчи келгенибизде түрктөр менен иштешүү кыйын болуп, алар бизди иш стандартынан көп иштетип, акыбызды аз төлөшчү. Истамбулга келгендердин көбү бойдок болушкандыктан, үйлөрдү ижарага беришкен эмес. Аргасыздан туугандардын үйүндө жашашкан.

Түркиядагы казак жана өзбек туугандар тууралуу кыскача сөз кылсак, алар 1952-жылы Түркияга Кытай, Индия жана Пакистан аркылуу келип, 3 бөлүккө бөлүп жайгаштырылган. Көбү Истамбулдун соодага ыңгайлуу Зейтинбурну районунда калышкан. Акырындап, 1990-жылдары Зейтинбурну району теричилердин мекенине айланып, ишчилердин көбү казактар болгон. Ал жакка ишке орношкон Вандык кыргыздар, улам айылдагыларды чакырышып адамдардын саны көбөйгөн [15].

Кыргыздардын Истамбулга ар кандай максатта келгендигин угууга болот. “Мындан жылдар мурун биздин үй-бүлөө дагы Истамбулга көчүп келдик. Оорулу кызымды айыктырам деген максатта келгенбиз. Кызыбыздын оорусу Европадагы ооруканага көрсөтүүбүздү сунуштадылар. Кызыбызда көп жашабады, биздинда акчабыз түгөндү. Аргасыз шаарда калып иштедик. Азыркыга чейин шаарда жашайбыз».

Истамбул дагы жашоо бизди дайыма стресс кылгандыктан, убактылуу жашаганга гана жарайт. Шаарлыктардын бир социалдык жашоосу жок. Кечке иштегендиктен балдарга аз гана убакыт бөлүнөт”. Акыркы мезгилде Анкара, Йозгат, Ван жана Эржиштеги «Эржиш турак жай мекени» (Erciş‘te toplu konut) проектилеринин алкагында бир топ кыргыз башка шаарларга көчүп келген. 2011-жылкы ТУİK калкты каттоо системасында Улуу Памир айылындагы кыргыздардын саны 1707 жетип, алардын ичинен 873 эркеке 834 аял болгон.

Жалпылап айтканда Ван кыргыздары Түркияда, өз маданий баалуулуктарын толук сакташкан. Азыркы жаштарда тарыхына кызыккан патриоттор көп. Ван кыргыздарындагы үрп-адаттын, каада-салттардын сакталышына көмөкчү болгон аксакалдар кеңешинин коомдогу ролу мурунку изилдөөлөрдө баса белгиленген [16].

Алардын жардамы менен Ван кыргыздары бүгүнкү күнгө чейин 80 млн. болгон түрк элине сиңип кетишпей өз маданияттын сактап кала алышты.

Колдонулган адабияттар:

1. Ahmet Bilgili, “Bir Dış İskân Uygulamasının Sosyolojik Çözümlemesi,-Ulupamir Örneği”, Journal of Economy Culture and Society, 2011, pp. 139-151.
2. Özdemir Tuncay, Türkistan‘dan Anadolu‘ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskân Örneği: Ulupamir, Türk Coğrafya Dergisi, S. 32, İstanbul-1997, s. 161-183.
3. Paksoy H.B. Observations among Kirghiz refugees from the Pamirs of Afghanistan settled in the Turkish Republic. Anthropological Society of Oxford.Vol. XVI, № 1 (Хилари, 1985). <http://www.angelfire.com/on/paksoy/kirghiz.html>
4. Талаа дептери. Зупун Токер (05.08.19)

5. Талаа дептери. Жамал Томер, (22.07.19)
6. Талаа дептери. Абдулхалим Ватан (17.07.19)
7. Талаа дептери. Эйүпхан Кошар (04.08.19).
8. Талаа дептери. Бешир Шермат Эрол (12.07.19).
9. Талаа дептери. Турганбү Кошар (22.07.19).
10. Талаа дептери. Абдулазиз Кесикли (02.07.19).
11. Талаа дептери. Абдилкемал Тутлу (28.08.19).
12. Талаа дептери. Разия Дооганэр (27.08.19).
13. Талаа дептери. Жаанбай Картал (22.06.19).
14. Талаа дептери. Турганбү Кошар (22. 07.19).
15. Талаа дептери. Абдулметин Кескин (20.11.2021).
16. Кауиров S. (2010), Ethnological Review of the Van Kyrgyz, International Journal of Central Asian Studies Volume 14, s. 181-199

УДК 930

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-260-265

Дүйшөев Эмилбек Каримович

Баткен мамлекеттик университети, ага окутуучу

Дүйшөев Эмилбек Каримович

Баткенский государственный университет, старший преподаватель

Duishoev Emilbek Karimovich

Batken State University, senior lecturer

РУХАНИЙ МАДАНИЯТКА ОЙ САЛЫМЫН КОШКОН ӨМҮР.

ЗАЙИРБЕК СУЛТАНОВ

ЖИЗНЬ КОТОРАЯ СПОСОБСТВОВАЛА ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ.

ЗАЙИРБЕК СУЛТАНОВ

A LIFE THAT CONTRIBUTED TO SPIRITUAL CULTURE. ZAIRBEK SULTANOV

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада Зайирбек Султановдун Баткен чөлкөмүндө мындай из калтырган, чынчыл, жөнөкөй, өз кесибин сүйгөн, сүйлөшө келгенде адамды өзүнө тартып турган табигый мээрими бар чечкиндүү, руханий идеологияга ички дүйнөсү бай, адам баласынын руханий жан дүйнөсүнө рахат тартуулаган обондору жана жөнөкөй инсан катары ишмердиги каралат. Бул инсан жөнүндө жашоонун табият сырларын терең маңызын жана өзү жашаган чөлкөмгө руханий маданиятка ой-салымын кошкон, инсан катары элесибизде калдганы талашсыз. Сүйлөшө келгенде адамды өзүнө тартып турган табигый мээрими бар чечкиндүү, философиялык руханий, маданияттын мыктысы десек жарашыктуу.

Аннотация. В данной статье рассматривается деятельность Заирбека Султанова как простого человека, оставившего такой след в Баткенской области, честного, простого, любящего свою профессию, обладающего природным состраданием, привлекающим людей, когда он говорит, богатого духовной идеологией, доставляющего удовольствие духовная душа человека. Нет сомнения, что этот человек остался в нашей памяти как человек,

внесший вклад в духовную культуру региона, где он жил, и глубокую суть природных тайн жизни. Он решительный, философский, духовный и лучший в культуре, с естественной привязанностью, которая привлекает людей, когда дело доходит до разговора.

Abstract. A person who has left such a mark in the Batken region honest straightforward, loves his profession, has a natural affection that attracts people when he talks, is determined spiritual, rich in ideology, and even though he has melodies that bring pleasure to the spiritual soul of human beings, he has not changed. An not arrogant person. He remained in our memory as a person who contributed to the deep essence of the natural secrets of life and the spiritual culture of the region where he lived. He is determined, philosophical, spiritual and the best of culture, with a natural affection that attracts people when it comes to conversation.

Негизги сөздөр: Эмгек, элге сиңген, наам, руханий дүйнө, таза инсан.

Ключевые слова: Труд, пронизанный людьми, титул, духовный мир, чистая личность.

Keywords: A work, permeated with people, a title, a spiritual world, a pure personality.

Маркум обончу, аткаруучу Зайирбек Султановго арналат...

Баткен, Баткендиктер жөнүндө жаза берсек сөз түгөнүс. Баткенге эле эмес жалпы кыргыз элине, кыргыз жерине, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн сакталышына салымын кошуп, эмгеги сиңген инсандардын көпчүлүгү Баткенден чыккан десек жаңылышпайбыз. Бул жолу маданиятка өзгөчө салым кошкон, Баткендеги музыка дүйнөсүнө чыйыр салган, өзгөчө мээримдүү, таланттуу, табиятынан сезимтал, боорукер, жөнөкөй, улуу инсан, элеттик обончу жана аткаруучу Зайирбек Султанов жөнүндө жазууну туура көрдүм.

Эмгегимди баштоодон мурда, түшүнүктүү болуш үчүн, философиялык руханий маданиятка токтолуп кетейин. Рухий маданият көп кырдуу жана өтө татаал коомдук кубулуш. Руханий маданият адамдын ички дүйнөсүнөн, акыл-эс сезиминен жаралган чыгармаларды камтыйт. (философия, илим, билим, искусство, адабият, миф, этика, дин). Маданият адамдардын предметтик ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын эле камтыбастан (машина, техникалык курулуштар, таанып билүүнүн жыйынтыктары, искусство чыгармалары укук жана моралдын нормалары жана башкалар) адамдардын жөндөмдүүлүктөрүн да камтыйт.

Философия деген эмне? **Философия** бул — грек сөзүнөн алынган, даанышмандыкты сүйүү, чындыкка жетүү. Бул аныктамасы философиянын түпкү тамырын, маанисин, билдирип турат: **Даанышмандык** (Чындыкка жетүү). – тактап айтканда, жөн гана билүү эмес, жашоону, табият сырларынын терең маңызын түшүнүү. Демек жогорудагы айтылган сапаттар биз жашаган чөлкөмдө жашап өткөнүн далилдегим келди. Кыргыз дүйнө таанымынын негизги философиялык түзүүчүлөрү, **боз үй, музыка, дарыгер, календар жана**

көркөм философиялар, кыргыздардын нарктык, руханий, маданий жана диндик таанымдары, кыргыз дүйнө таанымынын колдонулушу жана анын дүйнөлүк даанышмандыктагы ордунун аныкталышы бизди кубандырат.

Кубандырган инсандарыбыз менен биз тайманбай сыймыктансак болот. Алардын бири Баткенден чыккан тунгуч, обончу, элдик композитор, руханий философияга ой салымын кошуп кеткен, дүйнөлүк философтордон кем калышпаган, жергиликтүү акындардын ырларына обон жаратып, нотасын түшүрүп, аткарып келген Зайырбек Султанов жөнүндө кеңири маалымат берүүгө далалат жасаймын. Агайдын дагы бир өзгөчөлүгү шахматты жакшы өздөштүргөн. Замандаштарынын арасында шахмат боюнча алдыга ат салдырган эмес. Шахмат боюнча көптөгөн диплом, грамоталар менен сыйланган. Зайырбек Султанов, бул жашоонун табият сырларын, терең маңызын өздөштүрүп, өзү жашаган чөлкөмдөгү руханий маданиятка ой салымын кошкон, инсан. Агай жана агайдын санаалаштары, курдаш замандаштары өзүнчө бир алтын доордун алтын адамдары катары эсибизде калды. Мындай мыкты, улуу инсандар тарбиялаган окуучулары, шакирттери алардын катарын суюлтпай

Оо, музыка музыка —

Салып жанды кызыкка!

Тыбырчылайт жан дүйнөм,

Нота үнүн укканда!

Зайырбек агайыбыздын музыкага бүт өмүрүн арнагандыгын жогорудагы айтып кеткен ыр саптары далил болуп турат. Табиятынан бул инсанда философиялык даанышмандык Кудай тарабынан берилген. Баткендин философиялык тарыхында руханий маданиятка из калтырган инсан катары эскербей коюу мүмкүн эмес. Себеби Баткен чөлкөмүндө мындай из калтырган, чынчыл, жөнөкөй, өз кесибин сүйгөн, адам баласынын руханий жан дүйнөсүнө рахат тартуулаган обондору болсо да эч бир өзгөрүлбөгөн, мен деп төшүн какпаган, жөнөкөй инсан эле. Ошондуктан өз кезегинде жазылбай, көмүскөдө калган Руханий философияга ой салымдарын кошкон чыгармаларын, кагаз бетине түшүрүүнү чечтим.

Зайырбек Султанов 1949-жылы 5-февралда мурдагы Ош облусунун Баткен районуна караштуу азыркы Ак-Сай айыл өкмөтүнүн Капчыгай кыштагында карапайым дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Атасы Исманалиев Султан, энеси Исманалиева Батма болгон.

Зайырбек Султанов абдан карапайым, аябай сылык, жөнөкөй, бой көтөрбөгөн, сүйлөшө келгенде адамды өзүнө тартып турган мээримдүү, чечкиндүү, руханий идеологияга ички дүйнөсү бай, тактап айтканда жашоону, табият сырларынын терең маңызын түшүнө билген инсан эле. Рыспай Абдыкадыровдун жакын санаалашы жана ошондой эле Баткен облусунун Рысбай Абдыкадыров атындагы фондунун, клубунун координатору болуп турган. Баса белгилей кетсек, агайыбыз Рысбай Абдыкадыровдун чыгармаларын эң жогорку чеберчилик менен ойногондугу үчүн, Кытай мамлекеттинен боордош кыргыз бир тууганыбыз Акыйкат уулу Курбанбек Баткенге издеп келип, бир жыл бою агай менен жашап, Рысбай Абдыкадыровдун ырларын, чыгармаларын толук үйрөнүп кеткен.

Зайырбек Султановдун эс тутуму аябай күчтүү болчу. Бизче айтканда агай куйма кулак болгон. Ал уккан ырларын нотага түшүрүп жүрүп чыгармачыл досторунун арасында “магнитофон” деп да аталып кеткен.

Азыркы Тажикстандын Шураб шаарында 3-4-классынан баштап музыка мектебине бара баштаган. Ал бала чагынан музыка дүйнөсүнө жакын болуп, балалайка аспабында ойноону үйрөнгөн. Тилекке каршы дүңгүрөгөн СССР болуп турганы менен Баткен районунда

музыкант жоктугунан аккардеон үйрөнүү мүмкүнчүлүгү болбогондугун эскерчү дейт замандаштары. Агай 1965-1969-жылдары орто мектепти аяктап, Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун “музыкалык педагогикалык факультетине” тапшырып, окууга эң жакшы деген баалар менен өткөн.

Зайирбек Султановду эс тутуму аябай жакшы өнүккөндүгү жөнүндө жогорку окуу жайдын окутуучуларынын да эскерүүлөрү бар. Агай жогорку окуу жайды ийгиликтүү, жакшы көрсөткүчтөр менен аяктаган. Ошол мезгилде агайды окуу жайда калуусу боюнча сунуш түшкөн. Бирок, Зайирбек Султанов Баткенге кайтып, маданият тармагын өнүктүрүүгө салым кошууну ылайык көргөн. Бул туурасында бирге окуган тайпалаштарынын эскерүүлөрү бар. Окуу жай жакшы шарттарды сунуштап, Бишкектеги консерваторияда окуу мүмкүнчүлүгүн түзүп берүү жагын да сунуштаган. Бирок, Зайирбек Султанов элет жеринде руханий маданиятты көтөрсө болорун билип, өзү туулуп өскөн Баткенге келип, маданият тармагына салымын кошуп, эмгек жолун улай баштаган.

Алгачкы эмгек жолун Самаркандек мектебинде музыка мугалими болуп иштөөдөн баштап, 4 айдан соң, 1969-жылы райондук балдар музыкалык окуу жайына чакыртылган. Музыкалык окуу жайда алгачкылардан болуп аккардеон боюнча сабак берген. Кийин Баткен шаарындагы В.И.Ленин атындагы мектебинде музыка сабагынан мугалим болуп иштеп турган.

1977-1982-жылдары азыркы Баткен шаарындагы балдар музыкалык мектебинин директору болгон. Ал эми 1982-жылы Баткен районундагы маданият үйүнө директор болуп дайындалган. Ал кезде райондо бир да музыкант болгон эмес. Агай биринчилерден болуп Баткенде руханий маданиятка бурулуш жасап, анын өсүп-өнүгүшүнө салым кошкон инсандардын алгачкылары болуп калды. Эки жүзгө жакын чыгармаларды жазып, анын алтымышы гана кагаз бетине түшүрүлгөн. Агай Баткен шаарынын Гимнин, Баткен райондук балдар музыкалык мектебинин Гимнин, ошондой эле Алтын-Бешик балдар бакчасынын Гимнин музыкасын, нотасын жазган. Негизинен чыгармалары, эли-жерин, мамлекетти сүйүүгө үгүттөлгөн жана руханий маданиятка багытталган.

Санаалаштарынын эскерүүсү...

Обончу, аткаруучу М.Токтосунов: «Эмгеги элге сиңсе да, эмгек сиңирген наамга умтулбаган ички руханий дүйнөсү таза инсан болчу. Эки жүзгө жакын ырлардын жаратуучусу З.Султановдун “Түл баяны” аттуу чыгармасын япон эли угуп ыйлаган», - деп эскерет.

Досу жазуучу маркум Мурзапар Үсөн: «Баткендин эли Зайирбекти “Бир велосипед убара, бир аккардеон убара, бир Зайирбек убара” деп тамашага чалып эркелетишерин айткан. Мунун жөнү бар. Зайирбекти аккардеонсуз, велосипедсиз жөө жүргөнүн сейрек көрөсүң деп жазып кеткен жери бар.

Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Мансур Парпиев: «Биздин замандашыбыз, устатыбыз Зайирбек Султанов өзгөчө инсан эле. Адам баласындагы эң үлгүлүү образ Заирбекте болчу», - деп эскерет.

Наамдары:

КРнын Билим берүүнүн отличниги төш белгиси менен сыйланган.

КРнын Маданияттын мыкты кызматкери төш белгиси менен сыйланган.

Баткен облусунун Ардактуу атуулу жана үлгүлүү үй-бүлө наамы менен сыйланган.

Баткен райондук балдар-музыкалык мектебинде жогорку категориядагы мугалим.

Чыгармалары:

“Төрт күл элеси” атуу обондуу ырлар жыйнак китеби чыкан. Жыйнакта анын тууган жер, жаратылыш кооздугу, эмгек, адамгерчилик, эне меерими сыяктуу ырлар жазылган обондору камтылган, төмөнкү ырларга обон түшүрүп нотасын жазган.

Төрт-күл элеси, Баткен, Сагынаармын тууган жер, Ала-тоо мекеним, Өрүктөр, Баарысы пейилден го, Кыштагым, Ыйман, Курманжандын ыры, Эмгек жакшы, Атама эстелик, Адамбыз да, Периштелүү адамдар, Жашообузда жарык улачы, Мекен жөнүндө ыр, “Алтын бешик”, Кош бол, бакча, Көпөлөк ыры, Бала жыты, Чачыла, Алдей! Алдей!, Селкилерге кайрылуу, Кыздар күлөт, Тур байбы, Берээндер, Кезигебиз бир учур.

“Гүл баяны” атуу обондуу ырлар жыйнак китебине анын акындардын сөзүнө жазылган махабат темасындагы обондуу чыгармалар камтылган, төмөнкү ырларга обон түшүрүп нотасын жазган.

Унутпаймын, Кайчы жол, Садагам, Өзүңдү жүрөм сагынып, Сиз мага, Сага, Кайдасың, Кечиккен махабат, Эми биз бир кишибиз ажырагыс, Бир мезгил, Жүрөгүм сени сүйүптүр, Жолугалы Ак-Бууранын боюнда, Келчи мага, Тажик кызына, Сагыныч куш, Кайдасың, Бегимайы махабаттын?, Эстээрсин сен да, Акыркы кездешүү, Болом го сүйүү дербиши, Кимдерди сүйүү чалбаган, Парвана кылба, Ырдап жүрөм, Гүл баяны, Өтсө дагы далай жылдар, Мен бирөөнү күтөмүн, Акыры сени сүйгүзөм, Чунак кыз.

Жогорудагы жазылган чыгармалардын обону жана нотасы З.С.Султановго таандык, кагаз бетине Баткен шаарындагы “Элдердин достугу” коомдук фондунун басмаканасында басылып чыккан. 120 жакын обонду жаратып, нотасын түшүргөн чыгармасы кагаз бетине басылбай турат. Жакынкы күндөрдө уулу Чыңгыз Султанов менен биргеликте чыгармаларын кагаз бетине берүү пландалууда.

Мен мугалим, мен музыкант талбаган,

Шакирттерим көп болсо экен жайнаган.

Музыканын сыйкырына берилген,

Ойной берем, уга берем кайрадан деп, өзү айткандай шакирттери кыргыз элине таанымал болуп жайнады.

Апаз Жайнаков -КРнын Эл артисти

Мансур Парпиев –КР маданиятына эмгек сиңирген ишмери

Мамажан Козубаев — КР Эмгек сиңирген артисти

Алия Жамантаева — КРнын Эмгек сиңирген артисти

Карим Дыйканов — Маданияттын мыкты кызматкери

Сайдимар Султанмуратов — Маданияттын мыкты кызматкери

Калыкова Саадат — Маданияттын мыкты кызматкери, Баткен райондук балдар музыкалык мектебинин директору

Чыңгыз Султанов — уулу, Маданияттын мыкты кызматкери

Зуура Умарова —Айылдашы, Баткен райондук маданият үйүнүн директору

Кубаныч Садыков — Баткен облустук-музыкалык драма театрында музыкант

Мавлянов Тыныбек — Баткен райондук маданият үйүнүн кызматкери

Динмухамед Тайлаков— Баткен райондук балдар музыкалык мектебинде мугалим

Акжол Абдыкалык уулу — Баткен райондук балдар музыкалык мектебинде мугалим

Эмилбек уулу Адилет — Республика Саха (Якутия), студент.

Шүкүров Азизбек — Ниязалы атындагы Ош мамлекеттик музыкалык окуу жайынын студенти.

Зайирбек Султановдун Баткен элинин келечегине жан дили менен күйгөн, элет жеринде өмүр жолун музыка дүйнөсүнө, балдарга музыкалык билим жана руханий азык берүүгө арнаган, өз кесибине берилген, өрнөктүү өмүрү баарыбызга үлгү.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Төрт-күл элеси “Элдердин достугу” коомдук фондунун басмаканасы. Баткен 2015-ж.
- 2.Гүл Баян “Элдердин достугу” коомдук фондунун басмаканасы. Баткен -2015-ж.
- 3.Баткен таңы Облустук Гезити
- 4.<https://m.facebook.com/story>.
- 5.https://www.youtube.com/watch?v=Th_KsxAmDXk
- 6.<https://www.youtube.com/watch?v=3cvcPcPST5g>
- 7.<https://www.youtube.com/watch?v=jKDA-ixmjTQ>
- 8.<https://www.youtube.com/watch?v=-98Joz316lg>
- 9.<https://www.youtube.com/watch?v=v71vEt1rLm8>
- 10.<https://www.youtube.com/watch?v=oF7NH-MzT2I>

УДК 930

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-265-269

Жусупова Моймол Молдобековна, Бактыбек кызы Айдана

Талас мамлекеттик университети, тарых илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Жусупова Моймол Молдобекова, Бактыбек кызы Айдана

Таласский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент,

Таласский государственный университет, магистрант

Jusupova Moimol Moldobekovna, Baktybek kyzy Aidana

Talas State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Talas State University, master student

**АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУ КЫТАЙ БУЛАКТАРЫНДА
БИТВА ПРИ АТЛАХЕ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ
BATTLE OF ATLACH - IN CHINESE SOURCES**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада Кытай булактарында көргөзүлгөн Талас салгылашуусунун Борбордук Азияга тийгизген таасири жана Талас салгылашуусунан кийинки Тан империясынын Араб халифатынын акыбалын ырастоого болот. Тан армиясынын тагдыры түрк, карлуктары салгылашуудан бир нече күн өткөндөн кийин Аббасиддер тарапка кошулганда чечилген. Кытай маалыматтарына караганда, Карлук алгач Тан династиясынын курамында согушка катышкан деп айтылат, бирок салгылашуу учурунда чыккынчылык кылып, Аббас тарапка кайтып келген жана Тан аскерлери чоң жеңилүүгө учурашына себеп болгон. Ал эми Ислам жазууларынан карасак Карлук Талас согушуна

чейин эле Аббас менен союздаш болгон деп айтылат. Карлуктардын Тан армиясын түзүүнүн арт жагына капысынан кол салуусу Араб халифатынын жеңишке жетүү эсебин ишенимдүүрөөк кылган. Талас салгылашуусу VIII кылымдагы саясий кырдаалды жана геосаясатты чечүүдө жана Борбордук Азиянын, анын ичинде кыргыздардын келечектеги тагдырын аныктоодо мааниси зор деп айтсак болот.

Аннотация. В статье можно подтвердить влияние Таласской битвы на Центральную Азию, показанное в китайских источниках, и судьбу Арабского халифата Танской империи после Таласской битвы. Судьба армии Тан была решена, когда турки-османы встали на сторону Аббасидов через несколько дней после битвы. Согласно китайским источникам, Карлук изначально воевал в составе династии Тан, но во время войны он дезертировал и вернулся на сторону Аббаса, нанеся крупное поражение силам Тан. А если мы посмотрим на исламские писания, то там сказано, что Карлук был в союзе с Аббасом еще до битвы при Таласе. Внезапная атака калуков на тыл формирования армии Тан сделала расчет Арабского халифата на победу более правдоподобным. Можно сказать, что Таласская битва имеет большое значение в решении политической ситуации и геополитики VIII века и определении дальнейшей судьбы Средней Азии, в том числе и кыргызов.

Abstract. In the article, it is possible to confirm the impact of the Battle of Talas on Central Asia, as shown in Chinese sources, and the fate of the Arab Caliphate of the Tang Empire after the Battle of Talas. The fate of the Tang army was sealed when the Ottoman Turks sided with the Abbasids a few days after the battle. According to Chinese sources, Karluk is said to have initially fought as part of the Tang dynasty, but during the war, he defected and returned to Abbas's side, causing a major defeat for the Tang forces. And if we look at the Islamic writings, it is said that Karluk was allied with Abbas even before the Battle of Talas. A sudden attack by the Qaluks on the rear of the Tang army formation made the Arab Caliphate's calculation of victory more credible. It can be said that the Battle of Talas is of great importance in solving the political situation and geopolitics of the 8th century and determining the future fate of Central Asia, including the Kyrgyz.

Негизги сөздөр: Атлах, салгылашуу, кыргыздар, карлуктар, албастар, түрк уруулары, цивилизация, дин, саясий өзгөрүү.

Ключевые слова: Атлах, битва, кыргызы, карлуки, аббасы, тюркские племена, цивилизация, религия, политические перемены.

Keywords: Atlakh, battle, Kyrgyz, Karluks, Abba's, Turkic tribes, civilization, religion, political changes.

Дүйнөлүк тарыхый процеске таасирин тийгизген Талас салгылашуусу 751-ж. Талас өрөөнүндөгү Атлах шаарынын жанында болуп өткөн. Аталган салгылашуу ошол мезгилдеги саясий өзгөрүүлөргө өзүнүн таасирин тийгизип, тарыхта белгилүү орунду ээлери талашсыз.

Талас салгылашуусунун алдында Жети-Суудагы саясий кырдаал да курчуп турган. Бул тууралуу тарыхый булактарда келеркидей маалымат берилет: «Түргөш кагандары чыныгы күчүн жоготту. Ынтымаксыз уруулар чет элдик баскынчыларга катуу каршылык көрсөтө алган жок. Муну Чыгыш Түркстандагы Тан губернаторлору колдонуп, «сары» жана «кара» түргөштөрдүн ортосундагы династиялык уруштарга кийлигишкен»[2, 252 б]. А түгүл 748 - жылы Тан империясы Суяб шаарын убактылуу басып алып, талкалоого жетишкен. Бирок абал ошол бойдон калган жок. Анткени, Тан империясынын Орто Азия иштерине мындай тайманбас кийлигишүүсүн арабдар байкабай коё алышкан жок. Натыйжада үстөмдүк талашы

Талас суусунун жээгиндеги салгылашта чечилген. Кийинки жылы алар Чаштын башкаруучусун туткундап, чыккынчылык менен өлтүрүшкөн [3.252].

Арабдар тан империясынын Орто Азиядагы иштерге тайманбас кийлигишүүсүнө көңүл бурбай коё алган эмес. Артыкчылык үчүн талаш Талас дарыясынын жээгиндеги салгылашта чечилген. Жупуну араб жана кытай булактарынын негизинде окуя төмөндөгүчө реконструкцияланат. Талас салгылашуусунун жүрүшүнө көз чаптыра турган болсок тарых барактарында арабдар менен кытай аскерлери беттешкендиги баяндалат. Ошону менен катар бет алышкан эки армия тең дарыядан өтүүгө батынбай, туура төрт күн тирешип турушкан. Бешинчи күн дегенде карлуктар менен кыргыздар кытай армиясынын артынан сокку урат. Ошондо арабдар алардын бет маңдайынан чабуулга өтөт [2,82]. Натыйжада кытай аскерлери кыйрайт жана туткундалат. Аз гана аман калган аскерлери менен кытай генералы качып кутулгандыгы тууралуу тарыхый булактарда берилет.

Ушул эле тарыхый окуя боюнча кытай булактарында көп түрдүү ой пикирлер берилет. Тан тараптын жазмаларында «Го Сон-Цзи жетектеген хан жана Тан аскерлеринин саны 30 000 киши» деп айтылат. «Ибн Асирдин хроникасы» ислам китебине ылайык, «Аббастын аскерлери 50 000 Тан аскерин өлтүрүп, 20 000ин туткунга алышкан». [4.261 б] Тан тарабындагы жазуулар менен салыштырып, карап көрсөк бул хроникада берилип жаткан сүрөттөлүш бир топ апыртылгандай көрүнөт.

Ал эми Ислам армиясынын чондугу жазууларда анчейин байкалбайт .

Ислам жазууларында Атлах салгылашына чейинки абал төмөндөгүдөй сүрөттөлөт. Борбордук Азиянын чыгышында Тибет жана уйгурлар менен союздаш болгон ислам күчтөрүн мыкты тактик генерал Зияд ибн Салих башкарган, бул учурда Кытайда Анси шаарынын генералы Корей элинен чыккан Гао Сеонжи болгон. Ал Гогурё Юминдин тукуму катары бүт Орто Азияга белгилүү эле.

Айрым булактарда Талас салгылашы масштабы боюнча анча чоң эмес салгылаш катары каралып келет.

Тан армиясынын тагдыры түрк карлуктары салгылашуудан бир нече күн өткөндөн кийин Аббасиддер тарапка кошулганда чечилген. Кытай маалыматтарына караганда, Карлук алгач Тан династиясынын курамында салгылашка катышкан, бирок кагылышуу учурунда чыккынчылык кылып, Аббас тарапка кайтып келген жана Тан аскерлери чоң жеңилүүгө учурайт [12.58 б] деп жазылган ал эми Ислам жазууларында болсо Карлук Талас салгылашуусуна чейин эле Аббас менен союздаш болгон деп айтылат. Карлуктун Тан армиясын түзүүнүн арт жагына капысынан кол салуусу исламдын жеңишке жетүү эсебин ишенимдүүрөөк кылган.[12,58]

Салгылашууга катышкан 10 миңдеген Тан жоокерлеринин ичинен бир ууч гана жоокер аман калган. Госонжи кол астындагылар Ли Са Са жана Бак Сок Рёнг менен шашылыш артка чегинип, аскерлердин сөөгүн калтырып качып кетүүгө үлгүрүп аман калган. Ошол кездеги үрөй учурган окуяларды мындай деп сүрөттөп айткан: “Мен быдырлуу Бексеокрёнгдо балыктай тизилип турган душмандын жөө жана атчан аскерлерин уруп өлтүрдүм, анан кайра артка кайттым. ” [11.73 б] деген.

Тириүү калган согуш туткундары азыркы Өзбекстандын Самарканд шаарына жөнөтүлгөн. Го Сеон-Цзинин Тан армиясы талкаланганына карабастан, Таластагы салгылашуу кандайдыр бир деңгээлде стратегиялык жактан тең чыгууга жакын болгон. Исламдын чыгышка илгерилеши токтоп калган [6.258 б] сыягы, бул империянын жалпы

согушу эмес, тескерисинче, жергиликтүү кожоюндардын салгылашы болгон десек да болот. Балким, Тан эли күрөштү өтө маанилүү деп эсептешкен эмес жана Го Цянь-Жи жеңилгени үчүн сөгүш албаганын [10.261 б] себеби дагы ошондо болушу мүмкүн. Кийинчерээк ал Анлушандын аскерлери менен согушкан деп шектелип, өлүм жазасына тартылган (755-жылы). Кызыгы, Талас салгылашуусун дагы бир башкы каарманы Араб халифатынын аскер башчысы Абу Муслим да ошол эле жылы анын күчтөнүп баратканынан корккон экинчи халифа Мансур тарабынан өлтүрүлгөнү кытай булактарында айтылат.

Талас салгылашуусунун тарыхый маанисине кайрылсак, Талас салгылашуусу эки цивилизациянын – Кытай менен Орто Азияда ким үстөмдүк кылаарын талашкан кагылышуу болгон. Талас салгылашуусу дүйнөлүк тарыхтын өнүгүшүндө маанилүү окуя болуп саналат, бирок анын маанисин ал кездеги адамдар толук түшүнө электей сезилет. Анткени жеңишке жеткен мусулман тарапта бул салгылашуу тууралуу дээрлик эч нерсе айтылбай келген. Атлах салгылашуусу учурда 10 миң деген жоокери кыргынга учураган кытай тараптан да үзүндүлөр гана калган айтылат.

Кытайлар бул салгылашууну Тан династиясынын кулашынын жана башталышынын бир бөлүгү деп эсептешет.

Албетте, жеңүүчү тарыхты жазат, бирок исламда Кытай мамлекетиндегидей бул кармаш байкалбай калган. Талас согушунан кийин бир канча убакытка чейин бул салгылашуу жөнүндө аз сөз болгон. Талас салгылашуусу кийин дароо Орто Азияны текшерген халифтин иниси Мансур Абу Муслимдин бийлигинин катуу кризисти сезип, бир тууганына: «Ал тез арада өлтүрүлбөсө, династияны турукташтыруу мүмкүн эмес» деп кеңеш берет [8.252 б]. Барри Хоберман IX кылымдагы ислам тарыхчысы ат-Табари (839–923) Талас салгылашуусу жөнүндө эч кандай сөз кылбаганын белгилейт. Талас салгылашуусу 500 жыл өткөндөн кийин аль-Асир (1160-1233-жылдары) жана ад-Захаби (1274-1348-жылдары) тарыхчыларынын эмгектеринде Атлах салгылашуусу жөнүндө эч кандай ой пикирлер кездешпейт.

Ошого карабастан Таластагы салгылашуу маанилүү натыйжаларды берди. Кытай булактарында Талас салгылашуусу өтө чон маниге ээ болбогондугу белгилүү бир деңгээлде ошол убактагы династиянын чондугуна жараша каралгандыгы аныкталды. Себеби, көлөмү жагынан тан династиясы чоң болгондуктан Талас салгылашуусу биздин тарых наамадагыдай мааниге ээ болбогондугу белгилүү болду. Бирок, Кыргызстандын тарыхында VIII кылымдагы саясий кырдаалды жана геосаясатты чечүүдө жана Борбордук Азиянын, анын ичинде кыргыздардын келечектеги тагдырын аныктоодо Талас салгылашуусунун мааниси чоң болгондугу маалым.

Колдонулган адабияттар:

1. Чоротегин Т.К. Таластагы Атлах салгылашуусу//хрестоматиялык баян. Б., 2022
2. Кулова Э.К. Талас салгылашуусундагы карлуктардын ролу// “Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси” конференциянын жыйнагы, 2022. 261-б
3. История Кыргызской ССР- Ф., 1984г. 1 том
4. Википедия: Аббасид династиясы [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
5. Навер билим энциклопедиясы: Карлук[Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html

6. Навер энциклопедиясы: Тургис [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
7. Навер энциклопедиясы (Түрк тарыхы): Мойенсор Каган [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
8. Naver Knowledge Encyclopedia (Silk Road Dictionary): Fellowes III [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
9. Түрктөр жана Осмон империясы (2012-11-12 [Баекга чатагы: Ю Джу-ёол]) [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
10. Генерал Сеонжи Го жана Талас салгылашы (2012-10-31) Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
11. 1300 жыл мурун Жибек Жолун басып алган Го Сон-Джи, анын аягы эмне менен бүтөт? (2011-06-24) Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html
12. Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси. Режим доступа: http://www.hani.co.kr/arti/culture/culture_general/95544.html

УДК:947.1.

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-269-274

Жусупова М.М., Керимбаева Айзада

Талас мамлекеттик университети, тарых жана коомдук илимдер кафедрасы, тарых
илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Жусупова М.М., Керимбаева Айзада

Таласский государственный университет, кафедра истории и общественных наук, кандидат
исторических наук, доцент

Таласский государственный университет, магистрант

Zhusupova M.M., Kerimbayeva Aizada

Talas State University, Department of History and Social Sciences, Candidate of Historical
Sciences, Associate Professor,
Talas State University, Master's student

**РЫСБЕК АЙДАРАЛИЕВДИН ӨМҮР ЖОЛУ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН КЭЭ БИР УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
РЫСБЕКА АЙДАРАЛИЕВА
SOME FEATURES OF LIFE AND PUBLIC ACTIVITIES OF RYSBEK AIDARALIEVA**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада мамлекеттик жана коомдук ишмер Рысбек Айдаралиевдин өмүр жолу жана ишмердүүлүгүн ачып берүүгө аракет жасалды. Рысбек Айдаралиевдин жаштык учуру кандуу согушка туш келип, мезгилдин татаал жана каардуу мектебинен өтүптүр. 21 жашында командирлик менен катар батареянын партиялык уюмун жетектеп өзүнүн алдыдагы өмүр жолуна татыктуу кадам шилтеген экен. Рысбек Айдаралиевдин эмгек жолунун урунттуу учуру анын 1952-жылдын сентябрында партиянын

Чаткал райондук комитетинин биринчи катчысы болуп дайындалган мезгилинен башталган. Рысбек Айдаралиев басып өткөн жолунда ак эмгекти барктап, жогору баалаган, тынымсыз эмгектенип, башкаларды да талыкпай эмгек кылууга үндөгөн инсан болгон. Жаштайынан чарчабаган эмгекчил, мээнеткеч, маңдай тери менен көп ийгиликтерге жетишип, турмуш жолунда өз ордун тапкан инсан. Билимге умтулуп, 1937–жылы 7 жылдык мектептен билим алып, 1938-40-жылдары Жалал-Абаддагы педтехникумду ийгиликтүү аяктаган. Эмгек жолун агартуу тармагында, Көк–Ой айылынын Таш-Дөбө мектебинде мугалим болуп баштаган. Негизи, кандай гана иш болбосун–мектеп мугалими, колхоз жумушчусу, райкомдун кызматкери–биринчи катчысы, райондук аткаруу комитетинин төрагасы, “Эмгек Кызыл Туу” ордендүү миллионер колхоздун башкармасы, жайыт башкармалыгынын зоотехниги, башчысы катары белсенип эмгектенип, башкаларга үлгү болуу менен, аларды да ак эмгекке, эл, жерине талыкпай кызмат кылууга үндөгөн, шык берип, алга сүрөгөнүн мыкты жетекчи экенин баамдадык.

Аннотация. В статье сделана попытка раскрыть жизненный путь и деятельность государственного и общественного деятеля Рысбека Айдаралиева. В молодости Рысбек Айдаралиев столкнулся с кровопролитной войной, и он прошел тяжелую и жестокую школу того времени. В 21 год, будучи командиром, возглавил партийную организацию батареи и сделал достойный шаг навстречу дальнейшей жизни. Пик карьеры Рысбека Айдаралиева начался в сентябре 1952 года, когда он был назначен первым секретарем Чаткальского райкома партии. Рысбек Айдаралиев был человеком, который уважал трудолюбие, работал не покладая рук и побуждал к неустанному труду других. Он неутомимый, трудолюбивый человек, который с юности добился многих успехов и нашел свое место в жизни. Стремясь к образованию, в 1937 году учился в 7-летней школе, а в 1938-40 годах успешно окончил педагогическое училище в Джалал-Абаде. Трудовую деятельность в сфере образования начал учителем в школе Таш-Добе села Кок–Ой. В основном, какую бы работу ты ни выполнял–школьным учителем, колхозником, работником райкома–первым секретарем, председателем райисполкома, директором колхоза-миллионера с орденом "Красного Знамени" Труд», зоотехник, начальник пастбищного управления, активно работать и быть примером для других. И мы поняли, что он прекрасный руководитель, который призвал их работать не покладая рук, служить народу и стране, дал им навыки и повысил их.

Abstract. The article attempts to reveal the life path and activities of the statesman and public figure Rysbek Aidaraliev. In his youth, Rysbek Aidaraliev faced a bloody war, and he went through a difficult and cruel school of that time. At the age of 21, being a commander, he headed the party organization of the battery and took a worthy step towards his future life. The peak of Rysbek Aidaraliev's career began in September 1952, when he was appointed first secretary of the Chatkal district party committee. Rysbek Aidaraliev was a man who respected diligence, worked tirelessly and encouraged others to work tirelessly. He is a tireless, hardworking person who has achieved many successes since his youth and found his place in life. Striving for education, in 1937 he studied at a 7-year school, and in 1938-40 he successfully graduated from a pedagogical school in Jalal-Abad. He began his career in the field of education as a teacher at the Tash-Dobe school in the village of Kok-Oy. Basically, no matter what kind of work you do - as a school teacher, collective farmer, district committee employee - first secretary, chairman of the district executive committee, director of a millionaire collective farm with the Order of the Red Banner Labor, livestock specialist, head of the pasture department, work actively and be an example for others.

And we realized that he is an excellent leader, who urged them to work tirelessly, serve the people and the country, gave them skills and improved them.

Негизги сөздөр: Рысбек Айдаралиев, мамлекеттик жана коомдук ишмер, партия, жетекчи, колхоз, катчы.

Ключевые слова: Рысбек Айдаралиев, государственный и общественный деятель, партия, руководитель, колхоз, секретарь.

Keywords: Rysbek Aidaraliev, state and public figure, the consignment, supervisor, kolkhoz, secretary.

Мамлекеттик жана коомдук ишмер Айдаралиев Рысбек Каракол өрөөнүнүн башындагы Кең-Сай айылында 1922-ж. карапайым жумушчунун үй бүлөсүндө туулган. Рысбектин “Айдаралиев Распек (Роспок), дата рождения: __.__.1921 г., Место рождения: Таласская обл., Таласский р-н, с. Копре-Базар”. Место призыва: Голошский РВК, Киргизская ССР, Фрунзенская обл., дата поступления на службу: 10.1940 г., Военское звание: сержант, Военская часть 1432 лап (легкий артиллерийский полк - авт.). Даты подвига: 20.03.1944 г., Наименование награды: Медаль «За отвагу». Приказ подразделения №3/н от: 25.03.1944. Издан: 1432 лап.” Дело ист. информации: 3609– деп турат. [1. Опись ист. информации: 690306. Дело ист. информации: 3609] атасы Талас, Чүй өрөөнүндө белгилүү дарыгер болгон. Бирок атасы 3-4 жашында эле каза болуп калат. Апасы Сүйүнбү акылдуу, карапайым, токтоо жана жанга жагымдуу, бекем мүнөзү менен, өзүнүн бүт өмүрүн балдарына арнап, аларды эмгекти сүйгөн, ак ниет, камкор кылып тарбиялоого чоң аракетин жумшаган.

Рысбек аракетчил, эмгекти сүйгөн жана жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында жогорку билим алууга жетишкен. 7 жашында биринчи класска барат. Балалык жана өспүрүм кездеринде Кең-Сай айылында жашап, Көпүрө-Базарга жөө келип окуп жүрөт.

Мектепте окуп жүргөн балалык курагында эле тамашөкөй, ыр жандуу, курч, сөздөр менен сүйлөгөн. Майрамдарда мугалимдердин жетекчилиги менен майрамга чогулган эл алдында чыгып Осмонкул Бөлөбалаевдин «Көк Жорго» деген ырын абдан көркөмдөп ырдап, отурган элдин кызыгуусун арттырып, калың эл кол чабуулар менен куттукташып, дагы ырдап берсин деп кайра-кайра суранышкан.

Рысбек 7-классты жалаң «5» деген баалар менен аяктап. Кийин 10-классты ийгиликтүү бүтүрүп, Ош шаарынын мугалимдер техникумунан билим алат. 1940-1941-жылдары 18 жашында мугалим болуп, Комсомол айлындагы Таш-Төбө мектебинде, балдарга сабак берет. [2. Эркин –Тоо гезити. № 96 (3432). 2022-ж. 1-ноябрь.]

Таш-Төбө мектебинде аз убакыт иштесе да ал жерде уюштуруучулук эң мыкты жөндөмдүүлүгү менен мугалимдер жамаатында, агай катары окуучулар арасында тез эле кадыр – баркка ээ болот.

Батышта Улуу Ата Мекендик согуш башталып, бардык фронттордо немецтик баскынчылар менен жан аябаган салгылашуулар жүрүп жаткан учуру. 1942-жылы кышында райондук аскер комиссариатынан Рысбеке, дагы өзү курактуу он чакты жигитке чакыруу кагазы келип, аны мектептин мугалимдери, окуучулары узатышат.

1942-1945-жылдары элин жерин, өлкөсүн коргоодо кан күйгөн согушта, жалпы өзү курактуу жоокерлер менен эрктүүлүк, каармандык менен согуш отун аралап Берлин, андан ары Прагага чейин фашисттерди жеңүүдө өз салымын кошот. Ал 1943-жылы майданда

жүрүп коммунисттик партиянын катарына кабыл алынат. К.К. Рокоссовскийдин өз колунан Ардак Грамота менен сыйланат. [3.Ошол эле.]

Рысбек Айдаралиев 1-Украина фронтунун катарында 1945-жылы 1-майда Берлинде болуп, андан кийин Чехословакиянын Бруно деген шаарын душмандардан биротоло тазалоодогу кандуу кармашта оор жаракат алып, киндик каны тамган айылына кайтып келет.

Согушта көрсөткөн эрдиктери үчүн эки жолу «Кызыл Жылдыз» ордени, эки жолу «Каармандыгы үчүн» медалы, жана башка дагы медалдарынын ээси.

Согуштан кайтып келгенден кийин, эмгек жолун катардагы колхозчу болуп улантат. 1947-1948-жылдары партиянын Талас обкомунун мектептер бөлүмүнүн инспектору, 1948-1950-жылдары Кыргызстан КП БКнын алдындагы Республикалык Партиялык мектептин угуучусу, 1950-1951-жылдары партиянын Талас обкомунун үгүт-насыят бөлүм башчысынын орун басары болуп иштейт.

Таластан кийин алыскы Чаткал аймагынын экономикасын, айыл чарбасын, элдин социалдык-маданий деңгээлин көтөрүүдө Рысбек Айдаралиев ак эмеги менен талыкпай иштейт. Чаткал жергеси бийик тоо арасына жайгашкан. Райондун экономикасын көтөрүү үчүн эң биринчи ат, төөлөр менен гана өтө турган ичке кыя жолдорду оңдоп, автотранспорт каттай турган жол салыш керек болот. Элдин жашоо шарты оор, жол катнашы өтө начар абалда экенин көрүп, Чаткалдын элин тез аранын ичинде эң керектүү товарлар менен камсыз кылып, Ош областы менен элдин каттоо байланышын түзүү жолун ойлоп, Чаткал өрөөнүнө кош канаттуу самолёт (АН-2) коно турган аэропорт салдырат. Ошентип, Чаткал өрөөнүнө кош канаттуу самолет каттай баштайт. Чаткал районунун карым-катнашын камсыз кылуу үчүн, райондун борбору Жаңы-Базарга, Канышкыяга автожол, көпүрө салдырып, элге шарт түзүлөт. Азыр да ошол жол, ошол көпүрө «Айдаралиевдин жолу, Айдаралиевдин көпүрөсү» деп айтылып жүрөт.

Чаткалда Рысбек Айдаралиев иштеген жылдарда мамлекетке эт, сүт, жүн, май төгүүнүн планы ашыгы менен аткарылып турган. Жолдун татаалдыгына карабастан, элге эң керектүү товарлар өз маалында жеткирилип, клубдар, дүкөндөр, мектептер салынып, элдин турмуш деңгээли кыйла көтөрүлгөн.

1955-ж. башында Чаткалда дизель менен иштөөчү биринчи электр станция курулуп, элге алгачкы электр жарыгын берет. Кыска убакыттын ичинде Чаткалда кой-эчкилердин саны 42 миңге, бодо мал 9800, жылкынын саны 2500 башка өсөт. [4.65.]

1956-ж. күзүндө Рысбек Айдаралиев Буденный районуна которулат. Адегенде райондук аткаруу комитетинде төраганын орун басары, көп өтпөй райаткомдун төрагасы болуп шайланат.

Согуштан кийин жалпы эл, бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүүнүн үстүндө иштешкен. Ошол кезде Буденный районунун чарбаларында али короо-сарайлар жок, малчыларга толук шарт түзүлө элек. Рысбек биринчи кезекте малчылардын ал-абалына көңүл буруп, бардык чарбаларды кыдырып чыгып, өзү кийлигишип мал сарайларды, анын жанында койчулар жашай турган үйлөрдү стандарттуу кылып курдура баштаган.

1958-ж. партиянын БК, Министрлер Советинин Токтому менен Буденный району жоюулуп, ал Талас районуна бириктирилген.

1958-ж. КПСС БКнын артта калган чарбаларды көтөрүү боюнча чечими чыгып, ага мыкты иштеген 30 миң коммунисти жиберүү идеясы көтөрүлдү. Алардын арасында, Рысбек

Айдаралиевдин да аты аталып, өзүнүн туулуп өскөн жерине жетекчилик кызматка дайындалат. [5.Ошол эле]

1958-ж. 24-мартта Кыргыз ССР Министрлер Советинин жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин чачыранды айылдары жана колхоздорун бириктирип ири чарбаларга айландыруу боюнча Токтому жарыяланат. Бул Токтомго ылайык, азыркы Көпүрө-Базар айылынын аймагындагы чачыранды айылдарды жана майда чарбаларды бириктирүү маселеси келип чыгат.

Ошол эле жылы «Каракол» колхозун түзүү жөнүндө Талас райаткому чечим кабыл алып, Талас райаткомунун биринчи катчысы Мукталы Аманов, Рысбек Айдаралиевди чакырып «Каракол» колхозунун башкармалыгынын төрагасы болуп иштеп берүүсүн сунуштайт. Бул сунушту Айдаралиев кабыл алып, отуз миңчилердин арасында «Каракол» колхозунун башкармалыгынын төрагасы болуп шайланат.

«Каракол» колхозунун уюшулганына бир жылга толуп-толбой колхоздун акчалай жалпы кирешеси, мурда болуп көрбөгөндөй өсөт.

1959-ж. Рысбек Айдаралиев борборго аттанып, 5000 киши жашай турган айылдын генпланын түзүүгө «Кыргызгипрозем» институту менен келишим түзүп, айылдын маданий очокторун жайгаштырууга Кыргыз ССР Маданият министри Күлүйпа Кондучалова менен акылдашып, Ленинград шаарынан тажрыйбалуу, такшалган архитекторду чакырат. Ленинграддан келген архитекторду, «Кыргызгипрозем» институтунун өкүлдөрү менен чогуу айылга алып келип, айылдын жер шарты, чарбасы менен тааныштырып, андан кийин айылдагы курулуштарды куруудагы өз пикирин ортого салат. Бир канча талкуулоодон кийин айылдын генпланы бекитилип, долбоору жасалат. Көп өтпөй бул план Москванын башкы долбоорлоо институтуна жиберилип, институттун тажрыйбалуу, такшалган чебер адистиктеринин кароосунда жактырылат. Айылдын генпланы түзүлүп бүткөндөн кийин, курулуш иштерин баштоого убакыты келип жетет. Капиталдык курулушка колхоз эсебинен жарым миллион сом акча бөлүнөт.

1964-жылы февраль айында Рысбек Айдаралиев 960 орунга ылайыкталган үч кабаттуу мектепти салдырууга Кара-Балтадагы кен ылгоо комбинаты менен келишим түзүп, комбинаттын жетекчилигин мектептин долбору менен тааныштырат. Мектепти салууга келишим түзүлүп, жаз алды менен Кара-Балтадагы кен ылгоо комбинатынын курулушчулары мектепти салып баштайт.

Курулуш 1964-1969-жылдары жүрүп, 1970-ж. мектеп толугу менен бүтүп, ошол эле жылы пайдаланууга берилет. [6.81.]

Эми бул имараттарга борборлоштурган жылуулук берүүчү система керек болот. Рысбек Айдаралиев борбордогу ТЭЦтин жетекчилери менен сүйлөшүп, алардын көмөгү менен котельныйдын долбоору түзүлүп, курулушту жүргүзүүдө тиешелүү материалдар Москва, Фрунзе, Жамбыл шаарларынан жеткирилип турат.

Андан тышкары колхозду куруу жылдарында 60тан ашык мал сарайлар салынат. Уй сарай бүткөрүлүп, ал толугу менен автоматташтырылат. Уйларды саап алуу, сугаруу, тоюттандыруу, тазалоо жумуштары толугу менен механикалаштырылган. 200 торпокко ылайыкташтырылган сарай жана жылкы сарай салынат.

«Каракол» колхозу 1959-жылы уюшулганда эң артта калган чарба болсо, эми республиканын эң алдынкы чарбаларынын ичинен эң мыктысы катары таанылып, өтө тездик менен өнүгүп отурду. Уюшулганына төрт жыл толуп-толбой, 1963-ж. областтын Өтмө

Кызыл Туусун, 1964-ж. Республиканын Өтмө Кызыл Туусун жеңип алды. Ал эми 1965-1966-жылдары удаасы менен ушул эле Өтмө Кызыл Туунун жеңишине ээ болду. [7.97]

Рысбек Айдаралиевдин туулган жери, Көпүрө-Базардын “Каракол” колхозунун эли үчүн жасаган адал эмгеги, элдин жүрөгүндө түбөлүккө жашай берет.

Көпүрө-Базарды дагы көркүнө келтириш үчүн, бак тигиш керек деген оюн ишке ашыруу үчүн, Рысбек Айдаралиев 1970-жылы Талас райондук токой чарба ишканасынын директору Субанов Үсүркан менен сүйлөшүп, жаз алды менен ак кайыңдын көчөттөрүн алдырып, Каракол суусунун боюна 175,0 га жерге отургуза баштады.[8.7-бет]

Жыл өткөн сайын ак кайыңдын көчөттөрү ажайып кооздук тартуулап, көккө умтулуп, көкөлөй берген.

Рысбек Айдаралиев башкаган «Каракол» колхозу миллионер колхозго айланды.

Ушул жылдары мал чарбасында да аябагандай зор жетишкендиктер болду. Бодо малдын башы 2000ден ашты. Топоз – 1400, жылкы – 1700 башка жетип, койдун башы төлү менен 85 миңге жеткен.

Союздук республикалардан, Москвадан, Ленинграддан меймандар келип, СССРдин борбордук «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Труд» гезиттерине, «Огонёк» журналына, «Каракол» колхозу, Рысбек Айдаралиев жөнүндө макалалар үзбөй чыгып турган.

1964-жылы «Каарман эмгеги үчүн» медалы, 1966-жылы Ленин ордени, 1968-жылы СССРдин Кызыл Жарымай Коомунун диплому жана медалы, 1970-жылы Лениндин туулган күнүнүн 100-жылдыгына карата чыгарылган «Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалы, 1971-жылы «Октябрь Революциясы» ордени, ВДНХнын алтын жана күмүш медалдары менен катар мамлекеттик сыйлыктарга татыктуу болгон.

Эгемендүүлүк мезгилинде да эмгеги бааланып, 1996-жылы Кыргыз Республикасынын «Даңк» медалы менен сыйланган. Талас жана Чаткал эли Рысбек Айдаралиевдин ысмын кадырлап-сыйлап Талас шаарынын жана Чаткал районунун ардактуу атуулу деген наам берген. Рысбек Айдаралиевдун өмүр жолу жана ишмердүүлүгү кийинки жаш муундарга тарбиялык мааниси чоң десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. РФ КМ БА (Центральный архив Минсистерства обороны Российской Федерации). Фонд ист. Информации: 33. Описание ист. информации: 690306. Дело ист. информации: 3609
2. Эркин –Тоо гезити. № 96 (3432). 2022-ж. 1-ноябрь.
3. Ошол эле.
4. Б.Алыбаев,К. Абдрахманов, Айдаралиевдер. Легендага айланган өмүр. Рысбек Айдаралиев жөнүндө дастан-баян. Б,2022
5. Ошол эле.
6. Б.Алыбаев,К. Абдрахманов, Айдаралиевдер. Легендага айланган өмүр. Рысбек Айдаралиев жөнүндө дастан-баян. Б,2022
7. Ошол эле,97-бет.
8. Эркин –Тоо гезити. № 96 (3432). 2022-ж. 1-ноябрь.

УДК:338.23

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-275-280

Карашева Нурмира Казаковна, Нурмаилова Жазгул Токтогуловна

Ош мамлекеттик университети, философия илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик университети, магистрант

Карашева Нурмира Казаковна, Нурмаилова Жазгул Токтогуловна

Ошский государственный университет, кандидат философских наук, доцент,
Ошский государственный университет, магистрант

Karasheva Nurmira Kazakovna, Nurmailova Jazgul Toktogulovna

Osh state university, candidate of philosophical sciences, associate professor,
Osh state university, master's student

**ДЕН СОЛУГУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛҮҮ АДАМДАР СОЦИАЛДЫК
ИШТИН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ**

**ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ КАК ОБЪЕКТ
СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ**

PEOPLE WITH DISABILITIES AS AN OBJECT OF SOCIAL WORK

Кыскача мүнөздөмө. Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адам ден соолугунун бузулушу менен ооруган, жаракат алган же кемчиликтин кесепеттеринен улам организмдин функцияларынын бузулушуна алып келген, жашоо активдүүлүгүнүн чектелишине алып келген жана социалдык коргоого муктаждыкты пайда кылган адам. Майыптык проблемасынын өнүгүү тарыхы анын физикалык кыйроо, “төмөнкү мүчөлөрдүн” обочолонуусун моюнга албоодон тартып, ар кандай физикалык кемчиликтери, патофизиологиялык синдромдору, психосоциалдык көйгөйлөрү бар адамдарды интеграциялоо зарылдыгына чейинки татаал жолду басып өткөндүгүн көрсөтүп турат. коомдогу тартип бузуулар, алар үчүн тоскоолдуксуз шарттарды түзүү. Башкача айтканда, майыптык бир адамдын же адамдардын тобунун гана эмес, бүтүндөй коомдун көйгөйүнө айланат. «Майып» термини латын тилинен келип чыккан (жарактуу – эффективдүү, толук, күчтүү) жана сөзмө-сөз котормодо «жараксыз», «төмөн» дегенди туюнтат.

Аннотация. Инвалид — это лицо, которое имеет нарушение здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленное заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящее к ограниченной жизнедеятельности и вызывающее необходимость его социальной защиты. История развития проблемы инвалидности свидетельствует о том, что она прошла сложный путь — начиная от физического уничтожения, непризнания изоляции "неполноценных членов" до необходимости интеграции лиц с различными физическими дефектами, патофизиологическими синдромами, психосоциальными нарушениями в общество, создание для них без барьерной среды. Иными словами, инвалидность становится проблемой не только одного человека или группы людей, а всего общества в целом. Термин "инвалид" восходит к латинскому корню (valid — действенный, полноценный, могущий) и в буквальном переводе может означать "непригодный", "неполноценный".

Abstract. A disabled person is a person who has a health disorder with a persistent disorder of body functions due to diseases, the consequences of injuries or defects, leading to limited life

activity and causing the need for social protection. The history of the development of the problem of disability indicates that it has gone through a difficult path - from physical destruction, non-recognition of the isolation of "inferior members" to the need to integrate people with various physical defects, pathophysiological syndromes, psychosocial disorders into society, creating a barrier-free environment for them. In other words, disability becomes a problem not only of one person or group of people, but of the whole society as a whole. The term "disabled" goes back to the Latin root (valid - effective, full, powerful) and in literal translation can mean "unfit", "inferior".

Негизги сөздөр: синдром, кемчилик, тартыштыгы, параплегия, параплез, патофизиология, майып

Ключевые слова: синдром, дефект, параплегия, парापлез, дефицит, патофизиология, инвалид.

Keywords: syndrome, defect, paraplegia, paraparesis, deficiency, pathophysiology, disabled person

История развития проблемы инвалидности свидетельствует о том, что она прошла сложный путь — начиная от физического уничтожения, непризнания изоляции "неполноценных членов" до необходимости интеграции лиц с различными физическими дефектами, патофизиологическими синдромами, психосоциальными нарушениями в общество, создание для них безбарьерной среды. Иными словами, инвалидность становится проблемой не только одного человека или группы людей, а всего общества в целом. Термин "инвалид" восходит к латинскому корню (valid — действенный, полноценный, могущий) и в буквальном переводе может означать "непригодный", "неполноценный". В российском словоупотреблении, начиная с времен Петра I, такое название получали военнослужащие, которые вследствие заболевания, ранения или увечья были неспособны нести воинскую службу и которых направляли для обслуживания на штатские должности. Характерно, что в Западной Европе данное слово имело такой же оттенок, то есть относилось в первую очередь к увечным воинам. Со 2-й половины XIX в. термин распространяется и на штатских лиц, также ставших жертвами войны, — развитие вооружений и расширение масштабов войн все более подвергали мирное население всем опасностям военных конфликтов. Наконец, после Второй мировой войны, в русле общего движения по формулированию и защите прав человека в целом и отдельных категорий населения в частности, происходит формирование понятия "инвалид", относящегося ко всем лицам, имеющим физические, психические или интеллектуальные ограничения жизнедеятельности. В Федеральном законе от 24 ноября 1995 г. № 181-ФЗ "О социальной защите инвалидов в Российской Федерации" дается более полное определение инвалидности. Инвалид — это лицо, которое имеет нарушение здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленное заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящее к ограниченной жизнедеятельности и вызывающее необходимость его социальной защиты.

Ограничение жизнедеятельности выражается в полной или частичной утрате лицом способности или возможности осуществлять самообслуживание, самостоятельно передвигаться, ориентироваться, общаться, контролировать свое поведение, обучаться и заниматься трудовой деятельностью. Слепые, глухие, немые, люди с нарушенной координацией движения, полностью или частично парализованные и т. п. признаются инвалидами в силу очевидных отклонений от нормального физического состояния человека.

Инвалидами признаются также лица, которые не имеют внешних отличий от обычных людей, но страдают заболеваниями, не позволяющими им трудиться в разнообразных сферах так, как это делают здоровые люди. Например, человек, страдающий ишемической болезнью сердца, не способен выполнять тяжелые физические работы, но умственная деятельность ему вполне по силам. Социальные изменения, объективно происходящие в современном обществе и отражающиеся в сознании людей, выражаются в стремлении расширить содержание терминов "инвалид", "инвалидность". Так, Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) приняты в качестве стандартов для мирового сообщества такие признаки понятия "инвалидность": — любая потеря или нарушение психологической, физиологической или анатомической структуры или функции; — ограниченность или отсутствие (из-за указанных выше дефектов) способности выполнять функции так, как считается нормальным для среднего человека; затруднение, вытекающее из указанных выше недостатков, которое полностью или частично мешает человеку выполнять какую-то роль (учитывая влияние возраста, пола и культурной принадлежности)¹. Все инвалиды по разным основаниям делятся на несколько групп: — по возрасту: дети-инвалиды, инвалиды-взрослые; — по происхождению инвалидности: инвалиды с детства, инвалиды войны, инвалиды труда, инвалиды общего заболевания; — по характеру заболевания инвалиды могут относиться к мобильным, маломобильным и неподвижным группам; — по степени трудоспособности: инвалиды трудоспособные и нетрудоспособные, инвалиды I группы (нетрудоспособные), инвалиды II группы (временно нетрудоспособные или трудоспособные в ограниченных сферах), инвалиды III группы (трудоспособные в щадящих условиях труда).

Критерием для определения первой группы инвалидности является социальная недостаточность, требующая социальной защиты или помощи вследствие нарушения здоровья со стойким значительно выраженным расстройством функций организма, обусловленным заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящими к резко выраженному ограничению какой-либо категории жизнедеятельности либо их сочетанию. Критерием для установления второй группы инвалидности является социальная недостаточность, требующая социальной защиты или помощи вследствие нарушения здоровья со стойким выраженным расстройством функций организма, обусловленным заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящими к выраженному ограничению какой-либо категории жизнедеятельности либо их сочетанию. Критерием для определения третьей группы инвалидности является социальная недостаточность, требующая социальной защиты или помощи вследствие нарушения здоровья со стойким незначительно или умеренно выраженным расстройством функций организма, обусловленным заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящими к не резко или умеренно выраженному ограничению какой-либо категории жизнедеятельности или их сочетанию. Основными категориями жизнедеятельности, определяющими установление соответствующей группы инвалидности, являются: — способность к самообслуживанию — способность самостоятельно удовлетворять основные физиологические потребности, выполнять повседневную бытовую деятельность и навыки личной гигиены; — способность к передвижению — способность самостоятельно перемещать в пространстве, преодолевать препятствия, сохранять равновесие тела в рамках выполняемой бытовой, общественной, профессиональной деятельности; — способность к трудовой деятельности — способность осуществлять деятельность в соответствии с

требованиями к содержанию, объему и условиям выполнения работы; — способность к ориентации — способность определяться во времени и пространстве; — способность к общению — способность к установлению контактов между людьми путем восприятия, переработки и передачи информации; — способность контроля за своим поведением — способность к осознанию себя к адекватному поведению с учетом социально-правовых норм. Также выделяют способность к обучению, ограничение которой может быть основанием для установления второй группы инвалидности, при сочетании с одной или несколькими другими категориями жизнедеятельности. [4].

Способность к обучению — это способность к восприятию и воспроизведению знаний (общеобразовательных, профессиональных и других), овладению навыками и умениями (социальными, культурными и бытовыми). В зависимости от того, как сильно нарушены функции организма и насколько существенными являются ограничения жизнедеятельности, может быть установлена инвалидность I, II или III группы. Рассматривая детскую инвалидность, обычно выделяют 10 категорий детей с отклонениями в развитии. К их числу относятся дети с нарушениями одного из анализаторов: с полной (тотальной) или частичной (порциональной) потерей слуха или зрения; неслышащие (глухие), слабо слышащие или со специфическими речевыми отклонениями (алалия, общее недоразвитие речи, заикание); с нарушениями опорно-двигательного аппарата (церебральный паралич, последствия травм позвоночника или перенесенного полиомиелита); с умственной отсталостью и с различной степенью выраженности задержки психического развития (различные формы психического недоразвития с преимущественной интеллектуальной деятельности); со сложными нарушениями (незрячие умственно отсталые, слепоглухие, слепоглухие с умственной отсталостью, слепые с нарушением речи); аутичные (активно избегающие общения с окружающими людьми). Несмотря на все более впечатляющие успехи медицины, численность инвалидов не только не сокращается, но неуклонно растет, причем практически по всем типам обществ и всем социальным категориям населения. В основе возникновения инвалидности лежит множество разных причин. В зависимости от причины возникновения условно можно выделить три группы: а) наследственно обусловленные формы; б) формы, связанные с внутриутробным положением плода, повреждением плода во время родов и в самые ранние сроки жизни ребенка; в) формы, приобретенные в процессе развития инвалида в результате заболеваний, травм, иных событий, повлекших за собой стойкое расстройство здоровья. Приобретенные формы инвалидности делятся на: 1. Инвалидность вследствие общего заболевания. 2. Инвалидность, приобретенная в процессе трудовой деятельности: вследствие трудового увечья или вследствие профессионального заболевания. 3. Инвалидность вследствие военной травмы. 4. Инвалидность, связанная с чрезвычайными ситуациями природного и техногенного характера: радиационные воздействия, землетрясения и иные катастрофы.

Существуют формы инвалидности, в происхождении которых взаимодействуют наследственные и другие (инфекционные, травматические) факторы. Кроме того, нередко инвалидом человека делает не столько объективное состояние его здоровья, сколько неспособность (в силу различных причин) его самого и общества в целом организовать полноценное развитие и социальное функционирование в условиях именно такого состояния здоровья. Рассматривая нарушения опорно-двигательного аппарата необходимо отметить, что патология опорно-двигательного аппарата является следствием врожденного дефекта,

последствий травм, дегенеративно-дистрофических изменений в костно-мышечной системе. В соответствии с Международной номенклатурой нарушений, ограничений жизнедеятельности и социальной недостаточности двигательные нарушения представляются достаточно дифференцированно. Выделяются двигательные расстройства: — вследствие полного или частичного отсутствия одной или более конечностей, включая ампутации, — вследствие отсутствия одной или более дистальных частей конечностей (палец, кисть, стопа); — в связи с отсутствием или нарушением произвольной подвижности четырех конечностей (квадриплегия, тетрапарез); — вследствие отсутствия или нарушения подвижности нижних конечностей (параплегия, парапарез); — в связи с нарушением произвольной подвижности верхней и нижней конечности на одной стороне (гемиплегия, гемипарез), 11 вследствие нарушения мышечной силы нижних конечностей; — в связи с нарушением двигательных функций одной или обеих нижних конечностей. Следствием этих нарушений являются ограничения жизнедеятельности в сфере самообслуживания и передвижения. Все причины инвалидности и врожденные, и приобретенные можно разделить на: — медико-биологические; — социально-психологические (в том числе семейные, педагогические, бытовые и др.); — экономико-правовые причины. Медико-биологические причины заключаются в формировании патологий. [1].

Среди них основные места занимают: — патология беременности; — последствия травм (в том числе родовых); — отравления; — несчастные случаи; — наследственно обусловленные болезни. К причинам формирования патологий также относят и плохую организацию медицинского обслуживания: — нерегулярность прохождения осмотров у специалистов; — чаще всего не охватываются диспансеризацией инвалиды вследствие психических и нервных заболеваний; — отсутствует систематическое наблюдение врачами; — отсутствуют специализированные медицинские учреждения — отделения восстановительного лечения, реабилитационные центры; — тяжесть патологии. Среди биологических причин, в первую очередь, имеет значение возраст родителей, особенно матери при рождении ребенка. Среди социально-психологических причин инвалидности можно выделить: — низкий образовательный уровень родителей, их невысокую грамотность в вопросах воспитания и обучения; — психологическую напряженность в семье; — плохие жилищные условия (отсутствие роста коммунальных удобств в повседневной жизнедеятельности, плохие санитарно-гигиенические условия). Среди экономико-правовых причин инвалидности существенное значение имеют низкий материальный достаток семьи, незнание и практическое неиспользование своих прав на получение того или иного вида льгот, пособий, представление учреждениями здравоохранения и социальной защиты населения в необходимом объеме медико-социальной помощи инвалидам. Обострение социально-экономического кризиса в нашей стране в настоящее время усиливает влияние факторов, обуславливающих причины инвалидности. Бюджетные трудности, недостаток кадров и современного оборудования снижают возможности системы здравоохранения по поддержанию и восстановлению здоровья населения. Менее последовательной и результативной становится охрана труда, особенно на предприятиях не государственной формы собственности-это ведет к росту производственного травматизма и, соответственно, инвалидности. [2].

Ухудшение состояния окружающей среды, неблагоприятная экологическая обстановка ведет к нарастанию патологий здоровья как детей, так и взрослых. Отставание уровня

доходов от роста стоимости жизни, снижение стандартов потребления, испытываемый большинством населения белковитаминный дефицит напрямую влияют как на здоровье взрослых, так и особенно на здоровье детей, затрудняют возможности скорректировать развитие тех, кто нуждается в усиленном уходе, дополнительной помощи для своей медицинской, психологической, педагогической и социальной реабилитации. [3].

Отсутствие навыков здорового образа жизни, неудовлетворенные стандарты питания, употребление суррогатов спиртных напитков также патогенно влияют на здоровье. Есть прямая и значимая зависимость между социально-экономическими трудностями и ростом инвалидизации. В результате транспортных травм гибнет беспрецедентное количество жителей, однако число потерявших здоровье многократно выше. Военные конфликты также имеют своим результатом массовую инвалидизацию как непосредственных участников военных действий, так и гражданского населения. Таким образом, для нашей страны проблема оказания помощи лицам с ограниченными возможностями принадлежит к числу наиболее важных и актуальных, так как рост численности инвалидов выступает в качестве устойчивой тенденции нашего социального развития, и пока нет данных, свидетельствующих о стабилизации положения или об изменении этой тенденции. Фиксируя генеральные принципы демократического жизнеустройства гражданского общества в международных документах, Организация Объединенных Наций в 1975 году приняла Декларацию о правах инвалидов, где сказано, что инвалид означает любое лицо, которое не может самостоятельно обеспечить полностью или частично потребности нормальной личной и/или социальной жизни в силу недостатка, будь то врожденного или приобретенного, его или ее физических или умственных возможностей.

Список использованной литературы:

1. Всеобщая Декларация прав человека. ООН, 1948.
2. Дементьева Н. Ф., Устинова Э. В. Роль и место социальных работников в обслуживании инвалидов и пожилых людей. — Тюмень, 1995.
3. Комплексная реабилитация детей с детским церебральным параличом: Методические рекомендации. — М. — СПб., 1998.
4. Основы социально-медицинской работы: Учеб. пособие / Под ред. Е. А. Сигиды. — М., 1998.
5. Профессиональная ориентация инвалидов: Учебно-методическое пособие (для специалистов службы занятости. — М., 1997.

УДК: 947.1(575.2)(043.3)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-281-286

Кулова Элнура Кемелбековна, Нурманбетов Белек Сабыралиевич

Талас мамлекеттик университети, тарых илимдеринин кандидаты, доцент,
Талас мамлекеттик университети, магистрант

Кулова Элнура Кемелбековна, Нурманбетов Белек Сабыралиевич

Таласский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент
Таласский государственный университет, магистрант

Kulova Elnura Kemelbekovna, Nurmanbetov Belek Sabyraliyevich

Talas State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Talas State University, master's student

**ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ НЕМЕЦ КЫШТАКТАРЫ
ПЕРВЫЕ НЕМЕЦКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ
THE FIRST GERMAN SETTLEMENTS IN THE TALAS VALLEY**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада Талас өрөөнүндө орус конуштары менен катар катарлаш немец кыштактары түптөлүп, бүтүндөй Талас өрөөнүнүн өнүгүшүнө белгилүү бир салым кошкондугу изилденген. XIX к. 80-жылдарынын башына чейин Кыргызстанда бир нече ондогон немецтер болгон, алар бул жерде негизинен кызмат абалына байланыштуу болуп бирок, туруктуу жашашчу эмес. Немис дыйкандарынын жоон тобун Кыргызстандын аймагына көчүрүү 1882-жылы Россия империясынын европалык бөлүгүнөн болгон. Дини боюнча алар меннониттер болгон. Падышачылыктын көчүрүү саясатынын бир нече этаптары болгон. Империянын башкаруучу чөйрөлөрү өздөрүнүн экономикалык жана саясий кызыкчылыктарын жетекчиликке алып, алгачкы мезгилде ички кырдаалга таянып, миграциялык кыймылга дем берип, бирок кийинчерээк аны көп учурда чектеп, ооздуктап турушкан. Ошондой Россиядан келген немис келгиндеринин чарбасы жашоо тиричилиги жана анын жергиликтүү калктын чарбасына тийгизне таасири каралды.

Аннотация. В данной статье рассматривалась то что, в Таласской долине вместе с русскими поселениями параллельно основались и немецкие селения, которые внесли определенный вклад в развитие Таласской долины в целом. До начала 80-х годов XIX века в Кыргызстане было всего несколько десятков немцев, которые находились здесь в основном по долгу службы и не являлись постоянными жителями. Переселение большой группы немцев-крестьян на территорию Кыргызстана произошло в 1882 году из европейской части Российской империи. По религиозной принадлежности они были менонитами. В переселенческой политике царизма прослеживается несколько этапов. Руководствуясь своими экономическими и политическими интересами, правящие круги империи в начальный период, исходя из внутренней обстановки, поощряли переселенческое движение, но затем нередко и ограничивали, сдерживали его. Так же было рассмотрено хозяйство и быть в немецких переселенцев из России, а также влияние их хозяйство на хозяйство местного населения.

Abstract. In this article it was considered that, in the Talas valley together with the Russian settlements and German villages that made a certain contribution to the development of the Talas valley in general. Until the early 1880s, there were only a few dozen Germans in Kyrgyzstan who

were mostly on duty and were not permanent residents. The relocation of a large group of German peasants to the territory of Kyrgyzstan occurred in 1882 from the European part of the Russian Empire. By religious affiliation they were Mennonites. In the resettled policy of tsarism traces several stages. Motivated by their economic and political interests, the ruling circles of the empire, in the initial period, on the basis of the internal situation, encouraged the relocation movement, but then often restricted and restrained it. It was also considered the economy and to be in German immigrants from Russia, as well as the impact of their economy on the economy of the local population.

Негизги сөздөр: көчүп келгендер, колониялдык саясат, чарба, тиричилик, меннониттер, падышалык.

Ключевые слова: переселенцы, колониальная политика, хозяйство, быт, меннониты, царизм.

Keywords: settlers, colonial policy, economy, way of life, Mennonite, tsarism.

Вхождение Киргизии в состав России в 50–70-х годах XIX в. было закономерным итогом развития исторически сложившихся в предыдущий период политических, социально-экономических и культурных взаимоотношений кыргызского народа с Россией, составной частью общего процесса присоединения к ней ряда национальных окраин, в первую очередь, Казахстана и Средней Азии [5, с. 53]. В 60-х годах Кокандское ханство в основном утратило свое бывшее господство на северных окраинах Кыргызстана и в районе Сыр-Дарьи. В правительственных кругах России было окончательно решено соединить Сыр-Дарьинскую и Сибирскую линии. Это произошло после того, как в 1864 году царские войска заняли города Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. Позиции России в Чуйской долине и Иссык-Кульской котловине упрочились окончательно [5, с. 73].

Присоединение к России привело к значительным изменениям в экономике Кыргызстана, преобразованию населенных пунктов, к развитию старых, возникновению новых городов, частичному оседанию кочевников-скотоводов [4, с. 98].

После присоединения Кыргызстана к Российской империи начались новые административные перемены. Административно-территориальное устройство Таласской области начиналось с 1864 года с включением земель в Туркестанскую область Оренбургского генерал-губернаторства. В 1867 году создается Туркестанское генерал-губернаторство, куда входит и Таласская область. В 1886 году генерал-губернаторство преобразуется в Туркестанский край с районным центром в городе Ташкенте, в связи с чем Таласская долина с ее предгорьями была переподчинена Семиреченскому губернаторству, в котором кыргызское население восточной и северо-западной части Таласа вошло в состав Аулие-Атинского уезда Сыр-Дарьинской области [5, с.181–183]. Население Аулие-Атинского уезда насчитывало 336,8 тыс. человек, в том числе 15,2 тыс. составляли горожане. Главное занятие населения – скотоводство, в котором занято 50,1%, 37,6% занимается земледелием, главным образом в южной части уезда, а также по рекам Талас и Чу, т.е. там, где возможно искусственное орошение или богарное полеводство [7].

В переселенческой политике царизма прослеживается несколько этапов. Руководствуясь своими экономическими и политическими интересами, правящие круги империи в начальный период, исходя из внутренней обстановки, поощряли переселенческое движение, но затем нередко и ограничивали, сдерживали его [3, с.21]. В целях быстрого заселения края

крестьянами-переселенцами и в надежде на образование здесь значительного слоя «крепких» зажиточных хозяйств, царское правительство установило поначалу большие размеры земельных наделов (в 1869 году – по 30 десятин на каждую мужскую душу). Переселенцев освобождали от всех податей и повинностей, в том числе рекрутской. На 15 лет им предоставляли ссуды, стремясь обеспечить необходимые условия для создания в лице кулацких хозяйств социальной опоры царизма [4, с.106]. Переселенческим процессом в конце XIX века был охвачен и Аули-Атинский уезд Сыр-Дарьинской области, в который входила Таласская долина. В Таласской долине первые переселенческие села образовались в 1876–1877 годах, основную часть населения которых составляли русские, украинцы и немцы-менониты [3, с.23].

В Таласской долине вместе с русскими поселениями параллельно основались и немецкие селения, которые внесли определенный вклад в развитие Таласской долины в целом. До начала 80-х годов XIX века в Кыргызстане было всего несколько десятков немцев, которые находились здесь в основном по долгу службы и не являлись постоянными жителями. Переселение большой группы немцев-крестьян на территорию Кыргызстана произошло в 1882 году из европейской части Российской империи. По религиозной принадлежности они были менонитами [6]. Менониты последователи одной из старейших раннепротестантских церквей, образовавшихся в эпоху Реформации XVI в. на территории Нидерландов, Северной Германии и Западной Швейцарии. По мнению одних исследователей, менониты являются религиозной группой немецкого этноса. Другие же считают их особой этноконфессиональной общностью [10]. Менониты появились в Российской империи, в 1789 году, когда императрица Екатерина II для защиты от притеснений (геноцида) этой религиозной группы от властей немецких государств Германо-римской империи выделила им для заселения пустующие земли Новороссии. В 1854 году появились колонии менонитов в Поволжье. Российские менониты составляли этнорелигиозную группу немецкого происхождения. К настоящему времени практически слились с русскими баптистами [10]. Весной 1882 в Таласскую долину переселились ок. 500 менонитов, которые основали три поселка, отстоящие друг от друга на расстоянии до одного километра -Кеппенталь, Николайполь, Гнаденталь. В 1883 от одного из этих поселков «отпочковался» выселок, который получил название Гнаденфельд. В 1893 названия трех поселков - Гнаденфельд, Кеппенталь, Гнаденталь - были заменены русскими, соответственно: Владимировское, Романовское, Андреевское. В 1890 жителей этих селений основали неподалеку еще одно селение Орлово (иначе: Орловка, Орлов). В последующем немцы селились близ уже имевшихся поселений: Дмитриевское, Ключевское, Александровское и другие. К 1911 образовалось немецкое селение Хивинское (Хивинка, Гогендорф), к 1913 - селение Ивановское (Иоганесдорф). В немецких селениях развивалось земледелие и скотоводство. Оказавшись в новых природно-климатических условиях, в крае, где преобладало поливное земледелие, а также на ряду других причин многие крестьяне начали дополнять земледелие другими занятиями. В частности, получили развитие молочное и мясное животноводство, извоз, ремесла, торговля [1, с.28]. Уже на первых порах одной из основ экономического благосостояния переселенцев стало племенное животноводство. В результате селекционной работы была выведена более продуктивная порода крупного рогатого скота, получившая название «аулиеатинской».

Первые немецкие поселки, возникшие в Таласской долине Николайполь, Кеппенталь, Гнаденталь. В 1883 году от них «отпочковался» выселок, названный Гнанденфельд. Несколько позднее в 1890 году жителями четырех немецких поселений было образовано селение Орлово (Орловка). В 1913 году в километре к югу от поселка Дмитриевское создано селение Ивановское (Йохансдорф). В пяти километрах к югу от Иогансдорфа возникло еще одно селение – Хивинское (Гогендорф) [3, с.22]. Кыргызы впервые научились от немецких переселенцев выращивать и употреблять в пищу картофель. В частности, первые оседлые поселения кыргызов в Таласской долине появились по соседству с таласскими немцами. Это были села Жекшен, Кара-Жылга, Бейшеке. В общей сложности в них было 50–60 дворов с населением 200 человек [2, с. 80]. Они занимались не только скотоводством, но и земледелием. Переняли кыргызы у немцев технологию выращивания различных сельскохозяйственных культур, и в первую очередь, картофеля. Таласские немцы разводили лучшие и разнообразные сорта картофеля, который приобретался у них, как посевной, населением русско-украинских селений Таласской долины и далеко за ее пределами, в частности, в г. Аулие-Ата [2, с. 81]. Сохранились данные о том, что в немецких селениях работали ткацкая мастерская, дерево-обрабатывающая мастерская, мельница, а также у них было рационально поставлено сельское хозяйство. Многие орудия труда немецких переселенцев были заимствованы местным населением и переселенцами других национальностей. Это свидетельствует о том, что у немецких переселенцев было более организованное хозяйство.

Этому свидетельствует то, что в селе Дмитриевском с помощью немцев русский крестьянин построил крупчатую мельницу и всё селение начало употреблять в пищу белый хлеб [3, с.24]. По образцу немецких маслобоен русскими была заведена маслобойня в Дмитриевском. Молочные продукты, производившиеся немцами, пользовались большим спросом на значительной части Туркестана, а соседние жители со временем переняли технологию их приготовления [7]. Переселенческая политика, осуществлявшаяся царизмом в крае, приводила ко многим новым явлениям, имевшим противоречивый характер. Так, с одной стороны, она способствовала складыванию объективных предпосылок для оседания кыргызов, но с другой стороны, насильственные изъятия наиболее пригодных к земледелию территорий кыргызов тормозили процесс оседания местного населения [11, с.11]. Это подтверждает тот факт, что местное население, проживающее на территории с. Дмитриевское было вытеснено в сторону Кен-Кольской долины. Данная политика способствовала быстрому освоению региона и укреплению царского самодержавия.

В дореволюционный период количество волостей в Таласской долине в разные годы не было одинаковым. С ростом населения волости кочевые общества дробились, перекочевывали с места на место или передавались в соседние уезды.

В конце XIX – начале XX веков восточная часть Таласской долины состояла из 8 кыргызских волостей (Кара-Бууринская, Бакайырская, Баутерекская, Беш-Ташская, Уч-Коргонская, Кенкольская, Каракольская, Куркурская) и 5 волостей, в которых проживали переселенцы (Ленин-Польская, Покровская, Дмитриевская, Гродиковская и Александровская) [3, с.24].

По соседству с поселком Ак-Чий в 1882 году российские немцы-менониты при поддержке уездного начальника российского немца В.А. Каллаура и Туркестанского генерал-губернатора К.П. Фон Кауфмана основали 4 села: Николай-поле, Гнаденталь

(«благодатная долина»), Гнаденфальд («благодатное поле») и Капенталь [2, с.5]. В результате тотальной руссификаторской политики в 1893 году названия этих немецких сел были переименованы: Капенталь – в Романовку (династия Романовых), Гнаденфальд – во Владимировку (в честь Владимира Романова), Гнаденталь – в Андреевку (в честь Андрея Романова) [2, с. 5]. Николай-поле сохранило свое название.

В 1925 году произошло переселение немцев-менонитов из Таласской долины в Чуйскую, где они начали обживать. Так, в 65 километрах к востоку от города Пишпек, образовались два немецких поселка – Бергталь (впоследствии Рот-Фронт) и Гринфельд (затем им. Тельмана). В 1928 году в Чуйской долине, у реки Красная, немецкими переселенцами из Кустанайской области было основано село Люксембург, и в тот же период близ него - село Фриденфельд (впоследствии Первое Мая). Немцы-кыргызстанцы (наряду с российскими немцами) сыграли свою позитивную роль в истории Кыргызстана, в становлении хозяйственной деятельности его населения и общем культурном развитии. Их именами отмечены замечательные достижения в различных областях науки.

Таким образом, колониальная политика царской России была направлена на укрепление своей власти в Средней Азии с помощью переселенческой политики. В Таласской долине, как части Аулие-Атинского уезда, в конце XIX века начали образовываться переселенческие селения. Местное население вначале относилось к переселенцам дружелюбно, но с увеличением их количества оно было вынуждено перекочевывать в другие предгорные места. Надо отметить, что переселенческая политика включала в себя не только укрепление власти царской администрации, но и экономические выгоды. Сельское хозяйство немцев до 1917 отличалось сравнительно высоким уровнем. Одним из наиболее развитых производств в немецких колониях было сыроварение и изготовление сливочного масла. Эти продукты сравнительно рано стали производиться промышленным способом, крупными партиями. В Таласе местное население в конце XIX – начале XX веков с установлением новых административных порядков было вынуждено принять условия колониальной политики царской России. Переселенческая политика царизма дала свои плоды в Средней Азии. По ее итогам образовывались новые поселения. Таласская долина не была исключением. Здесь появились русско-украинские поселения и параллельно основывались немецкие селения. Надо отметить положительные стороны влияния переселенцев на социально-культурную жизнь кыргызов. От переселенцев были заимствованы новые виды орудия труда для возделывания земли, новые сорта хозяйственных культур, а также породы крупнорогатого скота. По мнению исследователей немцы положительно повлияли на развитие хозяйства но и немецкие ученые внесли большой вклад изучение истории кыргызского народа.

Список использованной литературы:

1. Кронгард, Г.К. Немцы дореволюционного Кыргызстана [Текст] / Г.Т. Кронгард. – Бишкек: Илим, 1995. – 28 с.
2. Кенешбеков, К.А. Вклад немцев в развитие картофелеводства в Кыргызстане. 2008 год объявлен ООН годом картофеля [Текст] / К.А. Кенешбеков // Актуальные проблемы и перспективы развития науки и образования: Сб. научных статей научно-практической конференции. – Бишкек: [б.и.], 2008. – 218 с.

3. Кулова Э.К. История города Талас (1877-2010)- [Текст]: рукописи дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Э. Кулова. – Бишкек, 2017.
4. тарых илиминин кандидаты окумуштуулук наамын алуу үчүн жазылган диссертациянын кол жазмасы.- Б., 2017
5. Усенбаев, К.У. Общественно-экономические отношения кыргызов. Вторая половина XIX – начало XX веков [Текст] / К.У. Усенбаев. – Фрунзе: [б.и.], 1980. – 121 с.
6. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-и т. [Текст]: Т. 1 / Гл. ред. С.И. Ильясов. – Фрунзе, 1984. – 230 с.; Т. 2. – Фрунзе, 1986. – 477 с.; Т. 3. – Фрунзе, 1990. – 651 с.; Т. 4. – Фрунзе, 1990. – 480 с.
7. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Т. 4/11. – М., 1924 // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> – Загл. с экрана.
8. Аулие-Атинский уезд [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/352/> – Загл. с экрана.
9. Церковь селения Коппенталь, Аулие-Атинский уезд [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.foto.kg/galereya/page?1?46?3469> – Загл. с экрана.
10. Древний Тараз [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.drevniytaraz.kz/install.php> – Загл. с экрана.
11. Меннониты [Электронный ресурс] : Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
12. Ташболотова, С. Переселенческая политика царизма в Туркестане во второй половине XIX – начале XX вв. [Текст]: автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. Ташболотова. – Бишкек, 2012. – 24 с.

УДК: 947.1(575.2)(043.3)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-286-292

Кулова Элнура Кемелбековна, Тууганбек кызы Наргиза

Талас мамлекеттик университети, тарых илимдеринин кандидаты, доцент,

Талас мамлекеттик университети, магистрант

Кулова Элнура Кемелбековна, Тууганбек кызы Наргиза

Таласский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент

Таласский государственный университет, магистрант

Kulova Elnura Kemelbekovna, Tuuganbek kyzy Nargiz

Talas State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Talas State University, master's student

**СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТАЛАС ӨРӨНҮНҮН
АДМИНИСТРАТИВДИК ТЕРРИТОРИАЛДЫК БӨЛҮНҮҮСҮ
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ
В РАННИЕМ ПЕРИОДЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE TALAS VALLEY
IN THE EARLY SOVIET PERIOD**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада ар бир мамлекеттин негиздеринин бири анын аймагы. Администрациялык-аймактык бөлүнүү табигый, саясий, экономикалык, этникалык, улуттук жана башка факторлор менен аныкталат. Талас өрөөнү революцияга чейинки мезгилде Олуя-Ата уездине караштуу болгондугу. Волосттун калкынын өсүшү менен көчмөн коомдор бытыранды болуп, бир жерден экинчи жерге көчүп же коңшу уезддерге өтүп кеткендиги. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүн 8 кыргыз волосту (Кара-Буура, Бакайыр, Боо-Терек, Беш-Таш, Уч-Коргон, Кеңкол, Каракол, Күркүрөө) жана келгин тургундар жашаган 5 волост (Ленинполь, Покровская, Дмитриевская, Гродиковская жана Александровская) болгон. Ошентип, 1944-жылдын 22-июнунда Талас айылы Талас шаары болуп өзгөртүлүп, Талас облусу түзүлгөндү. Облустун курамына 5 район киргендиги: Буденовка, Ленинполь, Киров, Талас жана Чаткал кирген. 1980-жылы Талас облусу кайрадан негизделген. Анын курамына Киров, Ленинполь, Манас, Талас, Токтогул жана Чаткал райондору, Кара-Көл шаары, Талас шаары жана ш.т.п. Токтогул киргендиги каралды.

Аннотация. В статье рассматривалось одна из основ каждого государства составляет его территория. Административно-территориальное деление обусловлено природными, политическими, экономическими, этническими, национальными и иными факторами. В дореволюционный период количество волостей в Таласской долине в разные годы не было одинаковым. С ростом населения волости, кочевые общества дробились, перекочевывались с места на место или передавались в соседние уезды. В конце XIX века начале XX века восточная часть Таласской долины состояла из 8 кыргызских волостей (Кара-Бууринская, Бакайырская, Баутерекская, Беш-Ташская, Уч-Коргонская, Кенкольская, Каракольская, Куркуреская) и 5 волостей, в которых проживали переселенцы (Ленин-Польская, Покровская, Дмитриевская, Гродиковская и Александровская). 22 июня 1944 года селение Талас переименовывается в город Талас, образуется Таласская область в составе 5-ти районов: Буденовский, Ленинпольский, Кировский, Таласский и Чаткальский. 1980 году вновь образуется Таласская область в составе Кировского, Ленинпольского, Манасского, Таласского, Токтогульского и Чаткальского районов, города Кара-Куль, города Талас и п.г.т. Токтогул

Abstract. In the article one of the bases of each state is its territory. Administrative and territorial divisions are determined by natural, political, economic, ethnic, national and other factors. In the pre-revolutionary period, the number of parishes in the Talas valley was not the same in different years. As the population of the parish grew, nomadic societies split up, were displaced or transferred to neighbouring counties. At the end of the 19th century, the eastern part of the Talas valley consisted of 8 Kyrgyz townships (Kara-Buura, Bakayyr, Bauterek, Besh-Tash, Uch-Korgon, Kenkol, Karakol, Kurkur) and 5 townships inhabited by migrants (Lenin-Polish, Pokrovka, Dmitrievka, Grodikovka and Alexandrovka). On 22 June 1944, the village of Talas was renamed the city of Talas, the Talas Region was formed consisting of 5 districts: Budenovka, Leninpol, Kirovka, Talas and Chatkal. In 1980, the Talas Region was again formed as part of the Kirovka Region, Leninpol, Manas, Talas, Toktogul and Chatkal districts, Kara-Kul, Talas and Toktogul urban settlement.

Негизги сөздөр: волост, шаар, конституция, республика, облус, территория, административдик-территориалдык.

Ключевые слова: волость, город, конституция, республика, область, территория, административно территориальный.

Keywords: parish, city, constitution, republic, region, territory, administratively territorial.

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекетти түзүүнүн татаал жолун басып өттү. Кыргыз эли Борбордук Азиянын байыркы элдеринин бири болгонуна карабастан, XX кылымда гана мамлекеттүүлүгүн түзгөн.

Борбордук Азиянын улуттук-мамлекеттик бөлүнүшү жана КАОнун түзүлүшү кыргыз эли үчүн тарыхый мааниге ээ болгон. Падышачылыктын тушунда административдик тоскоолдуктар менен бөлүнгөн кыргыздардын түпкү аймактары биринчи жолу бирдиктүү автономиялуу областтын алкагында кайрадан бириктирилген[1,с.327]. Албетте, бул суверендүү мамлекетти түзүүдөгү чоң прогрессивдүү секирик болгон.

Ар бир мамлекеттин негиздеринин бири - анын аймагы. Администрациялык-аймактык бөлүнүү табигый, саясий, экономикалык, этникалык, улуттук жана башка факторлор менен аныкталат. Талас өрөөнү революцияга чейинки мезгилде Олуя-Ата уездине караштуу болгондугу тарыхый булактардан маалым. Бул процесс Талас өрөөнүнүн тарыхын изилдөөдө өз кедергисин тийгизип келет. Аймактын административдик-аймактык бөлүнүшүнүн тарыхын изилдөө албетте тарыхый процесстин жүрүшүн анализдөөдө маанилүү болуп эсептелет.

Талас облусунун административдик-аймактык түзүлүшү 1864-жылы Оренбург генерал-губернаторунун Түркстан облусунун курамына жерлерди кошуу менен башталган. 1867-жылы Түркстан генерал-губернатору түзүлүп, анын курамына Талас облусу кирген. 1886-жылы генерал-губернатордук областтык борбору Ташкент шаарында болгон Түркстан облусуна өзгөртүлүп, ага байланыштуу Талас өрөөнү тоо этектери менен Жети-Суу губернаторлугуна которулуп, анын чыгыш жана түндүк-батыш бөлүктөрүндө кыргыздар жашаган. Талас облусу Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата районунун курамына кирген. Революцияга чейинки мезгилде Талас өрөөнүндөгү волосттордун саны ар кайсы жылдарда бирдей болгон эмес. Волосттун калкынын өсүшү менен көчмөн коомдор бытыранды болуп, бир жерден экинчи жерге көчүп же коңшу уездерге өтүп кеткен.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүн 8 кыргыз волосту (Кара-Буура, Бакайыр, Боо-Терек, Беш-Таш, Үч-Коргон, Кеңкол, Каракол, Күркүрөө) жана келгин тургундар жашаган 5 волост (Ленин-Поль, Покровская, Дмитриевская, Гродиковская жана Александровская) болгон[2, с.181-183].

Ташкенттеги куралдуу көтөрүлүштүн жеңиши менен Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги биринчи кезекте анын түштүк жана батыш аймактарында — Сүлүктү менен Кызыл-Кыяда, Ош менен Таласта орногон себеби, бул жерлерде ири өнөр жай ишканалары, шахталар, темир жол түйүндөрү, алдыңкы революциячыл күчтөр – жумушчулар жана солдаттар топтолгон [7, 3-т., с.103]. Совет бийлиги орногондон кийин 1917-жылдан 1924-жылга чейин. Талас өрөөнүндө административдик-территориялык өзгөрүүлөр болгон эмес.

1917-жылдын ноябрь айында бийлик Сыр-Дарыя облусунун бүткүл аймагында, анын ичинде Талас жерлери кирген Олуя-Ата округунда да Советтерге өткөн [60]. Совет бийлигин Дмитриевка жашоочулары кастык менен тосуп алышкан. 1918-жылы тамак-аш отряды Кызыл Армияга гуманитардык жардам чогултууга аракет кылган. Жалпы Талас өрөөнүнө

300 жылкы, 3 миллион рубль пландалган. Дмитриевка Кызыл Армияга бекер гуманитардык жардам бөлүүдөн баш тарткан [8, с.39].

Тышкы интервенция менен ички таптык куралдуу куреш курч жана узакка созулган мүнөзгө ээ болгон, бул кулатылган эксплуататорлорго эски режимди калыбына келтирүүгө үмүт берген. Аскердик, экономикалык жана саясий колдоо алган ички контрреволюция бүткүл өлкө боюнча көтөрүлүштөрдү көтөрө баштаган [7, 3-т., 182-б.].

1918-жылдын март-июнь айларында Кыргызстанда уезддик жана уезддик комиссариаттар, жер комитеттери, шаардык думалар жоюлган. Андан мурда, январь айында көчүрүү башкармалыгы жоюлган [7, 3-т., с. 133] жана биринчи көчүп келгендер үчүн атайын жеңилдиктер алынып, аларды салык жана аскердик кызмат боюнча жергиликтүү калк менен теңешкен. Айылдардагы, кыштактардагы кулак-бай элементтер Совет бийлигине каршылык көрсөтүп, аны кулатуу үчүн күчтөрдү топтошкон. Талас, Беловодское, Куршаб, Араван, Дараут-Корган, Аим-Кишлак кыштактары кулак-бай контрреволюциясынын активдүү борборлору болгон [7, 3-т., с. 182]. Негизи Совет бийлиги Дмитриевкада куралдуу күч менен орногон. Тургуналы Джолоев (1920), Эсеналиев Эркинбек 1920-жылы кыргыздардан биринчилерден болуп большевиктер партиясына кирген [8, с.39]. Совет бийлиги орногондон кийин жалпы өлкө боюнча саясий өзгөрүүлөр башталган.

1921-жылдын 11-апрелинде Түркстан Советтик Социалисттик Республикасы түзүлүп, анын курамына: Сыр-Дарыя, Жети-Суу, Фергана, Самарканд, Закаспий жана Аму-Дарыя ведомстволору РСФСРдин автономиялуу бөлүгү болуп жарыялансын, ага Түркстан Советтик Социалисттик Республикасы деген ат берген. Түркстан Советтик Социалисттик Республикасынын мамлекеттик бийлиги РСФСРдин Конституциясына (СУ 1918 3 51, 582-ст.) ылайык уюштуруган. Жогорку мыйзам чыгаруучу органы — Түркстан АССРинин Жумушчу, Дехкан, дыйкан, Кызыл Армия жана Казак депутаттарынын Советтеринин Съезди. Съезддердин ортосундагы аралыкта анын ордуна Түркстан Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети иштеген. Борбордук Эл чарба Советинин жана Түркстан азык-түлүк комиссариатынын председателдери РСФСРдин тийиштүү комиссарлары менен макулдашуу боюнча Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети тарабынан дайындалган.

РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлүшү менен (1924) Кыргыз Республикасынын азыркы мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы түптөлгөн. 1925-жылы май айында Орто Азиянын улуттук мамлекеттик чек арасын белгилөөнүн натыйжасында 4 округдун: Пишпек, Ош, Жалал-Абад, Каракол шаарынын курамында Кыргыз автономиялуу облусу болуп өзгөртүлгөн. Пишпек уездине 2 уезд – Чүй жана Талас өрөөндөрү кирген. Ошол кезде Чехословакиядан Таласка адистер келип, эмгекчи элдин жаш өлкөсүнө жардам беришкен (Интергельпо 1923-1943). 1924-жылы Совет өкмөтү менен Интергельпонун өкүлдөрүнүн ортосунда көчүп келүү келишими түзүлгөн анын ичинде Рудольф Демский да болгон. Ал Кыргызстандагы Эл аралык «Интергельпо» кыймылынын алкагында Талас шаарында нан заводунун, сүт заводунун курулуш иштерине да катышкан. Ал Йохансдорф айылындагы мектепте да иштеген. Ал жашаган Кум-Арыктын бир көчөсүнө анын ысымы ыйгарылган. Көп жылдардан кийин анын небереси Гобор Демски (Будапешттин мэри) Кум-Арыкын ардактуу жаран болгон. [8, с. 2].

Кара-Кыргыз автономиялуу областынын ревкомунун Кара-Кыргыз автономиялуу областын убактылуу административдик белуштуруу жөнүндөгү 1924-жыл, 13-декабрындагы № 6 токтомуна ылайык Талас өрөөнү Пишпек уездинин курамына кирген. Кара-Кыргыз

автономиялуу областында төрт округ болгон: - борбору Токмак менен Пишпек; - Каракол шаарында убактылуу борбору менен Каракол; - Ош борбору Ош шаары менен; - Жалал-Абад борбору Жалал-Абадда. Төмөнкү азыркы волосттордун ичинен округдарды түзгөн. Пишпек районуна: Беловодский, Быстрореченск, Лебединская, Пригородная, Сокулук, Токмок, Александровский, Боотерек, Гродековск, Дмитриевка, Кара-Балта, . Кара-Кол, Кенкол, Күркүрөө , Николайполь, Орловская, Ур-Марал, Толкановская, Үч-Коргон (мурдагы Аулие-Ата району)[3].

1926-жылдын 1-февралында Кыргыз Автономиялуу областы Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына айландырылган, бул республиканын экономикасын жана маданиятын мындан ары жогорулатуунун жолундагы маанилүү кадам болгон. Ошол мезгилде Талас облусунда 667 жер коому түзүлүп, калкынын саны 11213, калкынын саны 74427 болуп, анын ичинде 77,15% кыргыздар, 17,04% орустар, 3,92% немистер, 1,89% башка улуттагылар болгон[7, с.42]. 1926-жылдын декабрынын аягында РСФСР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун Указы менен республика 7 кантонго, анын ичинде Талас кантону түзүлүп, 5 волосттон турган: Александровская, Дмитриевская, Кара-Ой, Рыковская жана Талас. Бирок бул бөлүнүү өзүн актаган жок, ага байланыштуу жаңы райондоштуруу системасын түзүү зарылчылыгы келип чыкты. 1928-жылдын декабрында волосттор округдар болуп өзгөртүлгөн. Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун Указы менен бардык кантондор жоюлуп, райондор республикалык баш ийүүгө өткөрүлүп, ири селолук Советтер кайра түзүлгөн[7, с.42].

Талас өрөөнүндө төрт район түзүлгөн: Рыковский, Дмитриевский, Талас, Кара-Ой. 1936-жылы Кыргыз АССРинин Федеративдик Советтик Социалисттик Республикасына айланышы менен административдик-территориялык бөлүнүштө андан аркы өзгөрүүлөр уланган. 1937-жылдын мартында Кыргыз ССРинин Конституциясы кабыл алынып, аны менен катар административдик-территориалдык бөлүнүш жана калктуу конуштардын статусу жөнүндө бир катар Указдар кабыл алынган. Райондук система түзүлүп, Чүй жана Талас өрөөндөрү курамына кирген Фрунзе району негизделген. Ошол эле жылы Рыковский району Киров району, Александровское айылы Кировское айылы, Чат-Базар айылы Буденов районундагы Будёный айылы, Дмитриевка айылы Талас айылы болуп өзгөртүлгөн ошону менен катар Ленинполь району түзүлгөн. Селолук Советтер ирилештирилип, бекемделген[4].

1941-жылдын 22-июнунда фашисттик Германия дүйнөлүк устемдукке жетишуу учун СССРге кол салган. Фашисттик баскынчылардын чыккынчылык чабуулу совет элинин бейпил турмушун бузуп, сан жеткис кыйынчылыктарга, сыноолорго дуушар кылган [6, 3-т., с.391]. Согуш жылдарында Кыргызстандан 360 миңден ашык адам мобилизацияланып, эрдиктин үлгүсүн көрсөтүп, согушкан. 90 миңден ашуун кыргызстандыктар согуш талаасында курман болгон [6, с. 401]. Экинчи дүйнөлүк согуш бүткүл адамзат үчүн трагедия болду, ал эбегейсиз көп адамдардын өмүрүн алып кетти жана өлкөнүн экономикасына чоң зыян келтирди.

Согуштун башталышында эле фашисттик Германия тарабынан СССРдин экономикалык жактан өнүккөн маанилүү райондорун басып алышы өтө оор кырдаалды түзгөн. Фронттун керектеелерүн канааттандыруу үчүн Совет өкмөтү өлкө тылында турган бир тууган республикаларды мүмкүн болушунча тезирээк кубаттуу аскердик өнөр жай арсеналына айландыруу милдетин койгон. Ушуга байланыштуу стратегиялык программа иштелип чыгып, ага ылайык Урал, Батыш Сибирь, Казакстан, Орто Азия техника жана

курал-жарак, өнөр жай продукциясын жана азык-түлүк өндүрүүчү тыл түйүндөрүнө, калкты эвакуациялоо зонасына айланткан[6, с.401].

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Талас айылына качкындар жана репрессияга кабылган чечендер, ошондой эле СССРдин борбордук бөлүгүнөн жеңил өнөр жай техникалары эвакуацияланган. Эвакуацияланган ишкананын базасында кийинчерээк кийим жана бут кийим фабрикасы курулган. Согуш жылдарында түзүлгөн маданий жана экономикалык шарттар Талас айылынын Талас шаарына айланышына түрткү болгон.

Ошентип, 1944-жылдын 22-июнунда Талас айылы Талас шаары болуп өзгөртүлүп, Талас облусу түзүлгөн. Облустун курамына 5 район кирген: Буденовка, Ленинполь, Киров, Талас жана Чаткал кирген.

Башкаруу иштерин жакшыртуу максатында 1950-жылдардын аягында административдик-башкаруу чыгымдары кыскартылган, ага байланыштуу Талас облусу жоюлган. Административдик-территориялык түзүлүштү өркүндөтүү райондун мындан аркы саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн жыл сайын чоң мааниге ээ болгон.

Ушуга байланыштуу 1977-жылы ноябрда Ленинполь району түзүлүп, 1980-жылы Талас облусу кайрадан негизделген. Анын курамына Киров, Ленинполь, Манас, Талас, Токтогул жана Чаткал райондору, Кара-Көл шаары, Талас шаары жана ш.т.п. Токтогул кирген. Токтогул жана Чаткал райондору алыс жайгашкандыктан жана транспорттук каттамдын кыйынчылык жараткандыгынан Ош облусунун курамына 1984-жылы Чаткал району, 1988-жылы Токтогул району жана Кара-Көл шаары өткөн. Ошол эле жылы Талас району жыл аягында жоюлган. Облустук бөлүнүштүн көп сандаган кайра түзүүлөрү тарыхый жактан калыптанган, алардын экономикалык маданий борборлору бар аймактык түзүмдөрдүн кызыкчылыктарын эске албастан ишке ашырылганын эске алуу менен Талас облусу кайрадан калыбына келтирилген. 1991-жылдын август айында республиканын тургундарына экономикалык жана саясий эркиндикти, ачык-айкындыкты жана демократияны берген Кыргыз Республикасы кайрадан райондордун, айылдардын, айылдык кеңештердин атын өзгөрткөн. Киров району Кара-Буура району, Ленинполь району Бакай-Ата, Кировское айылы Кызыл-Адыр айылы, Ленинполь айылы Бакай-Ата айылы жана башка калктуу конуштар өзгөртүлгөн. 1993-жылдын 1-январына карата облустун калкынын саны 205 миң адам, аянты 11,4 миң км² түзгөн[5, с.100].

Жыйынтыктап айтканда Талас өрөөнүнүн административдик-территориалдык бөлүнүүсү тарыхый процесстин өнүгүүсүнө карата ар кандай мезгилде ар түрдүү болгондугу белгиленди. Таалас облусунун аймагы революцияга чейинки мезгилде Олуя-Ата уездине караштуу болгондугу жана кийинчерээк Караг-Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин Пишпек уездине караштуу болгондугу маалым болду. Дал ушул тарыхый процесс Талас өрөөнүнүн тарыхын революцияга чейинки тарыхын изилдөөдө ар түрдүү кыйынчылыктар жаралаары изилдөөчүлөргө маалым. Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде жарым көчмөн калкты толугу менен отурукташтыруу мезгилинде кээ бир айылдар атайын ат менен аталбастан жөн гана номер менен аталгандыгы изилдөө учурунда кыйынчылык жаратат. Маселен Кара-Кол болуштугу №1 айылдан №9 айылга чейин жалан гана номер берилген да архивдик документте кара кыргыздар жашаган аймак деп белгиленген. Ошондой болсо дагы архивдик материалдар боюнча Талас өрөөнүнүн административдик аймактарга бөлүнүү тарыхын изилдөө Талас өрөөнүнүн тарыхын изилдөөдө маанилүү булак катары каралары талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. История Киргизской ССР. Т. III., Ф., 1986. С.327
2. Сборник документов. М.,1973. С181-183
3. ЦГА КР. Хронологическое собрание законов Киргизской ССР, Указов Президиума Верховно-го Совета и постановлений Правительства Кирг.ССР. Фрунзе 1964 г. Т.1.Л.19.
4. Сб.Законов Кирг.ССР за 1938-1949 .г. Фрунзе -1950. Л.89., 1-8, 123-124, 178,199, 29-32, 236-237
5. Энциклопедия. Талаская область. Б., 1995. С.100
6. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-и т. [Текст]: Т. 1 / Гл. ред. С.И. Ильясов. – Фрунзе, 1984. – 230 с.; Т. 2. – Фрунзе, 1986. – 477 с.; Т. 3. – Фрунзе, 1990. – 651 с.; Т. 4. – Фрунзе, 1990. – 480 с.
7. Кулова Э.К. Талас шаарынын тарыхы(1877-2010)- тарых илиминин кандидаты окумуштуулук наамын алуу үчүн жазылган диссертациянын кол жазмасы.- Б., 2017
8. Бекназарова, К. Байланыштар чындалууда [Текст] / К.Бекназарова // Манас урпагы. – 2005. – 14 дек.

УДК: 947. 1: 2(575. 2)(043. 3)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-292-297

Кушубеков А.Т., Жамангараева А.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, тарых илимдеринин кандидаты, доцент,
Ж.Баласагын атындагы КУУ, магистрант

Кушубеков А.Т., Жамангараева А.А.

КНУ им. Ж.Баласагына, кандидат исторических наук, доцент
КНУ им. Ж.Баласагына, магистрант

Kushubekov A.T., Zhamangarayeva A.A.

KNU J.Balasagyn, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
KNU J.Balasagyn, master's student

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ КЫРДААЛ
РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ
RELIGIOUS SITUATION IN KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада Кыргызстандагы диний кырдаал каралат. Бүгүнкү күндө 3348 диний уюм расмий каттоодон өткөн. Алардын ичинен 2930 ислам жана 404 христиан багыттары, ошондой эле иудаизм, буддист жана бахаи жамааттары. Бул көрсөткүчтөр калктын басымдуу бөлүгү ислам динин карманын далилдейт. Бирок, айрым диний уюмдар мамлекетке каршы кандайдыр бир көз караштарды таратып жиберши мүмкүн деген кооптонуулар бар. Буга байланыштуу диний ишмердүүлүктү жөнгө салуу үчүн диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын стратегиясын баяндаган негизги документ кабыл алынган. Макалада мамлекет менен диний уюмдардын диалогуна багытталган диний изилдөөлөрдүн айрым жыйынтыктары, айрым деструктивдүү диний уюмдардын ишмердүүлүгү жана алардын коомго тийгизген таасири да каралды.

Аннотация. В данной статье рассмотрена религиозная ситуация в Кыргызстане. На сегодняшний день официально зарегистрированы 3348 религиозных организаций. Из них 2930 исламского и 404 христианского направления, а также иудаистская, буддистская общины и бахаи. Данные цифры доказывают что, основная часть населения придерживаются ислама. Тем не менее, есть опасение в том, что некоторые религиозные организации могут распространять отдельные антигосударственные взгляды. В связи с этим для регулирования религиозной деятельности был принят основной документ, описывающий стратегию работы государственной политики в религиозной сфере. Так же в статье были рассмотрены некоторые итоги религиозных исследований направленных на диалог между государством и религиозными организациями, деятельность некоторых деструктивных религиозных организаций и их влияние на общество.

Abstract. Officially registered 3,294 religious organizations are considered in this article. Of these, 2,884 are Islamic and 396 are Christian, as well as the Jewish, Buddhist and Baha'i communities. These figures prove that the majority of the population adheres to Islam. There is concern, however, that some religious organizations may disseminate certain anti-State views. In this connection, a basic document describing the state of religious affairs in the Kyrgyz Republic was adopted to regulate religious activities. The article considers the conducted many religious researches in clarification of various directions and for finding a dialogue between the state and religious organizations and for control of work of religious organizations, as well as current problems of development of Muslim community of Kyrgyzstan in conditions of politicization of religion in the country, possible political directions of development of Muslim community.

Негизги сөздөр: дин, диний уюмдар, радикал, мамлекет, изилдөө, ислам, стратегия.

Ключевые слова: религия, религиозные организации, радикальные, государство, исследования, ислам, стратегия.

Keywords: religion, religious organizations, radical, state, research, Islam, strategy.

После преобретения суверенитета в Кыргызстане, как и во всех странах Советского Союза, произошли изменения не только в социально-экономической и политической жизни, но и в духовной жизни общества. Как известно в Советское время государственная политика не давала возможность свободно вести агитационно-пропагандистскую деятельность религиозным организациям.

В 1954 году была принята Постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистической работы», а также принятая на XXII съезде партии в 1960 году программа создания коммунистического общества СССР до 1980 года повлияла на развитие сети научно-атеистических исследовательских центров в различных регионах[1, с.14]. Исследования этого периода стали приобретать иные качества и новые направления. В новых условиях новое значение придавалось пропаганде против религии, а главным вопросом была научность атеистических исследований. Антирелигиозной пропаганде придается научный характер, с глубоким пониманием сущности религии как социального явления. Публикуются работы по атеистическому воспитанию, свободе совести, государственно-церковным отношениям, проводятся доказательные исследования в области религии [1, с.15] Как показала время весь этот процесс был кардинально изменен. После приобретения суверенитета и принятием Конституции Кыргызской Республики наша Республика стала независимым, суверенным, демократическим государством.

В начале 90-х годов в республике существовало лишь несколько религиозных организаций, а к 2013 году религиозную деятельность осуществляли несколько тысяч организаций. На территории Кыргызской Республики имелись более тридцати религий и конфессиональных направлений. В республике насчитывалось 2273 мечетей и 192 намазкана [2].

До 1991 г. в стране официальное признание получили 25 храмов и приходов Русской православной Церкви и 39 Соборных мечетей. При этом около 1000 мечетей действовали без получения официального статуса. Соответственно, к началу 90-х гг. религия в Кыргызстане была представлена в основном двумя конфессиями: суннитским исламом и православным христианством. В так называемом «подполье» в республике, как и во всем СССР, действовали общины баптистов, адвентистов, пятидесятников, католиков и Свидетелей Иеговы. В настоящее время Кыргызстан считается многоконфессиональной страной, в которой насчитывается более 25 религиозных направлений. Многообразие конфессий сформировалось за счет легализации и возобновления деятельности ряда религиозных направлений, ранее не получавших официального признания и преследовавшихся государством. Кроме этого, большую роль в развитии и увеличении числа религиозных течений в республике сыграли зарубежные миссионеры, которые «привнесли» новые для Кыргызстана религии. [3]

К 2000 году деятельность религиозных организаций и объединений на местах не контролировалось соответствующими госорганами и подразделениями местных государственных администраций.

По данным Государственного Комитета по делам религии при Правительстве Кыргызской Республики на 15 апреля 2004 г. в республике, включая 1 женский монастырь, насчитывается 44 храма прихода Русской православной Церкви, 1600 мечетей, из них 1042 уже прошли учетную регистрацию, 3 общины католиков, 2 иудейские общины, 1 община буддистов, 216 религиозных объектов протестантского направления, в том числе 20 миссий зарубежных «новых» конфессий. Кроме этого, в стране действует 20 общин Бахаи, и работает около 1000 миссионеров из-за рубежа. Если до 1991 года в Кыргызстане не было ни одного духовного учебного заведения, то на сегодня проводят обучение 7 исламских институтов и 41 медресе по изучению Корана[4]

В настоящее время в Республике официально зарегистрированы 3348 религиозные организации. Из них 2930 исламского и 404 христианского направления, а также иудаистская, буддистская общины и бахаи [7]. Данные цифры доказывают что, основная часть населения придерживаются ислама. Тем не менее, есть опасение в том, что некоторые религиозные организации могут распространять отдельные антигосударственные взгляды. В связи с этим для регулирования религиозной деятельности был принят основной документ, описывающий стратегию работы государственной политики в религиозной сфере Кыргызской Республики за 2014-2020 годы, который является основой политики государства в сфере вероисповедования граждан. Концепция представляет собой официальный подход государства к целям, задачам и необходимым мерам по реализации приоритетов раздела «Оптимизация государственно-религиозных и межконфессиональных отношений», Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2014-2020 гг.[6].

Увеличение религиозных организаций некоторые исследователи связывают с тем что, после распада СССР во всех постсоветских странах был не только экономический, но и духовный спад. Отсутствие не только административно-командной системы, но и потеря опоры системе который, просуществовал более 70 лет привел население к переосмыслению религиозных взглядов.

При анализе религиозной ситуации в обществе, а также в экспертной среде всегда звучат критические высказывания в адрес лидеров религиозных организаций и объединений. Критиковали религиозное образование имамов мечетей. Тем не менее, в настоящее время осуществляется контроль над образованием имамов, а также проводятся специальные обучения и аттестации имамов.

Проводятся множество религиозных исследований в выяснении различных направлений, для нахождения диалога между государством и религиозными организациями и для контроля работы религиозных организаций.

К.Маликов в своем труде «Мусульманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходы к гармонизации отношений между государством и религией» рассмотрел актуальные проблемы развития мусульманской общины Кыргызстана в условиях политизации религии в стране. Подробно указал возможные политические направления развития мусульманской общины и описал некоторые деструктивные партийные движения ислама и их распространение.

Важное свойства ислама, как неразрывность религии и политики в повседневной жизни – ислам и есть политика в определенном смысле. На протяжении XX в. события на Ближнем и Среднем Востоке показали, какой мощной политической силой является политическое движение под лозунгами ислама. И ситуация в Кыргызстане создает более чем благоприятные условия для развития именно этого направления – использование ислама для выражения, отстаивания интересов и прав мусульман. [8,с.8].

Политический ислам появился в мусульманском мире как реакция на упразднение Османского Халифата в 1923–1924 годах и в противовес модернистскому движению, появившемуся в XIX веке. Он долго рассматривался как исламская альтернатива современной демократической политической системе, основанной на принципах равенства, свободы и суверенитета граждан. С тех пор политический ислам вдохновил много других движений, которые называли его своей первосновой. Он упоминался под разными названиями, такими как исламизм или мусульманский фундаментализм, до того, как в обиход вошёл термин «политический ислам» (впрочем, некоторые продолжают утверждать, что ислам как таковой всегда был и будет только политическим)[9].

Сегодня ислам в Кыргызстане можно условно разделить на традиционный и параллельный. По нашему мнению, это деление лучшим образом отражает современную ситуацию не только в Кыргызстане, но и в странах Центральной Азии, где в мусульманской общине, в результате процесса «возрождения» ислама, произошло столкновение между двумя типами религиозного мышления – внутренним (местным, национальным) и внешним, привнесенным из других стран мусульманского мира, но впоследствии принявшим устойчивые формы и содержание без активного вмешательства извне. При этом, если национальный тип религиозного мышления зачастую предполагает консервативнотрадиционалистский подход к исламу, то взгляды, привнесенные извне,

представляют собой весьма пеструю картину – от фундаментально-консервативного до модернистского и радикального типа религиозного мышления [8, с.58].

В документах Хизб ут-Тахрир правительства мусульманских стран (особенно новые государства Центральной Азии) характеризуются как неисламские, а причиной всех нынешних проблем уммы объявляется «отсутствие Ислама в ее повседневной жизни», в том числе «отсутствие исламской системы правления». Согласно этим документам, название Хизб ут-Тахрир (Партия освобождения) подчеркивает стремление ее членов достичь полного освобождения от неверных, которые господствуют сегодня во всех уголках мира [8, с.41].

Некоторые исследователи утверждают, что изменилась система подготовки своих сторонников, которые призваны действовать предельно автономно, вне рамок какой-либо организации, и ориентированы руководствоваться лишь общими идеологическими установками. Одиночек, мелкие ячейки связывать будет только общая цель, общая идеология. Успех такой методики действий радикалов будет зависеть только от тщательной и всесторонней программы самообразования. Посредством интернета «военно-тренировочная доктрина» становится доступной каждому. Предполагается, что джихад, как политическая и социальная борьба должна стать массовым явлением. Если ранее, чтобы пройти спецподготовку, нужно было выезжать в тренировочные лагеря в Афганистан или Пакистан, то теперь такие лагеря возможны в каждом доме. Решающий фактор успешной подготовки к джихаду – это моральная мотивация и желание сражаться в информационно-идеологическом поле, а не навыки по использованию оружия [8, с.66].

Также можно к политическому движению отнести ваххабитские джамааты, которые различаются между собой по отношению к другим сообществам верующих как умеренные и радикальные. Умеренные – разделяют позицию других неофициальных течений ислама относительно официального духовенства, а также ищут общие точки соприкосновения по отношению к исправлению религиозного положения, при этом признают методы других неваххабитских джамаатов. Радикальные – находятся обособленно от других групп, не признают их как равных участников в исламском возрождении, также считая все остальные группы отошедшими от базисных основ ислама в отношении вероубеждения [8, с.76].

С развитием интернета и ускорением процесса глобализации открываются не только возможности для развития человека, но и возможность наших сограждан в присутствии в разных радикальных движений, которые пропагандируют деструктивное поведение. Со стороны государства и различных фондов ведутся определенные исследовательские и экспертные работы для улучшения религиозного диалога в стране. Реализованы ряд программ на Государственном уровне для работы в данном направлении. В экспериментальном виде для учеников средней школы введены уроки по религиоведению, где учащиеся могут ознакомиться с историей мировых религий.

По итогам проекта исследований International Alert «Конструктивное общение о религии и демократии» была исследована исламофобия. Некоторые эксперты связывают его с ИГЛ, некоторые считают исток исламофобии проявился во времена Пророка Мухаммеда, некоторые террористическим актом 11 сентября 2001 г. в США и его последствия. Западные страны, такие как Афганистан, Ирак, Сирия и др. б. мусульманских странах и «война с террором», сопровождающая «войну с исламом» в средствах массовой информации [10, с.33].

По мнению руководителей проекта "Конструктивная дискуссия о религии и демократии" Расула Момуналиева и декан историко-социально-правового отдела КГУ им.И.Арабаева Назиры Курбановы за исламофобией есть группы, которые очерняют ислам, чтобы отталкивать людей от ислама [10, с.33]. В СМИ введется активная агитация в этом направлении учитывая все выше изложенное, можно утверждать, что есть группы заинтересованные в том, чтобы в обществе развивалась исламофобия.

Таким образом, из всего вышеизложенного учитывая, что наша страна является многонациональным и многоконфессиональным, развитие свободы религии требует контроля со стороны государства и общества. И проделанные работы со стороны государства в этом направлении, принятие закона "О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике", принятие Концепции государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2021-2026 годы, утверждает активное участие государства и общественности в проблеме религии. Ознакомление учащихся с историей мировых религий положит начало в религиозном образовании подрастающего поколения.

Список использованной литературы:

1. Мырзабаева Н.С. Кыргызстандагы Совет бийлигинин исламга карата диний саясаты [Текст]: рукопись. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.С.Мырзабаева. – Бишкек, 2017.
2. Общая религиозная ситуация в Кыргызской Республике [Текст]: Парламенттик угуулар "Кыргыз Республикасындагы диний кырдаал жана диний билим берүү". Б., 2013
3. Сухов А.В. Политический и этнический факторы в радикализации Ислама в Кыргызской республике [Текст] / А.В. Сухов// Научная мысль Кавказа: Сб. научных статей. – 2006. №4 – 39-40 с.
4. Данные Государственного Комитета по делам религии при Правительстве Кыргызской Республики на 15 апреля 2004 г.
5. Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2021-2026 годы
6. 2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын концепциясы: [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294>
7. Религиозное многообразие Кыргызстана: верующий – прежде всего человек и гражданин [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://cabar.asia/ru/religioznoe-mnogoobrazie-kyrgyzstana>
8. Маликов К. К., Усубалиев Э. Е. Мусульманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходы к гармонизации отношений между государством и религией. – Б.: 2009.
9. Политический конфликт на Ближнем Востоке [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://ru.valdaicclub.com/a/highlights/politicheskiy-islam-i-konflikty-na-blizhnem-vostok/>
10. International Alert уюмунун «Дин жана демократия боюнча конструктивдүү пикир алышуу» долбоорунун алкагында өткөрүлгөн изилдөөлөрдүн биринчи жыйнагы. Бишкек – 2019

УДК:316.346.

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-298-302

Турсалиева Гуля Жакыпбековна

Талас мамлекеттик университети, социология илимдеринин кандидаты, доцент

Турсалиева Гуля Жакыпбековна

Таласский государственный университет, кандидат социальных наук, доцент

Tursalieva Gulya Zhakupbekovna

Talas State University, Candidate of Social Sciences, Associate Professor

**ТИЛ КООМДУ БИРИКТИРҮҮЧҮ ФАКТОР КАТАРЫ
ЯЗЫК КАК ФАКТОР ОБЪЕДИНЕНИЯ ОБЩЕСТВА
LANGUAGE AS A FACTOR OF SOCIETY UNIFICATION**

Кыскача мүнөздөмө. Бул илимий макалада тилдин көп этностуу чөйрөдөгү коомдун биригишине тийгизген таасири серептелет. Кыргызстан сыяктуу ар түрдүү этникалык топтор чогуу жашаган көп этностуу коомдордо тил маданий мураска жакындоо жана жалпы улуттук таандыктыкты калыптандырууга жетишүү фактору катары кызмат кыла алат. Макала тилге коомду бириктирүүчү фактор катары арналган, тилдин өзгөчө этностук таандыктыктагы ролуна, социалдык маанисине жана инсандар аралык мамилелерге байланышкан маселелерди кароого арналган. Айрыкча, көп тилдүү же көп маданияттуу коомдордо калк ортосундагы баарлашуу жана түшүнүү үчүн болгон тилдин ролуна өзгөчө көңүл бөлүнөт. Бул макала көп этностуу коомдордо социалдык жана маданий таандыктыкты калыптандырууда жана маданий көп түрдүүлүктү сактоодо тилдин коомдо колдонулушунун артыкчылыктары жана көйгөйлөрү, ошондой эле тилдик биримдикти изилдөө жана карап чыгуу стратегиясын карайт. Ошондой эле макала калк ортосундагы жакындашууда, баарлашууда жалпы мамлекеттик тилди жеткиликтүү жогорку деңгээлге көтөрүү жөнүндө. Изилдөөнүн натыйжалары тил көп этникалык коомдо кызматташууда мамилелердин гармониялык абалда болуусуна, социалдык кызматташтыктагы ар кандай көрүнүштөрдү түшүнүү менен кабыл алууну урматтоого көмөктөшөт.

Аннотация. Эта научная статья раскрывает роль языка в качестве фактора объединения общества в полиэтнической среде. В полиэтнических обществах, таких как Кыргызстан, где сосуществуют различные этнические группы, язык может служить переходным процессом, приближающимся культурным наследием и достижением формирования общей национальной принадлежности. И так статья, посвящена языку как фактору объединения общества, вероятности, рассмотрению вопросов, связанных с ролью языка в особенности этнической принадлежности, социальной значимости и межличностных отношений, особенно в многоязычных или мультикультурных обществах. В статье рассматриваются преимущества и вызовы, связанные с использованием языка в обществе, а также рассмотрение стратегии для изучения языка как фактора объединения. В данной статье меняется роль языка в формировании социальной и культурной принадлежности и поддержании культурного разнообразия в таких обществах. Статья о повышении высокого уровня общего государственного языка в общении, доступности и сближении населения. Результаты исследования показывают, что язык восприятия способствуют восприятию сотрудничества и уважения в полиэтническом обществе, проявлению гармоничных

отношений и социальной кооперации.

Abstract. This scholarly article reveals the role of language as a factor in unifying society in a multi-ethnic environment. In multi-ethnic societies, such as Kyrgyzstan, where different ethnic groups coexist, language can serve as a transitional process, approaching cultural heritage and achieving the formation of a common national identity. This article examines the benefits and challenges of language use in society and considers strategies for exploring language as a factor of unification. This article changes the role of language in shaping social and cultural belonging and maintaining cultural diversity in such societies. The article is about the rise of high levels of language in communication, accessibility and rapprochement between masses of people. The results of the study show that the language of perception contributes to the perception of cooperation and respect in a multi-ethnic society, the manifestation of harmonious relations and social cooperation.

Негизги сөздөр: тил, полиэтникалык коом, коомдук таандыктык, кызматташтык, гармония, мамлекеттик тил, көп тилдүүлүк

Ключевые слова: язык, полиэтническое общество, социальная принадлежность, сотрудничество, гармония, государственный язык, многоязычное образование.

Keywords: language, multi-ethnic society, social belonging, cooperation, harmony, state language, multilingual education

Азыркы заманда тил коомдук байланыштарды калыптандырууда, коомдук ынтымакты жаратууда маанилүү роль ойнойт. Тил адамдардын ойлорун, идеяларын жана сезимдерин алмашуусуна мүмкүндүк берген күчтүү байланыш куралы. Ошондой эле ал маалыматты жеткирүүнүн каражаты катары гана кызмат кылбастан, жалпы иденттүүлүктү калыптандырып, коомдук байланыштарды жана өз ара түшүнүшүүнү чындоого өбөлгө түзөт.

Бир тилде сүйлөгөн адамдар бири-бирин оңой түшүнүп, терең социалдык байланыштарды түзө алышат. Жалпы тил маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрдү калыптандырууга өбөлгө түзөт, ал адамдардын ар кандай топторунун ортосундагы социалдык тилектештикти жана өз ара аракеттенүүнү чындоодо маанилүү роль ойнойт.

Тилди коомду бириктирүүчү фактор катары караган көптөгөн окумуштуулар, изилдөөчүлөрдүн айрымдарынын көз караштарын карап көрөлү:

Бенджамин Ли Уорф америкалык лингвист жана антрополог, тил жана ой жүгүртүү боюнча изилдөөлөрү менен белгилүү. Анын эмгектери тил биздин маданий иденттүүлүгүбүздү жана коомдогу өз ара аракеттенүүнү кантип түзөөрүн түшүнүүгө негиз болуп калды.

Ал эми Джон Гумбольдт болсо тил жана маданият жаатындагы изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Гумбольдт тил улуттук духтун көрүнүшү жана коомдук ынтымакты калыптандыруунун куралы деп эсептеген. Ал тилдик көп түрдүүлүктүн маанилүүлүгүн жана ар бир тилдин өзгөчөлүгүн баса белгилеген.

Пьер Джозеф Ингвар тилдин коомдогу социалдык мамилелерге жана тилектештикке тийгизген таасири боюнча изилдөө жүргүзгөн. Ал тилди социалдык топторду жана маданий иденттүүлүктөрдү калыптандыруу жана сактоо үчүн кантип колдонсо болорун изилдеген.

Булар тилдин коомду бириктирүүчү фактор катары ролун изилдеген көптөгөн окумуштуулардын айрымдары гана. Алардын илимий эмгектери жана теориялары тилдин жана коомдун ортосундагы байланышты жакшыраак түшүнүүгө жардам берди.

Демек тил коомдун мүчөлөрүнө маалыматты, идеяларды, ойлорду жана эмоцияларды

алмашууга мүмкүндүк берүү менен адамдардын бири-бирин түшүнүшүнө жана кызматташуусуна шарт түзүп, коомдогу баарлашууну жана өз ара аракеттенүүнү камсыз кылат. Тил аркылуу элдер тарыхый, адабий жана илимий тексттерди, ырым-жырымдарды, каада-салттарды жана маданияттын дагы башка аспектилерин таанып сактап турушат.

Тилдин социалдык маанилүү функцияларынын негизгилерин атап кетсек:

1. Коммуникативдик (адамдар ортосунда маалымат алмашуу)
2. Регулятивдик (тилдик өз ара аракеттенүүнү, маалыматты ийгиликтүү алмашууну уюштурууну жөнгө салуу)
3. Байланыш (коммуникативдик өз ара аракеттенүүнү иш жүзүндө камсыз кылуу)
4. Эмоционалдык экспрессивдүү (өз эмоцияларын, сезимдерин, маанайын, психологиялык мамилесин, баарлашуу өнөктөштөрүнө болгон мамилесин билдирүү)
5. Этномаданий (тигил же бул этностун өкүлдөрүнүн бир тилде сүйлөгөндөр катары бир бүтүнгө бириктирүү)
6. Идентификациялоочу (тил инсандын өзүн белгилүү бир маданият, улут, мамлекеттин бөлүгү деп таануусу)

Өлкөгө же белгилүү бир этноско таандык болуу сезимин калыптандырууда тилдин идентификациялоочу функциясынын ролу чоң. Башкача айтканда тилдин бул функциясы инсандык жана жамааттык иденттүүлүктүн калыптанышына, башкача айтканда адамдарга белгилүү бир маданиятка, этникалык топко же социалдык коомчулукка таандык экендигин аныктоого жардам берет. Ошентип, тил бир мамлекеттин элинин башын бириктирип, коомдун мындан ары өнүгүшүн камсыздаган маанилүү жалпы көйгөй болуп саналат.

Кыргызстанга окшогон көп этностуу мамлекетте ар кандай этникалык жамааттардагы адамдарды бириктирип, жалпы маданий иденттүүлүктүн калыптанышы үчүн жалпы бир тилдин колдонулушу зарыл. Мындай учурларда өлкөнүн эң ири түпкү элинин тили өлкөнүн жалпы мамлекеттик тили болуп калат.

Дүйнөнүн бардык көп этностордун өкүлдөрү жашаган мамлекеттеринде өлкөнүн Конституциясы да ошол жалпы мамлекеттик тилде жазылат жана аны өлкөнүн ар бир жараны билиши зарыл.

Кыргызстанда дагы жалпы мамлекеттик тилди колдонуу өлкөнүн жарандарынын арасында биримдикти түзүүгө жана ар түрдүү элдердин өкүлдөрүнүн ортосундагы баарлашууну, байланышты жана өз ара аракеттенүүнү уюштурууга жардам берет.

2022-жылдын 20-октябрына карата Кыргыз Республикасынын калкынын жалпы саны маалыматтар боюнча 7 млн адамды түзөт . Маалыматтар боюнча этникалык кыргыздар калктын көпчүлүгүн (73,77%), өлкөдө жашаган башка этностор: өзбектер (14,85 %), орустар (5,14 %), дунгандар (1,14 %), уйгурлар (0,91 %), тажиктер (0,89 %) жана башкалар түзөт.

Кыргызстандын Конституциясында Кыргыз тили Мамлекеттик тил деп аталып (13-берене, 1-пункт), ал эми Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам (3-берене) Кыргызстанда кыргыз тили мамлекеттик жана улут аралык тил болуп эсептелээрин көрсөтүп турат. Ошондуктан бул тилди ар тараптан колдоо Кыргызстандын мамлекеттик кызыкчылыктарына жооп берет.

Ошондой эле 2020-жылы Кыргыз Республикасында «Кыргыз Жараны» концепциясы кабыл алынып жана мамлекеттик тил коомду бириктирүүчү биринчи фактор катары сунушталган.

Мамлекеттик тил ар бир өлкө үчүн зарыл жана өлкө ичиндеги жашаган бардык этностордун өкүлдөрүнүн баарлашуусу, коммуникабелдүүлүгү, ыңгайлуулугу жана

биригүүсү үчүн өбөлгө түзөт.

Мындай тил өлкө үчүн туу, гимн же герб сыяктуу эле бийик баалуулук символу болуп саналат. Анын жардамы менен өлкөнүн жашоочуларын саясий, маданий жана социалдык жактан бириктирүү ишке ашырылат.

Мыйзамда мамлекеттик тилдин статусу, анын коомдун ар кандай чөйрөлөрүндө колдонулушу жана тилге карата жарандардын укуктары менен милдеттери так аныкталышы керек. Аны менен бирге ар кандай этникалык топтордун өзгөчө муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын эске алынуусу дагы зарыл.

Коомдо туура тил саясаты жалпы жарандык иденттүүлүктүн калыптанышына зор салым кошо алат, себеби мамлекеттик тил маданий жана тилдик жалпылыктын калыптанышына негиз болуу менен бирге жарандардын тилектештигин жана кызматташтыгын бекемдеген жалпы баалуулуктарды, символдорду жана салттарды түзүүгө жардамдашат.

Ошондой эле туура тил саясаты саясий процесстерде, анын ичинде шайлоолордо жана коомдук маселелерди талкуулоодо мамлекеттик тилдин жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу менен бардык жарандардын коомдук жана саясий интеграциясына көмөктөшөт, бул болсо жарандарга чечимдерди кабыл алууга жана мамлекеттик саясатты калыптандырууга жигердүү таасир этүүгө мүмкүндүк берет.

Көп этностуу коомдо мамлекеттик тил саясатын ишке ашырууда мыйзам чыгаруу базасын түзүү биринчи кадам болуп саналарына өзгөчө көңүл буруу талап кылынат.

Мамлекеттик тил мыйзамын ишке ашыруу боюнча билим берүү жана тил саясатын иштеп чыгууда бардык калкка, анын ичинде ар кыл этностордун өкүлдөрүнө мамлекеттик тилди үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүү маанилүү экенин да эстен чыгарбоо керек.

Тил саясатынын максаттарынын бири этностук азчылыктарга мамлекеттик тилди үйрөнүүгө жана колдонууга жардам берүү үчүн колдоо көрсөтүү чараларын иштеп чыгуу экенин да эстен чыгарбоо керек.

Мындан тышкары тил саясатынын алкагында мамлекет ар түрдүү этносторго мамлекеттик жана эне тилдерин үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген көп тилдүү билим берүүнү киргизүүсү зарыл. Бул көп тилдүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө, тилдик жана маданий көп түрдүүлүктү урматтоого жана баалоого мүмкүндүк берет.

Демек мамлекеттик тилди өнүктүрүү саясаты көп тилдүүлүктүү өнүктүрүү принциптерине дагы негизделиши керек.

Көп тилдүүлүк - эки же андан көп тилди кандайдыр бир коомдун же жеке адамдын колдонуусу дегенди билдирет. Азыркы ааламдашуу жана социалдык ачыктык сыяктуу коомдогу кубулуштар көп тилдүүлүктүн жайылышына шарт түзөт жана бир тилдүүлөргө караганда көп тилдүүлөр басымдуу экенин көрсөтүп турат.

Ошонун негизинде жарандардын эне тилинде, мамлекеттик, расмий жана чет тилдеринде эркин сүйлөөсү үчүн көп тилдүү билим берүүнү киргизүү маселесинин каралганы да туура болуп жатат.

Кыргызстанга көп тилдүү билим берүү эмне берет:

- коомдогу социалдык жана жарандык биримдикти бекемдеп, жалпы иденттүүлүктү түзүүгө салым кошот;
- коомдо маданий жана тилдик көп түрдүүлүктү сактоо жана этностор аралык баарлашуу маданиятын жогорулатуу үчүн шарттарды түзөт;
- мамлекеттик, расмий жана чет тилдерди сапаттуу билүүнү камсыз кылат;

➤ бардык эностордун өкүлдөрүнө бирдей мүмкүнчүлүк берет.

Тилдик көп түрдүүлүк билимдин бүт этносторго бирдей жеткиликтүү болуусу үчүн шарттарды түзүп берүү менен бирге тилдердин көп түрдүүлүгүн колдоо жана сактоо, маданий мурастарды сактоо жана адамдардын ортосундагы айырмачылыктарды урматтоого өбөлгө түзөт.

Демек мамлекеттик тил саясатын иштеп чыгуу, көп тилдүү мектептерди жана билим берүү программаларын колдоо жана тил үйрөнүү ресурстарын түзүү абдан маанилүү болуп саналат.

Жогоруда баяндалгандарга таянуу менен туура тил саясатын жүргүзүү, жалпы мамлекеттик тилди колдонууну колдоо жана тил ресурстарын, кызматтарын бардык жарандар үчүн жеткиликтүү кылуу коомдун биригүүсүнө олуттуу таасирин тийгизет, ал коомдогу ар кандай этникалык топторунун ортосунда жакшыраак баарлашууга жана түшүнүүгө, башкача айтканда баарлашуудагы тоскоолдуктарды азайтат жана маданияттар аралык диалогго өбөлгө түзөт деген тыянак чыгарабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Конституция Кыргызской Республики (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года)
2. Закон КР «О государственном языке Кыргызской Республики» от 23 июня 2015 года № 135)
3. Балдаева, Е. А. Межкультурная коммуникация и политика многоязычия. Издательство Московского университета.- 2011
4. Данилевская, Н. В. Языковая политика и практика государственного регулирования: опыт зарубежных стран и России. Флинта. - 2016
5. Зиновьева, Т. В. Языковая политика в многоязычных регионах: современные подходы и методы исследования. Наука. - 2015
6. Краснова, Е. Л. Язык и этническая идентичность: социолингвистический анализ. Издательство МГУ имени М. В. Ломоносова. -2009
7. Кубрякова, Е. С., & Чернявская, Е. В. Языковая политика и полилингвизм. Языки славянской культуры. - 2015
8. Филатова, Л. В. Язык и национальная идентичность. Издательство РГГУ. – 2010

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК: 930.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-303-309

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Алымкулов З. А., Акматова Г. Э.

КР УИА, академик, философия илимдеринин доктору, профессор,
М.М.Адышев атындагы Ош техноогиялык университети, философия илимдеринин
кандидаы, доцент,

Ж.Баласагн атынагы Кыргыз улуттук универверситети, канддат философских наук, доцент,
Б. Сыдыков аындагы Кыргыз Өзбек эл аралык университети, ага окутуучу

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Алымкулов З. А., Акматова Г. Э.

НАН КР, доктор философских наук, профессор, академик,
Ошский технологический университет им. М.М.Адышева, кандидат философских наук,
доцент
Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, кандидат философских наук,
доцент,

Кыргызско-Узбекский международный университет им. Б.Сыдыкова, старший
преподаватель

Togusakov O.A., Akmataliyev A.T., Alymkulov Z. A., Akmatova G. E.

NAS KR, Doctor of Philosophy, Professor, Academician,
Osh Technological University M.M.Adyshev, Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor,

Kyrgyz National University J.Balasagyn, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Kyrgyz-Uzbek International University B. Sydykov, Senior Lecturer

**РУХАНИЙЛИКТИН ТУТУМУНДАГЫ МАДАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК АҢ-СЕЗИМ
КУЛЬТУРНО-ПРАВСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ В СТРУКТУРЕ ДУХОВНОСТИ
CULTURAL AND MORAL CONSCIOUSNESS IN THE STRUCTURE OF SPIRITUALITY**

Кыскача мүнөздөмө. Изилдөөнүн предметы болуп коомдун маданий-адеп-ахлактык аң-сезими эсептелет. Изилдөөнүн методдору: изилдөө процессинде формалдык-логикалык, тарыхый, абстрактуу, аналогиялык жана башка методдор колдонулду. Алынган натыйжалар: аталган макалада руханийликтин тутумундагы маданий-адеп-ахлактык аң-сезим маселелери каралат, андан тышкары анда айтылгандай, адеп-ахлактуулук маданий-адеп-ахлактык аң-сезимдин практикадагы, иш-аракеттердеги, жашоо образындагы көрүнүшү болуп саналат. Башкача айтканда, адеп-ахлактуулук - бул кимдир бирөө же бир нерсе менен мамиле кылуу темасы, иш-аракеттердин, шарттардын системасы, маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, ошондой эле аң-сезимсиз чарчаган инновациялар жана бийик деңгээлдеги аң-сезимдин интеграциялык абалы. Маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, адеп-ахлактуулуктан айырмаланып, психикалык түзүлүш болуп саналат. Иш жүзүндө адам эмне кыла алат, ал адеп-ахлаксыз деп эсептеген нерсени жасайт, тескерисинче, ал сыймыктана турган иштерди эч качан жасоого бел байлай албайт. Адеп-ахлактык аң-сезим менен адеп-ахлактуулуктун ортосунда көпүрө болуп инсандын уят-сыйыты кызмат кыла алат.

Аннотация. Предметом исследования является культурно-нравственное сознание общества. Методы исследования: в процессе исследования использовались формально-

логические, исторические, абстрактные, аналоговые и другие методы. Полученные результаты: в данной статье рассматриваются вопросы культурно-нравственного сознания в системе духовности, кроме того, как говорится, нравственность есть проявление культурно-нравственного сознания в практике, поступках, образе жизни. Иными словами, нравственность - это тема обращения с кем-то или чем-то, система действий, состояний, культурно-нравственное сознание, а также бессознательные нововведения и интегративное состояние сверхсознания. Культурно-нравственное сознание, в отличие от нравственности, является психическим конструктом. Практически все, что может сделать человек, - это делать то, что он считает аморальным, но он никогда не может взять на себя обязательство сделать что-то, чем он мог бы гордиться. Совесть человека может служить мостом между нравственным сознанием и нравственностью.

Abstract. The subject of research is the cultural and moral consciousness of society. Research methods: formal-logical, historical, Abstract., analog and other methods were used in the research process. Results: This article discusses the issues of cultural and moral consciousness in the system of spirituality, in addition, as they say, morality is a manifestation of cultural and moral consciousness in practice, deeds, lifestyle. In other words, morality is the theme of dealing with someone or something, a system of actions, states, cultural and moral consciousness, as well as unconscious innovations and an integrative state of superconsciousness. Cultural and moral consciousness, unlike morality, is a mental construct. Virtually all a man can do is do what he considers immoral, but he can never commit himself to doing something of which he can be proud. A person's conscience can serve as a bridge between moral consciousness and morality.

Негизги сөздөр: руханийлик, маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, жаратылыш, инсан, баалуулуктар, искусство, илимий жетишкендиктер, адамзат, гуманизм, интеллигент.

Ключевые слова: духовность, культурно-нравственное сознание, природа, личность, ценности, искусство, научные достижения, человечество, гуманизм, интеллигент.

Keywords: spirituality, cultural and moral consciousness, nature, personality, values, art, scientific achievements, humanity, humanism, intellectual.

Киришүү. Маданий-адеп-ахлактык аң-сезим – бул карым-катнаштардын системасы: ал өзүнө, башкаларга, жаныбарларга, табиятка, илимге, адабиятка, искусствого жана адам жасаган баалуулуктарга болгон мамиле. Аны маданий-адеп-ахлактык» деп атоо менен биз бул психикалык түзүлүш эки адеп-ахлактык жана маданий аспектилерди камтып турат. Бул эки аспект бирдей мамилени камтып, алардын келип чыгышы боюнча гана айырмаланат жана ар кандай факторлорго байланыштуу болот [1, 22-б.].

Адеп-ахлактык аң-сезим коом үчүн жүрүм-турумдун оптималдуу моделин аныктайт. Бирок кризистик шарттарда, өзгөчө тигил же бул себептерден улам узакка созулуп кеткенде, жүрүм-турумдун оптималдуу моделин аныктоо кыйын болуп калат. Коомдун адеп-ахлагынын төмөнкү деңгээли, адатта, тарыхтын оор учурларында, тагыраак айтканда, революцияларда, жарандык жана мамлекеттер аралык согуштарда, мамлекеттеги тартип туруксуз шартта ачык байкалат.

Адамдын өзүнө болгон карым-катнашы бала кезинен эле калыптанат. Руханий-адеп-ахлактык абалы бул карым-катнаштар өзүн-өзү сыйлоого негизделген шартта өнүгүүсү мүмкүн, ал күчтүү өзүн-өзү сыйлоо, чыныгы "мен", идеалдык жана фантастикалык "мен" ортосундагы гармония, өзүн-өзү талдоо жана чыгармачылык болуп саналат. Өзүнө карата

өнүкпөгөн же деформацияланган карым-катнашы бар адам болуу, эреже катары, башка адамдар менен деформацияланган мамиледе болот.

Башкаларга болгон карым-катнаш өзүнө болгон мамилеге параллелдүү түрдө өнүгөт. Экинчиси, билим аркылуу, мында инсандар аралык тартылуу аркылуу өзүн таанып билүү процесси жүрөт. Башкаларга болгон мамиле: жек көрүү - кайдыгерлик – сүйүү аркылуу калыптанат. Бул ачык-айкын көрсөткүч анын жардамы менен адамдын руханий өнүгүү деңгээлин аныктоого болот.

Изилдөө. Рухий-адеп-ахлактык калыптануу жана өсүү процессинде жаратылышка болгон мамиле да өнүгөт: зыян (кайдыгерлик) - кам көрүү жана коргоо. Жаратылыш дегенибиз табигый биогеоценоздордун негизинде жасалма жол менен түзүлгөн чөйрөнү айтабыз. Жаратылыш табигый ландшафттар, акваториялар, оазистер сыяктуу компоненттерден турган система, улуттук парктар, коруктар, пляждар, парктар жана аянттар, айыл чарба жерлери, бакчалар жана үй бакчалары участкатору саналат. Жаратылышка болгон мамиле жапайычылыктан, жырткычтыктан (тоноодо пайда алуу жана техногендик иш-аракеттер үчүн ресурстар), кайдыгерликтен (менен айлана-чөйрөнү таштандыга салуу жана жаратылышты сарамжалсыз пайдалануу) этияттыкка, калыбына келтирүүгө жана корголуучу (жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу менен) болуп бөлүнөт [2, 142-б.].

Жаныбарларга карата мамилени фаунага болгон мамиледен айырмалоо керек. Эгерде акыркы субжаратылышты сарамжалдуу пайдалануу максатында түргө, популяцияга кам көрөт жана бул колдонуу үчүн аларды сактоо, б.а. максатка ылайыктуу, бирок дагы эле керектөөчү мамиле, биринчиси башкага болгон мамилеге окшош мамилени билдирет. Анткени, эң бийик жаныбар, өзгөчө үй жана колго жасалган - уникалдуу жана кайталангыс жекелик, өз акылы менен баланын акылына окшоштурсак болот. Бул мамиле кенири масштабда өнүгөт: кайдыгерлик (жек көрүү) - сүйүү. Бул кызыксыз, керектөөчү эмес, чын ыкластуу сүйүүнү билдирет, күчтүү сүйүү, кубаныч, кам көрүү, жаныбар менен баарлашуу, анын жашоосу үчүн жоопкерчилик жана жыргалчылык болуп саналат.

Илимге, искусствого, адабиятка жана адам жасаган баалуулуктарга болгон мамиле башкаларга болгон мамиле менен тыгыз байланышта. Башканы сыйлоо менен биз анын эмгегин, ишмердүүлүгүн сыйлайбыз. Бул карым-катнаштар жогорку шкала менен өнүгөт: четке кагуу - ырахат - чыгармачылык. Байыркы эстеликтерге карата вандализм, китепке болгон кайдыгерлик мамилеси, көркөм адабиятты окугусу келбегендиги, музыкага, искусствого карата кайдыгерлик, көркөм искусство - мунун баары ар кандай жеке адамдарга мүнөздүү руханий деформациялар жана руханий жактан башка деңгээлдер [3, 77-б.]. Илимге, илимий жетишкендиктерге, көркөм адабиятка кызыгуу, ар түрдүү искусствого - бул адамдын руханий жактан калыптанышынын белгиси. Негизинен алганда, инсанды илимий жана башка чыгармачылык иштерге активдүү тартуу маанилүү маселе бойдон калууда.

Адеп-ахлактуулук маданий-адеп-ахлактык аң-сезимдин практикадагы, иш-аракеттердеги, жашоо образындагы көрүнүшү болуп саналат. Башкача айтканда, адеп-ахлактуулук - бул кимдир бирөө же бир нерсе менен мамиле кылуу темасы, иш-аракеттердин, шарттардын системасы, маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, ошондой эле аң-сезимсиз чарчаган инновациялар жана суперансезимдин интеграциялык абалы. Маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, адеп-ахлактуулуктан айырмаланып, психикалык түзүлүш болуп саналат. Иш жүзүндө адам эмне кыла алат, ал адеп-ахлаксыз деп эсептеген нерсени жасайт, тескерисинче, ал сыймыктана турган иштерди эч качан жасоого бел байлай албайт. Адеп-

ахлактык аң-сезим менен адеп-ахлактуулуктун ортосунда көпүрө болуп инсандын уят-сыйыгы кызмат кыла алат.

Биздин илимий эмгектерге болгон талдоого ылайык инсандын руханийлиги үч компоненттен турат: инсандын маданияты, адеп-ахлактуулук жана жандын тынчтыгы. Көбүнчө адеп-ахлактуулук инсандын маданиятынын бир бөлүгү катары кабыл алынат. Бирок, биз бул түшүнүктөрдү генезисине карап чектейбиз. Маданияттын адеп-ахлактык компоненти инсандык маданияттын натыйжасы катары адамзат коомчулугунун жетишкендиги болуп саналат жана ал цивилизациядан мурун, андан кийин адеп-ахлактуулук, ошондой эле маданий-адеп-ахлактык аң-сезимдин адеп-ахлактуулук жагы билим жарым-жартылай гана адамзат маданиятына (субмаданияттарга) милдеттүү болот. Адеп-ахлактуулуктун бир бөлүгү, көпчүлүк адамдарда үстөмдүк кылуучу бөлүгү чындап эле билим берүү же башка таасирлер, коомдун маданияты жана анын субмаданияты аркылуу калыптанат. Бирок анын башка бөлүктөрү да бар. Адеп-ахлактуулуктун экинчи бөлүгү тубаса, программасында жазылган биздин туюмдар. Биз бул бөлүктү адеп-ахлактуулуктун тубаса компоненти деп атайбыз. Кээ бир балдарда стихиялуу адеп-ахлактык реакциялардын көрүнүштөрү кеңири белгилүү (мисалы, кирден жийиркенүү, кандын түрүнө, жаныбарларды жана адамдарды өлтүрүп, азаптоо) [4]. Адеп-ахлактуулуктун негизин түзгөн кээ бир сезимдер (мисалы, боорукердик) да негизинен инстинктивдүү болушат.

Инсандын маданияты – бул жакшы тарбиялоодон, окутуудан жана эрксиз социалдык ээлөөдөн турган психикалык калыптануу болуп саналат. Анын этикалык жана эстетикалык компоненттери анын маданий аспектиси катары маданий-адеп-ахлактык аң-сезимдин тутумуна кирет. Бирок, жеке маданият бир кыйла кененирээк жана өзүнө улуттук же диний каада-салттарды, ырым-жырымдарды, майрамдарды, бийлерди, музыканы, кийимдерди, фольклорду, диалектилерди, тилдерди билүү сыяктуу башка компоненттерди камтыйт. Адамдын маданиятынын бардык компоненттеринен алыс руханийликтин негизин түзөт. Маселен, руханий адам бийлегенге, музыка ойногонго, улуттук кийимдерди кийүүгө же чет тилдерди билүүгө милдеттүү эмес. Жакшы ырдоо, бийлөө же чет тилдеринде сүйлөө кадыр-баркка, кызматтык көтөрүлүүгө же жакшы акча табууга багытталганда руханийликке дегеле тиешеси жок. Бирок, инсандык маданияттын бул атрибуттары адамдардын жакындашуусуна, башкага чын ыкластуу кызыгуунун пайда болушуна шарт түзсө, башкаларды өзүнө тартып, агартып, руханий жолго түшүүсүнө салым кошсо, анда алар активдүү руханийликтин трофикалык (азык берүүчү) компоненти катары инсандын маданиятына кирет.

Инсандын маданияты руханийликти азыктандыруучу компонент болуп саналат. Бул система өзгөчө чөйрө жана иш-аракет формасы менен байланышкан системалык психикалык билим берүүнү, ошондой эле ой жүгүртүү жана башка психикалык процесстер менен шартталган жеке сапаттардын системасы. Коомдун өнүгүүсүнүн, нукура жогорку адеп-ахлактык коомдук жетишкендиктеринин, андан тышкары конкреттүү коомдун нормаларынын, баалуулуктарынын жана маани-маңыздарынын системасы менен аныкталат. Маданияттуу адам менен бийик адеп-ахлактуу адамдын жакындыктары бар, бирок алар окшош эмес түшүнүктөрдөн болуп саналат. А.Н.Суховдун маалыматы боюнча, америкалык маданият таануучулар А.Либер менен К.Клаксон тарабынан маданиятка 150дөн ашык аныктама беришкен [7, 16-б.]. Биз Б.С.Ерасов тарабынан жарыяланган маданияттын төмөнкү төрт негизги аныктамасы инсандын маданияты жөнүндөгү биздин түшүнүгүбүз менен тыгыз байланыштуу: 1) маданият коомдун өнүгүүсүнүн жалпы деңгээли катары; 2) маданият

коомдук жетишкендиктердин жыйындысы катары; 3) маданият белгилүү бир система катары бир коомду экинчи коомдон айырмалоочу нормалар, баалуулуктар жана маанилер; 4) маданият руханий жактан кандайдыр бир иш-аракетти өлчөө [5].

Инсандын маданияты, биринчиден, ал жашаган коомдун маданияты менен калыптанат (мамлекет, цивилизация, жамаат, уруу, диний концессия, үй-бүлө). Кандайдыр-бир жалпы адамзаттык маданият же азыркы өнүккөн өлкөлөрдүн гуманистик жогорку адеп-ахлактуулук маданияты туурасында кеп кылуу мыйзам ченемдүүбү? Кептин баары ар бир коом, цивилизация жана бардык мамлекеттер кандайдыр-бир абстрактуу маданиятка ээ эмес. Маданият коомдун өнүгүүсүнүн жалпы денгээли, жетишкендиктердин суммасы катары бардык коомдо бир катар маданияттар менен субмаданияттарга таралып, этнолултук, уруулук, диний, таптык, жамааттык, катмардык-таптык өзгөчө нормалар, баалуулуктар менен шартталган. Конкреттүү коомдун маданияты керемет искусство, үрп-адаттар, каада-салттар, идеялар түрүндөгү баалуулуктарга ээ болуп, ошол эле мезгилде терс көрүнүштөр менен карым-катнаштарды жаратат [6].

Маданияттуу адам, жогорку адеп-ахлактуу адам сыяктуу, өзүн көрсөтүп, башкаларга, адамзатка, жаратылышка, өсүмдүктөргө, жаныбарларга бирдей мамиледе болот. Бирок, эгерде аң-сезимдин адеп-ахлактык аспектиси ички «менге», анын аң-сезимине негизделет, андан кийин инсандын маданияты адамдан тыштан колдоо көрсөтүп, ал келип чыккан коомдун жана социалдык дүйнөгө болгон көз караштын рухунда орун табат. Жүрүм-турум маданияты менен адеп-ахлактуулуктун ортосунда да айырмачылыктар бар экендигин белгилеп кетүү абзел. Жасаган иштер маданиятка ылайык, башка мотивацияга ээ болушу же ээ болбошу да ыктымал. Аталган иш-аракетте көрүнгөн инсандын маданияты адат, жүрүм-турум стереотиптери түрүндө иш алып барат. Мисалы, тарбия менен синирилген сылыктык жек көрүү менен көрө албастыкты жаратуусу мүмкүн. Алсак, чыгыш меймандостугу кээ бир адамдарда сүйүү менен чыныгы кабыл алуу эмес, салтты сыйлагандыкта жатат. Адеп-ахлактуулук маданияттан маданий-ахлактык аң-сезимдин маданий аспектиси менен эле эмес, аң-сезимсиздик ички ынанымдар жана күч-аракеттер менен да бир гармония болуп, ошол эле жүрүм-турумда көрүнүшү менен айырмаланат.

Инсандын маданиятынын жогорку денгээли – бул интеллигенттүүлүк. “Интеллигенттүү” түшүнүгүн биз С.И.Ожеговдун сөздүгүндөгү мааниге ылайык, чоң ички маданиятка ээ болгон адамды айтабыз [5]. Интеллигенттүүлүктүн өзү руханий-адеп-ахлактык өнүгүүнүн жогорку денгээлинде турган инсандарга таандык. Баса белгилей кетүүчү нерсе, интеллигенттүү инсандын мүнөздүү белгилерине: космополитизм менен гармониялуу айкалышкан мекенчилдик кирет. Адам эгерде өзүнүн ата мекенинин келечегине кайдыгер мамиле жасап, эне тилинде туура сүйлөй албаса өзүн интеллигент деп атоого укугу жок десек болот. Бирок ошол эле мезгилде өзүнүн Мекенин өтө сүйүү менен интеллигент башка элдерди, маданияттарды да сүйүп, өзүнүн элинин кызыкчылыктарын башка элдердин кызыкчылыктарына каршы койбойт жана өз элинин жыргалчылыгын башка элдерди эксплуатациялоо жана укуктарын тебелөө аркылуу ойлобойт.

Интеллигенттүүлүктүн адеп-ахлактык компоненти башка көз караштагы, диндеги жана моралдагы бардык адамдарга сый-урмат көрсөтүүдө көрүнөт. Интеллигент эч качан чет элдиктин катышуусунда анын тилин билбей туруп, котормочусуз сүйлөшпөйт. Меймандостук – интеллигенттүү инсандын типтүү белгиси. Меймандостук деп мейманга

чакыруу адатын эле түшүнбөстөн, чакырылбаган меймандарды кабыл алып, аларга сыйурмат көрсөтүүнү да түшүнүү зарыл.

Жыйынтыктар:

Ошентип, макалабыздын соңунда белгилей кетүүчү нерсе, руханийликтин тутумундагы адеп-ахлактуулуктун калыптануусу бир жагынан, маданий-адеп-ахлактык аң-сезим, ал эми экинчи жагынан, өзгөрүлгөн аң-сезимдин белгилүү бир абалынын таасири менен шартталган. Адеп-ахлактуулук практикалык ишмердик компонент катары – руханийликтин башкы түзүүчүсү болуп саналат. Инсандын маданияты психикалык түзүлүш катары – руханийликти азыктандыруучу, б.а. инсандын руханий-адеп-ахлактык калыптануусун жана өнүгүүсүн жөнгө салуучу кошумча түзүүчү болуп саналат.

Адеп-ахлактуулук аң-сезим татаал, көп баскычтуу жана полиструктуралык система, феномен болгондугуна байланыштуу бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн аныктамаларга ээ. Демек, аныктамалардын бирине ылайык, ал инсандын адеп-ахлактуулук нормаларын, коомдогу мамилелерди, коомдо иштеп жаткан идеяларды, элестөөлөрдү, идеалдарды андап билүүсүн билдирет; этикалык билимдердин, адеп-ахлактуулук көз караштардын, ишенимдердин, сезимдердин, муктаждыктардын жыйындысы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гребенюк, О. С. Теория обучения: учебник для студ. вузов / О. С. Гребенюк, Т. Б. Гребенюк. – М., 2003.
2. Ерасов, Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М., 1996.
3. Дьяченко, М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн., 2000.
4. Начала христианской психологии: учеб. пособие для вузов / Б. С. Братусь; под ред. Б. С. Братуся, С. Л. Воробьева. – М., 1995.
5. Ожегов, С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1990.
6. Священное писание. Перевод нового мира. – Нью-Йорк; Бруклин, 2007.
7. Социальная психология: учеб. пособие для студ. вузов / А. Н. Сухов; под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. – М., 2003.
8. Хало, П. В. Психозкология человека: в 3 ч. / П. В. Хало. – Таганрог, 2012. – Часть II: Физика психозкологии.
9. https://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy/ [Текст. Электронный ресурс]: 26.05.2022.
10. Акматалиев, А. Т., & Сейдалиева, М. К. (2022). Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. *Cross Cultural Studies: Education and Science*, 7(2), 82-86.
11. Акматалиев, А.Т. Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы [Текст] / А.Т. Акматалиев, Г.Э.Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – С. 95-98.
12. Акматалиев, А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания [Текст] / А.Т.Акматалиев // Бюлетень науки и практики. –Москва, 2022.- Том 8. - №9. – С. 630-634.
13. Акматалиев, А. Т., Шарипова, Э. К., & Кедейбаева, Ж. А. (2022). Кризис духовной сферы. *Бюллетень науки и практики*, 8(4), 560-566.
14. Акматалиев, А. Т. (2022). Киргизское традиционное общество как основа нравственного сознания. *Бюллетень науки и практики*, 8(9), 630-634.

15. Akmataliyev, A.T., Karabaeva, S.T., Kedeybaeva, Zh. A., Sharipova, E. K., Kurbanbaev, K. A., Seidalieva, M. K., Ergeshov, A.Y., Kalberdieva, M.K. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People URL: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957> [Электронный ресурс] // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. -Paris. (дата обращения: 4.03.2022).
16. Akmataliyev, A.T., Nurbaev, A.S., Kozubaev, O., Yrazakov, D. A., Barynbaeva, A.A., Kambarova, N.N., Karabaeva, S. T., Sharipova, E.K. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235 [Электронный ресурс] // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023. (дата обращения: 4.03.2022).
17. Тиленбаева, Г.Э. Духовно-нравственные ценности и качества личности в современном обществе [Текст] / Г.Э. Тиленбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2021. – №2. – С. 63- 69.
18. Акматалиев, А.Т. Нация - как основа формирования нравственного сознания в обществе. [Текст] / А.Т. Акматалиев, Г.Э. Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №2. – С. 99 – 103.
19. Козубаев, О. К., Акматалиев, А. Т., & Камбаралиева, Н. Н. (2022). Специфика нравственного сознания в условиях глобализации. Cross-Cultural Studies: Education and Science, 7(3), 107-113.

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК: 613.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-310-316

Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна

Астрахань мамлекеттик архитектура-курулуш университети, медициналык билимдердин негиздери курсу менен философия, социология жана лингвистика кафедрасы, медицина илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлиги, Коомдук саламаттык сактоо улуттук институту, директор, медицина илимдеринин доктору, Дарылоо-диагностикалык борбору «REAMED» ЖЧКсы, башкы дарыгердин орун басары, медицина илимдеринин доктору, И. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы, педиатрия факультети, 3-курстун студенти

Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна

Астраханский государственный архитектурно-строительный университет, кафедра философия, социология и лингвистика с курсом основ медицинских знаний, кандидат медицинских наук, доцент, Министерство здравоохранения Кыргызской Республики, Национальный институт общественного здоровья, директор, доктор медицинских наук, Лечебно-диагностический центр ООО РЕАМЕД, заместитель главного врача, доктор медицинских наук, Кыргызская государственная медицинская академия им. И. Ахунбаева, педиатрический факультет, студент 3-курса

Kuznetsov Igor Anatolyevich, Kasymbekov Zharkynbek Orozbekovich, Bisaliev Rafael Valerievich, Mukambetova Rabiga Jeenbekovna

Astrakhan State University of Architecture and Civil Engineering, Department of Philosophy, Sociology and Linguistics with a course of fundamentals of medical knowledge, Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, National Institute of Public Health of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic, Director, Doctor of Medical Sciences, Treatment and Diagnostic Center REAMED LLC, Deputy Chief Physician, Doctor of Medical Sciences, Kyrgyz State Medical Academy named after. I. Akhunbaeva, pediatric faculty, 3rd year student

**КУРЧ РЕСПИРАТОРДУК ВИРУСТУК ИНФЕКЦИЯЛАР МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН
ОКУУЧУЛАРДЫН ТАМАКТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ БОЛЕЮЩИХ ОСТРЫМИ
РЕСПИРАТОРНЫМИ ВИРУСНЫМИ ИНФЕКЦИЯМИ
NUTRITIONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH ACUTE RESPIRATORY
VIRAL INFECTIONS**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада курч респиратордук вирустук инфекциялар менен ооруган Астрахань шаарындагы техникалык жана архитектуралык-курулуш университеттеринин студенттеринин – кыздардын тамактануу өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүлдү. Изилдөөлөргө кыздар катышты, анткени алар балдарга салыштырмалуу фигурасын арыктоо үчүн белгилүү бир диетага көбүрөөк көз каранды болушат жана кыздарда балдарга караганда анорексия көп кездешет. Биздин изилдөөбүздө Курч респиратордук вирустук инфекциялар менен жабыркаган кыздардын рационунун макронутриенттердин нормалары жана энергетикалык баалуулугу идеалдуу дене салмагын эске алуу менен физиологиялык керектөөлөрдүн негизинде эсептелген. Курч респиратордук вирустук инфекциялар курч респиратордук вирустук инфекциялар менен ооруган Астрахань шаарындагы техникалык жана архитектуралык-курулуш университеттеринин студенттеринин – кыздардын тамактануу өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүлдү. Изилдөөлөргө кыздар катышты, анткени алар балдарга салыштырмалуу фигурасын арыктоо үчүн белгилүү бир диетага көбүрөөк көз каранды болушат жана кыздарга караганда анорексия көп кездешет. Биздин изилдөөбүздө курч респиратордук вирустук инфекциялар менен жабыркаган кыздардын рационунун макронутриенттердин нормалары жана энергетикалык баалуулугу идеалдуу дене салмагын эске алуу менен физиологиялык керектөөлөрдүн негизинде эсептелген. Ошондой эле, тез-тез ооруган кыздардын рационунда макро- жана микроэлементтердин белгиленген жетишсиздиги контролдук топко салыштырганда да, сейрек ооруган кыздардын тамактануу рационунун көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу да көбүрөөк байкалат. Эң айкын айырмачылыктар бир катар минералдардын жана витаминдердин макронутриенттеринин мазмунунда. Андан ары талдоо жүргүзүүдө рациондогу белоктун курамы менен майлардын жана микроэлементтердин мазмунунун ортосунда жогорку корреляциялык коэффициенттер аныкталды.

Аннотация. Проведен анализ особенностей питания девушек – студентов технического и архитектурно-строительного университетов города Астрахани, болеющих ОРВИ. В исследованиях принимали участие девушки, так как они, в сравнении с парнями, чаще увлекаются теми или иными диетами для стройности фигуры и чаще чем у парней у девушек наблюдается анорексия. В нашем исследовании нормы макронутриентов и энергоценность рациона девушек, болеющих ОРВИ, рассчитывались исходя из физиологической потребности с учетом идеальной массы тела. Рассчитанные величины белков, жиров, углеводов и калорийность рационов девушек оказались выше общепринятых норм. Фактически содержание этих веществ и энергетическая ценность рациона девушек с ОРВИ было ниже рассчитанной нормы и значительно отличалось от рационов группы практически здоровых лиц. Показатели физического развития для девушек болеющих ОРВИ укладывались в границы нормы, исключение составили обследуемые с тощей массой тела (ТМТ) меньше среднего значения, у которых значение ИМТ соответствовало легкой степени недостаточности питания. Также установленный дефицит макро- и микронутриентов в рационе часто болеющих девушек более выражен и по сравнению с группой контроля, и по сравнению с показателями рациона редко болеющих девушек. Наиболее выражены различия в содержании макронутриентов ряда минеральных веществ и витаминов. При дальнейшем анализе высокие коэффициенты корреляции установлены между содержанием белка в рационе и содержанием жиров и микронутриентов.

Abstract.. A analysis of the nutritional characteristics of girls - students of technical and architectural and construction universities in the city of Astrakhan, who are ill with acute respiratory viral infections, was carried out. Girls took part in the research, since they, in comparison with guys, are more often fond of certain diets for slim figures and more often than guys, girls have anorexia. In our study, the norms of macronutrients and the energy value of the diet of girls with acute respiratory viral infections were calculated on the basis of physiological need, taking into account the ideal body weight. The calculated values of proteins, fats, carbohydrates and the calorie content of the girls' diets turned out to be higher than generally accepted standards. In fact, the content of these substances and the energy value of the diet of girls with acute respiratory viral infections was lower than the calculated norm and significantly differed from the diets of a group of practically healthy persons. Physical development indicators for girls with acute respiratory viral infections fell within the limits of the norm, the exception was examined with lean body weight less than the average value, in which the value corresponded to a mild degree of malnutrition. Also, the established deficiency of macro- and micronutrients in the diet of often ill girls is more pronounced both in comparison with the control group and in comparison with the diet indicators of rarely ill girls. The most pronounced differences in the content of macronutrients of a number of minerals and vitamins. With further analysis, high correlation coefficients are established between the content of protein in the diet and the content of fats and micronutrients.

Негизги сөздөр: кыздар, студенттер, белоктун жетишсиздик синдрому, курч респиратордук вирустук инфекциялар, макро жана микроэлементтер.

Ключевые слова: девушки, студенты, синдром белковой недостаточности, острые респираторные вирусные инфекции, макро- и микронутриенты.

Keywords: girls, students, protein deficiency syndrome, acute respiratory viral infections, macro- and micronutrients.

Введение. Давно известно, что инфекционные заболевания неблагоприятно отражаются на пищевом поведении человека [2]. Выраженность этого, зависит от многих факторов: характера и продолжительности болезни, диеты в период реабилитации и предыдущего питания человека [3]. Также известно, что достаточно серьезный недостаток практически любого нутриента, будет снижать иммунный барьер в противостоянии с инфекционной агрессией [1, 4]. В исследованиях принимали участие девушки, так как они, в сравнении с парнями, чаще увлекаются теми или иными диетами для стройности фигуры и чаще чем у парней у девушек наблюдается анорексия. Поэтому, для наших исследований мы взяли под наблюдение студентов женского пола. Документом, в котором отражена потребность в макро - и микронутриентах и энергии, в настоящее время являются «Нормы физиологических потребностей в пищевых веществах и энергии». Каждому возрастному периоду присуща своя формула питания и определяют её с учетом особенностей обмена веществ и адаптации к пище по мере роста и развития.

Цель: провести гигиеническую оценку питания студентов города Астрахани болеющих ОРВИ.

Методы и организация исследования. В исследованиях принимали участие студентки-добровольцы университетов г. Астрахани. Всего было под наблюдением 299 студенток. В результате выборки девушки были разделены на 2 группы: — девушки *контроля* – 100 человек (выборка из 268 обследованных, индексы физического развития

(ИФР) которых укладывались в *эталонные параметры*); — девушки с наличием *белковой недостаточности* – 25 человек (случайная выборка из 32 лиц, индексы физического развития которых указывали на наличие белковой недостаточности). В нашем исследовании нормы макронутриентов и энергоценность рациона девушек, болеющих ОРВИ, рассчитывались исходя из физиологической потребности с учетом идеальной массы тела. Для анализа эпидемиологической ситуации по ОРВИ среди студентов использовались данные здравпунктов университетов. Использовались общепринятые соматометрические методы оценки физического развития и питания, биохимический и общий анализ крови. Статистическую обработку данных проводили при помощи пакета прикладных программ Statistica 10, Statgraphics Plus 2.1 и MS Excel 2003.

Результаты исследования и их обсуждение. В наших исследованиях рассчитанные величины белков, жиров, углеводов и калорийность рационов девушек оказались выше общепринятых норм (табл. 1). Фактически содержание этих веществ и энергетическая ценность рациона девушек с ОРВИ было ниже рассчитанной нормы и значительно отличалось от рационов группы практически здоровых лиц.

Таблица 1. Потребные величины энергетической ценности и содержание макронутриентов в рационе студенток, болеющих ОРВИ

Показатели	Физиологическая потребность	Рекомендуемая норма
Е (ккал)	2400±12,01	2500
Белки (г)	78± 0,39	82
Жиры (г)	88,6±0,44	93
Углеводы (г)	324,8±1,62	341
Вес (кг)		53,7± 0,58
Идеальная масса тела (кг)		63,6± 0,47

Сдвиг макронутриентного состава рационов девушек приводит к значительному росту заболеваемости ОРВИ. Наиболее выражен в их рационе недостаток протеинов (79,9%), хотя содержание жиров (84,4%), углеводов (84,5%) и энергетическая ценность (83,7%) также отличалось от группы контроля и не соответствовало расчетной потребности. Количество простых углеводов превышало этот показатель контроля и составило 132%, а количество клетчатки (90,3%) и крахмала (70,9%) оказалось достоверно низким. Выявлен дефицит потребления витаминов: наиболее снижено содержание ниацина (78,5%), ретинола (85,7%) и рибофлавина (90,0%). В рационе девушек выявлен недостаток ряда микронутриентов. Особенно выражен недостаток Р (80%), Mg (66,7%), Са (83,3%), Na (87,5%) и Fe (91,6%). Отметим, что соотношение Са:Р составило 1:2, что приближено к норме. Редко болеющие студентки имели более высокую калорийность рациона и макронутриентный состав по сравнению с показателями всей группы болеющих девушек. Но в целом содержание белков, жиров и углеводов достоверно снижено по сравнению с контролем и по отношению к рассчитанной потребности. Дефицит указанных пищевых веществ еще более выражен в группе часто болеющих девушек. Достоверно отличались калорийность рациона (82,9%), количество протеинов (77,7%) и углеводов (82,1%) (Таб. 2).

Таблица 2. Энергетическая ценность, содержание макронутриентов, минеральных веществ и витаминов, усвояемых углеводов и пищевых волокон в рационе девушек, с различной частотой ОРВИ

Показатели	Контроль	Редко болеющие (53%)	%	Часто болеющие (47%)	%
Е ккал, 2400-2800	2181.6±31.7	1841±52.6*	84.4	1810±56.5*	82.9
Белки (г), 85-90	67.3±1.7	55.1±2.5*	81.9	52.3±3.07*	77.7
Жиры (г), 80-100	87.0±2.4	72.2±3.6*	82.9	74.9±4.5*	86.1
Общие углеводы (г), 400-500	281.3±5.1	242.6±8.2*	86.2	232.3±7.9*	82.6
Моно-, дисахариды (г), 50-100	55.3±3.1	73.3±5.5*	132.5	72.8±6.1*	131.6
Крахмал (г), 350-400	160.4±5.1	113.4±6.8*	70.7	114.2±7.6*	71.2
Клетчатка (г), <25	5.2±0.3	4.9±0.5*	94.2	4.4±0.4	84.6
Na (г), 4.4	3.2±0.1	2.9±0.2	90.6	2.7±0.1*	84.4
K (г), 3.3	2.2±0.09	2.0±0.1	90.9	2.0±0.1	90.9
Ca (г), 0.8-1.1	0.6±0.05	0.5±0.05*	83.3	0.5±0.04	83.3
Mg (г), 0.34-0.4	0.3±0.01	0.2±0.01*	66.7	0.2±0.01*	66.7
P (г), 1.2-1.4	1±0.01	0.9±0.05*	90	0.8±0.05*	80.0
Fe (мг), 10-19	11.9±0.3	11.1±0.6	92.5	10.6±0.6	88.3
□-каротин	1.7±0.1	1.4±0.1	82.5	1.4±0.2	82.3
A (мг), 1.5-2.5	0.7±0.09	0.6±0.1*	85.7	0,6±0,06	85.7
B ₁ (мг), 1.4-2.4	0.9±0.05	0.8±0.06*	88.9	0.7±0.05*	77.8
B ₂ (мг), 1.5-3	1.0±0.06	0.9±0.06*	90	0.8±0.07	80
PP (мг), 15-25	12.3±0.8	9.9±0.7*	80.5	9.2±0.6*	74.8
C (мг), 50-100	64.1±3,5	62.1±6.3*	96.9	58.0±6.1*	90.5

* - $p < 0,05$ по сравнению с контролем

Как видно из таблицы 2, содержание простых углеводов в рационе оказалось выше, чем в группе контроля и у редко болеющих девушек (132,5%) и в группе часто болеющих (131,6%), а количество крахмала и клетчатки снижено значительно у всех обследуемых. Недостаток микронутриентов более характерен для девушек, болеющих более 3-х раз в год. Наиболее сниженным в рационе оказалось содержание Ca (83,3%), Mg (66,7%), P (80%) и Fe (88,3%). Небольшой дефицит этих элементов выявлен и в питании редко болеющих девушек. Дефицит витаминов по сравнению с контролем обнаружен в рационе часто болеющих девушек: ретинола (85,7%), тиамина (77,8%), рибофлавина (80%) и аскорбиновой кислоты (90,5%), тогда как в группе редко болеющих девушек содержание всех витаминов было снижено, но в меньшей степени.

Таким образом, дефицит макро- и микронутриентов в рационе часто болеющих девушек более выражен и по сравнению с группой контроля. Наиболее выражены различия в содержании макронутриентов ряда минеральных веществ и витаминов: A, B₁, PP и C. При дальнейшем анализе высокие коэффициенты корреляции установлены между содержанием

протеина в рационе и содержанием жиров и микронутриентов. Эти изменения в рационе болеющих девушек отразились на параметрах физического развития (табл. 3). Выявлено, что протеиновый недостаток у девушек встречается достаточно часто. При этом нарушения питания имеют различную степень выраженности и оказывают заметное влияние на параметры соматометрии.

Таблица 3. Коэффициенты корреляции содержания протеина с нутриентами рационов студенток, болеющих ОРВИ (n=100)

Показатели	Жиры	Углеводы	Крахмал	Na	K	Ca	Mg	P	Fe	Каротин	B ₁	B ₂	PP	E
Белок	0,33	0,19	0,2	0,5	0,25	0,24	0,51	0,69	0,46	0,473	0,47	0,54	0,56	0,54

Более тяжелые формы синдрома белковой недостаточности (СБН) чаще встречаются при меньшем росте и сопровождаются уменьшением массы тела, величин физиометрических показателей, снижением индексов физического развития (ИМТ, ИК). Количество часто болеющих девушек преобладало среди лиц с минимальными показателями развития тканей, но было более выраженным у девушек с минимальной жировой массой. У девушек с различиями в развитии мышечной ткани частота заболеваемости отличалась достоверно, а с различиями в показателях жировой ткани – не достоверно. Максимальное содержание и мышечной, и жировой тканей отмечено у 11 девушек, а минимальное значение изучаемых тканей – у 19. Выявлены изменения физического развития. Так, показатели ИМТ в группах с минимальным содержанием абсолютной мышечной и жировой ткани свидетельствовали о наличии СБН. В группах сравнения этот показатель соответствовал норме. Анализ показателей сомато- и физиометрии выявил достоверное отставание по росту, массе тела, ИМТ, ИК, площади поверхности тела, силовым индексам. Девушки отличались по массе тощей, мышечной и жировой тканей. При минимальном содержании жировой ткани достоверно уменьшается как ее абсолютное количество и доля в организме, так и ее количество, приходящееся на единицу мышечной (Д/М –60%) и тощей массы тела (Д/ТМТ – 66,7%).

Заключение. Доказан дефицит макро- и микронутриентов в рационе часто болеющих девушек и он более выражен по сравнению с группой контроля, и по сравнению с показателями рациона редко болеющих девушек. Наиболее выражены различия в содержании макронутриентов ряда минеральных веществ и витаминов: А, В₁, РР и С. Также у девушек со стандартным уровнем физического развития снижение абсолютной мышечной и жировой массы тела сопровождается достоверным ростом заболеваемости ОРВИ.

Список использованной литературы

1. Истомин А.В., Касымов О.Т., Джорбаева А.А. Современная система гигиенической оптимизации лечебно-профилактического питания и здоровья работающих // Здоровоохранение Кыргызстана. – 2018. - № 2. – С. 121-125.
2. Луфт В.М. Причины, распространенность и клинические аспекты недостаточности питания // Военно-медицинский журнал. – 1994. - № 4. – С. 59-63.

3. Caulfield L.E., Richard S.A., Black R.E. Under nutrition as an underlying cause of malaria morbidity and mortality in children less than five years old // Am. J. Trop. Med. Hyg., 2004; August 1, 71(2 suppl): P.55 - 63.
4. Crawley J. Reducing the burden of anemia in infants and young children in malaria-endemic countries of Africa: from evidence to action // Am. J. Trop. Med. Hyg., August 1, 2004; 71(2_suppl), P.: 25 - 34.

УДК: 316.334:61

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-316-321

Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна

Астрахань Мамлекеттик архитектура жана курулуш университети, философия, социология жана Лингвистика кафедрасы медициналык билимдин негиздери курсу менен, медицина илимдеринин кандидаты, доцент, Астрахань, Россия Федерациясы, Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин Коомдук саламаттыкты сактоо боюнча улуттук институту, директор, медицина илимдеринин доктору, Дарылоо жана диагностика борбору ЖЧК, башкы дарыгердин орун басары, медицина илимдеринин доктору, Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы. И. Ахунбаева, педиатрия факультети, 3-курстун студенти

Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна

Астраханский государственный архитектурно-строительный университет, кафедра философия, социология и лингвистика с курсом основ медицинских знаний, кандидат медицинских наук, доцент, г. Астрахань, РФ, Национальный институт общественного здоровья МЗ КР, директор, доктор медицинских наук,

Лечебно-диагностический центр ООО РЕАМЕД, заместитель главного врача, доктор медицинских наук,

Кыргызская государственная медицинская академия им. И. Ахунбаева, педиатрический факультет, студент 3-курса

Kuznetsov Igor Anatolyevich, Kasymbekov Zharkynbek Orozbekovich, Bisaliev Rafael Valerievich, Mukambetova Rabiga Jeenbekovna

Astrakhan State University of Architecture and Civil Engineering, Department of Philosophy, Sociology and Linguistics with a course of fundamentals of medical knowledge, Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Astrakhan, Russian Federation, National Institute of Public Health of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic, Director, Doctor of Medical Sciences, Treatment and Diagnostic Center REAMED LLC, Deputy Chief Physician, Doctor of Medical Sciences, Kyrgyz State Medical Academy named after. I. Akhunbaeva, pediatric faculty, 3rd year student

ООРУКАНАДА ДАРЫЛАНГАН ӨПКӨ КУРГАК УЧУГУ МЕНЕН
ООРУГАНДАРДЫН СОЦИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН
ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СРЕДИ ПАЦИЕНТОВ
ЛЕГОЧНЫМ ТУБЕРКУЛЕЗОМ, ЛЕЧИВШИХСЯ В СТАЦИОНАРЕ
RESULTS OF SOCIOLOGICAL STUDIES AMONG PATIENTS WITH PULMONARY
TUBERCULOSIS TREATED IN A HOSPITAL

Кыскача мүнөздөмө. Илимий изилдөөдө Астрахань шаарындагы кургак учукка каршы диспансерде стационардык дарылоодо жаткан өпкө кургак учугу менен ооруган бейтаптарды социологиялык анкеталоонун жыйынтыктары келтирилген. Респонденттердин анонимдүү сурамжылоосу менен сурамжылоонун социологиялык ыкмасы колдонулган.

Аннотация. В научном исследовании представлены результаты социологического анкетирования пациентов легочным туберкулёзом, находящихся на стационарном лечении в противотуберкулёзном диспансере г. Астрахани. Использовался социологический метод анкетирования с анонимным опросом респондентов.

Abstract. The scientific study presents the results of a sociological survey of patients with pulmonary tuberculosis who are undergoing inpatient treatment at the anti-tuberculosis dispensary in Astrakhan. The sociological method of questionnaire was used with an anonymous survey of respondents.

Негизги сөздөр: өпкө кургак учугу, социологиялык анкета, облустук кургак учукка каршы диспансер, алдын алуу, ооруга чалдыгуу, анонимдүү сурамжылоо.

Ключевые слова: легочный туберкулез, социологическое анкетирование, областной противотуберкулёзный диспансер, профилактика, заболеваемость, анонимный опрос.

Keywords: pulmonary tuberculosis, sociological survey, regional TB dispensary, prevention, morbidity, anonymous survey.

Актуальность. В современном мире, ситуация, обусловленная ростом количества социально значимых болезней продолжает оставаться достаточно напряженной. Наиболее важное значение, в этой группе социальных болезней, отводится туберкулезу, который наносит значимый ущерб обществу, обусловленный потерей трудоспособности, увеличением числа инвалидов и вызывает нестабильную демографическую ситуацию в том или ином регионе или стране. Таким образом, комплексный подход в решении лечебных и профилактических мероприятий у больных, страдающих туберкулезом, является приоритетным направлением в решении распространения этой инфекции [2]. Россия относится к числу стран с напряженной ситуацией по легочному туберкулезу (ЛТ). Эпидемия ЛТ становится особо опасной, ежегодно забирая большое число человеческих жизней. Это одно из древних заболеваний, которое и в наши дни так и не удалось ликвидировать ни в одной стране мира. Сложные и неблагоприятные социально-экономические условия, сложившиеся в конце 20-го и начале 21-го века, привели к ухудшению эпидемической ситуации по ЛТ на Земле. На сегодня общее число больных ЛТ достигает несколько десятков миллионов, и если кардинальным образом не пересмотреть ситуацию по борьбе с этим недугом, то в течение ближайших 30 лет заболеют туберкулезом до 10 миллионов человек, а более 30 миллионов погибнут от него [4]. По данным Всемирной

Организации Здравоохранения (ВОЗ), ЛТ остается второй по значимости причиной смерти от какой-либо одной инфекции. Всего, по данным Роспотребнадзора, заболеваемость ЛТ в России в 2022 г. составила 31,11 случая на 100 000 населения (или 45 377 случаев), тогда как в 2021 г. – 30,71 случая на 100 000 населения [5]. Масштабное распространение ЛТ является одной из основных причин слабой эффективности терапии и высокой смертности. В России за последние 10 лет отмечается стабильное снижение заболеваемости и смертности от ЛТ. В период с 2010 по 2019 годы показатель заболеваемости ЛТ в РФ снизился (в 1,9 раза) со средними темпами снижения в 5,7% в год, что стало одним из лучших показателей в мире. В настоящее время мы имеем исторические минимумы заболеваемости ЛТ в России за все периоды статистического наблюдения [3]. В 2020 году Российская Федерация достигла индикаторных значений стратегии ВОЗ по ликвидации ЛТ «END TB» и в 2021 году ВОЗ исключила Россию из списка стран с высоким бременем ЛТ. По предварительным данным 2021 года, несмотря на сложности, обусловленные влиянием пандемии новой коронавирусной инфекции COVID-19, показатель заболеваемости ЛТ снизился ещё на 4%, и составит порядка 31,2 на 100 тыс. населения. При этом снижение показателя произошло, в том числе и среди социально уязвимых слоёв населения, о чём свидетельствует снижение доли больных туберкулёзом, впервые выявленных в учреждениях исполнения наказаний до 6,8%, что также превышает целевого значения Ведомственной целевой программы «Предупреждение и борьба с социально значимыми инфекционными заболеваниями» – 7,7% [6]. Но, тем не менее, ЛТ как инфекционное и социально-значимое заболевание и сегодня является глобальной угрозой общественному здоровью человечества, оставаясь одной из серьезнейших проблем для мирового здравоохранения (WHO Global Tuberculosis Report, 2022). На современном этапе развития общества основной угрозой эффективности мероприятий, направленных на улучшение эпидситуации, является распространение лекарственно устойчивого ЛТ, благодаря микобактериям Коха [1]. В результате чего существенно снижается эффективность терапии, что приводит к формированию хронических форм и повышает показатели смертности и инвалидности от данного заболевания.

Цель: проанализировать результаты социологического анкетирования больных туберкулезом легких, получавших химиотерапию в Астраханском противотуберкулезном диспансере с целью разработки рекомендаций по снижению показателей его заболеваемости.

Методы и организация исследования. В социологической анкете для сбора информации использовался принцип анонимности респондентов. Соцанкета содержит вопросы, касающиеся заболевания больного, его оценки собственного здоровья и восприятия качества медицинского обслуживания. Анонимный опрос проводился в Астраханском противотуберкулезном диспансере. Для определения наиболее важных медико-социальных факторов риска, влияющих на частоту возникновения легочного туберкулеза, как необходимых элементов при разработке территориальной программы предупреждения этого заболевания, проведен анализ и оценка основной группы больных ЛТ, принимавших химиотерапию в Астраханском противотуберкулезном диспансере (АПТД) на период исследования.

Объект исследования - выборочная статистическая совокупность 50 респондентов. Расчет числа наблюдений, необходимых для получения достоверных относительных величин, был произведен по специальной формуле. Где: N – требуемое число наблюдений;

t – критерий достоверности, равный 2 (при $p = 95,0 \%$); p – показатель распространенности явления; $q = 100 - p$; Δ – доверительный интервал. Было принято, что $p = 50 \%$, $q = 50 \%$, а $\Delta = 4,48$.

Таким образом, для вероятности безошибочного прогноза, равной 95% и более при $t > 2$, необходимый объем выборки по каждой совокупности должен составить не менее 100 единиц наблюдений. Обработка статистики проходила по группировки данных, построению простых и комбинационных таблиц и расчету основных показателей.

Результаты исследования и их обсуждение. Установлено, что среди анкетированных больных ЛТ достоверно ($P < 0,01$) больше мужского пола - 69,1%, женского - 29,9%. Распределение больных по возрасту позволило также установить, что в структуре больных ЛТ преобладал возраст 39-53 года. Образование среднее и ниже имеется у 39,9% больных, среднее техническое – у 45,1%, высшее – у 15,0%. В общей структуре респондентов неработающие составили 30,9%, учащиеся – 42,3%, работающие – 18,5%, инвалиды 26,3%, пенсионеры – 21,3%, прочие – 0,7%. Больных ЛТ не состоящих в браке – 45,6 % ($P < 0,001$), 54,4% в браке. Отношения со своими членами семьи «хорошими» оценили 58,0%, «удовлетворительные» – 26,2% и, «напряженные» – 5,8% и, «отличные» – 3% и, не указали оценку – 11,0% респондентов. Указали на отсутствие ссор и скандалов в семье 39,2% опрошенных. На пневмонию в анамнезе указали 28,5%, на воспаление бронхов - 42,0% опрошенных. Случаи ОРВИ возникали у 24,7% опрошенных. О наличии плеврита в прошлом сообщили 12,2% респондентов. У 13,1% поставлен диагноз ЯБЖ (язвенная болезнь желудка), у 4,1% установлен диагноз - СД (сахарный диабет) и у 1,3 - БА (бронхиальная астма). Показано, что среди опрошенных достоверно ($P < 0,001$) много лиц, находившихся в тюремном заключении (20,1%). Фактором риска развития ЛТ мы также считали и наличие в прошлом близких родственников, перенесших ранее ЛТ. Их доля в основной группе составила 17,9%. Также изучили социальные условия проживания больных ЛТ, как важный социальный фактор здоровья. Улучшили свои социальные условия только 18,1% опрошенных, из них собственный благоустроенных дом имели 6,9%, а собственную квартиру с удобствами – 12,0%. В остальных случаях у опрошенных отмечено ухудшение социальных условий для жизни. Как известно, неудовлетворительное материальное положение является важнейшим социальным фактором, способствующим росту риска развития ЛТ. Результаты социологического исследования были ранжированы, с выделением четырех рангов. На первом месте среди факторов риска возникновения ЛТ определилась группа, определяемая частотой перенесенных в анамнезе болезней соматического характера. Их влияние на возникновение ЛТ не прямое. На втором - возраст, безработица. На третьем месте находилась ранее перенесенная легочная патология. И на четвертом месте – половой фактор, социальное и материальное положения. Наибольшее прогностическое значение среди социально-гигиенических факторов риска развития ЛТ имеют: возраст от 40 до 50 лет, низкий уровень образования, безработица, отсутствие семьи, низкое материальное положение, пребывание в местах лишения свободы, наличие в прошлом родственников, перенесших ЛТ (отягощенный анамнез). Профессиональная деятельность не устраивает 30,1% ($P < 0,001$) опрошенных больных ЛТ из-за низкой оплаты труда. второе ранговое место среди причин неудовлетворенности определяют вредные условия работы или тяжелый физический труд. Основным фактором, способствующим развитию ЛТ, был указан - их нездоровый образ жизни (вредные привычки, материальная необеспеченность,

неправильное питание, плохой психологический климат в быту и в семье, несоблюдение личной гигиены, нет регулярных занятий физической культурой или спортом, плохие бытовые и производственные условия) большинством опрошенных. В ответах часто, больные возлагали основную ответственность за состояние их здоровья на государство. Ряд больных указали как одну из причин заболевания это - неблагоприятная или напряженная экологическая обстановка в местах жизнедеятельности. В структуре жизненных приоритетов больные на первое место поставили наличие хорошего здоровья. Второе и третье места различались: второе - финансовый достаток ($P < 0,001$), а на третьем месте - хорошая семья как социальная ценность. Также выявлено, что 16,1% респондентов ежедневно употребляют алкоголь ($P > 0,05$). А именно, с частотой потребления алкоголя 2-3 раза в неделю отмечено в 5,7% случаев, 1 раз в месяц – в 26,0%, 2-3 раза в месяц – в 17,1% , а не употребляющих вообще – в 39,0%.

Также показано, что среди пациентов ЛТ почти в два раза чаще встречаются злоупотребляющие табакокурением ($P < 0,001$). Причем достоверно выше количество опрошенных, курящих по одной пачке в день и менее. А преобладание среди пациентов ЛТ курящих, можно считать прямым фактором, способствующим развитию ЛТ. Среди курильщиков «стаж курения» до 10-ти лет выявлен у 36,1%, у остальных - более 10-ти лет. Более половины больных – это 65,2%, не занимаются регулярно физической культурой и спортом. Знания в области медицины больные ЛТ оценили у себя как хорошие в 9,0% случаев, удовлетворительные – в 29,9%, низкие – 19,0% и ничего не знают – 40,8%. С профилактической целью посещают медицинские учреждения 15,2% опрошенных, а с лечебной целью - 92,1%. При этом обращаются за медицинской помощью сразу после проявления первых признаков заболевания 22,0% опрошенных. Возможность рационально и регулярно проводить прием пищи имеют только 20,0% пациентов. Изучение знаний о ЛТ показало, что только 63,5% больных, считают, что это заболевание передается от больного человека, а 6,9% - от животных и не знает источника заражения ЛТ 29,9% ($P < 0,001$).

Заключение. Результаты социологических исследований среди пациентов ЛТ, лечившихся в АПТД показали, что среди приоритетных жизненных ценностей у пациентов ЛТ на первом месте находится наличие хорошего здоровья. Но материальный достаток, и, следовательно, качество жизни пациентов не позволяет реализовать положительные земные мечты. Среди пациентов достоверно много лиц, часто употребляющих спиртное, в два раза выше доля курильщиков и лиц, не занимающихся физкультурой и спортом. Медицинская активность также не является приоритетом для пациентов. Медицинские учреждения больные посещают преимущественно не с профилактическими, а с лечебными целями. Результаты социологического анкетирования пациентов ЛТ и экспертизы их социальной и медицинской активности показали, что пациенты, нуждающиеся в терапии в условиях стационара должны тщательно отбираться по медицинским и социальным показаниям. Но обязательно необходимо учитывать социально психологические факторы, влияющие на важность и эффективность применения методов с медико-социальной направленности.

Список использованной литературы:

1. Асадов Д.А., Хамраев А.К., Юлдашев Г.К. Этногеографические особенности заболеваемости туберкулезом в зоне Южного Приаралья. Туберкулез и болезни легких. 2023. 101 (4). С. 6-12.

2. Кривых Е.А., Ревякин Е.А., Малхасьян М.В. Туберкулез как социально значимое заболевание. Организация медицинской помощи больным туберкулезом в Ханты-Мансийском автономном округе - Югре // Журнал «Медицинский альманах», Москва. 2019. С. 18-23.
3. Нечаева О. Б. Состояние и перспективы противотуберкулезной службы России в период COVID-19 // Туберкулез и болезни легких. 2020. Т. 98, № 12. С. 7-19.
4. WHO. Global Tuberculosis Report [Internet]. WHO; 2017 [cited 2017 Dec 1]. Available from: http://www.who.int/tb/publications/global_report/en/.
5. <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/06/07/979002-rospotrebnadzor-otmetil-tendentsiyu-k-rostu-zabolevaemosti-tuberkulezom>
6. <https://minzdrav.gov.ru/news/2022/03/24/18525-ministr-zdravoohraneniya-rf-mihail-murashko-zabolevaemost-tuberkulezom-v-rf-uderzhivaetsya-na-istoricheskom-minimуме>

References:

1. Asadov D.A., Khamraev A.K., Yuldashev G.K. Ethnogeographic features of tuberculosis incidence in the Southern Aral region. Tuberculosis and lung diseases. 2023. 101 (4). P. 6-12.
2. Krivykh E.A., Revyakin E.A., Malkhasyan M.V. Tuberculosis as a socially significant disease. Organization of medical care for patients with tuberculosis in the Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug - Ugra//Journal "Medical Almanac," Moscow, 2019. P. 18-23.
3. Nechaeva O. B. The state and prospects of the TB service in Russia during the COVID-19 period//Tub. and lung diseases. 2020. Т. 98, No.12. P. 7-19.
4. WHO. Global Tuberculosis Report [Internet]. WHO; 2017 [cited 2017 Dec 1]. Available from: http://www.who.int/tb/publications/global_report/en/.
5. <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/06/07/979002-rospotrebnadzor-otmetil-tendentsiyu-k-rostu-zabolevaemosti-tuberkulezom>
6. <https://minzdrav.gov.ru/news/2022/03/24/18525-ministr-zdravoohraneniya-rf-mihail-murashko-zabolevaemost-tuberkulezom-v-rf-uderzhivaetsya-na-istoricheskom-minimуме>

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 33

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2023-1(2)-322-327

Арыкбаева Элиза Макеновна

Талас мамлекеттик университети, экономика жана менеджмент кафедрасы, окутуучу

Арыкбаева Элиза Макеновна

Таласский государственный университет, кафедра экономики и менеджмента, преподаватель

Arykbaeva Eliza Makenovna

Talas State University, Department of Economics and Management, Lecturer

**КЛАСТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН РЕГИОНДОРДО
ТУРИСТТИК ЗОНАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ БААЛОО ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОЦЕНКА И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ В РЕГИОНАХ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КЛАСТЕРНОЙ ТЕХНОЛОГИИ
ASSESSMENT AND FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE TOURIST ZONE
IN THE REGIONS USING CLUSTER TECHNOLOGY**

Кыскача мүнөздөмө. Региондун экономикасынын реалдуу секторунун курамдык бөлүгү катары кластердик технологияны колдонуу менен региондордо туристтик зонаны өнүктүрүү көйгөйлөрү изилденет. Макалада туристтик зоналарды өнүктүрүү үчүн колдонулган кластердик технологияны колдонуунун методикалык ыкмасынын өзгөчөлүгү талданды. Кластердик өнүгүүнүн негизинде туристтик рынокту изилдөөгө иштелип чыккан жана негизделген теориялык-методологиялык ыкмалар Кыргыз Республикасында туризм тармагын өнүктүрүү үчүн колдонулушу мүмкүн.

Аннотация. Исследуются проблемы развития туристической зоны в регионах с использованием кластерной технологии, как составная часть реального сектора экономики региона, была проанализирована особенность методического подхода использования кластерной технологии применяемая для развития туристической зон. Разработанные и обоснованные теоретико-методологические подходы к изучению туристского рынка на основе кластерного развития могут быть применены для развития отрасли туризма в Кыргызской Республике.

Abstract. The problems of the development of the tourist zone in the regions using cluster technology as an integral part of the real sector of the economy of the region are investigated, the peculiarity of the methodological approach of using cluster technology used for the development of tourist zones was analyzed. The developed and substantiated theoretical and methodological approaches to the study of the tourist market based on cluster development can be applied to the development of the tourism industry in the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: туризм, кластердик технология, туристтик кластер, туризмди өнүктүрүүнүн натыйжалуулугу, туризмди өнүктүрүү, кластердик баалоо, туристтик иш-чаралар.

Ключевые слова: туризм, кластерная технология, туристический кластер, эффективность развития туризма, туристическое развитие, оценка кластера, туристическая деятельность.

Keywords: туризм, кластердик теория, туристтик кластер, туризмди өнүктүрүүнүн натыйжалуулугу, туризмди өнүктүрүү, кластердик баалоо, туристтик иш-чаралар.

В современных условиях интеграции экономики туризм является одной из ведущей отраслью, которая является важным фактором экономического роста и повышения уровня жизни населения страны. Это обусловлено тем, что в результате развития туризма создается предпосылки для развития экономики за счет усиления интеграции экономики между странами и взаимовыгодных договорных отношений отдельными компаниями. С другой стороны, развития туризма также требуют разработки соответствующих мер со стороны государственных и местных органов управления по повышению эффективности развития туристического бизнеса. Следует отметить, что за последние годы со стороны Кабинета Министров Кыргызской Республики были приняты ряд постановлений и решений для развития туристической отрасли в нашей стране. Так, в соответствии с программой Правительства Кыргызской Республики развития сферы туризма на 2019-2023 годы были определены основные параметры развития отрасли туризма в Кыргызской Республике до 2023 года. В соответствии с данной Программой было намечено к концу 2023 года довести в общей стоимости валового внутреннего продукта страны доля отрасли туризма до 7,0%, объем инвестиции в основной капитал в сфере туризма до 40020,0 млн. сомов, и на этой основе увеличить поступлений в бюджет республики налоговых доходов до 300,0 млн. сомов [1] Для оказания финансовой поддержки устойчивого развития туристической отрасли Кыргызской Республики в 2022 году был создан «Фонд поддержки развития туризма в Кыргызской Республике» в форме открытого акционерного общества со 100% долей участия Министерства экономики и коммерции Кыргызской Республики.

Как показывают результаты анализа деятельности туристической отрасли в Кыргызской Республике за последние годы были достигнуты определенные успехи в деятельности туристических организации, которые характеризуются ростом динамики увеличения показателей выручки (валового дохода) предприятий и организации туризма, учреждений отдыха в нашей республике. Так, за 2017-2021 гг. общая сумма выручки (валового дохода) предприятий и организации туризма увеличилась на 35% и по итогам 2021 года ее сумма составила 2320,0 млн. сомов. При этом следует отметить, что основной объем поступлений доходов от туристического бизнеса обеспечивался за счет города Бишкек и Иссык-Кульской области, где сосредоточены основные туристические зоны для отдыха туристов страны. Так, в 2021 году общая сумма поступлений доходов (валового дохода) предприятиями и организациями туризма составили по городу Бишкек-1650,5 млн. сомов и по Иссык-Кульской области-451,5 млн. сомов, что соответственно составили 71,1% и 19,5% от всей суммы доходов по республике. Отсюда видно, что практически более 90% объема поступлений доходов от деятельности туристического бизнеса обеспечивались за счет города Бишкек и Иссык-Кульской области. В то же время общая сумма поступлений от Жалал-Абдаской области составили 102,0 млн. сомов, от Чуйской области- 79,5 млн. сомов, от Ошской области -14,7 млн. сомов, а от Таласской области практически не поступали доходы от деятельности туристических организации [2]. Из выше приведенных данных видно, что в настоящее время основные предприятия и организации, осуществляющие деятельность туристического бизнеса сосредоточены в городе Бишкек и в Иссык-Кульской области, где имеются соответствующие условия и инфраструктура для развития туризма.

Так, в 2021 году если по всей республике осуществляли свою деятельность 5000 туристических агентств и туроператоров, из них работающих на территории города Бишкек и Иссык-Кульской области составили 3405 туристических организации. Если, основным фактором привлечения туризма города Бишкек является то, что здесь как столица нашей страны, сосредоточены все финансово-экономические и государственные учреждения, все потоки приезжих туристов начинается через Бишкек, то в Иссык-Кульской области, привлекающим фактором туристов выступает озеро Иссык-Куль, как оздоровительно-рекреационный центр нашей страны. В то же время в других регионах нашей страны пока туристический бизнес недостаточно развит, в результате их вклад в валовый внутренний продукт от сферы туризма практически незаметно. Однако, чтобы достичь успеха в развитии отрасли туризма, необходимо умело оценивать потенциал региона и применять инновационные подходы к развитию.

Одним из таких подходов является использование кластерной технологии в развитии туристического бизнеса. В настоящее время кластерная технология в туризме основана на объединении туристических объектов и услуг в географически близкие районы с целью создания сильной туристической зоны. Кластеры в туризме объединяют различные компоненты инфраструктуры, такие как отели, рестораны, достопримечательности, развлекательные мероприятия и другие услуги, чтобы создать привлекательное предложение для туристов.

Следует отметить, что в Программе развития сферы туризма в Кыргызской Республике на 2017-2023гг. подчеркивается, что «...динамичный рост туризма в современном мире, его ощутимое мультипликативное воздействие на другие секторы экономики, благосостояние общества и окружающую среду, туристическая отрасль Кыргызской Республики с разработкой туристического кластера в перспективе должна стать одним из приоритетных направлений развития экономики страны» [3]

Следует отметить, что кластерная технология в туризме предусматривает объединение предпринимателей в определенной области в один кластер, который будет способствовать более эффективному использованию ресурсов и повышению конкурентоспособности туристического региона в целом. В настоящее время развитие и совершенствование туристического кластера для экономического развития наших регионов является наиболее актуальной проблемой. В этой связи необходимо рассмотреть и раскрыть понятие кластерной технологии в туризме. Так, по мнению отдельных авторов считается, что туристический кластер «это объединение туристических организаций, которые предоставляют услуги в сфере туризма. Одним из показателей туристического комплекса является туристско-рекреационные ресурсы, т.е. совокупность природно-климатических, культурно-исторических, социально-экономических и иных ресурсов, которые привлекают туристов и создают спрос на туристические направления» [4].

При этом, оценка развития туристической зоны в регионах с использованием кластерной технологии позволяет определить, какие преимущества могут быть получены от ее применения. Например, в условиях Таласской области для развития туризма имеются ряд преимущества, к числу которых можно включить наличия Манас Ордо и Гумбаз Манаса, который привлекает туристов со всех регионов нашей страны, а также за рубежом. Однако, недостаточное развитие дорожной и социальной инфраструктуры, а также низкие классы отелей и ресторанов, резко снижает эти достоинства, так как для туристов важно не только

достопримечательности региона, но условия проживания и состояние дорожной сети. Успешное решение данной проблемы со своей стороны требуют огромные инвестиционные вложения, которые в настоящее время не под силу ни местным предпринимателям, ни местным органам управления Таласской области. В этой связи решение данного вопроса возможно только на уровне правительственном уровне. Так, в настоящее время Кабинетом министром Кыргызской Республики рассматривается вопрос финансирования реконструкция и строительство автодороги Суусамыр-Талас-Тараз через Азиатский банк развития. Если данный вопрос будет успешно решен в этом году, тогда в следующем году намечается реконструкция и строительство данной автодороги, что позволит улучшить туристическую привлекательность Таласской области.

В настоящее время особенностям развития туристической зоны в регионах с использованием кластерной технологии относятся:

- сотрудничество между различными предпринимателями, что позволяет им совместно использовать ресурсы и получать преимущества от совместной деятельности.

- совместно инвестировать в развитие туристической инфраструктуры, что может привести к повышению качества услуг и увеличению количества туристов.

- быть более конкурентоспособным, то есть благодаря сотрудничеству и развитию инфраструктуры, туристический кластер может стать более конкурентоспособным на рынке и привлекать больше туристов.

- разработать общую маркетинговую стратегию и проводить совместные рекламные кампании, что поможет повысить узнаваемость туристического региона.

- обеспечит помощь в развитии культурных мероприятий и популяризации культурного наследия региона, что может привести к увеличению числа туристов, интересующихся культурой.

Однако, следует учитывать, что кластерная технология может не подходить для всех регионов и для всех видов туризма. Необходимо проводить анализ рынка и оценка потенциала региона, чтобы определить, насколько эффективен туристический кластер.

Оценка развития туристической зоны с помощью кластерной технологии может проводиться на основе следующих показателей:

- наличие достопримечательностей, историко-культурного наследия, природных парков и ресурсов;

- состояние развитости инфраструктура туризма, который включает качество размещения туристов, питания, транспортной доступности;

- состояние социально-экономического потенциала региона, включая наличие предприятий туристического бизнеса, уровень безработицы и доходов населения;

- уровень развития социальной инфраструктуры, который включает наличие медицинских, образовательных и других видов услуг;

- принятие специальных правительственных программ для развития туризма и обеспечение безопасности для туристов;

- состояние конкуренции на рынке туризма;

Для проведения оценки развития туристической зоны с использованием кластерной технологии необходимо провести сегментацию рынка туристов и определить типы потребностей и предпочтений каждого сегмента. Далее, на основе этой информации, можно разработать индивидуальные маркетинговые стратегии для каждого сегмента туристов.

Кластерная технология позволяет объединять предприятия туристического бизнеса в рамках одной туристической зоны и создавать единую брендовую концепцию для ее продвижения. Это позволяет увеличить привлекательность туристической зоны для посетителей и повысить уровень доходности предприятий туристического бизнеса.

Другими преимуществами использования кластерной технологии в развитии туристической зоны являются обеспечение эффективности управления туристическим бизнесом. Это обусловлено тем, что кластерная технология позволяет объединять ресурсы и совместно использовать их для достижения общих целей. Кластеризация туристических предприятий позволяет создавать синергию между ними и повышать качество услуг, что увеличивает конкурентоспособность туристической зоны. Кластеризация туристических предприятий может способствовать развитию новых продуктов и услуг, которые могут быть привлекательны для туристов. Это может включать в себя новые формы развлечений, экскурсионные маршруты или уникальные культурные опыты.

Кластеризация предприятий может привести к уменьшению издержек за счет совместного использования ресурсов и возможности получения экономических выгод от развития совместных маркетинговых кампаний и продвижения продуктов.

Одной из преимуществ кластеризации туризма является то, что она может способствовать созданию благоприятной бизнес-среды, привести к привлечению новых инвестиций в туристическую зону и стимулированию роста бизнеса в этом секторе.

Особенности развития туристической зоны с использованием кластерной технологии могут объединить ресурсы различных компаний и организаций, что приводит к снижению издержек и повышению эффективности производства, в том числе и в туристической индустрии.

Важной особенностью развития туристической зоны с использованием кластерной технологии является необходимость тесного сотрудничества между участниками кластера, которое может быть достигнуто благодаря проведению регулярных встреч и обмену опытом.

Кластерная технология также может помочь повысить уровень образования и квалификации работников туристической индустрии, что способствует повышению качества услуг и улучшению имиджа региона как туристического направления.

Таким образом, использование кластерной технологии может помочь в развитии туризма в регионах, увеличивая его конкурентоспособность и привлекательность для туристов.

Список использованной литературы:

1. Программа Правительства Кыргызской Республики развития сферы туризма на 2019-2023гг., Приложение1 Постановление Правительства Кыргызской Республики от 31 января 2019 года № 36// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/>;
2. Статистический сборник: Развитие туризма в Кыргызской Республике, Публикации, Бишкек, 202, Таблица 9.4//www.stat.kg;
3. Программа Правительства Кыргызской Республики развития сферы туризма на 2019-2023гг., Приложение1 Постановление Правительства Кыргызской Республики от 31 января 2019 года № 36// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/>;

4. Кропинова Е.Г. Региональный туристский кластер как туристско-рекреационная система регионального уровня. / Е.Г. Кропинова, А.В. Митрофанова // Региональные исследования. – 2011. – № 1. – С. 40-46.

УДК 338.27

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-327-331

Биримкулова Кыял Дуйшенбековна, Бухарбаева Лилия Явдатовна, Тулемышева Бермет Ильичбековна

Эл аралык Кыргызстан университети, башкаруу жана экономика кафедрасы, экономика илимдеринин доктору, профессор,

Уфа илим жана технология университети, экономка жана ишкердик кафедрасы, экономика илимдеринин доктору, профессор,

Эл аралык Кыргызстан университети, окутуучу

Birimkulova Kyyal Duishenbekovna, Bukharbaeva Liliya Yavdatovna, Tulemysheva Bermet Ilyichbekovna

Международный Университет Кыргызстана, кафедра менеджмент и экономика, доктор экономических наук, профессор,

Уфимский университет науки и технологий, кафедра экономики и предпринимательства, доктор экономических наук, профессор,

Международный Университет Кыргызстана, преподаватель

Birimkulova Kyyal Duishenbekovna, Bukharbaeva Liliya Yavdatovna, Tulemysheva Bermet Ilyichbekovna

International University of Kyrgyzstan, Department of Management and Economics, Doctor of Economics, Professor,

Ufa University of Science and Technology, Department of Economics and Entrepreneurship, Doctor of Economics, Professor,

International University of Kyrgyzstan, teacher

КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН МОТИВАЦИЯСЫ БОЮНЧА МАРКЕТИНГДИК ИЗИЛДӨӨ МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОТИВАЦИИ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ MARKETING RESEARCH ON CONSUMER MOTIVATION

Кыскача мүнөздөмө. Маркетингдик изилдөөлөр – бул рынокту изилдөөнүн жана болжолдоонун негизинде конкреттүү керектөөчүлөрдүн керектөөлөрүн канааттандырууга жана киреше алууга багытталган товарларды жана кызматтарды өндүрүүнү жана сатууну уюштурууну изилдөөнүн комплекстүү системасы. Мотивация – бул керектөөчүгө, анын жүрүм-турумуна таасир этүүчү жана кээде аны канааттандыруунун жолдорун издөөгө мажбурлоочу, башкача айтканда, иш-аракетке дем берүүчү, дайыма эле акталбаган – мотивацияланган муктаждык. Бирок, бул дайыма эле боло бербейт. Натыйжада, керектөөчүлөрдүн жүрүм-турумун алдын ала айтуу мүмкүн эмес, анын муктаждыктарын баалоого болот - эң маанилүү муктаждыктар биринчи планга чыгат.

Аннотация. Маркетинговые исследования — это комплексная система изучения организации производства и сбыта товаров и услуг, которая ориентирована на удовлетворение потребностей конкретных потребителей и получение прибыли на основе изучения и прогнозирования рынка. Мотивация — это нужда, которая влияет на потребителя, его поведение и даже заставляет порой искать способы её удовлетворения, то есть побуждает к действию, причём не всегда оправданному - мотивированному. Однако это происходит не всегда. В результате поведение потребителя невозможно предугадать, его потребности могут быть ранжированы - на первый план выходят наиболее значимые потребности.

Abstract. Marketing research is a comprehensive system for studying the organization of production and sales of goods and services, which is focused on meeting the needs of specific consumers and making a profit based on market research and forecasting.

Motivation is a need that influences the consumer, his behavior and sometimes even forces him to look for ways to satisfy it, that is, it encourages action, and not always justified - motivated. However, this does not always happen. As a result, consumer behavior cannot be predicted; his needs can be ranked - the most significant needs come to the fore.

Негизги сөздөр: Маркетинг, изилдөө, мотивация, керектөө, кызмат көрсөтүү, продукт, рынок, суроо-талап, жүрүм-турум, сегмент, пайда.

Ключевые слова: Маркетинг, исследования, мотивация, потребитель, услуги, товар, рынок, спрос, поведение, сегмент, прибыль.

Keywords: Marketing, research, motivation, consumer, services, product, market, demand, behavior, segment, profit.

Мотивация потребителей представляет собой движущую силу, активирующую поведение потребителей, а также предоставляющую его цель и направление. Иначе говоря, она может быть определена в качестве комплекса мотивов, интересов и потребностей, используемых потребителями для принятия решений, касательно выбора продукции и рациональности совершения покупки. Также мотивация потребителей представляет собой совокупность процессов, побуждающих, направляющих и поддерживающих поведение потребителей.

Мотивация потребителей, будучи основана на их побуждении к совершению определенных покупок, является ключевой составляющей маркетинга. Ее эффективность оказывает прямое влияние на рост объемов сбыта компании и, как следствие, приводит к повышению прибыли компании. Таким образом, грамотно выстроенная система мотивации потребителей выступает залогом успешности продаж в бизнесе.

Основополагающей целью мотивации потребителей выступает изменение их поведения в целях увеличения потребления товаров и услуг. К числу прочих целей, которым подчиняется мотивация потребителей, могут быть отнесены первые, пробные и повторные покупки, удержание и лояльность покупателей, снижение цены на товар и увеличение объемов покупки, увеличение частоты покупок или дальнейшее увеличение объемов потребления.

Основными задачами мотивации поведения потребителей в маркетинге выступают:

- определение рыночных тенденций и прогнозирование спроса, цены и иных параметров;
- анализ мотивов потребительского поведения;

- анализ и оценка наиболее эффективных методов воздействия;
- реализация активного воздействия на клиентов;
- повышение покупательской лояльности.

Потребительское поведение сегодня считается одной из наиболее интенсивно проработанных областей в зарубежной маркетинговой теории. Интенсивные исследования потребительского поведения в маркетинге начинаются одновременно с переориентацией с массового маркетинга на сегментационный подход и разработку целевых рынков. Необходимость сегментации возникает тогда, когда предложение начинает превышать спрос.

Она нацелена на узкие группы потребителей со специфическими запросами, для каждой из которых предприятие разрабатывает отдельное предложение: товар + специализированный план маркетинга.

Исследование мотивации помогает организации решить следующие практические проблемы:

- 1) выявление причин низкого (или недостаточного) спроса на продукцию предприятий,
- 2) пути повышения спроса на продукцию предприятий,
- 3) позиционирование своей продукции и продукции предприятий,
- 4) сегментация рынка потребителей и выбор «своего» целевого рынка или проверка правильности выбора целевого сегмента, если этот выбор сложился традиционно и исторически или проводился без исследования потребительских мотивов. Ситуация, кстати, очень типичная для местных предприятий.
- 5) разработка инновационного товара.

Сегментация потребителей.

Задача сегментации - разбить рынок на однородные группы потребителей со схожими запросами и реакциями на маркетинговые стимулы. Они объединяют индивидов, обладающих рядом схожих признаков и занимающих по отношению к этим признакам (критериям сегментации) сходную позицию в пространстве. Предполагается, что обладая схожими признаками и занимая схожие позиции, такие индивиды имеют больше шансов обладать схожими мотивами и предпочтениями и будут оказывать меньшее сопротивление к восприятию данного набора стимулов.

Мотивационная сфера состоит из трех основных элементов: Потребностей, Мотивов и Целей. Предлагается сохранить троичность деления мотивационной сферы, но привести ее в соответствие с маркетинговой терминологией и рассматривать цепочку вида Полезности-Мотивы, Предпочтения - Цели.

Исследование потребителей позволяет бизнесу лучше понимать покупателей и их потребности, чтобы предлагать на рынке лучший продукт и увеличивать удовлетворенность от покупки.

Информация, полученная в ходе маркетингового исследования, поможет привлекать на рынке больше подходящих покупателей и лучше удерживать клиентов за счёт правильного позиционирования и маркетинга. Это в свою очередь отразится на продажах и обеспечит рост бизнеса.

Бизнес, который хорошо знает потребности клиентов, обладает большими шансами на успех по сравнению с конкурентами. Знание целевой аудитории помогает эффективно расходовать средства на продвижение и достигать результатов по росту клиентской базы и повторным продажам.

В экономической теории движущей силой покупки товара считается потребность. При этом экономисты определяют потребность как ощущение недостатка, но не недостатка вообще, а недостатка конкретного товара, и желание этот недостаток устранить, причем устранить покупкой именно этого товара. Фактически, по их мнению, наличие товара порождает потребность в нем. Маркетингу ближе психологическое понимание потребностей как внутренних побуждений, не направленных ни на какой конкретный объект. В маркетинге рыночная ситуация с точки зрения потребителя определяется не физически, а психологически, то есть через его восприятие и переживания. Потребителю противостоит не физический мир, а так называемый "экологический" мир, опосредованный его формами деятельности и восприятием. Известный американский социолог и футурист О.Тоффлер пишет, что "...даже когда во всех других отношениях продукты идентичны, в психологическом отношении они могут заметно отличаться друг от друга". На зрелом рынке, где большинство товаров имеют незначительные функциональные и технические отличия, на передний план для покупателей выходят имиджевые различия.

Уже с ранних этапов развития, и на долгие годы, отличительной особенностью маркетинга - как самостоятельного подхода к изучению потребительского поведения и его мотивации - стала сильная психологизация. Началась она в 50-е годы, когда на смену единоличному господству в маркетинге объективно-экономических моделей приходят теории радикально противоположного субъективно-иррационального характера. В конце 50-х, в частности, большое влияние получают исследования, проводившиеся под руководством известного немецкого психоаналитика Э.Дихтера, которые не вполне обоснованно получили название «мотивационных исследований». Нужно заметить, что «не вполне обоснованно» потому, что эти исследования имели клинико-психологическую основу и мотивацию сводили к области бессознательных и подсознательных процессов, подавленным влечениям и другим импульсам физиологического порядка, которые, как казалось исследователям, отвечают за глубинную мотивацию личности.

Содержательный вклад «мотивационных исследований» в теорию маркетинга очень незначителен, но в плане методологическом они дали толчок самой настоящей революции. Во-первых, именно начиная с них в маркетинге появляется столь привычный сегодня объект анализа - индивидуальный потребитель и этот индивидуальный потребитель получает психологическую размерность. Во-вторых, арсенал методов маркетингового анализа обогатился за счет введения новых приемов: техники глубинного интервью (аналог метода свободных ассоциаций в психоанализе), метода разыгрывания ролей, метода незаконченных предложений, метода парных картинок и др. «Мотивационные» исследования и по сей день используются в маркетинговой практике западных компаний, однако по популярности они значительно уступают другим видам исследований.

В конечном итоге, наиболее влиятельной теорией в маркетинге и одновременно основой традиционного маркетинг-микса становится бихевиористская модель, где внешняя среда - это стимул, наблюдаемое потребительское поведение (где, что, когда, сколько и как покупают) - реакция, а сам потребитель - «серый ящик», процессы принятия решений внутри которого лишь частично известны исследователю. В психологии такая модель соответствует уровню разработок конца 70-х годов, и маркетинговой стратегии, претендующей на современность, вряд ли стоит брать ее на вооружение.

Знакомство с современной литературой по маркетингу показывает, что при освещении потребительского поведения специалисты интенсивно используют понятийный аппарат, модели и теории, разработанные в психологии и родственных ей науках. Причем в отечественной экономической и маркетинговой литературе вопросы мотивации потребления и спроса в междисциплинарном разрезе изучены еще недостаточно полно, в то время как маркетинговая теория опирается на их глубокое знание. Кроме того, в специальных науках, занимающихся изучением поведения человека, зачастую нет единства по поводу терминологии, даже в отношении основных понятий. Поэтому необходимо четко определить, в каком значении используются те или иные термины в маркетинге.

Психологи выделяют в поведении человека две функционально взаимосвязанных стороны: побудительную и регуляционную. Побуждение обеспечивает активизацию и направленность поведения, а регуляция - его течение от начала до конца в конкретной ситуации. Регулируется поведение посредством таких психических процессов, как внимание, мышление, память и др. Однако нас будет интересовать первая сторона - побуждение.

Оно связано прежде всего с понятиями мотива и мотивации, а также с цепочкой вытекающих из них более частных понятий: потребностей, интересов, целей, намерений, внешних факторов, которые заставляют человека вести себя определенным образом, и др. Нужно отметить, что говоря о мотивации, отечественные психологи (Д.Н.Узнадзе, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Выготский, В.И.Мясищев), наряду с функциями побуждения и направления деятельности, указывают еще одну очень важную - функцию смыслообразования. Две первые функции можно найти и у животных, а вот смыслообразование порождает специфически человеческий тип мотивации, в котором лидирующая роль принадлежит сознанию. Здесь приоритет отечественной школы неоспорим, но из-за ограничений марксистской методологии она могла исследовать только узкий спектр мотивации - мотивацию осознанного поведения. Бихевиористская психология и основанный на ней традиционный маркетинг этой функции не учитывают, психоанализ вообще отводит сознанию незначительную роль - роль «маски» реальных детерминант поведения. Только в последние годы в зарубежном маркетинге появляется категории смысла, что связано с введением феноменологических и семиотических методов исследования. Думается, их объединение с многолетними наработками отечественной психологии могло бы оказаться очень плодотворным и в перспективе заменить явно устаревшую бихевиористскую модель и создать необходимую базу для выработки рекомендаций для практического маркетинга. Ведь в маркетинге функция смыслообразования играет ведущую роль в формировании имиджа.

Список использованной литературы:

1. Лукьянова. А. Л., «Маркетинговые исследования мотивации потребителей на товарных рынках», Санкт- Петербург, 1998г.
2. Ананьева.Л. Ю., «Мотивация потребителей как составляющая маркетинга» // Образовательный портал «Справочник». 2020г.
3. Тулемышева Б.И., «Маркетинговые исследования потребительского спроса». «Вестник МУК» №2(43)2021г.

УДК 331.107

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-332-339

Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Шакирова Клара Капановна

Дарылоо-диагностикалык борбору " РЕАМЕД" ЖЧКсы, медицина илимдеринин
доктору, профессор

Ж. Баласагын атындагы улуттук университети, экономика илимдеринин доктору,

Бисалиев Рафаэль Вальеревия, Шакирова Клара Капановна

Лечебно-диагностический центр ООО РЕАМЕД, доктор медицинских наук,
профессор,

КНУ им. Ж. Баласагына, доктор экономических наук

Bisaliiev Rafael Valerievich, Shakirova Klara Kapanovna

Medical and diagnostic center LLC REAMED, Doctor of Medical Sciences,

KNU J. Balasagyn, Doctor of Economics Sciences

**ЭЛ АРАЛЫК КОМПАНИЯЛАРДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАШКАРУУ
ЫКМАЛАРЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ
ЭВОЛЮЦИЯ ПОДХОДОВ К УПРАВЛЕНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ
РЕСУРСАМИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМПАНИЯХ
EVOLUTION OF APPROACHES TO HUMAN RESOURCE
MANAGEMENT IN INTERNATIONAL COMPANIES**

Кыскача мүнөздөмө. Эл аралык уюмдарда адам ресурстарын башкарууну түшүнүүдө эволюциялык ыкмалар каралды, кадр бөлүмдөрүнүн ишиндеги моделдер, стратегиялар жана практикалар изилденди. Көп улуттуу фирмалардын иштешинин негизги айырмалоочу мүнөздөмөсү болуп чет өлкөлүк жарандар саналат. Ушуга байланыштуу персоналды тандоо жана кабыл алуу, кызматкерлерди алар үчүн башка маданиятка адаптациялоо программаларын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү, материалдык дем берүү жана тиричилик жана үй-бүлөлүк кырдаалдарды чечүү актуалдуу маселелер бойдон калууда.

Аннотация. Рассмотрены эволюционные подходы в понимании управления человеческими ресурсами в международных организациях, изучены модели, стратегии и практики в работе кадровых подразделений. Основной отличительной характеристикой функционирования мультинациональных фирм являются иностранные граждане. В этой связи актуальными вопросами остаются, касающиеся подбора и приема персонала, разработки и внедрения программ адаптации работников в иной для них культуре, материального стимулирования и решения бытовых и семейных ситуаций.

Аннотация. Evolutionary approaches in understanding human resource management in international organizations are considered, models, strategies and practices in the work of human resources departments are studied. The main distinguishing feature of the functioning of multinational firms are foreign citizens. In this regard, issues related to the selection and reception of personnel, the development and implementation of programs for the adaptation of employees in a different culture for them, financial incentives and solutions to domestic and family situations remain relevant.

Негизги сөздөр: интеграция, ааламдашуу, эл аралык компания, жамааттык, кызматташуу, байланыш, ишкердик байланыш, артыкчылык.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, международная компания, коллектив, взаимодействие, общение, деловые связи, преимущество.

Keywords: integration, globalization, international company, team, interaction, communication, business relations, advantage.

С развитием системы менеджмента как такового, происходит эволюция парадигмы управления человеческими ресурсами в современных коммерческих институтах. Данный факт подтверждается классификаций, предложенной Л.И. Евенко [7], в которой представлены переходы от экономической к организационной и гуманистической парадигме. Сквозь экономическую парадигму рассматривалась лишь функция человека – труд, при этом формой контроля данной функции являлись показатели затраты рабочего времени. Сама личность в производственном процессе с её установками, мотивацией и другими психологическими составляющими оставалась за «рамками» восприятия. Причинами и предпосылками создания организационной парадигмы были обусловлены возникновением крупных промышленных корпораций на Западе, а в нашей стране – административно-командной системы. Формальная роль индивида в рамках этой парадигмы определена границами должности. Кадровая функция включала делегирование полномочий и формирование штабных подразделений. Позже она значительно расширилась: от регистрационно-контрольной до подбора и отбора кадров, планирования карьеры руководителей, оценки и аттестации работников. Другими словами, прослеживается функция управления персоналом. С возникновением организационной парадигмы произошёл переход от административной разновидности организационной парадигмы к социальной, то есть концепция управления персоналом переросла в концепцию управления человеческими ресурсами. Следует обратить внимание, что контекст данной трансформации подразумевает именно ресурс человека, а не человек используется как ресурс. Пришло понимание о качестве трудовой жизни человека. Тем и объясняется расширение штатов за счёт включения в них психологов и социологов. Поставленная задача направлена на повышение качества персонала и его ресурсов ради достижения успеха в конкурентной борьбе. Такой механизм широко распространён высокотехнологичных отраслях промышленности. Основной постулат гуманистической парадигмы – главный субъект организации и особый объект управления – это человек, который не должен рассматриваться как ресурс. Данный подход содержит видение первостепенной важности человека в организации. Политика и кадровые стратегии компании строятся согласно желаниям и способностям сотрудника. То есть ведётся работа по созданию возможностей для людей трудиться с максимальной отдачей, получать удовлетворение от своей деятельности, отношений в коллективе, а главное – развивать и совершенствовать себя.

Анализ современной литературы по проблематике кросс-менеджмента и международного управления человеческими ресурсами неоднозначно интерпретирует и трактует определение «международное управление человеческими ресурсами» [1, 3]. Неоптимистическая ситуация складывается в России, так как данная проблема практически не освещена. Используются лишь немногочисленные переведённые работы зарубежных авторов [1], которые не носят узкоспециализированного характера.

Ссылаясь на исследования зарубежных исследователей, Ю.П. Платонов, Д.Г.Кучеров [5] привели следующие основные дефиниции «международное управление человеческими ресурсами»:

- понимается как процесс найма на работу и повышения квалификации работников, осуществляющие свою профессиональную деятельность в глобальном пространстве;

- область международного HR менеджмента предполагает понимание, исследование, применение и пересмотр абсолютно всех мероприятий по управлению человеческими ресурсами во всех контекстах (внешний, внутренний), так как они существенно оказывают влияние на управленческие процессы трудовых коллективов местного и международного уровней, увеличивая опыт множества стейкхолдеров - учредителей и других физических или юридических лиц, которые прямо или косвенно воздействуют на работу организации, или располагают определёнными ожиданиями от результатов её деятельности;

- вовлечение и использование людей для достижения целей организации, причём вне зависимости от геолокации учреждения;

- система международного менеджмента человеческих ресурсов акцентирует внимание на субординации и уважении национальной культуры и национальных практик в области занятости, включая корпоративную культуру и практику управления кросс-культурным персоналом;

- взаимодействие и взаимозависимость трех ведущих направлений – мероприятий по международному управлению человеческими ресурсами, видов персонала и стран, в которых осуществляется деятельность.

На наш взгляд, наиболее полным и объемлющим представляется определение, сформированное вышеуказанными авторами. Под международным управлением человеческими ресурсами исследователи подразумевали совокупность стратегий, политик и практик мультикультурных учреждений в области управления персоналом в штаб-квартире и других зарубежных филиалов.

Что касается определения понятия «человеческие ресурсы», то в иностранном бизнес словаре приводится следующее определение: "Человеческие ресурсы – это подразделение организации, которое фокусируется на деятельности, связанной с работниками". Само понятие включает процессы поиска и приёма на работу новых сотрудников, координирование и подготовка работающих кадров, разработка и планирование выплат и льгот, удержание сотрудников на рабочих местах [19]. В России значение данного термина приобрело более широкое понятие, включающее человеческие ресурсы как ресурсы организации, наряду с капиталом, материалами, технологиями и информацией [2].

Человеческие ресурсы отличаются рядом особенностей [4].

1) Главная особенность данного вида ресурса заключается в личностной специфике. Только люди наделены интеллектом, поэтому производственный процесс с их участием носит эмоционально-сознательный и осмысленный характер. Рассматривать человека с механических позиций, значит не учитывать его уникальность.

2) Участие человека как существа, обладающего творческим, предпринимательским потенциалами, не имеет определённых пределов. Этим и объясняется наличие человеческих резервов, использование которых может повысить эффективность функционирования международной организации.

3) Современные социально-экономические и технические условия научно-технического прогресса требуют от человека высокой мобильности и напряжённости, что приводит к формированию эмоционального выгорания, человеческие ресурсы подвержены «моральному износу». Особенностью индивидов является то, что они в результате личной мотивации готовы к самосовершенствованию, самообучению, повышению квалификации, обновлению знаний и профессиональных навыков, ожидая от руководства компании помощи и предоставления соответствующих возможностей.

4) Люди, как сотрудники имеют разные способности, уровень квалификации и знания, включая профессиональные, этим объясняется необходимость непрерывного обучения, переподготовки и повышения квалификации.

5) При выборе места трудоустройства и исполнения своих обязательств, работник руководствуется не только своими внутренними склонностями и особенностями, но и внешними обстоятельствами. Мотивы заключения трудовых договоров различны, поэтому грамотное управление мотивацией сотрудников является одной из важнейших задач менеджмента.

6) Трудовая жизнь современного человека колеблется 30–50 лет. В связи с этим воспроизводство человеческих ресурсов может носить долговременный характер.

Следуя хронологической и исторической последовательности, следует отметить, что феномен «Управление человеческими ресурсами» как отдельное научное направление сформировалось лишь в XX в. Впервые принципы, подходы и технологии управления человеческими ресурсами систематически стали применяться в крупных зарубежных и международных корпорациях. Само по себе управление персоналом появилось на предприятиях массового производства и оказывало поддержку реализации функции контроля, затем в некоторых странах оно стало претендовать на более значимую роль в процессе принятия стратегических решений.

Подавляющая часть научных работ в области управления персоналом в международных компаниях была ограничена исследованиями по набору и приему сотрудников. Самые ранние упоминания о формировании кадровой стратегии, мы находим в работах второй половины предыдущего столетия. Эти работы раскрывают основные четыре подхода (этноцентрический, полицентрический, глобальный, регионцентрический) кросс-культурного менеджмента [14, 16]. Следует отметить, что предложенная классификация сохраняет свою актуальность по настоящее время. Исследования преимущественно касались особенностей управления иностранными работниками (чаще американскими) [13].

Некоторые исследования были направлены на изучение особенностей переноса технологии управления человеческими ресурсами с главной компании в её зарубежные подразделения. С целью выявления различия культур, многие исследователи того времени опирались на работы Г. Фостеде, изучавшего феномен культуры на примере компании ИВМ с её филиалами по всему миру. В этом контексте в работах некоторых авторов делался акцент на национальные культурные различия и социокультурные факторы, которые оказывали значительное влияние на развитие международных компаний [15].

Начало 80-х годов можно считать появлением термина «управление человеческими ресурсами» и признанием этой области общепризнанной. Это десятилетие характеризуется формированием концептуальных моделей управления ресурсами, в частности, Гарвардская и Мичиганская модели [9, 12].

Социальная направленность в деятельности кадровых подразделений компаний наибольшую актуальность приобрела в 1990-х гг. Это делалось с целью повышения мотивации сотрудников к соучастию в работе фирмы, и увеличению уровня их удовлетворённости работой [8]. Известные теории гуманизма, кооперации и марксизма вскрыли потенциальные конфликты между работодателями и их сотрудниками. Это послужило предпосылкой формирования движения профсоюзов и закладкой фундамента системы новых отношений между предпринимателями и рабочими [19]. Наблюдалась тенденция отделения термина «управление человеческими ресурсами» от существовавшего до него термина «управление персоналом». Понятие «управление человеческими ресурсами» заняло достойное место в управленческой среде всех стран [20]. Следует отметить, что в данном названии подчёркивалась ресурсная сторона процессов управления персоналом. Иными словами, это словосочетание наиболее точно определяло суть процессов управления персоналом и его ресурсами и соответствовало современным тенденциям, то есть смещению акцентов в управлении персоналом организаций. В таком контексте выражение «человеческими ресурсами» воспринимается не как управление человеком как механизмом, который приравнивается к ресурсу, а как управление ресурсами, носителем и обладателем которых является индивид, к примеру, интеллектуальный капитал сотрудника также подвергается управлению. То есть от уровня интеллекта и образования определяется позиция в структуре международной организации. В одном из исследований показано 27 различий между управлением персоналом и управлением человеческими ресурсами. Прослеживалась смена функций специалистов по управлению персоналом по мере привлечения их к решению глобальных внешних и стратегических вопросов [18]. Автор акцентировал внимание на том, что в целом сфера интересов управления человеческими ресурсами трансформировалась с уровня национальных проблем на многонациональный и более глобальный уровни. Мировые проблемы экологии, охраны здоровья населения, стратегические вопросы, стали предметом рассмотрения самой бизнес-организации, тогда как проблемы деятельности ключевых поставщиков и потребителей – затрагивают деятельность кадровых подразделений. Современная экономическая ситуация диктует необходимость подключения кадровых служб к решению глобальных внешних (в том числе международных) и стратегических вопросов, то есть цели и функции управления человеческими ресурсами существенно расширяются и меняются. Следовательно, фокус научных направлений сместился в сторону выявления взаимосвязей между управлением человеческими ресурсами и развитием организации. На наш взгляд, наличие статей, критикующих высказывания о существовании универсальной системы управления человеческими ресурсами в любом государстве без учета этнонационального контекста, является оправданным [10]. В аналогичный промежуток времени появились исследования, затрагивающие аспекты реализации политик и практик управления человеческими ресурсами в международных компаниях [17]. Многие исследователи отмечали данное явление как более сложное и комплексное, многофункциональное, сопряжённое с рисками и вовлечением в жизнь персонала [11].

Анализируя эволюцию подходов управления человеческим ресурсами, то, до настоящего времени, можно отметить доминирование двух концепций: конвенгерции и дивергенции. Конвенгерция опирается на систему единых универсальных стандартов в области политик и практик кадрового менеджмента с игнорированием межкультурных различий. Сторонники

теории конвенгерции полагали, что благодаря стандартизации и универсализации подходов во всех подразделениях международной компании, приобретается существенное конкурентное преимущество, и данный подход считается оправданным [6]. Противоположной точки зрения придерживаются сторонники теории дивенгерции.

Суть данного направления в максимальном использовании межкультурных отличий, то есть применяется дифференцированный подход при внедрении политик, практик и процедур управления человеческими ресурсами. Мы солидарны с мнением авторов [5], рассматривающие дивенгерцию более гибкой стратегией, позволяющей оперативно реагировать и решать многие текущие кадровые вопросы. В качестве правоты своего мнения, исследователи считали, что не совсем разумно применять единые тестовые методики представителям разных национальностей. Барьерами для получения объективной информации могут быть как особенности трудового законодательства страны, так и социально-психологические характеристики тестируемых.

Современные тенденции управления человеческими ресурсами всё больше трансформируются с национальных проблем на многонациональные и более глобальные. Безусловно, базовым в работе в национальных организациях остаётся традиционное управление персоналом. Так как оно является опорой развития кадровых процессов и компании в целом. Без национальных принципов работы в сфере управления человеческими ресурсами, невозможно решение международных проблем. В свою очередь, глобализация экономик стран мира также оказывает влияние на национальные процессы управления персоналом, способствуя их динамичному развитию в соответствии с заданным вектором развития мировых экономик [7]. Совершенно очевидно, что управление человеческими ресурсами в международной компании – это управление глобального масштаба и данный феномен свидетельствует и иллюстрирует как развитие мировых экономик, так и мирового сообщества в целом. Однако этнокультурная составляющая этого процесса остается ключевой. По мнению многих мировых компаний основным способом конкурентной борьбы развитие персонала в XXI столетия – это развитие на основе интеллекта персонала [11].

Таким образом, рассмотрены эволюционные подходы в понимании управления человеческими ресурсами в международных организациях, изучены модели, стратегии и практики в работе кадровых подразделений. Основной отличительной характеристикой функционирования мультинациональных фирм являются иностранные граждане. В этой связи в сфере управления человеческими ресурсами в международных компаниях актуальными вопросами остаются, касающиеся подбора и приема персонала, разработки и внедрения программ адаптации работников в иной для них культуре, материального стимулирования и решения бытовых и семейных ситуаций.

Список использованной литературы:

1. Амстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. СПб., 2007.
2. Афанасьева А.Б. Этнокультурное образование: сущность, структура содержания, проблемы совершенствования // Знание, понимание, умение. 2009. № 3. С. 189 - 195.
3. Корнелиус Н. HR менеджмент. Поиск, подбор, тренинг, мотивация, дисциплина, этика. Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2005.
4. Красина Ф.А. Управление человеческими ресурсами: учебное пособие. — Томск: Эль Контент, 2013. 158 с.

5. Платонов Ю.П., Кучеров Д.Г. Концепция международного управления человеческими ресурсами: анализ основных подходов // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2008. Выпуск 8. С. 84 – 107.
6. Соколова М.И., Деменьтева А.Г. Управление человеческими ресурсами. М.: Проспект, 2005.
7. Чистяков М.В. Социально-экономические основы управления персоналом / Учебное пособие. – Тверь, 2020. 547 с.
8. Armstrong M. A Handbook of human resource management practice // Kogan Page, London, 2006, 10th ed, 982 p.
9. Beer M. and others. Managing human assets, by New York. The Free Press, Human Resource Management. 1984. Vol. 24. P. 362-365.
10. Brewster C. Towards to European model of human resource management // Journal of Business Studies. 1986. Vol. 10. №1. P. 1 – 21.
11. Dowling P. International Human Resource Management. Managing People in a Multinational Context, Cengage Learning EMEA, 2005.
12. Fombrun C., Tichy M., Gold B.A. International Organisational Behavior (2nd Ed). Upper Sadlle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall. 2005.
13. Harvey M., Novicevic M. Selecting expatriates for increasingly complex global assignment // Career Development International. 2001. Vol. 6. P. 69 – 87.
14. Heenan D., Perlmutter H. Multinational Organization Development. Addison-Wesley Publishing Co., 1979.
15. Laurent A. The cultural puzzle of international human resource management // Human Resource Management. 1986. Vol. 5. P. 91 – 102.
16. Perlmutter H. The Tortious Evolution of the Multinational Corporation // Columbia World Journal of Business. 1969. P. 9 – 18.
17. Speer H. Gehaltsstrukturen im Ausland. In: Personal furring, 1993. P 504-505.
18. Storey J. Developments in the Management of Human Resources. L., 1992.
19. Osibanjo O., AdenikeAdeniji A. Human resource management: theory and practice / <https://www.researchgate.net/publication/305954894>.
20. The historical background of human resource management. <http://www.whatishumanresource.com>

References:

1. Amstrong M. Human resource management practice. St. Petersburg, 2007.
2. Afanasyeva A.B. Ethno-cultural education: essence, structure of content, problems of improvement // Knowledge, understanding, skill. 2009.No. 3. pp. 189 - 195.
3. Cornelius N. HR management. Search, selection, training, motivation, discipline, ethics. Dnepropetrovsk: Balance Business Books, 2005.
4. Krasina F.A. Human Resource Management: textbook. — Tomsk: El Content, 2013. 158 p .
5. Platonov Yu.P., Kuchеров D.G. The concept of international human resource management: analysis of basic approaches // Bulletin of the St. Petersburg University. 2008. Issue 8. pp. 84 – 107.
6. Sokolova M.I., Dementeva A.G. Human resource management. Moscow: Prospect, 2005.
7. Chistyakov M.V. Socio-economic foundations of personnel management / Textbook. – Tver, 2020. 547 p.

8. Armstrong M. A Handbook of human resource management practice // Kogan Page, London, 2006, 10th ed, 982 p.
9. Beer M. and others. Managing human assets, by New York. The Free Press, Human Resource Management. 1984. Vol. 24. P. 362-365.
10. Brewster C. Towards to European model of human resource management // Journal of Business Studies. 1986. Vol. 10. №1. P. 1 – 21.
11. Dowling P. International Human Resource Management. Managing People in a Multinational Context, Cengage Learning EMEA, 2005.
12. Fombrun C., Tichy M., Gold B.A. International Organisational Behavior (2nd Ed). Upper Sadlle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall. 2005.
13. Harvey M., Novicevic M. Selecting expatriates for increasingly complex global assignment // Career Development International. 2001. Vol. 6. P. 69 – 87.
14. Heenan D., Perlmutter H. Multinational Organization Development. Addison-Wesley Publishing Co., 1979.
15. Laurent A. The cultural puzzle of international human resource management // Human Resource Management. 1986. Vol. 5. P. 91 – 102.
16. Perlmutter H. The Tortious Evolution of the Multinational Corporation // Columbia World Journal of Business. 1969. P. 9 – 18.
17. Speer H. Gehaltsstrukturen im Ausland. In: Personal furring, 1993. P 504-505.
18. Storey J. Developments in the Management of Human Resources. L., 1992.
19. Osibanjo O., AdenikeAdeniji A. Human resource management: theory and practice / <https://www.researchgate.net/publication/305954894>.
20. The historical background of human resource management. <http://www.whatishumanresource.com>

УДК: 336.71(575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-339-349

Дамирбекова Астра Дамирбековна

К.И.Скрябин атындагы КУАУ, Аспирант

ЖАО ДКИБ, Башкы кеңсенин аймактык сатуу боюнча менеджери

Дамирбекова Астра Дамирбековна

КНАУ имени К.И.Скрябина, Аспирант

ЗАО ДКИБ, Региональный менеджер по продажам Головного офиса

Damirbekova Astra Damirbekovna

JSC DKIB, Regional Manager Head Office Sales

KNAU named after K.I. Scriabin, Postgraduate student

**БАШКА ӨЛКӨЛӨРДӨГҮ АМАНАТТАР ҮЧҮН КЕПИЛДИК СУММА
ГАРАНТИЙНАЯ СУММА ПО ДЕПОЗИТАМ В ДРУГИХ СТРАНАХ
GUARANTEE AMOUNT FOR DEPOSITS IN OTHER COUNTRIES**

Кыскача мүнөздөмө. Каралып жаткан тема ошондой эле Кыргыз Республикасындагы депозиттерди коргоо системасы өзүнүн уюштуруучулук калыптануу стадиясында тургандыгы менен да ырасталат, бул аны кандай багытта өнүктүрүү керек, мамлекет алдыга кандай максаттарды коюу керек деген суроолорду жаратат. Депозиттерди коргоо системасы үчүн бул максаттар экономикадагы жана банк секторундагы азыркы кырдаалга, ошондой эле мамлекеттин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн узак мөөнөттүү милдеттерине канчалык деңгээлде адекваттуу. Бул маселелерди чечүүдө мазмундук жактан да, аракеттердин ырааттуулугуна жана этаптарына карата да ар кандай көз караштар бар болгондуктан, саясий-экономикалык жактан алардын ичинен эң жакшысын аныктоо үчүн айтылган мамилелерди системалаштыруу зарыл көрүнөт. Мааниде, 4 жана социалдык туруктуулукту жана калктын ата мекендик банк системасына жана бүтүндөй мамлекетке болгон ишенимин камсыз кылуу жагынан.

Аннотация. Рассматриваемая тема подтверждается также тем, что система защиты депозитов в Кыргызской республике находится на этапе своего организационного становления, в связи с чем возникает вопрос о том, в каких направлениях следует ее развивать, каковы должны быть цели, которую ставит государство перед системой защиты депозитов, насколько эти цели адекватны сегодняшней ситуации в экономике и банковском секторе, а также перспективным задачам экономического и социального развития государства. Поскольку на решение этих вопросов существуют различные точки зрения, как с содержательной стороны, так и относительно последовательности действий и их этапности, представляется необходимым систематизировать высказываемые подходы с тем, чтобы определить наиболее предпочтительные из них как в политико-экономическом смысле, 4 так и в плане обеспечения социальной стабильности и доверия населения к отечественной банковской системе и государству в целом.

Abstract. The topic under consideration is also confirmed by the fact that the deposit protection system in the Kyrgyz Republic is at the stage of its organizational formation, which raises the question of in what directions it should be developed, what should be the goals set by the state before the deposit protection system, how adequate these goals are to the current situation in the economy and the banking sector, as well as to the prospective tasks of economic and social development of the state. Since there are different points of view on the solution of these issues, both in terms of content and the sequence of actions and their stages, it seems necessary to systematize the expressed approaches in order to determine the most preferable of them both in the political and economic sense, 4 and in terms of ensuring social stability and public confidence in the domestic banking system and the state as a whole.

Негизги сөздөр: Финансылык туруктуулук, депозиттерди камсыздандыруу, депозиттик операциялар, OECD Каржы рыноктору боюнча комитети.

Ключевые слова: Финансовая стабильность, страхования вкладов, депозитные операции, Комитет ОЭСР по финансовым рынкам.

Keywords : Financial stability, deposit insurance, deposit operations, OECD Financial Markets Committee.

Актуальность темы исследования. Укрепление финансового состояния банков, усиление их взаимодействия с реальным сектором экономики невозможно без формирования нового уровня доверия к банковской системе со стороны вкладчиков и кредиторов. Для этого

в банковском секторе должны быть созданы целостная финансовая и юридическая системы защиты интересов клиентов, касающиеся всех стадий их взаимодействия с банком. Мировая практика показала, что именно в период экономических потрясений создавались системы защиты депозитов, являющиеся основным инструментом стабилизации финансового положения банковских систем. Такие системы способствовали восстановлению доверия населения к кредитным институтам и сохранению социального спокойствия в обществе. Восстановление доверия населения к банковской системе в Кыргызстане особенно актуально. Подрыв доверия населения к банковской системе привёл к недоверию населения к банковским институтам и не хранению сбережений, не прибегая к помощи финансовых институтов. Следствием этого стало слабое использование сбережений населения как внутреннего источника инвестиций в кыргызскую экономику. В последние годы наметилась тенденция постепенного восстановления доверия населения к институтам финансовой системы. Особенно трудным является процесс восстановления депозитов физических лиц в частных коммерческих банках после затяжного политического и финансового кризиса. Последнее десятилетие характеризуется значительным всплеском интереса к вопросам защиты депозитов. Постоянно растет число стран, создавших системы защиты депозитов – на современном этапе их более 120. Отдельные вопросы затронуты международными финансовыми организациями, Международным валютным фондом, Всемирным банком и Форумом за финансовую стабильность. Созданная система защиты депозитов в Кыргызской Республике находится на стадии становления и развития, не соответствует полностью международным принципам, не обеспечивает устойчивость и надёжность банковской системы стран.

Цели и задачи исследования. Цель исследования является научное обоснование возможных направлений совершенствования ключевых механизмов, положенных в основу отечественной системы защиты депозитов, а также практической реализации сформулированных рекомендаций. Для реализации поставленной цели потребовалось решение следующих задач:

- уточнение социально-экономического содержания понятия «сбережения населения в рыночной экономике»;
- проведение анализа теоретических и методологических основ защиты депозитов как элемента национальных систем обеспечения финансовой стабильности;
- исследование места и роли института защиты депозитов в поддержании устойчивости банковской системы, обеспечении защиты интересов владельцев депозитов;
- систематизация и классификация механизмов и источников финансирования систем защиты депозитов, а также направлений расходования средств фондов по защите депозитов в различных странах, выявление передовых подходов в данной области на основании изучения зарубежного опыта защиты депозитов и методов урегулирования несостоятельности банков;
- проведение сравнительного анализа сущностных характеристик кыргызской и зарубежных систем защиты депозитов, а также финансовых основ их функционирования с целью выявления различий и сформулирования перспективных направлений совершенствования организационных и финансовых механизмов, положенных в основу кыргызской системы защиты депозитов;

- формулирование и обоснование конкретных предложений по дальнейшему развитию системы защиты депозитов в плане повышения ее эффективности и роли в системе обеспечения финансовой стабильности Кыргызской Республики.

Объектом исследования являются система защиты депозитов как элемент национальной системы обеспечения финансовой стабильности банковской системы Кыргызской Республики.

Предметом исследования является комплекс проблем функционирования и финансирования системы защиты депозитов.

Научная новизна исследования определяется следующими его результатами: даны авторские определения системы защиты депозитов; обоснована поэтапность и основные направления развития системы защиты депозитов, в целом в частности - депозиты населения и факторы важнейшего повышения устойчивости; выработан авторский подход, заключающийся в разработке стратегии по защите депозитов при возникновении угрозы системного банковского кризиса; разработаны методологические подходы и определены приоритеты развития системы защиты депозитов на долгосрочной основе; предложена функционально-структурная система защиты депозитов коммерческих банков; проведена систематизация и классификация механизмов и источников финансирования систем защиты депозитов и научные подходы и механизмы с дифференциацией взносов банков с учетом рисков, ассоциирующихся с каждым участником системы защиты депозитов, различные формы и привлечения заимствований с финансового рынка, в первую очередь на цели повышения эффективности работы с активами ликвидируемых и оздоравливаемых банков.

ФИНАНСОВАЯ ТУРБУЛЕНТНОСТЬ: СТРАХОВАНИЕ ВКЛАДОВ

Недавняя финансовая турбулентность предоставляет органам надзора, регулирования и другим органам финансовой политики своевременную возможность и другим органам финансовой политики своевременную возможность пересмотреть существующие структуры регулирования, лежащие в основе функционирования финансовых рынков финансовых рынков, в том числе и в отношении системы финансовой безопасности.

Одним из конкретных аспектов политики в отношении финансовой системы, оказавшимся в центре внимания в последнее время, является страхование вкладов.

В последнее время в центре внимания находится страхование вкладов. С момента появления системы страхования вкладов случаи массового обанкрочивания банков стали редкими редки с момента появления системы страхования вкладов, основной целью которой является защита розничных вкладчиков и предотвращение банкротства банков. Так, например, бегство вкладчиков в Великобритании на пятый по величине ипотечный банк страны в 2007 г. ипотечного банка в Великобритании в 2007 году предоставляет политикам своевременную возможность в странах ОЭСР пересмотреть конструкцию системы страхования вкладов.

Вопросы, которые будут обсуждаться в данном контексте, имеют непосредственное отношение к разработке систем страхования вкладов страхования вкладов и, следовательно, актуальны для систем, существующих или изучаемых в других странах. существующих или изучаемых в других странах.

В настоящей статье мы возвращаемся к вопросу о страховании вкладов и представлен краткий обзор некоторых ключевых проблем, связанных с разработкой явных систем страхования вкладов. Эти проблемы включают вопросы, связанные с покрытием, финансированием и установлением страховых взносов. Взаимосвязь страховых систем и

механизмов разрешения банковских проблем. Кроме того, в записке приводятся некоторые предварительные выводы, которые можно сделать из недавних финансовых потрясений. Поскольку события на рынках еще только разворачиваются, делать окончательные выводы о последствиях недавних финансовых потрясений пока рано. Окончательные выводы о последствиях кризиса и адекватности системы регулирования и политики. адекватности нормативно-правовой базы.

²1.1 В статье выделены четыре области, требующие особого внимания:

Во-первых, что касается охвата, то системы страхования вкладов с низким уровнем Система страхования вкладов с низким уровнем покрытия и/или частичным страхованием может оказаться неэффективной для предотвращения "бегства" банков.

Во-вторых, для того чтобы явная система страхования вкладов была эффективной, вкладчики должны понимать масштабы и ограничения существующих для того чтобы явная система страхования вкладов была эффективной, вкладчики должны понимать масштабы и ограничения существующих систем защиты вкладов. Однако опросы потребителей показывают, что такие знания могут быть ограниченными.

В-третьих, когда на различные учреждения возлагаются ответственность, которая актуальна в кризисной ситуации, то заранее договоренности, разграничивающие объем различных обязанностей, а также соответствующие полномочия и соответствующие полномочия могут оказаться недостаточными для обеспечения необходимой тесной и бесперебойной координации. Разграничение ответственности без установления иерархии в случае кризиса не всегда может быть эффективным в случае возникновения событий, которые не были не предусмотренных заранее. В этой связи следует отметить, что в некоторых странах страховщики депозитов обладают широкими полномочиями по урегулированию отказов

В-четвертых, вопрос о том, нужен ли специальный режим банкротства для банков, остается важным.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ

2.1 Явные системы страхования вкладов

³Целесообразность страхования вкладов остается спорной среди экономистов поскольку это может повлечь за собой проблемы морального риска проблемы морального вреда

Целесообразность страхования вкладов остается спорным вопросом спорным. В частности, некоторые экономисты ставят под сомнение целесообразность страхования вкладов на том основании, что оно может повлечь за собой проблемы морального риска. Это может привести к чрезмерному риску как со стороны вкладчиков, так и со стороны банков.

Некоторые межстрановые эмпирические исследования подтверждают эту гипотезу.

Например, исследование банковских кризисов с начала 1980-х - середины 1990-х годов показало, что наличие явной системы страхования вкладов, как правило, повышает вероятность таких кризисов страхования вкладов, как правило, увеличивает вероятность таких событий.

Кроме того, в более позднем исследовании было обнаружено, что плохо продуманная система страхования вкладов в условиях институционального кризиса повышает вероятность таких событий. Другие исследователи подвергают критике обоснованность некоторых допущений, лежащих в основе этих результатов. лежащих в основе этих результатов.

Интересно отметить, что Базельский комитет не включил страхование вкладов в качестве одного из ключевых принципов в свои Основные принципы эффективного банковского надзора 1997 года.

В Принципах страхование вкладов упоминается в небольшом отдельном приложении. Однако в Принципах страхование вкладов упоминается в отдельном небольшом приложении, в котором кратко рассматриваются аргументы в пользу и против такого страхования, в котором кратко рассматриваются аргументы в пользу и против такого страхования.

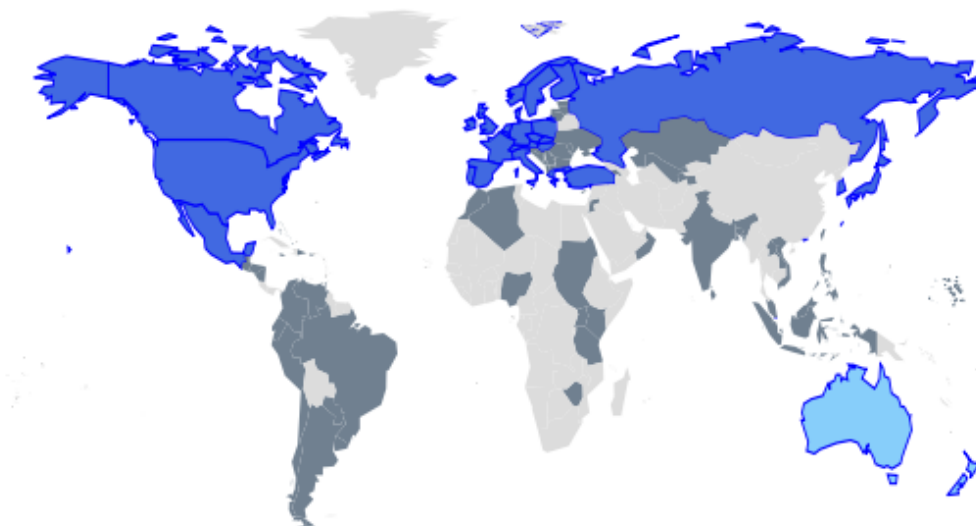
2.2 РАСТУЩЕЕ ВНЕДРЕНИЕ ЯВНЫХ СИСТЕМ СТРАХОВАНИЯ ВКЛАДОВ

⁴Все большее число членов СМФ имеют явные системы страхования вкладов. Однако, несмотря на эти разногласия, большинство членов СМФ имеют явные системы страхования вкладов (рис. 1), причем некоторые из них были созданы (или пересмотрены в течение последнего десятилетия).

Недавно, например, такие системы были созданы в Сингапуре и Гонконге (Китай). В Австралии и Новой Зеландии явных систем страхования вкладов не существует. Явное страхование вкладов предполагает создание системы гарантирования вкладов на законодательном уровне с определенными правилами.

Явное страхование депозитов предполагает создание в законодательном порядке системы гарантирования вкладов с конкретными правилами, касающимися степени защиты, функционирования и финансирования системы, а также типа защищаемых вкладов или вкладчиков.

Рисунок 1. Явные системы страхования вкладов в разных странах мира⁵

⁴ Концепция банковского надзора и инспектирования в современных условиях

⁵ Источник: Оценка Секретариата, основанная на информации, предоставленной Международной

Ассоциация страхования вкладов (IADI, "Список страновых систем", 24 января 2008 г.), см.

на сайте www.iadi.org

Участники СМФ со страхованием вкладов

Другие страны со страхованием вкладов

Участники СМФ без страхования вкладов

Другие страны без страхования вкладов

Примечание: СМФ означает Комитет ОЭСР по финансовым рынкам, в состав которого входят все страны ОЭСР и, в качестве наблюдателей, Россия, Сингапур и Гонконг, Китай. в состав которого входят все страны ОЭСР и, в качестве наблюдателей, Россия, Сингапур и Гонконг (Китай).

Такие схемы были приняты с целью (i) поддержания стабильности банковской системы и (ii) защиты розничных вкладчиков банка от банковской системы и (ii) защиты розничных вкладчиков банков от крупных потерь в результате крупных потерь в результате банкротства банков. Первая цель обусловлена тем, что банковская система по своей природе хрупка. Пассивы имеют приоритетный характер а активы неликвидны и при ликвидации стоят меньше, чем в случае непрерывной деятельности. при ликвидации активы неликвидны и стоят меньше, чем при функционировании. Таким образом, для вкладчиков может быть рациональным "бежать" при признаках проблем в банке. Более того, банкротство банка может быть очень заразным и распространяться от одного банка к нескольким.

Вторая задача связана с предполагаемой неспособностью рядовых розничных вкладчиков оценивать и отслеживать на постоянной основе степень риска учреждений, в которых хранятся их вклады. Издержки для таких вкладчиков потеря денег, которые они хранят на депозитных счетах, может быть очень серьезной. Потенциально потери денег, хранящихся на депозитных счетах, могут быть очень серьезными.

Фонд защиты депозитов КР Кыргызской Республики

⁶По состоянию на 1 июля 2023 года размер Фонда защиты депозитов Кыргызской Республики (далее – ФЗД) составил 5 157,6 млн. сомов, рост за 1-е полугодие 2023 года составил 611 235 тыс. сом или 27 процентов. По состоянию на 1 июля 2023 года общий объем депозитов участников, покрываемый системой защиты депозитов для физических лиц и индивидуальных предпринимателей, составил 111 919,9 млн. сомов, из них до 1 млн. сомов составил 85 732,9 млн. сомов, сумма покрытия свыше 1 млн. сомов составила 26 187,0 млн. сомов. По состоянию на 1 июля 2023 года размер достаточности Фонда защиты депозитов составил 4,6%. То есть: ФЗД в размере – 5 157 562 тыс. сом деленая на общий объем депозитов участников, покрываемый системой защиты депозитов для физических лиц и индивидуальных предпринимателей 111 919 900 тыс. сом * 100 = 4,6%

Казахстанский фонд гарантирования депозитов

⁷Казахстанский фонд гарантирования депозитов(КФГД) обеспечивает сохранность денег, размещенных в сберегательный вклад, и накопленного вознаграждения. Максимальная сумма гарантии – 20 миллионов тенге.

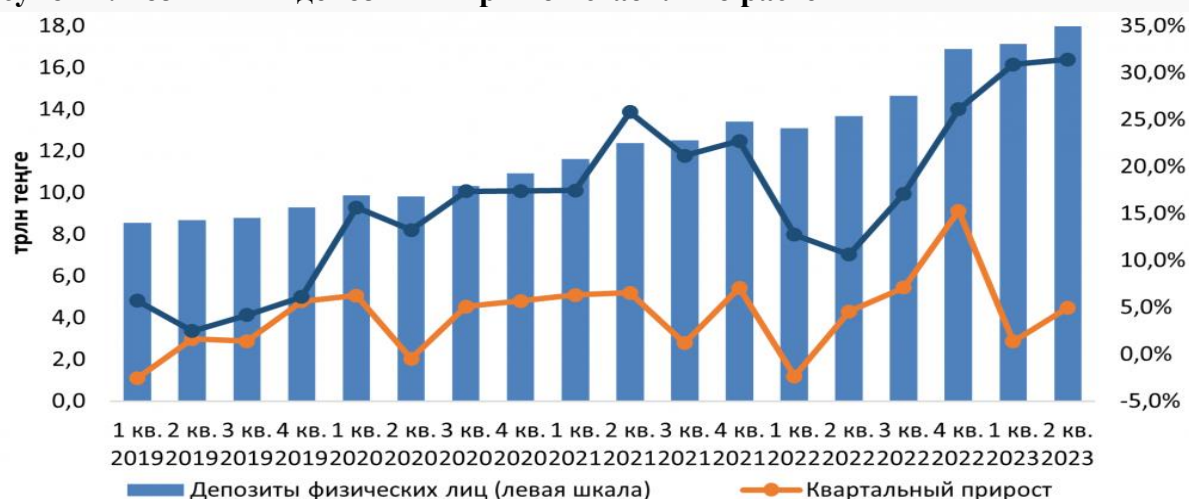
⁶ <https://www.deposit.kg/wp-content/uploads/2023/08/стр8>

Тенденция развития банковского сектора Кыргызской Республики за первое полугодие 2023 года

⁷ https://kdif.kz/depozity-i-garantiya/sberegatelnye-vklady/?special_version=Y Казахстанский фонд гарантирования депозитов

2 квартал 2023 года обозначился снижением инфляционных ожиданий как на внутреннем, так и на мировых рынках, при одновременном умеренном темпе глобального экономического роста, превышающем предыдущие прогнозы[1]. На фоне постепенной глобальной стабилизации, а также с учетом достаточного запаса капитала и ликвидности отечественных банков, финансовый сектор страны в первом полугодии 2023 года оставался стабильным и продолжил свое поступательное развитие. Рост доходов населения (среднедушевой номинальный доход за первое полугодие 2023 года увеличился на 15,9% по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года) и текущие ставки вознаграждения по депозитам способствовали дальнейшему росту розничного депозитного рынка. А действующая система гарантирования депозитов, покрывающая в полном размере 99,8% счетов физических лиц, обеспечила поддержание доверия населения к банковской системе. В результате розничный депозитный портфель банков-участников системы гарантирования депозитов в первом полугодии увеличился на 6,4% и на конец отчетного периода достиг 18,0 трлн тенге (Рисунок 1). А благодаря стабильному увеличению депозитной базы годовой прирост на 1 июля 2023 года составил 31,4% (+4,3 трлн тенге) – максимальный показатель с 2015 года.

Рисунок 1. Розничный депозитный рынок стабильно растет

Прирост депозитной базы обеспечен за счет значительного роста депозитов в тенге, перекрывающего сокращение валютных депозитов. Так, депозиты в тенге в первом полугодии текущего года увеличились на 12,2%, а в годовом выражении – на 40,7% (+3,6 трлн тенге). Одновременно объем депозитов в иностранной валюте за полугодие сократился на 4,8%, при этом во 2 квартале снижение наблюдалось во всех сегментах депозитного портфеля [2] в диапазоне от 1,9% до 2,7%.

Заключение. Основные направления самосовершенствования структуры защиты прав потребителей финансовых услуг в Российской Федерации Мировая⁸ практика свидетельствует о том, что для эффективного, устойчивого и справедливого функционирования рынка финансовых услуг необходимо наличие таких взаимосвязанных компонентов, как профессиональные стандарты и этика финансовых институтов, эффективный контроль и надзор со стороны индикаторов финансового рынка, обеспечение доступности финансовых услуг и защиты прав потребителей, повышение финансовой грамотности населения. Финансовый рынок является устойчивым, когда взаимовыгодное

⁸ http://www.rospotrebnadzor.ru/upload/iblock/9e4/doklad_o_sostoyanii_zashchity_prav_potrebiteley_v_finansovoy_sfere_v_2015_godu2.pdf

воздействие поставщиков и потребителей финансовых услуг является уравновешенным, а направления защиты прав потребителей включают требования большей прозрачности и осведомленности для потребителей о продуктах и услугах, развитие конкуренции на рынке, предотвращение жульничества, обучение производителей и недопущение недобросовестной практики. Согласно принятым на международном уровне принципам защита прав потребителей финансовых услуг не сводится только к рассмотрению обращений потребителей и возмещению вреда, обеспечению прозрачности финансовых услуг, финансовому образованию потребителей. Ключевые моменты организации защиты прав потребителей связаны с созданием действенной правовой и регулирующей среды, эффективным функционированием надзорных органов. Работа организаций по защите прав потребителей является жизненно важной услугой для отдельных потребителей, экономики и общества в целом. За последние годы если рассмотрим по Российской Федерации достигнуты значительные успехи в сфере защиты прав потребителей финансовых услуг, а именно:

- приняты основополагающие законодательные и нормативные правовые акты по нормативному регулированию защиты прав потребителей финансовых услуг;
- в системе Роспотребнадзора создана разветвленная организационная структура государственного управления, позволяющая осуществлять деятельность по защите прав потребителей финансовых услуг для всех граждан на всей территории Российской Федерации и выполнять поставленные задачи на федеральном, региональном и муниципальном уровнях;
- Роспотребнадзор укрепляет свои позиции на международном уровне, принимает активное участие в заседаниях международных организаций, посвященных вопросам защиты прав потребителей финансовых услуг, играет ведущую роль в совершенствовании системы защиты прав потребителей в государствах-участниках СНГ;
- динамично развивается взаимодействие Роспотребнадзора с федеральными и региональными органами исполнительной власти, органами местного самоуправления, Банком России и общественными организациями потребителей по вопросам защиты прав потребителей финансовых услуг, повышения уровня финансовой грамотности населения и расширения доступности финансовых услуг;
- Роспотребнадзор выступает активным участником масштабного Проекта Минфина России и МБРР «Содействие повышению уровня финансовой грамотности населения и развитию финансового образования в Российской Федерации»;
- ежегодный публичный Доклад Роспотребнадзора «О состоянии защиты прав потребителей в финансовой сфере» соответствует лучшей международной практике и способствует повышению уровня финансовой грамотности российских граждан, улучшению взаимодействия всех заинтересованных сторон и целенаправленному развитию национальной системы защиты прав потребителей.

В течение 2014 года в адрес Роспотребнадзора и его территориальных органов поступило 28 727 обращений в отношении нарушений прав потребителей финансовых услуг, что на 52% больше аналогичного показателя 2013 года. Доля обращений потребителей финансовых услуг в общем объеме обращений, поступавших в Роспотребнадзор, по-прежнему остается незначительной (4,5%), что на 1.1 п.п. больше по сравнению с 2013 годом. В структуре обращений граждан преобладают обращения, связанные с нарушением прав потребителей организациями банковского сектора – 19 037 обращений (63%) и страховыми организациями – 8 378 обращений (29%).

Депозитная политика Банка тесно связана с кредитной и процентной политикой Банка, являясь одним из элементов банковской политики в целом.

Депозитная политика банка является составляющей кредитной политики и во многом определяется ею. Однако выделение в деятельности банков работы по привлечению ресурсов и взаимобратное влияние результатов этой работы на формирование активов банка позволяют рассматривать депозитную политику как самостоятельную сферу управления пассивами баланса. Главной задачей депозитной политики банков в условиях инфляции является минимизация потерь от возрастающих инфляционных рисков, связанных с сокращением реальной ресурсной базы банка, возрастанием ее стоимости, неблагоприятным изменением структуры пассивов, уменьшением капитала банка вследствие возрастания кредитных и процентных рисков. В рамках этой задачи стратегия и тактика депозитной политики банков должны строиться с учетом следующих аспектов.

Решение проблемы сокращения реальных размеров привлекаемых банками средств в условиях инфляции видится в смен, акцентов банковского маркетинга и менеджмента, которые должны стать главными при определении стратегии и тактики депозитной политики. Повышение уровня конкуренции в сфере банковских услуг по обслуживанию и привлечению клиентуры заставляют банки разрабатывать новые схемы, инструменты, методы, подходы в работе с клиентами, которые отвечают их интересам и потребностям и не характерны для условий стабильной экономики («плавающие» процентные ставки, депозитные счета денежного рынка, закладные с корректировкой на уровень инфляции и др.).

Одним из главных направлений депозитной политики должна стать работа по приданию привлекательности предлагаемым банками инструментам привлечения ресурсов по отношению к аналогичным инструментам, эмитируемым их конкурентами, например, ценным бумагам за счет снижения процентных ставок (обход налоговых ограничений), сохранения от инфляционного обеспечения, особенно в условиях нестабильного замедления темпов инфляции (валютные номиналы), использования их одновременно в качестве инструмента привлечения, размещения, расчетов (денежные суррогаты и кредитная эмиссия).

Как уже было обозначено, в условиях инфляции рост фактических процентных ставок на ссудном рынке и высокие значения нормативов обязательного резервирования означают удорожание стоимости привлекаемых банками средств от населения и предприятий в виде депозитов, вкладов и депозитов. Данное обстоятельство препятствует выполнению другой важнейшей задачи депозитной политики — снижению рентабельности привлекаемых банками пассивов.

Список использованной литературы:

1. https://kdif.kz/depozity-i-garantiya/sberagatelnye-vklady/?special_version=Y Казахстанский фонд гарантирования депозитов
2. <https://www.deposit.kg/wp-content/uploads/2023/08> стр 8
3. Развитие системы страхования депозитов в Кыргызской Республике //
4. Материалы 4-й Всероссийской научно-практической internet-конференции «Проблемы функционирования и развития территориальных социальноэкономических систем», г. Уфа,

2010 г., с. 19-24. ения развития банковского сектора Кыргызской Республики за первое полугодие 2023 года

5. Влияние политических факторов на депозиты в коммерческих банках Кыргызской Республики // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, Серия 6, Выпуск 1, г.Бишкек, 2010 г., с.140-145

6. <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=786726>

7. <https://vak.kg/wp-content/uploads/2022/04/Gaydarov-Ruslan-Sergeevich-1.pdf>

8. <https://feim.knau.kg/en/the-department-of-economics-and-entrepreneurship-in-agriculture/>

УДК: 336.71(575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-349-356

Дамирбекова Астра Дамирбековна

К.И.Скрябин атындагы КУАУ, Аспирант

ЖАО ДКИБ, Башкы кеңсенин аймактык сатуу боюнча менеджери

Дамирбекова Астра Дамирбековна

КНАУ имени К.И.Скрябина, Аспирант

ЖАО ДКИБ, Региональный менеджер по продажам Головного офиса

Damirbekova Astra Damirbekovna

KNAU K.I. Scriabin, Postgraduate student

JSC DKIB, Regional Manager Head Office Sales

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ИСЛАМ КАРЖЫЛОО ПРИНЦИПТЕРИНЕ
ЫЛАЙЫК КАБЫЛ АЛЫНГАН ДЕПОЗИТТИК БАЗАГА ЭЭ БОЛГОН
КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАР, АНЫН ЖАЛПЫ ДЕПОЗИТТИК БАЗАДАГЫ
ҮЛҮШҮ («БАКАЙ БАНК» ААКНУН МИСАЛЫНДА)
КОММЕРЧЕСКИЕ БАНКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ИМЕЮЩИЕ
ДЕПОЗИТНУЮ БАЗУ, ПРИНЯТУЮ ПО ИСЛАМСКИМ ПРИНЦИПАМ
ФИНАНСИРОВАНИЯ, ЕЕ ДОЛЯ В ОБЩЕЙ ДЕПОЗИТНОЙ БАЗЕ (НА ПРИМЕРЕ:
ОАО «БАКАЙ БАНК»)**

**COMMERCIAL BANKS IN THE KYRGYZ REPUBLIC THAT HAVE A DEPOSIT BASE
ADOPTED ACCORDING TO ISLAMIC PRINCIPLES OF FINANCING, ITS SHARE IN
THE TOTAL DEPOSIT BASE (FOR EXAMPLE: BAKAI BANK OJSC)**

Кыскача мүнөздөмө. Ислам банкинги салыштырмалуу жакында эле – 40 жыл мурун өнүгүп баштаган. Бирок, дүйнөлүк кризистен кийин ислам принциптери дүйнөлүк каржы секторунун көңүлүн бура баштады, анткени салттуу принциптерден айырмаланып, ислам финансы институттары байкаларлык туруктуулукту көрсөттү. Ислам банкинин негизги өзгөчөлүгү пайыздарды, башкача айтканда, алдын ала белгиленген ченди алууга тыюу салуу болуп саналат. Бул тыюу мусулман мыйзамдары менен социалдык адилеттүүлүк жана тендик менен түшүндүрүлөт. Бирок Ислам негизи пайда алууну айыптабайт.

Аннотация. Исламский банкинг начал свое развитие сравнительно недавно – 40 лет назад. Однако пристальное внимание мирового финансового сектора исламские принципы получили после мирового кризиса, поскольку в отличие от традиционных исламские финансовые институты продемонстрировали заметную устойчивость. Ключевая особенность исламского банкинга – запрет взимания процента, то есть заранее определенной ставки. Такой запрет объясняется мусульманскими законами о социальной справедливости и равенстве. Однако при этом ислам не осуждает получение прибыли в принципе.

Abstract. Islamic banking began its development relatively recently – 40 years ago. However, Islamic principles received close attention from the global financial sector after the global crisis, since, unlike traditional ones, Islamic financial institutions demonstrated noticeable stability. A key feature of Islamic banking is the prohibition of charging interest, that is, a predetermined rate. This ban is explained by Muslim laws on social justice and equality. However, Islam does not condemn profit-making in principle.

Негизги сөздөр: Ислам банкинги, ислам финансы борбору, депозит, транзакция, шарият.

Ключевые слова: Исламский банкинг, Исламский финансовый центр, вклад, сделка, шарият.

Keywords: Islamic banking, Islamic financial center, deposit, transaction, Sharia.

Актуальность темы исследования. Исламский банкинг в первую очередь интересен людям, исповедующим ислам, поскольку ввиду религиозных убеждений они зачастую не могут воспользоваться услугами традиционного банкинга. Однако это совсем не значит, что исламский банкинг доступен только мусульманам. Услугами может воспользоваться любой желающий, кому интересны альтернативные финансовые инструменты. Для начала нужно разобраться, в чем отличия. Если обычный банк накидывает маржу в виде торговой наценки и включает другие свои расходы, то в исламском банкинге наценка зависит только от сроков. На один месяц дается одна наценка, на год – другая. Кроме того, по законам шариата запрещается финансировать торговлю табаком, алкоголем, оружием, а также деятельность, связанную с азартными играми и с так называемыми «грязными деньгами».

«ИСЛАМСКИЙ ФИНАНСОВЫЙ ЦЕНТР»

«Исламский Финансовый Центр (далее – ИФЦ)» — первое исламское окно в Кыргызстане и в СНГ, созданное при ОАО «Бакай Банке» и предоставляющее финансовые услуги по исламским принципам. ИФЦ получил лицензию НБКР, которая разрешает осуществлять финансирование по исламским принципам финансирования. ИФЦ осуществляет свою деятельность в соответствии с законом КР «О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности», нормативно-правовыми актами НБКР и шариатскими стандартами Организации бухгалтерского учета и аудита исламских финансовых учреждений (ААОИФИ).

Цель – внести весомый вклад в развитие исламской финансовой системы страны. Для достижения поставленной задачи мы хотим стать ведущим центром в стране, которой будет предлагать физическим и юридическим лицам наиболее полную линейку исламских

продуктов финансирования. Исламский Финансовый Центр (ИФЦ) предоставляет альтернативные финансовые услуги, основанные на принципах Шариата **«Кард Хасан»** Депозитный счет до востребования — это сделка, по условиям которой Клиент предоставляет «Исламскому финансовому центру» денежные средства на условиях возвратности только лишь основной суммы, срочности и безвозмездности.

Условия вклада:

- Для физических и юридических лиц, индивидуальных (частных) предпринимателей;
- Валюта вклада: KGS; USD; EUR; RUB; KZT.
- Минимальная сумма вклада: минимальная сумма вклада не ограничена.
- Максимальная сумма вклада: не ограничена.
- Срок размещения: до востребования
- Пополнения счета: допускается.
- Частичное изъятие денежных средств: допускается.

Преимущества:

- Надежное хранение денежных средств и осуществление текущих расчетов (поступления, выплаты, переводы, взаимные расчеты с другими физическими и юридическими лицами).
- Быстрое и бесплатное открытие расчетного счета.
- Гарантия конфиденциальности.
- Депозит застрахован в порядке, размерах и на условиях, установленных Законом о защите банковских вкладов (депозитов) №78 от 07 мая 2008 года.

Мудароба

Инвестиционный депозит, при котором Вкладчик (Рабб аль-маль), передает свои денежные средства в ИФЦ, для доверительного управления «Исламскому финансовому центру» (Мудароба). ИФЦ в свою очередь инвестирует денежные средства в инвестиционные проекты разрешенные Шариатом бизнес в целях получения прибыли и ее распределения между сторонами в соответствии с договором.

Условия вклада:

- Выплата прибыли производится ежемесячно, либо в конце срока;
- Депозит открывается в сомах или долларах США;
- Минимальная сумма вклада: 5 000 сом или 100 долларов США;
- Сроки размещения: 1, 3, 6, 9, 12, 18 и 24 месяцев;
- Пополнения счета: не предусмотрено;
- Частичное изъятие денежных средств: не предусмотрено

Преимущество вклада:

- Надежное хранение денежных средств и инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес.
- Ежемесячное начисление доли прибыли
- Быстрое и бесплатное открытие расчетного счета.
- Депозит застрахован в порядке, размерах и на условиях, установленных Законом о защите банковских вкладов (депозитов) №78 от 07 мая 2008 года.

Мудароба

Надежное хранение денежных средств и инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес. Возможность пополнения и частичного снятия.

ПАСПОРТ ИНВЕСТИЦИОННОГО ДЕПОЗИТА «МУДАРАБА – НАКОПИТЕЛЬНО – РАСХОДНЫЙ ДЕПОЗИТ для ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ» В ОАО «БАКАЙ БАНК»

Инвестиционный депозит «Мудараба – накопительно-расходный для физических лиц».

Надежное хранение денежных средств и инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес. Возможность пополнения и частичного снятия. В зависимости от суммы и срока вклада. База расчета для начисления прибыли: 365 дней.

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ДЕПОЗИТ «МУДАРАБА – ДЕТСКИЙ В ОАО «БАКАЙ БАНК»

Преимущества вклада

- надежное хранение денежных средств;
- инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес; возможность пополнения;
- Условия дополнительного взноса Прием дополнительных взносов прекращается за 120 дней до истечения срока действия депозитного договора.

«МУДАРАБА — ПЕНСИОННЫЙ»

Преимущества вклада

- Надежное хранение денежных средств и инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес.
- Возможность пополнения.
- Ежемесячная выплата прибыли.

Инвестиционный депозит «Мудараба — Пенсионный» — накопительный депозит физических лиц. Ежемесячно, после 7 числа месяца, следующего за отчетным месяцем.

Не истребованная Клиентом сумма прибыли не увеличивает основную сумму вклада.

Открывается только пенсионерам, при наличии пенсионного удостоверения.

В случае смерти вкладчика, право на получение банковского вклада передается наследникам в порядке, установленном Законом Кыргызской Республики.

«МУДАРАБА – УНИВЕРСАЛ для ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ» В ОАО «БАКАЙ БАНК»

Преимущества вклада

Надежное хранение денежных средств

инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес возможность пополнения. Досрочное изъятие вклада и действие договора «Мудараба» не может быть прекращено до окончания оговоренного срока без обоюдного согласия сторон. Норма прибыли по депозиту означает подлежащую к выплате вкладчику долю прибыли, полученной Банком в результате дальнейшего инвестирования депозитных средств в финансируемые проекты, соответствующие исламским принципам финансирования. Норма прибыли зависит от суммы и срока вклада.

«МУДАРАБА – УНИВЕРСАЛ НАКОПИТЕЛЬНЫЙ для ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ» В ОАО «БАКАЙ БАНК»

Преимущества вклада

- Надежное хранение денежных средств
- инвестирование их в разрешенный Шариатом бизнес □ возможность пополнения.
- Срок размещения 3/6/9/12/18/24 месяцев в KGS
- 12/18/24 месяцев в USD; EUR; RUB.

- Периодичность выплаты прибыли Ежемесячно, после 7 числа месяца, следующего за отчетным месяцем.
- Не истребованная Клиентом сумма прибыли не увеличивает основную сумму вклада.
- Требуемые документы Для ЮЛ: имеющих расчетный счет — только договор и заявление на открытие инвестиционного счета. Для ЮЛ, не имеющих расчетный счет — полный перечень документов для открытия расчетного счета. Для нерезидентов – согласно перечню документов.

ИСЛАМСКИЕ ПРОДУКТЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ

Одной из самых главных особенностей исламского финансирования является то, что это финансирование на основе реальных активов. Ниже перечисленные исламские продукты финансирования всегда связаны с соответствующими товарами и услугами.

Салам – это продажа отсроченной поставки по текущей цене какого-либо определенного актива Банку. Доходом Банка от данной операции является перепродажа поставленного в будущем актива на рынке по цене, которая устанавливается Банком исходя из конъюнктуры рынка на момент продажи актива. Экономический смысл сделки заключается в предварительной оплате Клиенту (фактически финансирование) по цене ниже рыночной будущей поставки актива.

Шарика/мушарака – это совместное участие Банка и Клиента в реализации какого – либо бизнес-плана (инвестиционного плана) и совместное финансирование данного плана. Прибыль делится в оговоренных заранее пропорциях между Банком и Клиентом. Убыток разделяется в пропорциях, соответствующих долям участия в партнерстве.

Мудароба — это партнерство, где Банк участвует в обеспечении инвестиционного финансирования проекта (специального предприятия) определенного Клиента. Банк, в рамках такого финансирования, является «владельцем денежных средств» (инвестор), Клиент банка, именуемый «доверенным партнером» (мудариб) осуществляет организацию и управление проектом, обеспечивает управленческую, кадровую и техническую составляющую проекта. Прибыль от реализации проекта распределяется между Банком и Клиентом в соответствующих, договоренностях, долях. Убыток от реализации относится на результат Банка.

Сделка Мурабаха

Мурабаха – это продажа в рассрочку с наценкой Банком какого-либо определенного актива Клиенту, ранее приобретенного самим Банком. Пример расчета дохода от сделки мурабаха

Истисна – это сделка, в рамках которой клиент обращается с просьбой в банк осуществить строительство производственного объекта с определенными спецификациями. Банк должен удовлетворить желание клиента и представить данный объект согласно спецификациям, обозначенным клиентом, который далее выплачивает цену по частям. Для более детального изучения, рассмотрим отчеты по процентным доходам ОАО «БАКАЙ БАНК» на 31 декабря 2022 года включительно: Отчет о совокупном доходе на 31/12/2022

Чистый процентный доход

Отчетный период 31/12/2022

5	ЧИСТЫЙ ПРОЦЕНТНЫЙ ДОХОД	158 274	712 994
6	Доходы по исламским принципам финансирования	191 776	151 848
7	Расходы по исламским принципам финансирования	(6 595)	(4 221)
8	Чистый доход/убыток по исламским принципам финансирования до формирования резерва под обесценение	185 181	147 627
9	Формирование резерва под обесценение по активам, размещенным по исламским принципам финансирования	(129 785)	(34 860)
10	ЧИСТЫЙ ДОХОД/УБЫТОК ПО ИСЛАМСКИМ ПРИНЦИПАМ ФИНАНСИРОВАНИЯ	55 396	112 767
11	Чистая прибыль/(убыток) по операциям с ин.валютой	5 111 908	318 419
12	Доходы по услугам и комиссии полученные	1 346 968	480 965
13	Доходы по услугам и комиссии полученные по ИПФ	8	30
14	Расходы по услугам и комиссии уплаченные	(1 284 906)	(69 088)
15	Расходы по услугам и комиссии уплаченные по ИПФ	(81)	-
16	Чистая прибыль/(убыток) от вложений в ценные бумаги	37 344	2 663
17	Прочие доходы, нетто	1 771 176	52 697

Рис. 1.9 Отчет о движении денежных средств на 31/12/2022

Единица измерения: тыс.сом

Наименование статей	Отчетный период	Отчетный период
	31.12.2022 г.(включит.)	31.12.2021г.(включит.)
Движение денежных средств от операционной деятельности:		
Проценты и комиссии полученные	3 347 536	2 123 278
Проценты и комиссии уплаченные	(2 322 054)	(831 047)
Полученные доходы по исламскому финансированию	188 414	154 109
Уплаченные расходы по исламскому финансированию	(19 743)	(3 013)

Рис. 2¹⁰ Рейтинг банков-2022 – Кто заработал больше всех в Кыргызстане?

2022 год с минусом закрыл лишь «Аманбанк» — 11 млн сомов.

Лидерами по прибыли с большим отрывом стали два банка:

- «Айыл банк» — 4.6 млрд сомов (рост на 2065%);
- «Бакай банк» — 4.2 млрд сомов (рост на 1303%).

Далее рубеж в 2 млрд сомов преодолели КБ «Кыргызстан» — 2.8 млрд сомов (+960%) и «Демир банк» — 2.1 млрд сомов (+477%). Пятерку же замкнул «Оптима банк» — 1.8 млрд сомов (+277%). В 2021 году совокупная прибыль этих пяти банков составила всего 1.9 млрд сомов. Если говорить о темпах роста прибыли, то абсолютным чемпионом стал «Эко Исламик банк» — его прибыль выросла на 4694% с 6 млн сомов в 2021 году до 289 млн сомов. Меньше всего в прошлом году, без учета убыточного «Аманбанка», заработали филиал Нацбанка Пакистана – 32 млн сомов (5 млн в 2021 году), «Финанс кредит банк» — 34 млн сомов (2021 год был в убытке на 7 млн сомов) и «Банк Толубай» — 63 млн сомов (38 млн сомов)

Рисунок III ¹¹

⁹ <https://bakai.kg/ru/about/>

¹⁰ <https://bakai.kg/ru/about/> Отчетность 31/12/2022

¹¹ <https://economist.kg/dengi/2023/01/27/rejting-bankov-2022-kto-zarabotal-bolshe-vseh-v-kyrgyzstane/>

РЕЙТИНГ – Чистая прибыль коммерческих банков Кыргызстана за 2022 год

(в млн сомах)

		2022	2021	Темп роста (%)
1	Айыл Банк	4 607	223	2065%
2	Бакай Банк	4 236	325	1303%
3	КБ КЫРГЫЗСТАН	2 846	296	960%
4	Демир Банк	2 141	449	477%
5	Оптима Банк	1 868	674	277%

Рис. 3. Рейтинг банков по чистой прибыли

Заключение. Объем исламского банкинга в мире уже перевалил за \$2 трлн. В мусульманских странах исламский банкинг уже довольно активно развит. Более того, он также укрепился на финансовых рынках светских государств.

«¹²В еликобритания является примером активного развития исламских принципов финансирования в Европе. Там действуют свыше 25 исламских окон и целых два полноценных исламских банка. Исламский банкинг более справедливый, так как учитывает интересы всех сторон, нежели традиционный, который принимает во внимание только интересы банкира». В исламском банкинге предусмотрен запрет на получение и выплату дохода в виде гарантированных процентов от привлечения или размещения денежных средств. Поэтому банк получает доход иным путем: перепродает товары и другие активы, участвует в бизнес-проектах в качестве партнера и так далее. Следует понимать, что отсутствие гарантированных процентов не означает, что финансирование предоставляется на бесплатной основе или в качестве благотворительности. Средства, которые банк разместил в финансирование, — это деньги населения, в том числе пенсионеров и других физических лиц, и он несет ответственность за управление ими.

Также в исламском банкинге запрещено вкладывать средства во вредные для общества сферы деятельности, например, производство алкогольной продукции, табачных изделий. Не разрешается финансировать азартные игры и лотереи. Поэтому клиенту будет отказано в финансировании, если оно запрашивается на такие виды деятельности.

Хочу призвать граждан доверять только проверенной информации. Руководствоваться квалификацией и опытом человека или организации, предоставляющей информацию об исламских принципах финансирования, наличием знаний в области банковского законодательства и шариата. Информацию тем более необходимо перепроверять, когда речь идет о вложении средств или получении финансирования. Перепроверять ее надо в официальных источниках: это может быть сайт Нацбанка, сайты самих коммерческих банков, международных организаций (Исламский банк развития, AAOIFI, IFSB).

¹² <https://cabar.asia/ru/zachem-kyrgyzstanu-razvivat-islamskij-banking-2>

Список использованной литературы:

1. <https://cabar.asia/ru/zachem-kyrgyzstanu-razvivat-islamskij-banking-2>
2. <https://ifcenter.kg/#>
3. <https://bakai.kg/ru/about/>
4. Отчет о движении денежных средств на 31/12/2022 ОАО БАКАЙ БАНК
5. Отчет о совокупном доходе на 31/12/2022

УДК: 332.145

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-356-362

Ташманбетов Т.Т.

Талас мамлекеттик университети

Ташманбетов Т.Т.

Таласский государственный университет

Tashmambetov T.T.

Talas State University

**КЫРГЫЗСТАНДА МАЙДА ТОВАРДЫК АЙЫЛ ЧАРБА ТОВАР
ӨНДҮРҮҮЧҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЗЫРКЫ ЭТАБЫНДА
КООПЕРАЦИЯЛООНУН ЗАРЫЛДЫГЫ
НЕОБХОДИМОСТЬ КООПЕРИРОВАНИЯ МЕЛКОТОВАРНЫХ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ИХ РАЗВИТИЯ
THE NEED FOR COOPERATION OF SMALL-SCALE AGRICULTURAL PRODUCERS
IN KYRGYZSTAN AT THE PRESENT STAGE OF THEIR DEVELOPMENT**

Кыскача мүнөздөмө. Илимий макаланын максаты Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун социалдык-экономикалык натыйжалуулугун жогорулатууда Айыл чарба кооперативдерин өнүктүрүүнүн ролун, маанисин жана келечегин аныктоо болуп саналат. Макалада Айыл чарба тармактарын өнүктүрүүнүн жетишсиз темптеринин себептери чагылдырылат, көйгөйлөр аныкталат жана дыйкан чарбаларынын майда товардык өндүрүшүн Айыл чарба кооперативдеринин келечектүү формаларына бириктирүүнүн негизинде аны андан ары өнүктүрүүнүн жолдору сунушталат, алар социалдык-экономикалык абалды жана айыл аймактарын өнүктүрүүнү кыйла жакшыртат жана өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Аннотация. Целью статьи является определение роли, значения и перспективы развития сельскохозяйственных кооперативов в повышении социально-экономической эффективности аграрного сектора экономики Кыргызской Республики. В статье будут освещены причины недостаточных темпов развития отраслей сельского хозяйства, выявлены проблемы и предложены пути дальнейшего его развития на основе объединения мелкотоварного производства крестьянских хозяйств в перспективные формисельскохозяйственных кооперативов, которые значительно улучшит социально-

экономического состояние и развитие сельских регионов и позволит повысить уровень продовольственной безопасности страны.

Abstract. The role and directions of agricultural cooperatives in the development of agriculture in the Talas region are investigated, the need to improve the forms of organization of economic entities, the role of agricultural cooperatives in the development of agriculture, the problems of introducing new forms of production and labor force in the agricultural sector are substantiated. The importance of cooperatives and their role in increasing agricultural production, problems of increasing the efficiency of farms and farms in Talas region are also investigated. Based on the analysis of trends in the formation and development of agricultural cooperatives, scientific recommendations for the development of agricultural cooperatives in the Talas region will be developed.

Негизги сөздөр: айыл чарбасы, дыйкан чарбасы, фермерлер, кооперативдер, эмгек өндүрүмдүүлүгү, өндүрүштү экстенсивдүү жана интенсивдүү өнүктүрүү.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянское хозяйство, фермеры, кооперативы, производительность труда, экстенсивное и интенсивное развитие производства.

Keywords: cooperatives, farmers and farms, agricultural cooperatives, agricultural products, agricultural producers, regional economy, farm efficiency, financial security, rural areas.

Исторический опыт развития сельскохозяйственного производства Кыргызской республики за последние 30 летний период его реформирования сопровождается только формированием мелкотоварных крестьянских хозяйств, о чем свидетельствует следующие данные: так, количество хозяйствующих субъектов в сельском хозяйстве Кыргызской Республики в 1990 г было всего 560, из них колхозы-178, совхозы-287, межхозы 89 и опытные хозяйства 5. Все средства производства за исключением колхозов принадлежало государству, а вся земля, пахотные орошаемые, неорошаемые земли, пастбища полностью находилась в собственности государства, только средства производства колхозов принадлежала членам колхозов которые в 30-годах в начальном этапе формирования сельских общин были сформированы на основе устава с внесением и без внесения членского взноса их учредителями, т.е жителями сельской местности изъявивших желаниа стать членами колхозов которые соблюдали определенные принципы кооперативов.

Начиная с 1950 года экономическая политика объединенного государства в лице Союза Советских Социалистических республик созданных на основе вошедших к нему 15 стран была направлена на формирование хозяйствующих субъектов сельского хозяйства на основе государственной собственности на средства производства, которых стали называть Советскими хозяйствами (совхозы). В результате этой государственной экономической политики численность совхозов в 1990 году в Кыргызской республике составил 287 , при численности колхозов 178, удельное соотношение совхозов по отношению колхозов было равным 1 к 0,6 единиц, или из общего числа хозяйств всего 38% были коллективными хозяйствами созданные использованием основного принципа кооператива- выборности руководства.

Разрушительный этап таких более - менее отлаженных форм организации сельскохозяйственного производства в сельской местности Кыргызской Республики

началось с обретением суверенитета или образованием суверенного государства в 1993-1995 годы.

Так, в 1995 году вместо 560 крупных сельскохозяйственных формирований образовались 24182 субъектов сельского хозяйства, которые всемогущим движением процесса разрушения их численность в 2020 году возросло до 462129 или увеличилось в 20 раз с обмельчением их посевных площадей и средств производства.

Так, если в 1990 году посевная площадь в расчете на одного на одного хозяйствующего субъекта в среднем составил 2654 га, то в 2020 году 2,65 га или уменьшилась в 1000 раз. Такая разрушительная система разукрупнения нормально функционирующих крупных хозяйств не имела места ни в одном постсоветском государстве. Вместе с разукрупнением бывших колхозов и совхозов в прямом смысле до последнего кирпича разобраны и разрушены гаражи и центры ремонта и обслуживания техники, хранение и доработки сельхозпродукции, содержание животных и даже нормально функционирующие цеха по переработке продукции, теплицы, система орошения и полива посевных площадей. За короткий период перестал существовать налаженная система технологии земледелия, животноводства. Высококвалифицированные специалисты: агрономы, зоотехники, ветеринары, технологи, экономисты стали безработными, на подготовку которых были затрачены значительные средства государства.

Такая поспешная, шоковая, необдуманно вынужденная система перевода на рыночные рельсы хозяйствования почти всех субъектов сельского хозяйства свело на нет сложившуюся более-менее научно - обоснованную систему земледелия и животноводства. Интенсивная система ведения сельского хозяйства уступила места экстенсивному, агро-зоотехнология и ветеринария перестала существовать.

Развитое высокотоварное сельское хозяйство стало мелкотоварным в лице крестьянских и индивидуальных хозяйств где некогда забытое технология использования ручного труда, рабочих животных в производственном процессе стало обычным явлением.

В результате необоснованного разукрупнения хозяйств за 30-летний период объем производства основных видов продукции сельскохозяйственного производства обеспечивающий продовольственную безопасность страны увеличились на немного, а по некоторым видам наоборот произошло уменьшение.

Так, производства зерновых с 1990 года до 2020 года увеличилась с 1503 тыс. тонн до 1856 тыс. тонн или на 23, 5% при ежегодном приросте всего на 0,80%; молока - с 1185 тыс тонн до 1688тыс тонн, или на 42,4% ежегодные темпы роста которого составили 1,4 %. Объем производства мяса и яйца, которые являются наиболее ценными белоксодержащими продуктами обеспечивающие сохранность здоровья населения страны при значительном росте его численности, наоборот за указанное время значительно уменьшилось.

Так, объем производства мяса за 1990-2020годы в убойном весе сократилась с 254,1тыс.тонн до 230,4тыс.тонн или на 9,4%, производство яиц с 713,8млн.штук до 562,0млн.штук или сократилось на 21,3%. Отсюда следует вывод о том, что обеспечить продовольственную безопасность страны мелкотоварные крестьянские и индивидуальные хозяйства в настоящее время не в состоянии.

О неудовлетворительном положении продовольственной безопасности страны свидетельствуют показатели обеспечения нормативной потребности населения основными продуктами сельского хозяйства. В 2020году при среднегодовой нормативной потребности

населения в мясе в расчете на душу населения 73 кг. в Кыргызской Республике произведено всего 34 кг. или на 53,4% меньше уровне нормативной потребности, фруктов при норме 100кг произведено 25 кг, овощи при норме 140кг, произведено 95кг, яиц при норме 260штук произведено 85 штук.

Такое, не удовлетворительное состояние основной отрасли экономики, как его аграрный сектор до настоящего времени не потревожило ответственных лиц на поиск более эффективных форм и путей развития этой ключевой отрасли страны. При значительном удельном весе сельского населения в общей их численности (более 60%) и незначительном удельном весе сельскохозяйственных угодий в общей земельной площади республики (более 3%)нахождение сельского хозяйства нашей страны в состоянии стагнации более чем непростительно, что требует безотлагательного решения комплекса вопросов направленных на дальнейшее развитие этой жизненно важной отрасли.

В мировой практике развития сельского хозяйства имеется много факторов развития этой отрасли экономики, например:- использование инновационных технологий и техники, высокоурожайных сортов семян и удобрений, высокопродуктивных животных, научно-обоснованных технологий ведения сельскохозяйственного производства. Однако такие методы развития сельского хозяйства высокочрезвычайно затратные, требуют значительных финансовых средств. Но, при огромной внешней задолженности страны в сумме 4,5млрд.долларов при объеме внутреннего валового продукта в сумме немногим более 7млрд.долларов об использовании в сельском хозяйстве отмеченных выше факторов его развития преждевременно и не осуществимо.

Поэтому, на наш взгляд, более незатратным механизмом развития сельского хозяйства республики как в настоящее время так и перспективе является такая демократичная,признанная в мировой практике сельскохозяйственного производства является обдуманная кооперирования мелкотоварного производства крестьянских и индивидуальных хозяйств в сельской местности страны, внедрение более эффективныхформ кооперативов. За Советский период,сельское хозяйство Кыргызской Республики вместе с другими союзными государствами апробировали и вели сельское хозяйство в более примитивной форме кооперации, как колхозы.

Начало кооперирования сельского хозяйства было заложено в 1923 году в России, которые начали приобретать массовый характер после 1930 года и основанием для перехода на такую форму организации сельскохозяйственного производства была статья основателя Союза Советских республик В.И Ленина "О кооперации" изданного 26 и 27 мая 1923года в газете Правда в№ 115 и 116,где он пишет, что мы перегнули палку переходя к НЭП в том отношении,что забыли думать о кооперации, что недооцениваем теперь кооперацию, нам осталось "только" одно: сделать наше население настолько цивилизованным,чтобы оно поняло все выгоды от поголовного участия в кооперации и наладило это участие. " (12.)

Эта статья была толчком к развитию кооперации в Советском Союзе Социалистических государств и Ленинские идеи о кооперировании крестьянства легли в основу резолюции XIII съезда РКП(б) "О кооперации " и "О работе в деревне." "Основная линия партии в этом вопросе,-указал съезд- намечена в последней статье Ленина "О кооперации " Ленин развернул в этой статье программу развития кооперирования сельского населения как основного способа движения к социализму в крестьянской стране отмечается в примечании к статье Ленина "О кооперации".

Однако после смерти В.И Ленина в последующие годы развития сельского хозяйства и обобществления средств производства этой отрасли некоторые принципы кооперирования не стали проявлять себя в полной мере и колхозы стали обычными коллективными хозяйствами без паевых взносов и принципа распределения доходов колхозов на основе степени трудового участия их членов в производственном процессе и в связи с чем уровень сельского хозяйства республик Советского Союза не смогла достигнуть уровень передовых стран мира.

В.И. Ленин написал эту статью прочитав труды Мещерякова Н. Кооперация и социализм. Сб. Статей. М. 1920г., Штаудингер.Ф. Марксизм и потребкооперация. М. 1919г., Зассен И. Развитие теории кооперации в эпоху капитализма. М. 1919г., Штаудингер.Ф. От Шульце - Делича к Крейцнаху. М. 1919г., Чаянов. А. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. М. 1919г., Туган- Барановский М. И. Социальные основы кооперации. М. 1916г., Прокопович С. Н. Кооперативное движение В России, его теория и практика. М. 1913г.

В. И. Ленин в данной статье отмечает Роберта Оуена как одного из представителей и основоположников утопического социализма. Многие учёные исследовавшие проблему кооперации едины во мнении, что родоначальником создания кооператива является Роберт Оуенпо замыслу которого прототипом кооперации является создание нового общественно - политического формирования (строя) как социализм, где в его разработанных принципах "гармонии", добровольность членство, равноправие, выборность управления должны быть основополагающими принципами развития общества.

По замыслу Р. Оуена " Кооперация " означало переход от частной формы собственности на средства производства к общественной где обладателями собственности являются все участники кооператива. Здесь основная цель заключается в формировании социалистической формы общественного строя которая впервые в мире приобрела свою историческую форму в 1917 году формированием общей коммуны под названием "Союз советских социалистических республик", где зародились зачатки кооператива в форме колхозов которые конечно функционировали значительно эффективнее чем действующие в настоящее время мелко товарные крестьянское хозяйства.

Почти все учёные посвятившие свои труды проблеме кооперации: такие как Е. Канчер; К.А. Пажитнов; П. Маслов; В. Николаев; М.И.Туган- Барановский; А.Чаянов, которые являются основоположниками теории и практики кооперации в предреволюционные годы создания Союза Советских Социалистических республик, труды которых имели классовый характер, а также учёные советского и постсоветского периодов признают преимущества крупных форм организации сельскохозяйственного производства в форме кооператива и задача сегодняшнего дня который стоит перед сельским хозяйством Кыргызской Республики-это внедрение научно-обоснованных форм и видов кооперации сельскохозяйственного производства.

Эффективность кооперативной формы организации сельскохозяйственного производства доказана примерами многих стран мира как минимум сотни лет назад. Деятельность сельскохозяйственных кооперативов играет важную роль в развитии аграрной отрасли экономики западных стран, Соединенных штатов Америки, России где основная масса продуктов сельского хозяйства на протяжении многих лет производится кооперативами.

В отличие от мелкотоварных крестьянских хозяйств в кооперативах полностью используются научно обоснованные требования агротехники и зооветеринарии, и в которых в полной мере проявляются все принципы кооперации. Принципы коллективизма, солидарности, взаимной выручки и совместного накопления капитала позволяет кооперативам формировать парк высоких технологий оснащенных высокопроизводительной техникой и сельхозмашинами управляемых электронными приборами запрограммированные на выполнение основных процессов технологии производства без участия человеческих ресурсов. Такое возможно только через кооперативы, а мелкие крестьянские хозяйства не могут позволить себе использовать высоких инновационных технологий из-за нехватки и ограниченности финансовых ресурсов.

После неудачной попытки реформирования, признавая ошибочность поспешного разукрупнения бывших, более-менее успешно функционирующих колхозов и совхозов 12-декабря 1991 года № 647-ХП был принят закон «О кооперации в республике Кыргызстан» и во исполнение этого закона по истечении девяти лет 24-декабря 2002 года № 875 был принят постановление Правительства Кыргызской Республики «О государственной программе развития сельскохозяйственного кооперативного движения в Кыргызской Республике». Однако этот закон и постановление из-за отсутствия в них действенных механизмов развития кооперативного движения они так и остались на бумаге. Только в первые годы выхода этого закона до 1995 года было организовано всего 608 кооперативов численность которых в 2020 году сократилось почти в два раза, составив всего 378 единиц при увеличении мелких крестьянских хозяйств за этот же период с 23180 до 401561 или почти в 20 раз.

На наш взгляд, стремление крестьян владеть небольшими кусочками земель будет возрастать и в будущем. Поэтому, в настоящее время во избежание дальнейшего уменьшения хозяйствующих субъектов в сельском хозяйстве необходимо безотлагательно с участием государственных структур разработать комплекс действенных мер. Одним из первоочередных является создание специального института который должен заниматься развитием сельскохозяйственной кооперации, обучением доморощенных фермеров основам и преимуществам кооперирования и самое главное на правительственном уровне решить вопрос о предоставлении крестьянам беспроцентных долгосрочных кредитов из средств государственного бюджета без вмешательства коррупционных элементов при условии согласия крестьян на объединение их трудовых ресурсов, посевных площадей, средств производства в кооперативы соблюдением всех принципов кооперирования.

Список использованной литературы:

1. Закон Кыргызской Республики о кооперативах (в редакции Закона КР от 25 февраля 2009г. «37)
2. Постановление правительства Кыргызской Республики О Государственной программе развития сельскохозяйственного кооперативного движения в Кыргызской Республике от 24 декабря 2002г. №875
3. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1991. стр. 70-90.
4. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1994. стр. 80-95.
5. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1996. стр. 75-95.
6. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 2001. стр. 85-95.

7. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 2006. стр. 80-95.
8. Национальный статистический Комитет Кыргызской Республики. 2010-2014. э/п. www.stat.kg
9. Национальный статистический Комитет Кыргызской Республики. 2012-2016. э/п. www.stat.kg
10. Национальный статистический Комитет Кыргызской Республики. 2016-2020. э/п. www.stat.kg
11. Хачатрян Л. Перспективы развития сельскохозяйственных кооперативов и их влияние на финансирование аграрного сектора в республике Армения, статья в журнале АПК: ЭКОНОМИКА, УПРАВЛЕНИЕ, № 7 2020г. стр. 94.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 15830-92

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-363-367

Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Мамырбаева Мээрим Таалайбековна

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
доцентинин м.а.,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
магистранты

Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Мамырбаева Мээрим Таалайбековна

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, и.о. доцента,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, магистрант

Bakenov Zholdoshbek Bekboevich, Mamyrbayeva Meerim Taalaibekovna

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Acting Associate
Professor,

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology, of Its Education, master's student

**МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
КОЛДОНУУ**

**ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ
В ШКОЛЕ**

**APPLICATION OF COMPUTER TECHNOLOGY IN TEACHING CHEMISTRY
AT SCHOOL**

Кыскача мүнөздөмө. Химияны окутууда химиялык процесстерди жана кубулуштарды моделдөө үчүн, интерфейстик режимде компьютерди лабораторияда колдонуу, окуу материалын берүү процессин компьютердик колдоо жана анын өздөштүрүлүшүн көзөмөлдөө маанилүү процесс. Конкреттүү ар бир сабак үчүн сабактын максаттарына негизделген белгилүү программаларды колдонсо болот, мында мугалим менен компьютердин функциялары ар башка. Окуу процессинде эффективдүү колдонуу үчүн программалык каражаттар химия курсуна ылайык келиши, жогорку түшүнүктүүлүгү, колдонуудагы жеңилдиги, жалпы билим берүү жана эксперименттик көндүмдөрдү калыптандырууга, билимди жалпылоого жана тереңдетүүгө көмөктөшүүгө тийиш.

Аннотация. При обучении химии, наиболее естественным является использование компьютера для моделирования химических процессов и явлений, лабораторного использования компьютера в режиме интерфейса, компьютерной поддержки процесса изложения учебного материала и контроля его усвоения. На каждом конкретном уроке могут быть использованы определенные программы, исходя из целей урока, при этом функции учителя и компьютера различны. Программные средства для эффективного применения в учебном процессе должны соответствовать курсу химии, иметь высокую степень наглядности, простоту использования, способствовать формированию обще учебных и экспериментальных умений, обобщению и углублению знаний.

Abstract. When teaching chemistry, the most natural thing is to use a computer for modeling chemical processes and phenomena, laboratory use of a computer in interface mode, computer support for the process of presenting educational material and monitoring its assimilation.

For each specific lesson, certain programs can be used, based on the objectives of the lesson, while the functions of the teacher and the computer are different. Software tools for effective use in the educational process must correspond to the chemistry course, have a high degree of clarity, ease of use, contribute to the formation of general educational and experimental skills, generalization and deepening of knowledge.

Негизги сөздөр: компьютердик технология, химия, окутуучу, окуучу, окуу процесси, окутуучу программалар.

Ключевые слова: компьютерная технология, химия, учитель, ученик, учебный процесс, обучающие программы.

Keywords: computer technology, chemistry, teacher, student, educational process, training programs.

Современная школа – это школа с хорошим образованием, готовыми помочь учителями и использованием компьютерных технологий на уроках.

Целью каждого современного педагога является повышение качества образования путём внедрения компьютерных технологий в образовательный процесс.

Чтобы реализовать эту задачу необходимо включать компьютерные технологии в систему химического образования, так как при обучении химии, наиболее естественным является использование компьютера и мультимедиа проектора на уроках химии, исходя из особенностей науки [1].

Конечным результатом внедрения компьютерных технологий в процесс обучения химии, является овладение учащимися компьютером в качестве средства познания процессов и явлений, происходящих в природе и используемых в практической деятельности людей [1].

Учитель, использующий на уроках химии компьютерные технологии, становится руководителем, консультантом, координатором, экспертом, источником актуальной информации. Педагог формирует главные умения добывать информацию из разных источников, в том числе и в Интернете, обрабатывать, анализировать, сопоставлять, отсеивать, хранить и передавать ее. Он развивает у учащихся исследовательские навыки, культуру общения, расширяет кругозор [2].

Использовать компьютерные технологии учитель химии может на каждом уроке, и на разных его этапах исходя из следующих причин [1]:

-целесообразно учителю химии использовать презентации при изучении нового материала, в которые обязательно должны быть включены демонстрационные опыты, так как наглядность активизирует деятельность учащихся на уроках и тестовые задания для всего класса, контролирующие восприятие учащими нового материала;

-повышение качества обучения на уроках химии зависит от систематического контроля знаний учащихся на каждом уроке, поэтому рекомендуется проводить в начале каждого урока тестовый контроль знаний;

-использовать компьютерные технологии можно во время проведения лабораторных и практических работ, то есть проводить обработку данных химического эксперимента. Такое использование компьютера полезно тем, что прививает учащимся навыки исследовательской деятельности, формирует познавательный интерес, повышает мотивацию, развивает научное мышление;

-на уроках химии можно использовать обучающие программы. Содержание программных средств учебного назначения, применяемых при обучении химии, определяется целями урока, содержанием и последовательностью подачи учебного материала. В связи с этим, все программные средства, используемые для компьютерной поддержки процесса изучения химии, можно разделить на программы [2]:

- справочные пособия по конкретным темам;
- решения расчетных задач;
- экспериментальных задач;
- организация и проведение лабораторных и практических работ;
- контроль и оценка знаний.

Обучающие программы для эффективного применения в учебном процессе должны соответствовать курсу химии, иметь высокую степень наглядности, простоту использования, способствовать формированию специальных предметных умений, обобщению и углублению знаний.

Использование, компьютерных технологий на уроках химии, повышает интерес к предмету и влияет на выбор будущей профессии подрастающего поколения.

Учителю целесообразнее создавать свои презентации, так как они более будут соответствовать выбранной учителем программе, теме и содержанию урока.

Преимущества использования компьютерных технологий на уроках химии [3]:

- 1) индивидуализировать и дифференцировать процесс обучения за счет возможности изучения с индивидуальной скоростью усвоения материала;
- 2) осуществлять контроль с обратной связью, с диагностикой ошибок и оценкой результатов учебной деятельности;
- 3) осуществлять самоконтроль;
- 4) осуществлять тренировку в процессе усвоения учебного материала и самоподготовку учащихся;
- 5) визуализировать учебную информацию с помощью наглядного представления на экране монитора данного процесса, в том числе скрытого в реальном мире;
- 6) проводить лабораторные работы в условиях имитации в компьютерной программе реального опыта или эксперимента;
- 7) формировать культуру учебной деятельности обучающего.

Результаты применения компьютерных технологий на уроках [4]:

1. Восприятие информации одновременно несколькими органами чувств.
2. Активизация внимания.
3. Повышение интереса к предмету.
4. Наглядность, занимательность и эмоциональность обучения.
5. Повышение качества излагаемого материала.
6. Эффективное использование времени урока.
7. Всестороннее развитие ребёнка.
8. Повышение результативности и качества образования.

Применительно к обучению химии наряду с повышением мотивации обучения за счет использования компьютера на уроке, повышения уровня индивидуализации обучения и возможности организации оперативного контроля за усвоением знаний компьютерные технологии могут быть эффективно использованы для формирования основных понятий,

необходимых для понимания микромира (строение атома, молекул), таких важнейших химических понятий как "химическая связь", "электроотрицательность", при изучении высокотемпературных процессов (цветная и черная металлургия), реакций с ядовитыми веществами (галогены), длительных по времени химических опытов (гидролиз нуклеиновых кислот) и т.д. [5]. Известно, однако, что, на данном этапе компьютерные технологии в преподавании химии в школе используются весьма редко. Тому есть причины как объективного, так и субъективного характера. Среди объективных причин, безусловно, главными являются недостаточная обеспеченность общеобразовательных школ современными компьютерами и явно недостаточное количество соответствующих компьютерных программ. Тем не менее, процесс компьютеризации школ хотя и медленно, но идет. В качестве причины субъективного характера модно упоминать так называемую "компьютерофобию", которую приписывают учителям-предметникам. Этот фактор представляется надуманным. У учителей-предметников есть значительный интерес к использованию компьютерных технологий, причем независимо от возраста и стажа работы. Более важным является то, что современные образовательные стандарты дают учителю определенную свободу в выборе тем и расстановке акцентов при изложении преподаваемой им дисциплины. Опыт применения компьютерных технологий в обучении химии в школе позволяет заключить, что для получения высокого обучающего эффекта важно их систематическое использование, как на стадии изучения материала, так и на стадии оперативного контроля за усвоением знаний, а для этого также необходим широкий ассортимент педагогических программных средств [5].

Переход современного общества к информационной эпохе своего развития выдвигает в качестве одной из основных задач, стоящих перед системой школьного образования, задачу формирования основ информационной культуры будущего специалиста. Реализация этой задачи невозможна без включения информационной компоненты в систему профильного химического образования [3].

В современных условиях требуется подготовить школьника к быстрому восприятию и обработке поступающей информации, успешно ее отображать и использовать. Конечным результатом внедрения информационных технологий в процесс обучения химии, является овладение учащимися компьютером в качестве средства познания процессов и явлений, происходящих в природе и используемых в практической деятельности.

Педагогическая целесообразность использования компьютера в учебном процессе определяется педагогическими целями, достижение которых возможно только с помощью компьютера, т.е. благодаря его возможностям.

При обучении химии, наиболее естественным является использование компьютера, исходя из особенностей химии как науки. Например, для моделирования химических процессов и явлений, лабораторного использования компьютера в режиме интерфейса, компьютерной поддержки процесса изложения учебного материала и контроля его усвоения. Моделирование химических явлений и процессов на компьютере – необходимо, прежде всего, для изучения явлений и экспериментов, которые практически невозможно показать в школьной лаборатории, но они могут быть показаны с помощью компьютера [5].

Таким образом, на каждом конкретном уроке могут быть использованы определенные программы, исходя из целей урока, при этом функции учителя и компьютера различны. Программные средства для эффективного применения в учебном процессе должны

соответствовать курсу химии, иметь высокую степень наглядности, простоту использования, способствовать формированию обще учебных и экспериментальных умений, обобщению и углублению знаний.

Список использованной литературы:

1. Щелканова Г.В. Использование информационных технологий на уроках химии // Химия: методика преподавания в школе, 2004, №8 - С. 68-71.
2. Раткевич Е.Ю Проблемы компьютеризации процесса образования // Химия в школе, 2001, № 1. - С. 13-18.
3. Добряева М.В. Роль информационных технологий в повышении качества знаний учащихся //Материалы научно-практической конференции «Информационные технологии в образовании». Саранск: МРИО, 2004. - С. 71-75.
4. Новикова С.П. Применение новых информационных технологий в образовательном процессе //Педагогика, 2003, №9. - С. 32-36.
5. Курдюмова Т.Н. Компьютерные обучающие игры //Химия: методика преподавания в школе, 2004, №1. - С. 75-77.

УДК 372.854

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-367-372

Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Талантбекова Мыскал Талантбековна

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, доценттин
м.а.,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
магистрант

Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Талантбекова Мыскал Талантбековна
КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, и.о. доцента
КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, магистрант

Bakenov Zholdoshbek Bekboevich, Talantbekova Myskal Talantbekovna

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Acting Associate
Professor,

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology, of Its Education, master's student

**ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН
ЖОГОРУЛАТУУ УЧҮН ХИМИЯЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИ КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ
APPLICATION OF CHEMICAL EXPERIMENT TO INCREASE THE EFFECTIVENESS
OF TEACHING CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOL**

Кыскача мүнөздөмө. Химиялык эксперимент окуучулардын кубулуштарга байкоо жүргүзүүчүлүгүн өрчүтүүгө жана аларды, өздөштүргөн теориялардын жана мыйзамдардын негизинде түшүндүрүүгө жардам берет, тажрыйба жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн пайда кылат

жана өркүндөтөт, тыкандыкты, эмгекти сыйлоону жана сүйүүнү тарбиялайт, инсандын жалпы тарбияланышына жана ар тараптуу өнүгүшүнө шарт тузот. Химиялык эксперимент билимди ишенимге айландыруу аркылуу теорияны практика менен байланыштыруунун эң маанилүү жолу болуп саналат. Эксперимент аркылуу мектеп окуучулары инсандык, когнитивдик, жөнгө салуучулук жана коммуникативдик мүнөздөгү универсалдуу тарбиялык аракеттерди өнүктүрүшөт.

Аннотация. Химический эксперимент помогает развивать у учащихся умения наблюдать явления и объяснять их на основе изученных теорий и законов, формирует и совершенствует экспериментальные умения и навыки, воспитывает аккуратность, уважение и любовь к труду, способствует общему воспитанию и всестороннему развитию личности. Химический эксперимент является важнейшим способом осуществления связи теории с практикой путем превращения знаний в убеждения. Через эксперимент формируются у школьников универсальные учебные действия личностного, познавательного, регуляторного и коммуникативного характера.

Abstract. A chemical experiment helps to develop in students the ability to observe phenomena and explain them on the basis of the theories and laws studied, forms and improves experimental skills, cultivates accuracy, respect and love for work, promotes general education and comprehensive development of the individual. A chemical experiment is the most important way to connect theory with practice by transforming knowledge into beliefs. Through the experiment, schoolchildren develop universal educational actions of a personal, cognitive, regulatory and communicative nature.

Негизги сөздөр: химиялык эксперимент, функция, химияны окутуу, окутуучулар, мектеп.

Ключевые слова: химический эксперимент, функция, обучение химии, школьники, школа.

Keywords: chemical experiment, function, teaching chemistry, schoolchildren, school.

В процессе обучения химии огромную роль играет химический эксперимент, так как он является составной частью учебного процесса в школьном химическом образовании. Химический эксперимент может выполнять различные дидактические функции в различных формах и сочетаться с различными методами и средствами обучения. В целом, он представляет собой систему, в которой используется принцип постепенного повышения самостоятельности учащихся: от демонстрации явлений через проведение фронтальных лабораторных опытов под руководством учителя к самостоятельной работе при выполнении практических занятий и решении экспериментальных задач [1].

В учебном химическом эксперименте наиболее общими являются следующие компоненты: изучение веществ и химических реакций; постановка целей и задач эксперимента; экспериментальная деятельность учеников; освоение техники химического эксперимента [2].

На основе этих общих компонентов понятие учебный химический эксперимент можно представить, как, специальным образом организованный фрагмент, процесса обучения, направленный на познание объектов химии и развитие экспериментальной деятельности обучаемых.

Химический эксперимент выполняет важнейшие функции: образование, воспитание и развитие [3].

Химический эксперимент проводится поэтапно: *первый этап* – обоснование опыта, **второй** – планирование и проведение работы, **третий этап** – оценка полученных результатов. Теоретическое обоснование опыта способствует его восприятию, поэтому выполнение эксперимента возможно только с опорой на полученные ранее знания. В ходе химического эксперимента необходимым компонентом является активная деятельность учащихся – или их непосредственное участие (проведение эксперимента), или косвенное (наблюдение, выдвижение гипотез, аргументация выводов и т.д.). К проведению школьного эксперимента предъявляются определенные методические и технические требования [3].

Планирование химического эксперимента: в начале учебного года в соответствии с учебной программой устанавливается последовательность проведения демонстраций, лабораторных опытов, практических занятий и решения экспериментальных задач по темам и их связь с теоретическими занятиями; определяется перечень экспериментальных умений и навыков, которые должны приобрести учащиеся, и дидактические средства, позволяющие достичь поставленных целей. Зная предварительно сроки проведения эксперимента, преподаватель имеет возможность заблаговременно подготовить к урокам оборудование, учебные пособия и др.

Подготовка к уроку зависит от типа урока и поставленной дидактической цели. Вначале преподаватель уточняет учебно-воспитательные задачи урока и продумывает методику его проведения. Чтобы химический эксперимент обеспечивал прочные и глубокие знания, необходимо предусмотреть, какие экспериментальные компетентности будут приобретены учащимися, с помощью каких приемов можно добиться понимания ими наблюдаемых химических превращений [4].

Преподавателю необходимо продумать, на каком этапе урока, в какой последовательности, с какими реактивами и приборами провести опыты, определить их место во время занятия в зависимости от поставленных задач, а также форму записи полученных результатов (рисунок, таблица, уравнение реакции и т.д.).

Известно, что большая часть, проводимых в школе опытов имеет иллюстративный характер и используется только для подтверждения изучаемых явлений. Учащимся старших классов целесообразно предлагать не только иллюстративные опыты, но и опыты проблемного характера, так как они обеспечивают активизацию познавательной деятельности учащихся, учат самостоятельно мыслить, развивают интерес к предмету, улучшают знания и расширяют научный кругозор [5].

Обсуждение результатов экспериментов проводится в форме фронтальной эвристической беседы, руководимой учителем. Учитель задает вопросы, позволяющие установить существующие закономерности, сделать выводы. Определения понятий, уравнения реакций, выводы, сформулированные учениками и скорректированные учителем, должны быть записаны каждым учащимся в тетрадь. По ходу обсуждения учитель отмечает успехи учащихся, в конце урока ставит им оценки [4].

В качестве примера рассмотрим химические эксперименты по следующей теме:

Тема: Химические свойства металлов

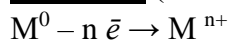
Цель работы: изучить особенности взаимодействия разных металлов с водой, с кислотами и с солями.

Форма проведения эксперимента: фронтальная (демонстрационный эксперимент при объяснении нового материала).

Учитель: Назовите основное химическое свойство металлов – простых веществ.

Учащиеся: Металлы являются восстановителями, т. к. их атомы легко отдают электроны, превращаясь при этом в положительно заряженные ионы – катионы.

Учитель: (запись на доске)

(восстановитель, окисляется)

Для того чтобы прошла реакция, которая записана на доске, необходимо наличие окислителя. Давайте вспомним, какие вещества могут быть окислителями?

Учащиеся: (при обсуждении выявляется список веществ реагирующих с металлами):

- неметаллы: O_2 , Hal_2 , S , H_2 и др.
- H_2O ;
- кислоты.

Опыт №1. Взаимодействие активных металлов с водой и демонстрация образцов металлов – простых веществ

Реактивы и оборудование: металлический Al (гранулы), металлический Na , фенолфталеин; кристаллизатор.

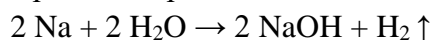
Ход работы:

Учитель: Проведем опыт. Для опыта возьмём образцы двух активных металлов (см. Ряд активности металлов): Al (гранулы) и Na . В кристаллизатор с водой прильем 2-5 капель фенолфталеина и поместим небольшой, очищенный (скальпелем) от перекиси и предварительно подсушенный (сухой фильтровальной бумагой) от керосина кусочек Na , а в пробирку с водой поместим гранулу алюминия.

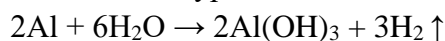
Наблюдения:

- натрий «бегает» по поверхности воды и быстро реагирует с ней, полностью исчезнув, а вода окрашивается в розовато-малиновый цвет;
- в пробирке с алюминием признаков реакции не наблюдаем.

Уравнения реакций:

Алюминий, будучи достаточно активным металлом, также должен вступать в реакцию с водой по уравнению:

однако признаков реакции мы не наблюдаем.

Проблема: алюминий – активный металл при н.у. не показывает признаков реакции взаимодействия с водой?

Обсуждение:

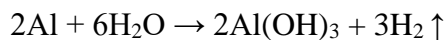
Учитель демонстрирует учащимся образцы некоторых щелочных, щелочноземельных и амфотерных металлов. Учащиеся наблюдают, что одни металлы хранятся при обычных условиях (Al , Zn , Fe), другие в стеклянной банке под слоем керосина (Na , Ca , K).

Учащиеся: Исходя из их химических свойств, одни металлы более активны, а другие – менее. Щелочные и щелочноземельные металлы самые активные и легко взаимодействуют с кислородом воздуха, поэтому хранят под слоем керосина. А другие менее активные они

взаимодействуют с кислородом только при нагревании, поэтому могут храниться при обычных условиях.

Учитель: почему сегодня алюминиевая посуда рекомендуется только для хранения холодных продуктов, а использование её для нагревания нежелательно.

Учащиеся: при нагревании происходит химический процесс:

ионы алюминия переходят в раствор, и их присутствие нежелательно для пищевых блюд.

Учитель: таким образом, алюминий при н.у. защищён оксидной плёнкой Al_2O_3 . Именно эта оксидная плёнка предохраняет алюминий от активного взаимодействия с водой при н.у., если же она будет удалена, то алюминий будет энергично реагировать с водой.

Опыт №2. Взаимодействие металлов с кислотами

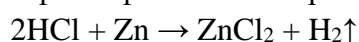
Реактивы и оборудование: металлический Al (гранулы), металлический Zn (гранулы), 40%-ый раствор HCl,; пробирки.

Ход работы:

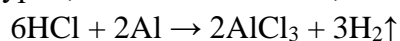
В две пронумерованные пробирки нальём 3 мл 40%-го раствора HCl, 2-3 капли фенолфталеина и поместим в каждую гранулы Zn и алюминия, соответственно. В маленький кристаллизатор нальём небольшое количество (примерно 2 см в высоту) 40%-го раствора HCl.

Наблюдения:

- в пробирке с цинком: реакция сразу идёт бурно, с выделением газа, изменения окраски фенолфталеина не происходит

- в пробирке с алюминием: сначала не наблюдаем признаков реакции, а затем реакция идёт бурно, с выделением газа, изменения окраски фенолфталеина не происходит

Проблема: все взятые металлы активны, однако они по-разному реагируют с водой?

Оба металла находятся в ряду активности рядом, значения их стандартных электродных потенциалов очень близки по значению $E^0(\text{Al}) = -1,66$, $E^0(\text{Zn}) = -0,76$.

Обсуждение:

Учащиеся: пользуясь результатами опыта № 1, делают вывод, что отсроченное во времени выделение пузырьков газа на поверхности алюминия связано с присутствием на его поверхности более прочной оксидной плёнки.

Учитель: следовательно, прочность оксидной плёнки позволяет защищать алюминий не только при его взаимодействии с водой, но и при взаимодействии с сильными кислотами.

Вывод по опыту: согласно ряду напряжения металлов, металлы, стоящие до водорода будут вытеснять его из раствора кислот.

Таким образом, химический эксперимент – важный источник знаний. Он способствует более эффективному овладению знаниями, умениями и навыками. Систематическое использование на уроках химии эксперимента помогает развивать умения наблюдать явления и объяснять их сущность в свете изученных теорий и законов, формирует и совершенствует экспериментальные умения и навыки, прививает навыки планирования своей работы и осуществления самоконтроля, воспитывает аккуратность, уважение и любовь к труду.

Список использованной литературы:

1. Адаменко А.А. Анализ роли химического эксперимента в средней школе // «Химия», 2006, №8. – С. 21-26.
2. Дорофеев М.В., Стунеева Ю.Б. Использование сервисов Всемирной паутины в обучении химии // Химия в школе, 2010, № 8. - С. 31 – 39.
3. Жилин Д.М. Химический эксперимент в российских школах // Естественнонаучное образование: тенденции развития в России и в мире. - М.: Изд-во МГУ, 2011. - С. 125 – 149.
4. Злотников Э.Г. Химический эксперимент в условиях развивающего обучения //Химия в школе, 2001, № 1. – С. 60-64.
5. Злотников Э.Г. Химический эксперимент как специфический метод обучения // «Химия», 2007, № 24. – С. 18-25.

УДК 658.6

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-372-375

Кайнаева Ж.А., Абдрахманова В.А.

Талас мамлекеттик университети, ага окутуучу,

Талас мамлекеттик университети, окутуучу

Кайнаева Ж.А., Абдрахманова В.А.

Таласский государственный университет, старший преподаватель,

Таласский государственный университет, преподаватель

Kainaeva Zh.A., Abdrakhmanova V.A.

Talas State University, Senior Lecturer,

Talas State University, lecturer

**СУУНУН ЭТНОБИОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ
ЭТНОБИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОДЫ
THE ETHNOBIOLOGICAL SIGNIFICANCE OF WATER**

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы этнобиологиялык билимдердин берилишине кыскача кайрылдык. Элдик оозеки чыгармаларда жаратылыштын бир компоненти болгон суу темасынын берилиши менен жаштарга билим алууда чоң өбөлгө түзүлөт, жана аларды жаратылыш менен эриш-аркак болуп, жаратылыш ресурстарынын маани- маңызын түшүнүүгө жана аларга аяр мамиле кылууга үйрөтөт. Илимий маалыматтар менен элдик билимди айкалыштырып, салыштырып окууда илимде ачылган биологиялык, экологиялык ачылыштар биздин элде мурдатан эле белгилүү болуп, ата -бабаларыбыздан ооздон оозго өтүп келген. Азыркы күндө элдик педагогикадагы биологиялык түшүнүктөрдү илимий маалыматтар менен айкалыштырып окутуу үйрөтүү билим алууда жакшы натыйжа берет.

Аннотация. В данной статье мы кратко рассмотрели этнобиологические знания в кыргызском фольклоре. Тема воды, являющейся составной частью природы, представлена в народных устных произведениях, что дает прекрасную возможность молодежи познать, побыть с природой, объяснить важность природных богатств и научить бережно, относиться

к ним. Благодаря сочетанию и сопоставлению научных данных и народных знаний биологические и экологические открытия, сделанные в науке, уже были известны нашему народу и передавались из уст в уста от наших предков. В наши дни преподавание биологических понятий в народной педагогике в сочетании с научной информацией дает хорошие результаты в образовании.

Abstract. In this article we briefly reviewed ethnobiological knowledge in Kyrgyz folklore. The theme of water, which is an integral part of nature, is represented in folk oral works, which gives young people a great opportunity to know, to be with nature, to explain the importance of natural riches and to teach them to be careful. Through the combination and comparison of scientific data and folk knowledge, the biological and ecological discoveries made in science have already been known to our people and have been transmitted from our ancestors. Nowadays, the teaching of biological concepts in folk pedagogy combined with scientific information gives good results in education.

Негизги сөздөр: Табият, экология, этнобиология, жер, суу, жашоо, ооруу, ден соолук.

Ключевые слова: Природа, экология, этнобиология, земля, вода, жизнь, болезнь, здоровье.

Keywords: Nature, ecology, ethnobiology, earth, water, life, disease, health.

Суу - планетада биздин жашообуз менен тыгыз байланышып, өнөр жайдын, айыл чарбасынын негизги сырьелук булагы катары саналат.

Суу – суутек менен кычкылтектин химиялык бирикмеси (H₂O), жытсыз, даамсыз, түссүз суюктук. Суу табиятта катуу, суюк жана газ абалында болуп, гидросферанын негизин түзөт жана ал негизги эриткич.

Бүгүнкү дүйнөлүк экономикалык кризистин кырдаалында таза суу проблемасы биринчи планга чыкты. М.И. Львовичтин (1974) маалыматы боюнча биздин планетадагы суунун өлчөмү 1,5млрд. км³ түзөт, 93,96%-океан, деңиздерде, 4% кургакчылыктагы суулар, 1,65%- мөңгүлөрдө топтолгон.

А.М.Рябчиковдун маалыматы боюнча (1979) жер шаарында 1 миллиарддан ашык адамдарга дээрлик суу жетишпейт. Азыркы убакта Батыш Европанын айрым шаарлары суу тартыштыгында жашайт. Ал эми 40млн. го жакын америкалыктар ар кандай зыяндуу химиялык кошулмалары бар, санитардык нормага туура келбеген сууларды ичүүдө, о.э. көпчүлүк мамлекеттерде ичүүчү сууларды сатып алышат. [2]

Сууларга, көлдөргө, ташталган таштандылардын дүйнөлүк өлчөмү 453млрд м³ барабар болуп, анын 172млрд. м³ өнөр жай ишканаларынан, 224 млрдм³, энергетикалык ишканалардан, 45млрд. м³ шаарлар менен айылдардагы турмуш тиричилигинен, 12 млрд. м³ мал чарба объектилеринен чыккан калдыктар таштандыларды түзгөн.

Ошентип, булганган таза эмес сууларды пайдалануунун натыйжасында жыл сайын дүйнөдө 500млн. адам ар кандай ооруларга чалдыгып, 10млн. го жакын адам (негизинен балдар) өлүмгө дуушар болууда. Ал эми бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо Уюмунун маалыматына караганда, оорунун 80% таза эмес, булганган сууларды пайдалануунун натыйжасында келип чыгат.

Ошого карата канчалык илимий багыттагы маалыматтар менен коомчулук маалымдуу болсо дагы сууга болгон туура эмес мамилебизди өзгөртпөгөнүбүз ойлондурбай койбойт.

Кыргыз эли эзелтеден табиятка өтө аяр мамиле жасаганды билип, жашоонун үзгүлтүксүз уланышы үчүн айлана-чөйрөнү туура, таза сактоону ата –бабаларыбыз келечек муундарына үйрөтүп келишкени белгилүү. Муну “Манас” эпосундагы Манас атанын “Табият менен таттуу мамиледе болуу” осуяты далилдеп турат.

Ата бабаларыбыздын сууга болгон мамилесин карап отуруп, алардын сый-урматы өтө жогорку деңгээлде болгондугун билүүгө болот. Жашоо тиричиликтеги, дегеле адам баласынын жашоосундагы суунун ролун Жеңижок “Аккан суу” казалында өзүнүн акындык жүрөгүнөн чыккан не бир укумуш керемет сөздөр менен жеткире сүрөттөп даңазалаган. Бул жерде “жети кабат жер астын жарып чыккан аккан сууну” улуу Жер-Энебиздин бизге берип жаткан “эмчек сүтү” деген аруу керемети катары бергендиги талашсыз. Ошондуктан бизди улуу муундар сууга заара ушатпа, жаман нерсе таштаба, кир сууну төкпө, аккан сууну булгаба, эгерде андай болсо энебиздин көкүрөгү (эмчеги) ооруйт деп тарбиялашкан. Бул тарбиянын маңызы өтө тереңде жатат.

Азыркы күндө энелерибиздин арасында эмчек рак оорусунун күчөшү байкалууда. 2020-жылдагы маалымат боюнча 2,2млн кырдаал катталган. Эмчек рагынын кесепетинен 685,000 аял өлүмгө дуушар болгон. Кыргызстанда 20миң аял эмчек рагынан жабыркагандыгы официалдуу түрдө катталган. Ар жыл сайын 500 аялга эмчек безинин рагы деген диагноз коюлуп, дарылоо иштери канчалык жүргүзүлсө дагы, өлүмдүн саны жылдан жылга өсүүдө. Ошондуктан сууну “эмчек сүтү” катары булгабай, аны жер энинин “эмчек сүтү” катары актоо керек.

Кыргыз эли табиятты аздектеп, табияттагы бардык нерселер таза болсо, энинин ден соолугу чың болот, энинин ден соолугу чың болсо, баланын ден-соолугу чың болот, баланын ден соолугу чың болсо, элдин ден соолугу чың болот, элдин ден соолугу чың болсо, улуттун ден соолугу чың болот деген.

Кыргыз эли кээ бир учурларда тоого, ташка, сууга сыйынып келишкен деп жаңылыш ойлорду да айтып келишет. Бул ойлордун негизин биологиялык жана экологиялык жактан караганда кыргыз эли табияттын сырларын терең түшүнгөндүктөн табиятка этияттык менен аяр мамиле жасап келишкен. Буга мисал булактардын көздөрүн ачып, тазалап ошол жерлерге барып, өтүп кеткен ата-бабаларыбызга куран окуп, жакшы тилектерин айтып ыраазычылыгын билдиришкен. Себеби, жараткан топуракты, сууну, абаны жашоонун уланышы үчүн жараткандыгын билишкен. Адамдын организми 65-70% суудан тургандыктан булак сууларында адамдардын организмдери үчүн керектүү элементтердин болушу жана ал чоң көлөмдөгү маалыматты кабылдап жана сактай ала тургандыгын так түшүнө алышкан. Суу менен кошо кирген жакшы маалыматтар организмдин ДНКсына маалымат катары жазылып, ал маалымат адам үчүн иш алып барарын билишкен. Бул маалыматтар ооздон оозго гана өтүп, кагазга түшүрүлбөй келген. Азыр илимий жетишкендиктердин негизинде такталып, жазылып отурат. Бул маалыматты “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген макал тастыктап турат.

Жеңижоктун “Аккан суусун” окуганда өзүң кошо аккан суудай нравалык жактан тазарып чыгасын. “Аккан суу” ыры сууга арналып жазылган гимн сыяктуу, адам баласынын сууга болгон урматынын символу. Жеңижок өз заманында адамдардын сууга болгон туура эмес мамилесине кейип, мындай деп жазган:

А жаныбар аккан суу,

Жок дегенде бир күнгө,

Келбей койчу таарынып.
Кесирленип жүргөндөр,
Чуркайт эле ак уруп.
Баркталбастан жүргөндөр,
Айчылык жерде болсо да,
Жетет эле жалынып.

Ошондой эле Жеңижоктун “Адамзат пендеси, аккан сууну булгаба, суу кордогон кор болор, суу сыйлаган зор болор” деген сөзү бүгүнкү күндө экологиялык чакырык катары угулат. Бул табыгый экологиялык ресурстарды рационалдуу пайдалануу дегенди билдирет.

Адамдын абийир-ыйманы бузулса, тегеректеги суулар булганарын, адамдын уяты тазарса, аң-сезими тунук болсо суу да таза жана тунук болорун эсибизге сактап, Жеңижоктун: “Укум тукумга белек болуп барасын”, - деп айтканындай Ала-Тообуздун сууларын кийинки муундарга таза, тунук кылып жеткиришибиз биздин милдет. [5]

Адабиятчы Аман Токтогулов айткандай, суу Жеңижок үчүн тазалыктын идеалы болгон. Адам тоо булагындай тазармайынча коом тазарбайт. Адамдын суудан үйрөнө турган өрнөгү- тазалык жана марттык, жакшыга да жаманга да бирдей карап, эч кимди эч нерсени жиктеп бөлбөй, дүйнөдөгү бардык жандарга, заттарга тегиз өзүн курман чалып, “Желип өткөн жерине, желим чыгып” өзөккө кирип кан болуп жүгүрүп, жашоо отун тутантып, бирде өзөндө мелмилдеп, бирде капчыгай күркүлдөп, бирде талаага таалай болуп төгүлүп жаткан суу-өмүр булагы болуп эсептелет.

Табияттын бир бөлүгү болгон суу жөнүндө элдик улуу мурастарда көптөгөн тастыктоолор, макал-лакаптар, үрп-адаттар, каада-салттар көп айтылат. Мындай этно-биологиялык билимдерди физика, химия, биология, дыйканчылыктын негиздери ж.б. предметтериндеги маалыматтар менен салыштырып карап окуса болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Байбосунов А. “Жаратылыш жана адам” Фрунзе Кыргызстан 1986
2. Дөңбаева Г.Ч. “Жалпы гидрология” Бишкек -2010ж
3. Мурсалиев А.М., Ниязов Т.З., Шамшиев А.Б. Жалпы экология Бишкек-2010ж
4. Кулматов Т., Шакирбеков Д “Жаратылыш жабыркабасын” фрунзе Кыргызстан 1982ж
5. Конгантиева З “Жеңижок жана Кыргыз руху” Бишкек-2008ж

УДК 581,582

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-375-382

Мырзабекова Суйумкан Садырбековна, Ташибекова Замира Мазеловна

Талас мамлекеттик университети, окутуучу

Талас мамлекеттик университети, биология илимдеринин кандидаты, доцент

Мырзабекова Суйумкан Садырбековна, Ташибекова Замира Мазеловна

Таласский государственный университет, преподаватель,

Таласский государственный университет, кандидат биологических наук, доцент

Myrzabekova Suyumkan Sadyrbekovna, Tashibekova Zamira Mazelovna

Talas State University, teacher

Talas State University, Candidate of biological sciences, assistant professor

**ЖАЛПЫ БОТАНИКА БОЮНЧА ОКУУ - ТАЛАА ПРАКТИКАСЫН ӨТКӨРҮҮНҮН
ЫКМАЛАРЫ, ЭРЕЖЕЛЕРИ
МЕТОДИКА И ПРАВИЛА ПРОВЕДЕНИЯ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ ПО ОБЩЕЙ
БОТАНИКЕ
METHODS AND RULES OF FIELD PRACTICE TRAINING IN GENERAL BOTANY**

Кыскача мүнөздөмө. Макалада жалпы ботаникадан талаа практикасын өтөөнүн ыкмалары, эрежелери берилген. Анда гербарийдин тарыхы, коопсуздук нускамасы, практикалык жабдуулар жана гербарийдин жасалуу техникасы жана жасалгалануусу, сакталышына басым жасалган.

Аннотация. Статье представлены методы и правила полевой практики по общей ботанике. Основное внимание в нем уделяется истории гербария, инструкциям по технике безопасности, практическому оборудованию, а также методам строительства, украшения и сохранения гербария.

Abstract. The article presents the methods and rules of field practice in general botany. It focuses on herbarium history, safety instructions, practical equipment, and herbarium construction, decoration, and preservation techniques.

Негизги сөздөр: талаа практикасы, өсүмдүк, гербарий, тарых, флора, флористика, ботаника.

Ключевые слова: полевая практика, растение, гербарий, история, флора, флористика, ботаника.

Keywords: field practice, plants, herbarium, history, flora, floristry, botany.

Жалпы ботаниканын теориялык курсу ботаника илиминин калыптанышынын негизги идеяларын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырат, практикада бекемдөөгө тийиш болгон маанилүү түшүнүктөрдү берет. Бул курсту үйрөнүү менен студенттер өсүмдүктөр дүйнөсүнүн көп түрдүүлүгүн жана формаларынын көп түрдүүлүгүн, жаратылыш менен коомдун өз ара аракеттенүүсүн үйрөнүшөт. Айлана-чөйрөнүн ар кандай компоненттеринин өз ара мамилелерин жана өз ара таасирин ачып берүү жана жаратылышта болгон мыйзам ченемдүүлүктөрдү спецификалык жактан аныктоо аркылуу, студенттердин материалисттик дүйнөгө көз карашы калыптанат. Бул талаа практикасынын ролун жана анын милдеттерин аныктайт.

Талаа практикасы көндүмдөрдү калыптандырат, жаратылыш кубулуштарын изилдөө ыкмаларын иштеп чыгууга көмөктөшөт, алар мугалим үчүн группада сабактарды өткөрүүдө, экскурсияда саякаттоодо гана эмес, ошондой эле мугалимдин өлкө таануу ишмердүүлүгүндө да өтө зарыл.

Жаратылышта талаа изилдөөлөрүнүн методологиясын өздөштүрүү студенттерге келечекте биологиялык дисциплиналар боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Талаа практикасынын жүрүшүндө студенттер ландшафттык жана географиялык жактан айырмаланган аймактардын табияты менен таанышууга, лекцияларда жана лабораториялык иштерде алган билимдерин бекемдөөгө, коллекциялык материалдарды чогултуу ыкмалары

менен таанышууга, жана ошондой эле айлана-чөйрө менен өсүмдүктөрдүн ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн мүнөзүн аныктоону үйрөнүү.

Ботаника боюнча талаа практикасы студенттердин натуралисттик жана табият таануу ишинин көндүмдөрүн өздөштүрүүсүнө көмөктөшөт, жалпы ботаникалык дисциплиналар боюнча лекцияларды жана лабораториялык курстарды өтүүдө алган билимдерин кеңейтет жана тереңдетет. Талаа практикасында алган билимдерин бекемдөө менен туура жүрүм-турумдун, жаратылышты урматтоонун жана адам өзү таандык болгон бүткүл экологиялык системанын сулуулугун гана эмес, морттугун баалай билүүнүн нормаларын түзөт.

Студенттердин талаа практикасы биринчи кезекте жаратылышка экскурсиялардан жана чогултулган материалдарды кайра иштетүүдөн турат. Экскурсияда мугалим теманын негизги мазмунун ачып берет, анын аңгемеси жана өсүмдүк объектилерин көрсөтүү студенттердин конкреттүү тапшырмаларды аткаруусу менен айкалышат, бул мугалимдин конкреттүү суроолоруна өз алдынча жана туура жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

Талаа практикасынын жүрүшүндө студенттер практика чөйрөсүндөгү түр курамынын (флоранын) көп түрдүүлүгү жана өсүмдүктөр коомчулугунун курамынын мыйзам ченемдүүлүктөрү, айрым өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн биологиясы жана экологиясы менен таанышат. Практика мезгилинде алар флористика ишинин көндүмдөрүнө ээ болушат, өсүмдүктөрдү биоморфологиялык сүрөттөө жана идентификациялоо методологиясын өздөштүрүшөт.

Флористика – ботаниканын бир тармагы, анын предмети флора – белгилүү бир аймакта таралган өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн тарыхый калыптанган коллекцияларын чогултуу менен окуучулардын жана студенттердин активдүүлүгүн жогорулатуу. Флористиканын милдети бүтүндөй жер шарынын флорасын, жер шарынын айрым бөлүктөрүнүн флорасын изилдөө, ошондой эле ар кандай флораларга салыштырмалуу анализ жүргүзүү. Ар кандай флораны изилдөөдө флористиканын негизги милдети анын түр курамын инвентаризациялоо болуп саналат. Флоранын анализи көптөгөн критерийлер боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн. Флористиканын негизги ыкмасы болуп өсүмдүктөрдүн жамааттарынын интегралдык анализи, анын ичинде алардын таксономиялык, хронологиялык, экологиялык-географиялык, экологиялык, биологиялык жана экологиялык-фенологиялык түзүлүшүн изилдөө саналат.

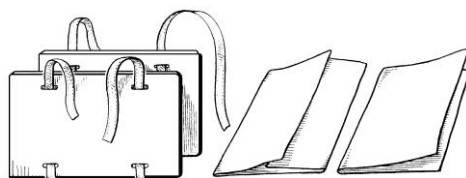
Улуу географиялык ачылыштар доорунун башталышы табигый түрдө флористиканын тез өнүгүшүнө алып келген. Тропикалык Африкадан, Индиядан, Чыгыш Азиядан, кийинчерээк Америкадан Европага түрдүү өсүмдүктөр, анын ичинде маданий жана кооздук өсүмдүктөрү да көп санда алынып келинген.

Флора (лат. *Flora*-гүл менен жаздын кудайы) – мурунку геологиялык жана азыркы шартына байланыштуу белгилүү бир географиялык аймакта өскөн бардык өсүмдүк түрлөрүнүн жалпы тобу. Изилдөөчү аймактын көлөмүнө, физикалык-географиялык өзгөчөлүгүнө жараша ал жерде өскөн флоранын саны ар түрдүү болот, мисалы, чөлдө, жарым чөлдө флоралык курамы аз, боздондо көбүрөөк, шалбаада андан көп санда болот, башкача айтканда шалбаада өсүмдүк түрү эң көп болот. Каракум, кызылкум чөлдөрүнүн флорасы өтө аз санды түзөт, ал эми кыргызстандын тоолорундагы капчыгай флорасы өтө бай, башкача айтканда тоодогу шалбаада, токойдун ачык жеринде көп түрлөр өсөт. Флораны таануу максаты – түрлөр, уруулар жана тукумдардын курамын аныктоо. Флоранын түрлөрү окшоштугу боюнча флоралык элементтерге бөлүнөт. Мисалы, кыргызстанда түндүк тянь-шань, батыш тянь-шань, алай жана башка флоралык райондору бар. Тигил же бул аймактын флорасын

чагылдырган адабияттар “өзбекстан флорасы”, “казакстан флорасы”, “таджикстан флорасы” жана башка “кыргызстандын флорасы” деп аталып, 11 томдон турат, 4000 жакын түрдү мүнөздөйт. Мүнөздөмөдө адегенде тукумун, анан уруусун мүнөздөп, түрлөргө келгенде, аларды аныктоо таблицасы, анан ар бир түрдүн кыргызча, орусча, сөзсүз латынча аталышы, андан кийин түрдүн сырткы көрүнүшү, анан өскөн чөйрө-шарты, географиялык таралышы (ареалы) айыл-чарбадагы маанисин баяндалат.

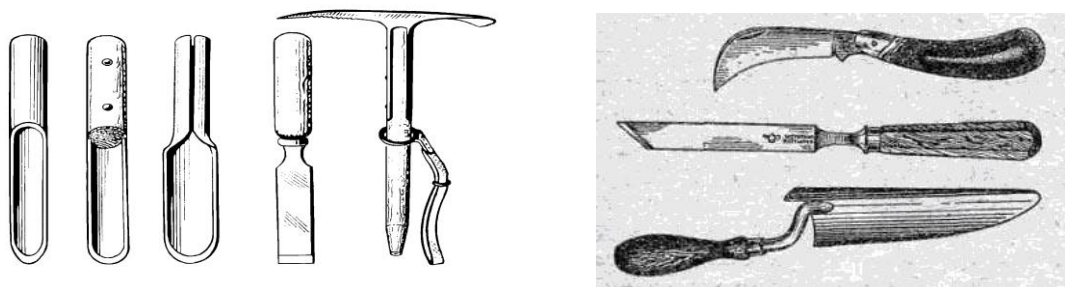
Талаа практикаларын өткөрүүдө коопсуздук боюнча нускамалар; автомашина жолдорун жана темир жолдорду бардык коопсуздук чараларын сактоо менен атайын жабдылган жөө жүргүнчүлөр үчүн көпүрөлөр жана ашуулар аркылуу гана кесип өтүү, мугалимдин уруксатысыз тайпадан чыгууга катуу тыюу салынат, өсүмдүктөрдүн, козу - карындардын даамын татып көрүүгө тыюу салынат, экскурсия учурунда кийимдериңизди мезгил-мезгили менен текшерип, кенелерден сактануу керек, ачык күн астында баш кийим менен жүрүү, табигый суу сактагычтардан чийки сууну ичүүгө тыюу салынат, суу объектилеринде сүзүүгө тыюу салынат, спорттук кийим, аба ырайынын шарттарына ылайык келүүгө тийиш (жамгыр жааган учурда жаныңызда кол чатыр же пальто, ошондой эле кургак кийим жана бут кийимдер болушу керек), жаныңызда биринчи жардам көрсөтүүчү каражаттарды: бинт, жабышчаак гипс, антисептиктер (йод, бриллиант жашыл эритме), баш жана жүрөк оорусуна каршы дары-дармектер, жогорку канн басымы, аммиак, аллергияга каршы дарылар болуусу абзел.

Талаада керектелүүчү практикалык жабдуулар; ботаникалык папка -ал 2 барак калың картондон (картон канчалык тыгыз болсо, ошончолук жакшы) 50 * 35 см өлчөмүндөгү эки жиптүү лентадан жасоого болот. Папканын сыртынан бекем тигилген эки шакекче, ал аркылуу папканы ийнине көтөрүү үчүн узун боо өткөрүлөт.(сүрөт 1)

1-сүрөт

Өсүмдүктөрдү казуу үчүн маки же шпатель; бирок шпательдин ордуна кенен жыгач усталык же бурулуучу (кыйык чети бар) кескичти алып жүргөнүңүз оң. Кичинекей практикалык эскертүү: шпательди (же кескичти) жүктөө көзүнө (же курга) бир топ узун жип менен байлоо керек. (сүрөт 2)

2-сүрөт

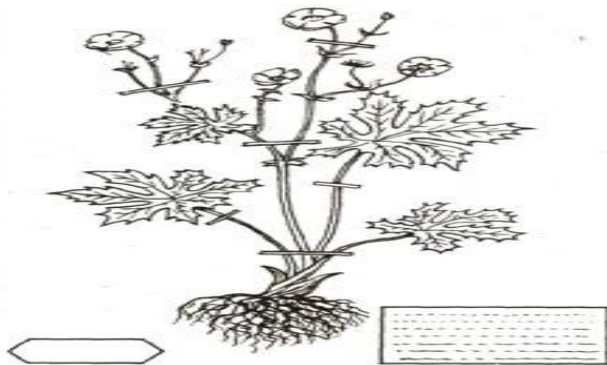
Чөнтөктө бүктөлүүчү лупа, чоңойтулган. 8*8 же 10*104, карандаш менен дептер, орточо өлчөмдөгү чек китепчеси же этикеткалар үчүн кесилген ак кагаз, компас, изилдеп жаткан аймактын картасы чоңураак масштабда болот.

Гербарий (латын тилинде *herbarium*, *herba* – чөп, өсүмдүк) – өсүмдүктөрдүн атайын жыйналып, кургатылган коллекциясы; кеңири мааниде кургатылган өсүмдүктөр сакталган мекеме. Ал илимий иштерде жана жогорку окуу жайларында, мектептерде көрсөтмө курал катары, ошондой эле ботаника, геоботаника, экология боюнча илимий-изилдөөдө кеңири пайдаланууда мааниси ото зор.

Гербарий үчүн өсүмдүктөрдү чогултууга киришүүдөн мурун төмөнкүлөрдү эске тутуу керек. Дайыма көңүлдө туруучу нерсе –бул жаратылышты, анын бир бөлүгү болгон өсүмдүктөрдү коргоо маселеси. Экскурсияга чыгуудан мурун бул аймактагы сейрек учуроочу же жоголуу алдында турган, б.а. кызыл китепке кирген өсүмдүктөрдү билүү зарыл. Аларды үзүүгө, казып алууга тыюу салынат.

Гербарий үчүн өсүмдүктөрдү чогултуу эрежелери; гербарий үчүн өсүмдүктөрдү таң эрте, шүүдүрүм кургай элек кезде же жамгырдан кийин дароо чогултууга болбойт, өсүмдүктүн тамырын жулуп албоо, бүт өсүмдүккө зыян келтирбөө үчүн бир нече жалбырак менен гүлдү гана алуу, кызыл китепке кирген сейрек кездешүүчү өсүмдүктөрдү жулуп албоо, келечекте гүл композициясын түзүүдө тандоо (майда, чоң, ачык гүл, бүчүр) болушу үчүн ар кандай өлчөмдөгү жалбырактарды жана гүлдөрдү чогултуу.

Гербарий үчүн чөп өсүмдүктөр тамыры менен казылып, ал эми бадал, дарактардын гүлү же мөмөлөрү, бутагы жалбырагы менен кесилип алынат да, нымды жакшы соруучу эки барак кагаздын ортосуна жайып салынып, атайын кол папканын ичинде сакталат.

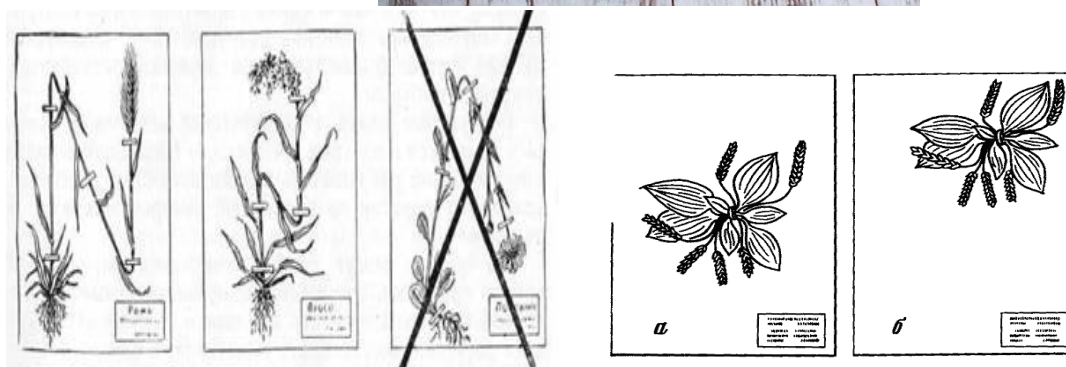

3-сүрөт

Гербарийди долбоорлоо эрежелери; гербарийде табигый 5 өсүмдүк түрү –токой, саз, шалбаа, талаа, суу өсүмдүктөрү. Чөптүү өсүмдүктөр бүтүндөй кургатылат (тамыры менен), жалбырактан тышкары (бутактагы), бадалдардын жана бактардын гүлдөрү жана уруктары чогултулган болушу керек. Гербарий басым астында кургатылат, андан кийин, өсүмдүктөр А-4 кагаздын калың барактарына орнотулат. Жалбыракка бир өсүмдүк, төмөнкү оң бурчка эн белги чапталган.

Этикетте көрсөтүлөт; өсүмдүктүн жайгашкан жери (аймак, район, өсүмдүк чогултулган географиялык пункт), жашоо чөйрөсү, б.а. өсүмдүк алынган өсүмдүк коомчулугу (токой, талаа шалбаасы, саз ж. б.), чогултуу күнү (күн, ай, жыл), адатта практиканттарга этикетканын типографиялык жол менен даярдалган бланктары берилет.

Алар бул бланктарды сыя же туш менен толтуруулары керек. Этикетканы компьютердена басып же кол менен жазып даярдаса да болот. Этикетканын өлчөмү 10смх6см болуп, анда өсүмдүктүн түрүнүн, бул түр кирген тукумдун латынча жана кыргызча аттары, өсүмдүк чогултулган аймактын, өскөн чөйрөнүн (токой, саз, көл,суу жээги,чөл, шалбаа ж.б.) аттары, коллекция үчүн чогултулган анын аты (ксерофиттер, гигрофиттер, ботриктик топ гүлдөр, гомологиялык органдар, ж.б.) дата жана өсүмдүктү чогулткандардын ысымдары көрсөтүлүп жазылышы керек.

4-сүрөт

Гербарийди мантаждоо; гербарий жалбырагынан узунураак өсүмдүктөрдү кантип мантаждоого болот туура эмес бүктөм чийилген, өсүмдүктүн жалбырагын ортосуна жайгаштыруу. а) туура эмес б) туура жайгаштырылган.

Өсүмдүктү же анын бөлүктөрүн кагазга жабыштырып коюу мүмкүн эмес, анткени ал бекем жабышып калса, кагаздын кичине ийилген жеринде сынып калат. Өсүмдүк жалбыракка салбырап калбашы үчүн, анын бөлүктөрү бири-биринин үстүнө сойлоп кетпеши жана жалбыракты оодарганда илинип калбашы үчүн бекитилиши керек. Калың бутактары жана тамырлары катаал жиптер менен тигилет (нейлон эмес, пахта жакшыраак). Ар бир тигиш өзүнчө болушу керек, гербарий жалбырагынын үстүнкү жагында кош түйүн менен байланган (башкача айтканда, өсүмдүктүн үстүндө). Барактын арткы тарабында ар бир тигишти калың клей (мисалы, PVA) менен каптоо сунушталат - бул жиптин тайып кетүүсүнөн жана аны менен кагазды сүртүүдөн сактайт. Ар бир тигиштен кийин жипти кесип, түйүн үзүлүп кетпеши үчүн кыска "куйруктарды" калтыруу керек. Сиз жалбырактын астыңкы жагына жипти бир тигиштен экинчисине сунууга болбойт - бул гербарийдин астындагы жалбырактын бузулушуна алып келиши мүмкүн.

Гербарийди долбоорлоо негизги эрежени өздөштүрүүдөн башталат: бардык өсүмдүктөр альбомдун барактарына жабышып, калька менен капталган (гербарий үчүн атайын альбомдор бар) материалды монтаждоо үчүн, жиптерди колдонсо болот: ак же жашыл, саман кагаз жана клей. Бирок пластырь же скотч колдонууга болбойт.

Нымдуу препараттар; бардык идиштер консервант суюктук менен толтурулган жана герметикалык жабылган. Алардын ичинде биологиядагы нымдуу препараттар түздөн-түз айнек плиталарга бекитилет. Алар курчап турган дүйнөнүн объектилери болуп саналат, ажыратылган жана кайра иштетилген, туура сакталган болсо (түз күн тийбеген кургак жерде) алар көп жылдар бою сакталат. Алар туруктуу жана убактылуу көргөзмөлөргө коюлушу мүмкүн (мисалы, бир сабак үчүн). Эгерде бир нерсе көпкө көрсөтүлө турган болсо, анда ал бардык студенттерге ошол жерден көрүнүп турушу керек. Бул көздүн ден соолугу үчүн жана сүрөттөлгөн маалыматты жакшыраак эс тутум үчүн маанилүү.

Өсүмдүктөрдү туура кургатуу;

Абада кургатуу - өсүмдүктөрдү илип коюу үчүн ылайыктуу шарттар же жерлер жок болсо, анда аларды кагаз салфеткалар же башка ным сиңирүүчү материал менен ороп, андан кийин кутуларга же картондун үстүнө коюуга болот. Гүлдөр адатта 2-3 жумада куурап калат. Бул ыкма аммобий, перивинк, хизер, гипсофила, алтын таякча, кермек (статис), лаванда, эхинопсис жана ушул сыяктуу өсүмдүктөр үчүн ылайыктуу.

Аба менен кургатуу - аба менен кургатуу кол өнөрчүлүккө же кышкы гүлдестелерге керектүү чоң гүлдөр жана өсүмдүктөр үчүн алмаштырылгыс ыкма болуп саналат. Мындай кургатуу үчүн караңгы (күн нуру түз тийбеген), кургак, салкын бөлмөдө эң сонун желдетүү (кампа, чатыр, гараж, чатыр) керек. Өсүмдүктүн түрүнө жана өлчөмүнө жараша кургатуу процесси ар кандай убакытты талап кылат. Кандай гүлдөрдү кургатууга болот? Аба ыкмасын колдонуу менен дан өсүмдүктөрүнүн (кара буудай, буудай, арпа ж. б.), ошондой эле дарылык же пайдалуу чөптөрдүн (жалбыз, чөп, чалкан ж. б.) декоративдүү чөптөрүн оңой.

Гүлдөрүнөн - жүгөрү гүлү, гортензия, кооздук жаа, апиим, роза, сирень (төмөнкү гүлдөр гүлдөгөндөн кийин дароо кесилген), физалис.

Дан эгиндери - түшүмдү гүлдөөдөн бир-эки күн мурун же ачык саман түскө ээ болгондон кийин жыйналат. Түшүм жыйноодон кийин, ар кандай денгээлде өсүмдүктөрдүн чокуларын жайгаштыруу. Аларды тегиздөө үчүн сабактардын учтарын кыркып, бекем байланат. Шыптан кеминде 15 сантиметр алыстыкта чоюлган жипке же зымга илинет. Дан эгиндерин толугу менен кургатуу үчүн калтырылат.

Экспресс - жалбырактарды үтүк менен кургатуу; жалбырактар жалпак болгондуктан, үтүк менен кургаткан эффективдүү келет. Кирди жана чанды тазалоо үчүн жалбырактарды нымдуу чүпүрөк же кебез менен сүртүп, нымдап жана өтө көп сүртүү зарыл эмес. Үтүктөөчү тактаны таза кагаз менен каптап, жалбырактарды жайып, үстүнө дагы барак. Үтүктү минималдуу температурага коюп, жалбырактарды бир нече жолу үтүктөп, андан кийин кагазды алып, башка тарапка оодарыңыз. Ар бир үтүктөөдөн кийин кагазды жаңысына алмаштырып, ным толугу менен бууланганга чейин процедура кайталанат. Андан кийин, алар бузулуп калбашы үчүн, аларды кылдаттык менен китепке же кутуга өткөрүлөт. Ирис менен крокосмиянын жалбырактарын үтүк менен кургатуу жакшы.

Жыйынтыгында:

Өсүмдүктөрдү чогултуу (биринчи кезекте гербария жана уруктар түрүндө) кесипкөй ботаниктер тарабынан гана эмес, миссионерлер, дарыгерлер жана саякатчылар тарабынан да

жүргүзүлгөн. Өсүмдүктөр сүрөттөлгөн жана системалаштырылган, андан кийин бул сүрөттөмөлөр биздин планетанын ар кандай аймактарынын флора түрүндө жарыяланган.

Аймактык флористика курсунун алкагында студенттердин теориялык билиминин негизинде (башка курстарда) флораны жана өсүмдүктөрдү сүрөттөө, практикалык иштин жүрүшүндө алынган маалыматтарды талдоо көндүмдөргө ээ болушат. Алынган билимдер студенттер тарабынан келечектеги педагогикалык иште, анын ичинде мектеп окуучулары менен экскурсияларды өткөрүүдө, ошондой эле экологиялык (анын ичинде экологиялык) иштерди жүргүзүүдө колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ботбаева М.М. Р.Иманалиева Ж., Ж.Осмонкулов Ботаника боюнча окуу-талаа практикасы Талас, 1999ж
2. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана/ Учебник для ВУЗов. - Бишкек “Аят”, 2007. – 520 с.
3. Ботбаева М.М., Блогдарова Г.В. Биология боюнча окуу-тарбия иштерин өркүндөтүүдө мектептин окуу-тажрыйба участогунун ролу Фрунзе “Мектеп” 1985ж.
4. Горностаев Г. Н., Забинкова Н. Н., Каден Н. Н. Латинские названия животных и растений. - М.: изд-во Моск. ун-та., 1974. - 148 с.
5. Полевой экологический практикум (учебное пособие ч.1) / Под ред. Л. А. Жуковой. - Йошкар-Ола, 2000. - 111 с.
6. Прохоров В. П. Ботаническая латынь: Учебник для студ. биол. и пед. фак. высш. учеб. заведений — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 272 с.
7. Старостенкова М.М., Гуленкова М.А. Учебная полевая практика по ботанике. – Москва “Высшая школа”, 1990.
8. Шамбетов С.Ш. Жалпы ботаника боюнча талаа практикасы. Бишкек, 1994ж

УДК 541.182.023.4+546.57

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-382-388

**Насирдинова Гулзада Калиевна, Сатывалдиев Абдураим, Турдумбекова Сезим
Мадылбековна**

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, доцент,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, профессор,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
магистрант

**Насирдинова Гулзада Калиевна, Сатывалдиев Абдураим, Турдумбекова Сезим
Мадылбековна**

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, доцент,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, профессор

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, магистрант

Nasirdinova Gulzada Kalievna, Satyvaldiev Abduraim, Turdumbekova Sezim Madylbekovna

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Associate Professor,

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Professor

KSU I. Arabaev, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Master's student

**ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ МЕТОДУ МЕНЕН СИНТЕЗДЕЛГЕН
КҮМҮШТҮН НАНОБӨЛҮКЧӨЛӨРҮНҮН КОЛЛОИДДИК ЭРИТМЕЛЕРИНИН
ТУРУКТУУЛУГУ**

**УСТОЙЧИВОСТЬ КОЛОИДНЫХ РАСТВОРОВ НАНОЧАСТИЦ СЕРЕБРА,
СИНТЕЗИРОВАННЫХ МЕТОДОМ ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ
STABILITY OF COLOIDAL SOLUTIONS OF SILVER NANOPARTICLES
SYNTHESIZED BY ELECTROSPARK DISPERSION METHODS**

Кыскача мүнөздөмө. Дистилденген сууда жана аммоний додецилсульфатынын жана поливинилпирролидондун эритмелеринде электр учкун дисперстөө методу менен алынган күмүш нанобөлүкчөлөрүнүн коллоиддик эритмелеринин жутуу оптикалык спектрлеринде, күмүш нанобөлүкчөлөрүнө мүнөздүү, электрдик магниттик нурлануунун толкун узундугу 390-405 нм болгон областында, жутуу тилкелеринин, м.а. беттик плазмалык резонанстык тилкелердин бар экендиги спектрофотометрия методу менен аныкталды. Коллоиддик эритмелердин беттик плазмалык резонансынын интенсивдүүлүгүнүн убакыттан көз карандылыгы электрдик учкундук дисперстөө методу менен алынган күмүш нанобөлүкчөлөрүнүн коллоиддик эритмелери салыштырмалуу 72 саатка туруктуу экендигин көрсөттү.

Аннотация. Методом спектрофотометрии установлено, что на оптических спектрах поглощения коллоидных раствора наночастиц серебра, полученных методом электроискрового диспергирования в дистиллированной воде и растворах додецилсульфата аммония и поливинилпирролидона, имеется полосы поглощения, т.е. полосы поверхностного плазменного резонанса в области электромагнитного излучения при длине волны 390-405 нм, характерные для наночастиц серебра. Зависимость интенсивности поверхностного плазменного резонанса коллоидных растворов от времени показывает, что коллоидные растворы наночастиц серебра, полученные методом электроискрового диспергирования, относительно устойчивыми являются в течении 72 часов.

Abstract. Using spectrophotometry, it was established that the optical absorption spectra of colloidal solutions of silver nanoparticles obtained by electric spark dispersion in distilled water and solutions of ammonium dodecyl sulfate and polyvinylpyrrolidone contain absorption bands, i.e. surface plasma resonance bands in the region of electromagnetic radiation at a wavelength of 390-405 nm, characteristic of silver nanoparticles. The dependence of the intensity of surface plasma resonance of colloidal solutions on time shows that colloidal solutions of silver nanoparticles obtained by the method of electric spark dispersion are relatively stable for 72 hours.

Негизги сөздөр: коллоиддик эритмелер, күмүштүн нанобөлүкчөлөрү, туруктуулук, оптикалык тыгыздык, суу, аммонийдин додецилсульфаты, поливинилпирролидон.

Ключевые слова: коллоидные растворы, наночастицы серебра, устойчивость, оптическая плотность, вода, додецилсульфат аммония, поливинилпирролидон.

Keywords: colloidal solutions, silver nanoparticles, stability, optical density, water, ammonium dodecyl sulfate, polyvinylpyrrolidone.

Стабильные коллоидные растворы наночастиц серебра широко используются для создания наноструктурных материалов, при синтезе оптоэлектронных сенсоров, пигментов, для создания новых классов бактерицидных препаратов, различного рода лекарственных веществ, а также для получения катализатора на носителе [1]. Поэтому разработка эффективных методов получения устойчивых коллоидных растворов наночастиц серебра является актуальной задачей.

Цель данной работы - изучение возможности получения устойчивых коллоидных растворов наночастиц серебра методом электроискрового диспергирования (ЭИД).

Одним из перспективных методов синтеза наночастиц металлов является метод ЭИД. В работе [2] показаны возможности синтеза наночастиц серебра этим методом.

Коллоидные растворы наночастиц серебра получены при электроискровом диспергировании серебряных стержней в дистиллированной воде, 0,2% растворах поливинилпирролидона (ПВП), додецилсульфат аммония (ДДСА), которые служат стабилизаторами наночастиц серебра.

В работе [3] отмечается, что надежным инструментальным методом изучения устойчивости коллоидных растворов нанометаллов является метод спектрофотометрии, основанный на измерении оптической плотности растворов. Оптический спектр коллоидных растворов наночастиц серебра характеризуется интенсивной полосой поверхностного плазменного резонанса (ППР), а по изменению интенсивности полосы ППР, т.е. оптической плотности по времени можно судить об устойчивости коллоидного раствора наночастиц металла. Для этого были сняты оптические спектры коллоидных растворов наночастиц серебра на спектрофотометре ПЭ-5400УФ в области электромагнитного излучения 300-700 нм на кварцевых кюветах шириной 10 мм относительно соответствующей жидкой среды через 0,5, 24, 72 и 144 часов после их синтеза.

Оптическая плотность коллоидных растворов (D) наночастиц серебра согласно закону Бугера-Ламберта-Бееера [4] зависит от концентрации (C) наночастиц серебра:

$$D = K \cdot C \cdot l,$$

где K – молярный коэффициент поглощения, l – толщина слоя раствора.

На рис.1-3 приведены оптические спектры поглощения коллоидных растворов наночастиц серебра, полученных методом ЭИД в воде, 0,2% растворах ДДСА и ПВП, в разные моменты времени после синтеза наночастиц серебра.

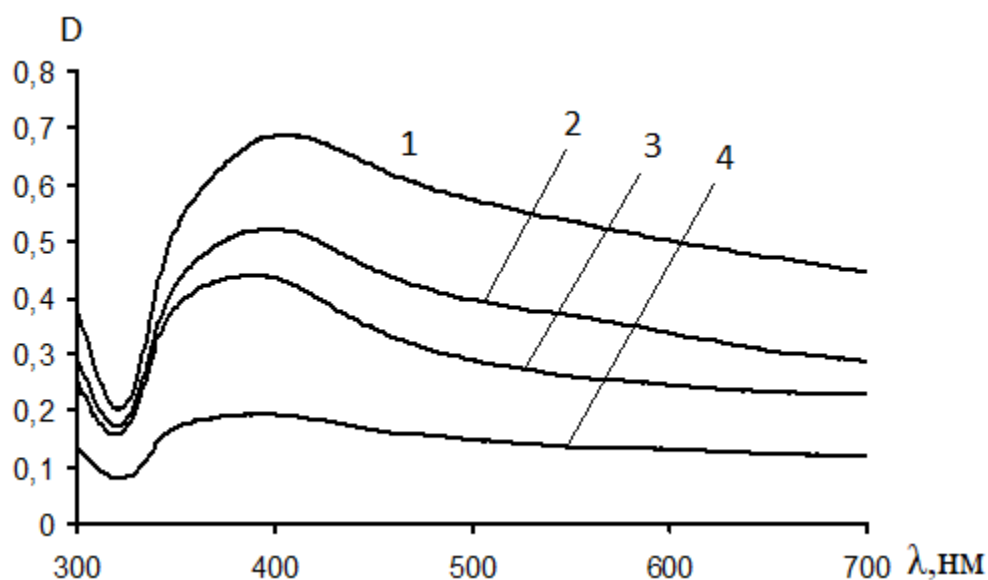

Рис.1. Оптические спектры поглощения коллоидного раствора наночастиц серебра, полученных в воде, через 0,5 (3), 24 (2), 72 (1) и 144 (4) часов после синтеза

Из рисунков 1-3 видно, что оптические спектры поглощения коллоидных раствора наночастиц серебра, полученных методом ЭИД в дистиллированной воде и растворах стабилизаторов наночастиц ДДСА и ПВП, характеризуются полосой поглощения, т.е. полосой ППР в области электромагнитного излучения при длине волны 390-405 нм.

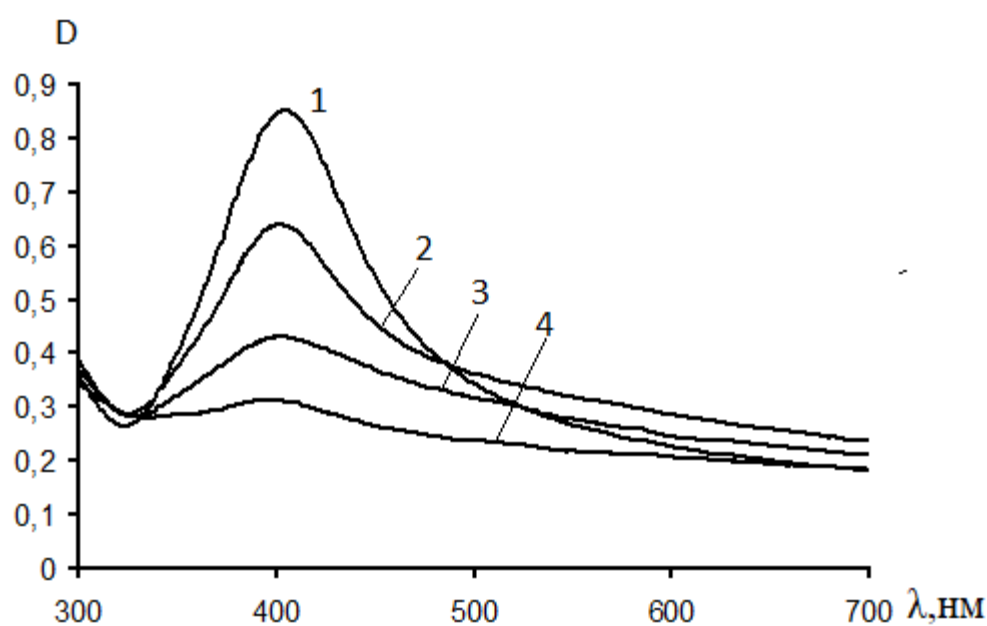

Рис.2. Оптические спектры поглощения коллоидного раствора наночастиц серебра, полученных в 0,2% растворе ДДСА, через 0,5 (1), 24 (2), 72 (3) и 144 (4) часов после синтеза

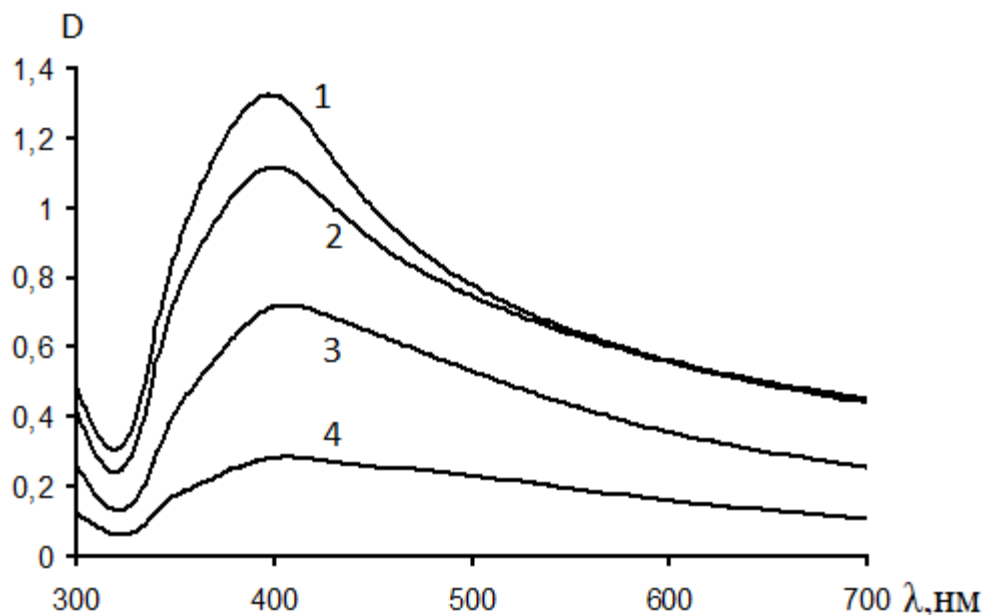

Рис.3. Оптические спектры поглощения коллоидного раствора наночастиц серебра, полученных в 0,2% растворе ПВП, через 0,5 (1), 24 (2), 72 (3) и 144 (4) часов после синтеза

В работе [5] отмечается, что интенсивная полоса ППР с максимумом около 400 нм соответствует изолированным и слабо взаимодействующим наночастицам серебра с размерами 3-9 нм. Поэтому можно предположить о том, что в коллоидных растворах наночастиц серебра, синтезированных методом ЭИД, наночастицы металла имеют размеры менее 10 нм.

Коллоидный раствор наночастиц серебра, полученный в воде имеет максимальную интенсивность полосы ППР ($D_{\text{мак}} = 0,680$) через 72 часа после синтеза и превышает значение интенсивности полосы ППР через 0,5 часов ($D_{\text{мак}} = 0,440$) в 1,5 раза. Это увеличение оптической плотности коллоидного раствора, возможно, связано с переходом из осадка наноразмерных частиц серебра в раствор. Через 144 часов наблюдается значительное уменьшение интенсивности полосы ППР.

Интенсивности полосы ППР коллоидных растворов наночастиц серебра, полученных в растворах ДДСА и ПВП с течением времени уменьшаются. Через 72 часов после синтеза их интенсивности полосы ППР снижается почти в 2 раза, а значительное уменьшение оптической плотности коллоидных растворов происходит через 144 часа после синтеза (рис.2, 3).

Зависимость интенсивности полос ППР коллоидных растворов от времени показывает, что коллоидные растворы наночастиц серебра, полученные методом ЭИД, относительно устойчивы в течении 72 часов.

Для сравнения на рисунках 4, 5 приведены оптические спектры коллоидных растворов через 0,5 и 72 часов после синтеза.

Через 0,5 часов после синтеза более низкой интенсивности полосы ППР, т.е. оптическую плотность ($D_{\text{мак}} = 0,440$) имеет коллоидный раствор наночастиц серебра, полученные в воде, а интенсивности полосы ППР коллоидных растворов, полученных в растворах ДДСА и ПВП, превышает интенсивности полосы ППР раствора наночастиц серебра в воде соответственно в 2 и 3 раза (рис.4).

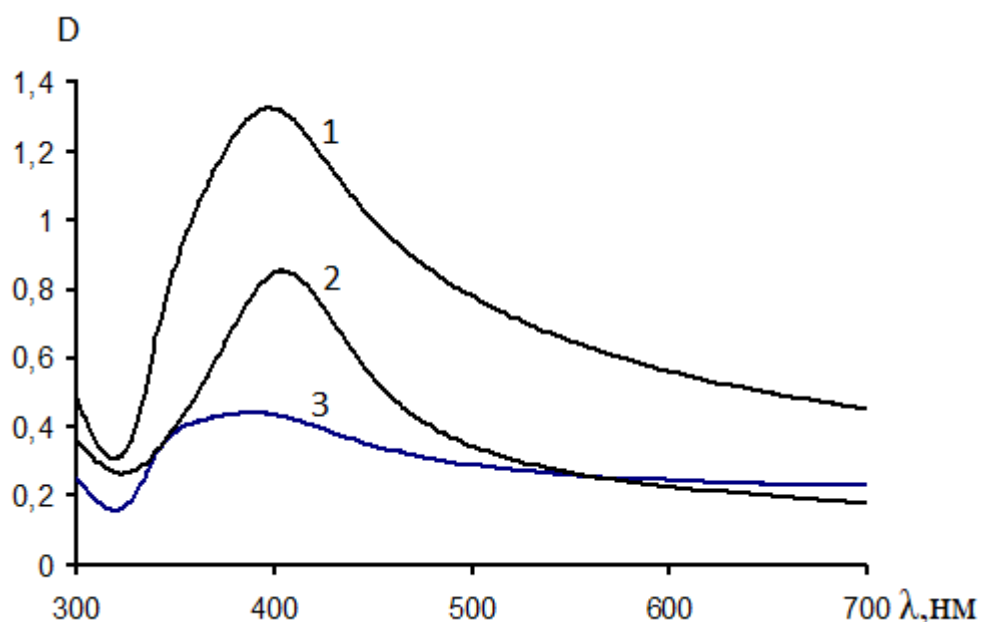

Рис.4. Оптические спектры коллоидных растворов наночастиц серебра, полученных в воде (3), 0,2% растворах ДДСА (2) и ПВП (1), через 0,5 часов после синтеза

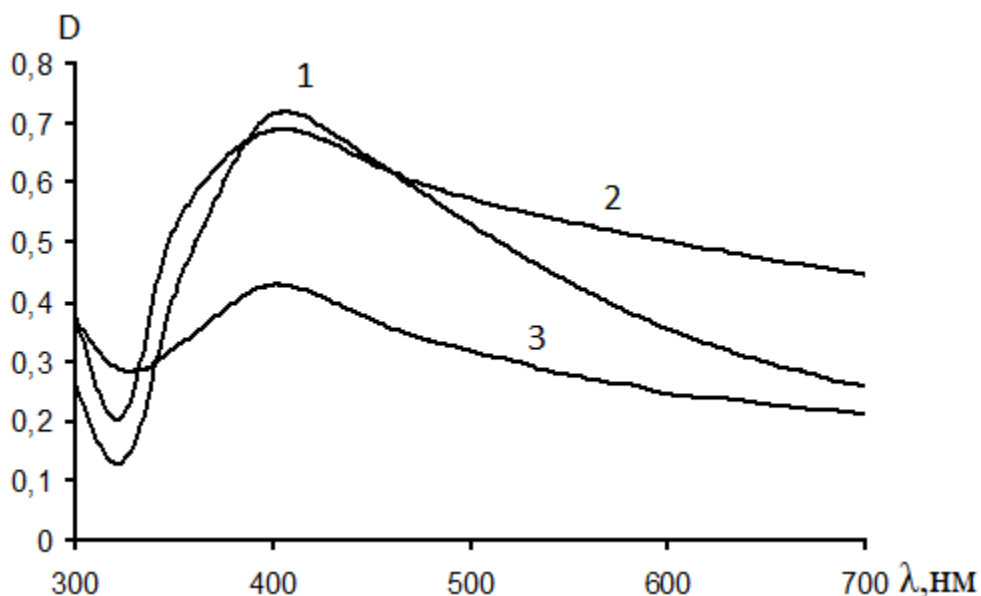

Рис.5. Оптические спектры коллоидных растворов наночастиц серебра, полученных в воде (2), 0,2% растворах ДДСА (3) и ПВП (1), через 72 часов после синтеза

Из трех коллоидных растворов наночастиц серебра наибольшей интенсивностью полосы ППР обладает раствор, содержащий ПВП, и соответственно этот раствор имеет наибольшую концентрацию наночастиц серебра (рис. 4).

Интенсивности полосы ППР наночастиц серебра в растворах ДДСА и ПВП, с течением времени уменьшается. Через 72 часов после синтеза их оптическая плотность снижается почти в 2 раза в результате коагуляции наночастиц серебра (рис.5).

Таким образом, в условиях электроискрового диспергирования более концентрированные растворы наночастиц серебра образуются в растворах, содержащих поверхностно-активных веществ в качестве стабилизатора наночастиц.

Список использованной литературы:

1. Демидова М.Г., Арымбаева А.Т., Плюснина П.Е., Королькова И.В., Булавченко А.И. Получение и характеристика нанокompозита серебро- сорбитан моноолеат и проводящие пленки на его основе // Журнал физической химии, 2019, т. 93, № 4. - С. 573–578.
2. Niu Y., Omurzak E., Cai R., Syrgakbek kyzy D., Zhasnakunov Z., Satyvaldiev A., Palmer R.E. Eco-Friendly Synthesis of Silver Nanoparticles Using Pulsed Plasma in Liquid: Effect of Surfactants Surfaces. 2022. no. 5. P. 202–208. doi.org/10.3390/surfaces5010013
3. Вегера А.В., Зимон А.Д. Синтез и физико-химические свойства наночастиц серебра, стабилизированных желатином // Известия Томского политехнического университета, 2006, т. 309, № 5. - С. 60-64.
4. Шаталов А.Я., Маршаков И.К. Практикум по физической химии. – М.: Высш. школа, 1975. –С. 288.
5. Карпов С.В., Герасимов В.С., Грачева А.С., Исаев И.Л. и др. Экспериментальные проявления взаимосвязи локальной структуры агрегатов наночастиц серебра и их спектров поглощения //Коллоидный журнал, 2007, т. 69, №2. – С. 190-200.

УДК 372.854

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-388-393

Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Абдылдаева Нурзат Эсенбековна

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
профессор,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
магистрант

Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Абдылдаева Нурзат Эсенбековна

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, профессор,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, магистрант

Satyvaldiev Abduraim Satyvaldievich, Abdyldaeva Nurzat Esenbekovna

I. Arabaev KSU, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Professor

I. Arabaev KSU, Department of Chemistry and Technology of Its Education, Master's student

**ОРТО МЕКТЕПТЕ ОРГАНИКАЛЫК ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН
ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ УЧУН ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ
КОЛДОНУУ**

**ПРИМЕНЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ОБУЧЕНИЯ ПО ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ**

**APPLICATION OF DIDACTIC GAMES TO INCREASE THE EFFECTIVENESS
OF TEACHING ORGANIC CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOL**

Кыскача мүнөздөмө. Дидактикалык оюн – окуу процессинде белгилүү бир дидактикалык максаттарды ишке ашырууга багытталган оюн кырдаалы түрүндөгү атайын методикалык ыкма же окутуу ыкмасы. Органикалык химияны окутуунун интерактивдүү технологиялары катарында оюн методдорун билим берүү процессинде кеңири жана системалуу колдонуу керек. Ар түрдүү оюн методдорун системалуу жана максаттуу багытта колдонуу баланын негизги инсандык сапаттарын өзгөртүүгө, ошондой эле окуу ишмердүүлүгүндө жана жалпы окутуу боюнча натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация. Дидактическая игра - это специальный методический приём или метод обучения в виде игровой ситуации, направленный на достижение определённых дидактических целей в процессе обучения. Игровые методы как интерактивные технологии обучения органической химии следует шире и систематически применять в образовательном процессе. Систематическое целенаправленное использование различных игровых методов может дать определённые результаты как в изменении основных качеств личности ребенка, так и в результативности учебной деятельности и в обучении в целом.

Abstract. A didactic game is a special methodological technique or teaching method in the form of a game situation, aimed at achieving certain didactic goals in the learning process. Game methods as interactive technologies for teaching organic chemistry should be more widely and systematically used in the educational process. The systematic, purposeful use of various gaming methods can give certain results both in changing the basic qualities of the child's personality, and in the effectiveness of educational activities and in learning in general.

Негизги сөздөр: дидактикалык оюндар, окутуунун интерактивдүү технологиялары, органикалык химия, окутуунун эффективдүүлүгү.

Ключевые слова: дидактические игры, интерактивные технологии обучения, органическая химия, эффективность обучения.

Keywords: educational games, interactive learning technology, organic chemistry, learning efficiency.

В современной жизни, особенно в производственной деятельности человека, химия имеет исключительное значение. В то же время, возрастающий объем информации, непрерывное обновление учебных дисциплин, рост хемофобии в обществе привело к тому, что интерес к химии снизился у учащихся. Это повлекло за собой слабые знания абитуриентов по предмету и низкую мотивацию к его изучению в школе.

В связи с этим становится актуальным совершенствование форм и методов обучения химии, в том числе органической химии, которые стимулируют мыслительную деятельность школьников, развивают их познавательную активность, учат практически использовать химические знания [1].

В решении данных проблем могут найти свое место игровые формы организации занятий, которые способны выступать в качестве действенного средства обучения. Атмосфера игры создает условия, при которых ребята незаметно для себя вовлекаются и активную деятельность, начинают понимать, что выиграть можно тогда, когда имеешь определенный запас знаний. Кроме того, игровая форма проведения занятий предполагает коллективное сотрудничество учителя и учащихся. При формировании групп учитываются уровень знаний учащихся, направленность их интересов, психологическую совместимость.

Школьник только тогда может справиться с возложенной на него задачей, когда он в сотрудничестве с другими ребятами полностью покажет свои знания, только тогда он овладевает необходимыми умениями и навыками коллективного труда. На этой же основе происходит и формирование необходимых нравственных качеств [2].

Несмотря на большое количество работ в области дидактических игр, отсутствует достаточная информация об их обучающих возможностях, продуктивных сферах учебного использования и принципах их применения в практике обучения. Поэтому задача определения дидактических возможностей игровых форм обучения на базе современных научно-педагогических средств, представляется актуальной как в теоретическом, так и в практическом плане.

Целью исследования являются выявление факторов и педагогических условий успешного применения игр, ориентированных на активизацию познавательной деятельности школьников при изучении органической химии.

Увеличение умственной нагрузки на уроках заставляет задуматься над тем, как поддержать у учащихся интерес к изучаемому материалу, их активность на протяжении всего урока. Приходится искать эффективные методы обучения и такие методические приемы, которые активизировали бы мысль школьников, стимулировали бы их к самостоятельному приобретению знаний. Надо позаботиться о том, чтобы на уроках ученик работал активно и увлеченно, использовать это как отправную точку для возникновения и развития любознательности, глубокого познавательного интереса [2].

Немаловажную роль здесь можно отвести дидактическим играм. Игра-творчество, игра-труд. В процессе игры у школьников вырабатывается привычка сосредоточиться, мыслить самостоятельно, развивает внимание, стремление к знаниям [2, 3].

Включение в обучение элементов игры делает процесс усвоения и закрепления изучаемого материала более интересным и эмоциональным. Дидактическая игра это действенный методический приём, непроизвольно включающий ученика в творческую учебную деятельность [3].

В разработке теории и методики использования дидактических игр при изучении химии в общеобразовательной школе наиболее существенны следующие вопросы: определение понятия дидактическая игра и её роли; определение места дидактических игр в общей системе обучения химии; классификация дидактических игр; разработка методики проведения дидактических игр; организация игровой деятельности учащихся при проведении дидактических игр; разработка дидактических игр по химии в соответствии с программой средней школы; обобщение опыта применения дидактических игр; психолого-педагогические аспекты дидактических игр [3].

В дидактической игре, с одной стороны, сохраняется элемент забавы это игровые приёмы и правила, определенный эмоциональный настрой и условность игровой ситуации, элементы удовольствия, занимательности и соревнования, наличие победителей и побежденных, т.е. присутствуют все основные признаки обычной игры. С другой стороны в дидактической игре важен результат: усвоение тех или иных знаний и умений, развитие мыслительных и речевых качеств, воспитание социальной культуры и других элементов личности учащихся (дидактические факторы).

Естественно, что в любых играх присутствуют элементы познавательности, но в дидактической игре эти элементы становятся определяющимися. Дидактические игры -

целенаправленно вводят в процесс обучения, чтобы получить соответствующие результаты в этом процессе.

Таким образом, дидактическая игра – это специальный методический приём или метод обучения в виде игровой ситуации, направленный на достижение определённых дидактических целей в процессе обучения.

Главный момент организации дидактических игр – умелое и разумное сочетание в них элементов забавы и дидактических факторов. При этом элементы забавы служат средством возбуждения интереса к изучаемому вопросу и стимулирования устойчивой деятельности учащихся в ходе всей игры.

Кроме интереса к учёбе у школьников вырабатываются умение сосредоточиться, преодолевать трудности, самостоятельно и быстро принимать решения, а также развиваются фантазия, внимание, речь и память, легче усваиваются и запоминаются сложные химические понятия.

Даже самые пассивные дети прилагают все усилия, чтобы не подвести своих товарищей в групповых играх. В игре ученики, приобретая новые знания и умения, расширяют свой кругозор, наиболее успевающие, используя свой прошлый опыт, активно помогают менее успевающим школьникам. Здесь раскрывается особое значение дидактических игр в качестве средства воспитания воли, взаимовыручки, товарищества и социальной адаптации ребёнка в целом [4].

Интерактивные упражнения и задания, данные в игровой форме, усиливают мотивацию обучения и желание идти на урок. Игровое обучение – это форма учебного процесса в условных ситуациях, направленная на воссоздание и усвоение общественного опыта во всех его проявлениях: знаниях, навыках, умениях, эмоционально – оценочной деятельности. Высокий уровень активности учащихся достигается почти всегда добровольно, без принуждения и очень быстро.

Для каждого вида игр существует своя технология. Обучающие игры бывают: ролевые, имитации, образовательные, дидактические, деловые.

Практика показывает, что уроки химии с использованием игровых ситуаций, делая увлекательным учебный процесс, способствуют появлению активного познавательного интереса школьников. На таких занятиях складывается особая атмосфера, где есть элементы творчества и свободного выбора. Развивается умение работать в группе: её победа зависит от личных усилий каждого. Достаточно часто это требует от ученика преодоления собственной застенчивости и нерешительности, неверия в свои силы. Таким образом, реализуется принцип развития, который выражается не только в развитии интеллекта, но и в обогащении эмоциональной сферы и становлению волевых качеств личности.

Игра – вид деятельности, который присущи детям, и взрослым, поэтому использование данного вида деятельности в образовательном процессе известно давно, однако важным является применение такого аспекта этой деятельности, который способствует появлению непроизвольного интереса к познанию основ естественных наук. При этом должно происходить серьёзное и глубинное восприятие изучаемого материала. Игра не должна привести к неправильному пониманию той или иной проблемы, обучающиеся должны проникнуться сложностью изучаемого материала и понимать, что процесс учения является не только интересной игрой. Использование разных типов игр – деловых, ролевых, дидактических для разрешения учебных проблем вносит разнообразие в

течение предметного образовательного процесса, вызывает формирование положительной мотивации изучения данного предмета. Игра стимулирует активное участие обучающихся в учебном процессе и вовлекает даже наиболее пассивных [5].

Практика подтвердила эффективность применения игровых ситуаций на завершающем этапе (по завершению изучения темы, раздела, курса) обучения химии. Ролевая игра, например, может быть проведена в виде конференции «Источники загрязнения природных вод и способы их устранения». Для проведения конференции из числа обучающихся выделяется председатель конференции – ведущий, технолог с цементного завода, группы экспертов от экологов и общественности. По результатам обсуждения обозначенной проблемы вырабатывается решение конференции. При этом происходит освоение участниками игры нового опыта, новых ролей, формируются коммуникативные компетенции, способности применять приобретенные знания в различных областях, умения решать проблемы, толерантность, ответственность [5].

Дидактическая игра также является средством, стимулирующим процесс обучения химии. Под влиянием увлеченности, которую создает игровая ситуация, прежде неинтересный и труднопознаваемый материал усваивается легче и успешней, так как в игре присутствует главный фактор обучения – активность учащихся. Безразличие к учебе в игровой ситуации исчезает потому, что появляется азарт, желание быть первым, в игровую деятельность включаются даже самые пассивные ученики. Но чтобы победить, необходимы знания изучаемого материала, а также сообразительность, умение сопоставлять, анализировать, делать выводы. Например, для победы в игре «Двойняшки» надо хорошо выучить и усвоить знаки химических элементов [5].

Еще одним фактором формирования познавательного интереса в ходе дидактической игры служит проблемная ситуация, когда ученики, например совершая путешествие в страну «Химия», должны объяснить с научной точки зрения сущность химических процессов, происходящих в природе. Необходимо отметить, что знания в такой игре ученики получают не только от учителя, они сами являются участниками их поиска, обмениваясь между собой информацией [5].

В целом процесс усвоения знаний по химии для учащихся является нелегким и напряженным трудом, постоянно требующим внимания, хорошо развитой памяти, максимальной интеллектуальной работы. Поэтому для успешного обучения химии необходимо тренировать эти психические свойства.

Таким образом, игровой метод как интерактивные технологии обучения химии следует шире применять в образовательном процессе, причем систематически, а не от случая к случаю. Лишь систематическое целенаправленное использование различных игровых ситуаций может дать определенные результаты как в изменении основных качеств личности ребенка, так и в результативности учебной деятельности и в обучении в целом.

Список использованной литературы:

1. Ямбушев Ф. Д. Инновационные технологии обучения органической химии. Технология игрового обучения. — Санкт-Петербург: Лань, 2022. - 200 с.
2. Штремплер Г.И., Пичугина Г.А. Дидактические игры при обучении химии. –М.: Дрофа, 2003. – 93 с.
3. Павлова Н.С. Обучающие игры на уроках химии //Химия в школе», 2000, № 6. – С.35-37.

4.Шукайло А.Д. Тематические игры по химии. - М.: ТЦ Сфера, 2003.- 90 с.

5.Ширикова О.И., Коробейникова Л.А. Ролевые игры на уроках химии // Химия в школе, 1991, №3. – С. 31-36.

УДК 632.7

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-393-397

Шабданова Н.К., Ташибекова З.М.

Талас мамлекеттик университети, ага окутуучу,

Талас мамлекеттик университети, биология илимдеринин кандидаты, доцент

Шабданова Н.К., Ташибекова З.М.

Таласский государственный университет, старший преподаватель,

Таласский государственный университет, кандидат биологических наук, доцент

Shabdanova N.K., Tashibekova Z.M.

Talas State University, Senior Lecturer

Talas State University, Candidate of biological sciences, assistant professor

**АЙЫЛ ЧАРБА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН ЗЫЯНКЕЧТЕРИНИН ЭНТОМОФАГДАРЫ
ЭНТОМОФАГИ ВРЕДИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ
ENTOMOPHAGES OF PESTS OF AGRICULTURAL PLANTS**

Кыскача мүнөздөмө. Азыркы мезгилде 200 дөн ашык курт-кумуркалардын жана кенелердин пестициддерге чыдамдуу болгон түрлөрү белгилүү. 5-10 муундан кийин зыянкеч курт-кумуркаларда чыдамдуулук пайда болот жана ал абдан тез өнүккөндүктөн, жер шаарынын кээ бир райондордо пестициддерди колдонуу мүмкүн болбой калды. Мисалы желе кенесинин метилмер-каптофоско болгон туруктуулугу 100-500 эсеге жогорулады, түштүк райондордо долоно кенесинин фосфорорганикалык акарициддерге болгон туруктуулугу 30-40 эсеге жетти. Пестициддерди колдонуунун дагы бир өтө бир коркунучтуу кемчилдиги – алар тарабынан табыгый душмандардын басылышы, жана бул биоценоздордо зыяндуу организмдердин массалык түрдө өнүгүшүнө алып келди, алардын саны мурда болуп көрбөгөндөй деңгээлге жетти. Ошондуктан өсүмдүктү коргоо тармагында иштеген адистердин астында чоң милдеттер турат-интеграциялык күрөшүү системасын колдонуу, ал рационалдуу жана комплекстүү түрдө өсүмдүктү коргоонун бардык ыкмаларын өзүнө камтыйт. Экологиялык абалды эске алуу менен өзгөчө көңүлдү биологиялык коргоо ыкмасынын салмагын көтөрүүгө бурулат.

Аннотация. В настоящее время известно более 200 видов насекомых и клещей, устойчивых к пестицидам. Через 5-10 поколений у насекомого-вредителя появляется выносливость, и, поскольку она развивается очень быстро, применение пестицидов в некоторых районах земного шара стало невозможным. Например, устойчивость желейного клеща к метилмер-каптофосу возросла в 100-500 раз, в южных районах устойчивость боярышникового клеща к фосфорорганическим акарицидам-в 30-40 раз. Еще одним очень опасным недостатком применения пестицидов является подавление ими естественных врагов, а это привело к массовому развитию вредных организмов в биоценозах, численность

которых достигла беспрецедентного уровня. Поэтому перед специалистами, работающими в области защиты растений, стоят большие задачи - применение комплексной системы борьбы, которая рационально и комплексно включает в себя все методы защиты растений. С учетом экологической обстановки особое внимание уделяется повышению веса метода биологической защиты.

Abstract. Currently, there are more than 200 species of insects and ticks that are resistant to pesticides. After 5-10 generations, the insect pest has endurance, and since it develops very quickly, the use of pesticides in some areas of the globe has become impossible. For example, the resistance of the jelly mite to methylmer-kaptophos increased by 100-500 times, in the southern regions, the resistance of the hawthorn mite to organophosphate acaricides increased by 30-40 times.

Another very dangerous disadvantage of using pesticides is their suppression of natural enemies, and this has led to the massive development of harmful organisms in biocenoses, the number of which has reached an unprecedented level. Therefore, specialists working in the field of plant protection face great challenges - the use of an integrated control system that rationally and comprehensively includes all methods of plant protection. Taking into account the environmental situation, special attention is paid to increasing the weight of the biological protection method.

Негизги сөздөр: полифаг, гемолимфа, энтомофаг, фауна, паразит, имаго, экотип, акарифаг, патогендик организмдер, фитофаг, инсектициддер.

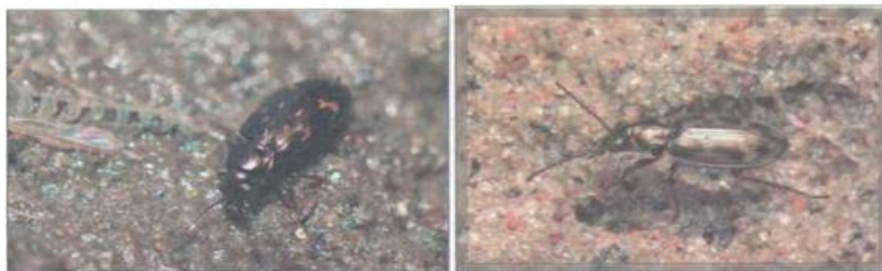
Ключевые слова: полифаг, гемолимфа, энтомофаг, фауна, паразит, имаго, экотип, акарифаг, патогенные организмы, фитофаги, инсектициды.

Keywords: polyphage, hemolymph, entomophagus, fauna, parasite, imago, ecotype, acariphage, pathogenic organisms, phytophages, insecticides.

Дан канталасынын зыянкечтеринин энтомофагдары.

Буудай талааларында 150 дөн ашык муунак буттуулардын түрлөрү катталган, алар ар кандай фазадагы дан канталалары менен азыктана алат. Алардын арасында полифаг - жырткычтар жана эффективдүү паразиттик курт-кумурскалар кездешет. Талаада дан канталасы менен муунак буттуулардын 40 дан ашык түрлөрү азыктанат, алардын арасында дуулдактар, кумурскалар, алтын көздүүлөрдүн личинкалары, стафилиндер, жырткыч канталалар, жөргөмүштөр.

Полифаг - жырткычтардын ичинен талааларда дан канталасын жок кылууда дуулдактар чоң мааниге ээ (1- сүрөт). Птеростихтер ар кандай фазадагы зыянкечти, алардын ичинде жаш канталаларды жеп азыктанат, мисалы *Pterostichus crenuliger* (Chd.) *P. sericeus* F.-W, *Flarpalus distinguendus* Duft. Ал эми *Bembidion properans* Steph. *Microlestes minutulus* Gz. 1-чи жаштагы личинкаларды жана жумурткаларды жейт, бардык жаштагы личинкалар жана жумурткаларды *Chlaenius crenuliger* Chd, *Ophonus rufipes* Deg., 4- чү жана 5-чи жаштагы личинкаларды жана канталанын имагосун чонураак келген дуулдактар- *Calasoma aurpunctatum* Hbst, *Carabus campestris* жейт.

1 - сүрөт. Жырткыч дуулдактардын түрлөрү: *Bembidion obliquum* Sturm (сол жакта) жана *Bembidion varium* (оң жакта)

Ушул зыянкечтин жумурткаларын, 1-чи жана 2-чи жаштагы личинкаларын жана жаш дан канталаларын *Formica* (сары токой, жылаңач аркасы бар, шалбаа кумурскасы) уруусуна кирген кумурскалар кырып жок кылат, ошондой эле *Lasius fuliginosus*, *Tetramorium caespitum* L, *Cataglinosus*. уруусундагы кумурскалар дагы жейт (2- сүрөт).

Дан канталасын көбүнчө чоң дуулдактар - мисалы субагай денелүү дуулдактар, стафилин - коңуздары, чуркоочу кумурскалар ж.б. Ошондой эле ушул мезгилде учуп келүүчү келгин куштардын мааниси күчтүү көрүнөт.

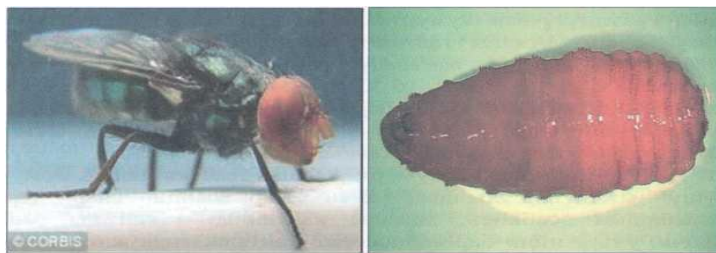

2- сүрөт. *Lasius fuliginosus* (солдо) жана *Tetramorium caespitum* L кумурскалары

Дан канталасынын белгилүү шарттарда эффективдүү азайтуучулардын катарына паразиттик курт - кумурскалар кирет. Алар зыянкечтин жумурткасында жана имагосунда паразиттик тиричилик өткөрөт [6].

Чоң канталалардын паразиттери- фазия чымындары.

Алтындай фазиялар Орто Азия мамлекеттеринде кеңири таралган. Алардын 2-чи жаштагы личинкасы диапаузада жаткан дан канталасынын денесинде кыштайт. Жаз айында, канталалардын талаа чыгышынан 1 жума өткөндөн кийин личинкалардын өрчүшү бүтөт, топуракта куурчакчага айланат. Потенциалдык тукумдуулугу 120-140 жумуртка. Алар жумурткаларын көзүнө же баштын жогорку бөлүгүнө жабыштырат. Таштагандан кийин 2-3 күн өткөндө личинкалар жумурткадан чыгат, ал кожоюндун дене көндөйүнө кирип, 1-2 күндөн кийин түлөйт жана 2-чи жаштагы личинка кожоюндун трахея системасына жабышат, андан кийин дагы бир жолу түлөйт, өзүнүн өнүгүшүнүн аягына чейин атмосфера менен болгон байланышын сактайт, дем алуу воронкасынын жардамы менен. Азыктануусун аяктап, личинкалар топурактын ичинде куурчакчага айланат жана 9-16 күндөн кийин алардан чымындар учуп чыгат (3-сүрөт).

3- сүрөт. Алтындай фазиялар (*Cochliomyia hominivorax*) : солдо – чымындын имагосу, ондо- личинкасы.

2-чи муундун ургаачылары жаш канталаларды, сейрек жогорку жаштагы нимфаларды ээлейт, андан дагы ээлеп алуу деңгээли 1,5- 2 эсеге жогорулайт, эгерде буудай талаасынын жанында нектары бар өсүмдүктөр болсо. Экинчи жаштагы личинкалар трахеяларга жабышкандан кийин жана көп чоң эмес дем алуучу воронканы пайда кылгандан кийин өнүгүүсүн токтотот жана дан канталасынын диапаузадагы денесинде калган жай ичинде, күз, кыш жана келерки жазга чейин, талаага кожоюндардын келишине чейин калат, ошентип 2 муунда өнүгөт. Чаар жана кара фазиялар алтындай жана боз фазияларга салыштырмалуу бир канча кенири таралаган, кээ бир региондордо дан канталасынын ареалдарын жабат, бирок азыктануу адистиги боюнча алар калканчы -канталадан, калканчы - дан канталадан ашып кетет, жана алар дан канталасынын санын төмөндөтүүдө мааниси өтө чоң. Ошентип фазиялардын арасында алтындай жана боздору эффективдүүлүгү жогору. Бирок теломонияларга салыштырмалуу дан канталасынын санын азайтууда таасири төмөн. Фазиялардын кемчилдиктери алар дени соо кожоюндарды мителенгенде айырмалай албай, бул алардын эффективдүүлүгүн төмөндөтөт [7].

Боз дан үкү көпөлөгүнүн энтомофагдары.

Бул зыянкечтердин энтомофагдарынын арасында негизинен жырткыч дуулдактар, паразит жаргак канаттуулар жана эки канаттуулар кездешет. Дуулдактар зыянкечтин жогорку жаштагы личинкалары менен, качан алар топурактын үстүнкү катмарына чыкканда же өсүмдүк калдыктарынын астында чогулганда азыктанат. Жогорку эффективдүүлүктү көрсөткөн дуулдактарга: сымбаттуу алтын чекиттүү (*Calosoma auropunctatum*); майда торчолуу дуулдак (*ambus cribellatus* Ad.), бессараб дуулдагы (*Calosoma auropunctatum*) (4-сүрөт). Боз дан үкү көпөлөгүнүн гусеницаларынын паразиттери болуп лиссонота, диадегма, рогас, алар гусеницалардын 1-4 жаштагыларын дандын башын жеп жаткан мезгилде ээлейт. Көпчүлүк паразиттер көп кожоюндуу болушат, боз дан үкү көпөлөгүнөн башка дагы ушул тукумга кирген түрлөрдүн эсебинен өнүгөт.

4-сүрөт. Жырткыч дуулдактар: *Calosoma auropunctatum*(condo) жана *Calosoma auropunctatum* (ондо)

Энтомофагдардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу жолдору.

Талааларда тамыр жана сабак калдыктарынын жок кылынып таштагандыгына байланыштуу, жана жыгач жана бадал дарактарынын үлүштүк салмагы азайып кеткендигине байланыштуу дан канталасынын энтомофагдарынын көбөйүшүнө жана кыштоосуна жагымсыз шарттар түзүлөт. Эгин талааларынын жанына кошуна кылып жүгөрү, күн карама жана беде өсүмдүктөрү тигилсе, ошондой нектары бар бадалдарды кармаган токой тилкелери отургузулса анда, мындай чаралар кошумча кожоюндардын эсебинен жана алардын кыштоосунун эсебинен жаңы муундагы фазиялардын жана теломониялардын өнүгүшүнө алып келет. Дан канталасы менен химиялык күрөшүүдө энтомофагдар үчүн коркунучтуу болуп эгин талааларын кыштап чыккан канталаларга каршы инсектициддер менен чачыратуу саналат. Мындай чачыратууну качан зыянкечтин популяциясынын тыгыздыгы зыяндуулук деңгээлинен ашып кеткенде (1м² 2 кантала) гана колдонуу керек.[9]. Зыянкечтерге каршы күрөшүүдө зыянкечтин таралуу санын эсепке алуу, өсүмдүк зыянкечи менен илдетин прогноздоо зарыл. Өсүмдүк зыянкечтерине каршы өсүмдүк зыянкечи менен илдетине каршы күрөшүүнүн биологиялык, өсүмдүк коргоонун агротехникалык, механикалык, физикалык жана химиялык ыкмалары колдонулат. Өсүмдүктөрдүн илдеттери жана зыянкечтери пайда болгон кезде аракетин жана натыйжасы дароо көрүнгөн, бирок зыянсыз эмес пестициддерди колдонуу боюнча чечим кабыл алуу керек.

Практикалык сунуштама.

Берилген маалыматтар айыл-чарба, ветеринария жана өсүмдүктөрдү коргоо предметтери боюнча, биология жана айыл чарба бакалавры адистигинин студенттери үчүн жана курстук иш жазууда өсүмдүктөрдү коргоо дисциплиналарын окууда жардамчы материал катары колдонууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Азизбекян Р.Р. Использование спорообразующих бактерий в качестве биологических средств защиты растений Биотехнология. 2013. №1. С. 69-76.
2. Андреева И.В. Обыкновенный паутиный клещ в системе триотрофа с использованием биопрепаратов // Достижение науки и техники АПК. 2011. №11. С.65-69.
3. Горянин О.И., Шакуров И.Ш., Джангабаев Б.Ж. и др. Интегрированная защита яровой твердой пшеницы в среднем Завольже // Защита и карантин растений. 2015. №12. С.24-26.
4. Государственный каталог пестицидов и агрохимикатов, разрешенных к применению в Кыргызской Республики на 2011-2019 годы. Бишкек, 2011, 185с.
5. Государственный Реестр селекционных достижений, допущенных к использованию сорта растений, Бишкек, 2015.
6. Доолоткелдиева Т. Энтомопатогенные кристаллофорные бактерии Кыргызстана и их значение.-Б.: Издательский центр МОК “Технология”, 2001,-160с.
7. Доолоткелдиева Т., Тотубаева Н.Э. Почвенные стрептомицеты и их биотехнологический потенциал. –Б.: 2006.-160с.
8. Доолоткелдиева Т., Конурбаева М.У. Бактерии группы Pseudomonas и их, биотехнологический потенциал.-Б.: Аят, 2009.-148с.
9. Доолоткелдиева Т., Бобушева С.Т. Эндифитные грибы диких лекарственных растений Кыргызстана.-Б.: Аят, 2014.-128с.

Оглавление

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	3
Айталиева Толкун Кундузбековна	3
Ш.АЗИЗОВДУН ВАРИАНТЫНДАГЫ “ЧОҢ КАЗАТ” ЭПИЗОДУНУН СҮРӨТТӨЛҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ.....	3
ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ЭПИЗОДА "ВЕЛИКИЙ ПОХОД" В ВАРИАНТЕ Ш.АЗИЗОВА	3
THE DISTINGUISHING CHARACTERISTICS OF DESCRIBING THE EPISODE 'THE GREAT CAMPAIGN' IN SH.AZIZOV'S VERSION.....	3
Сагаева Г.С., Тагайкулова С.А.	8
КЕЛЕЧЕКТЕГИ ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМИН КЕСИПТИК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШТЕРГЕ ДАЯРДОО ПРОЦЕССИНДЕ ОЮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ	8
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА К ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ	8
THE USE OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF PREPARING A FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER FOR PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL WORK	8
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	13
Абдуллина Лилия Бакировна, Гизатуллина Клара Харисовна	13
КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН АЗЫРКЫ СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА	13
НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	13
FOLK PEDAGOGY IN THE MODERN SYSTEM OF ADDITIONAL EDUCATION.....	13
Адылбек кызы Гүлназ, Конгайчиева Сууракан Амановна	19
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР АРКЫЛУУ ЖАШТАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТАРБИЯЛОО	19
ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА ЧЕРЕЗ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ЭПОСЕ "МАНАС"	19
TOPIC: EDUCATION OF YOUTH IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM THROUGH NATIONAL VALUES IN THE EPIC "MANAS"	19
Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Мырзатаева А.Б.	24
КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДИАГНОСТИКАЛЫК АСПАПТАР	24
ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ	24
DIAGNOSTIC TOOLS IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE TEACHERS	24
Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Нурадилова М.Н.	28
ОКУТУУНУН ООЗЕКИ МЕТОДДОРУН БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ КОЛДОНУУ.....	28

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВЕСНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ	28
THE USE OF ORAL TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PRIMARY SCHOOL.....	28
Ажибаева А.Ж., Кочоралиева Б.А., Нурадилова М.Н.	33
ООЗЕКИ МЕТОДДОРДУ КОЛДОНУУДА ЭМГЕККЕ ОКУТУУДАГЫ САБАКТАРДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮК.....	33
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЛОВЕСНЫХ МЕТОДОВ.....	33
PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE LESSONS OF LABOR TRAINING WITH THE USE OF ORAL METHODS.....	33
Байбородова Людмила Васильевна, Лушникова Татьяна Вячеславовна	38
АЙЫЛДЫК МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНА КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮНҮН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ФАКТОРЛОРУ.....	38
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДОСТУПНОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СЕЛЬСКИХ ШКОЛЬНИКОВ	38
SOCIO-ECONOMIC FACTORS OF ACCESSIBILITY OF ADDITIONAL EDUCATION FOR RURAL SCHOOLCHILDREN	39
Батиров Азизбек Рузибаевич	46
«ПАТРИОТ» ЖАНА «ПАТРИОТТУУЛУК» ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК АНАЛИЗИ ..	46
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПАТРИОТ» И «ПАТРИОТИЗМ»	46
THEORETICAL ANALYSIS OF THR CONCEPTS OF «PATRIOT" AND «PATRIOTISM»	46
Батиров Азизбек Рузибаевич	52
ПАТРИОТТУК ТАРБИЯЛООНУН МАКСАТЫ, КОМПОНЕНТТЕРИ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ .	52
ЦЕЛЬ, КОМПОНЕНТЫ И ПРИНЦИПЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ	52
THE PURPOSE, COMPONENTS AND PRINCIPLES OF PATRIOTIC EDUCATION.....	52
Бекишева Чатыркуль	58
САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН УЛУТТУК САЛТТЫ САКТООГО ЖАНА УЛАНТУУГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	59
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА СОХРАНЕНИЕ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ	59
THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE PRESERVATION AND CONTINUITY OF THE NATIONAL TRADITION.....	59
Грушецкая Ирина Николаевна	62
УНИВЕРСИТЕТТИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК БИРИКМЕЛЕРИНИН ШАРТЫНДА ТАЛАНТТУУ ЖАШТАРДЫН ЖӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	62
РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ ТАЛАНТЛИВОЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ТВОРЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ ВУЗА.....	62

DEVELOPMENT OF THE ABILITIES OF TALENTED YOUTH IN THE CONDITIONS OF CREATIVE ASSOCIATIONS OF THE UNIVERSITY	62
Дубашева В.С., Бейшенова М.Ш.	66
ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВДИН АГАРТУУЧУЛУК ИШ АРАКЕТИ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨРНӨКТӨРҮ	66
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИМЕРЫ ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВА	66
EDUCATIONAL ACTIVITIES AND PEDAGOGICAL EXAMPLES OF ESHENAAALA ARABAYEV	66
Зайцева М.А., Рожков М.И.	71
КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮ ЖАНА БАЛДАР УЮМДАРЫ	71
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ДЕТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ	71
INTERACTION OF INSTITUTIONS OF ADDITIONAL EDUCATION AND CHILDREN'S ORGANIZATIONS	71
Золотарева Ангелина Викторовна	77
СТУДЕНТТЕРДИН АР ТҮРДҮҮ КАТЕГОРИЯЛАРЫ ҮЧҮН КОШУМЧА БИЛИМ АЛУУНУН ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН МОДЕЛДЕРИ.....	77
МОДЕЛИ ПОВЫШЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ РАЗНЫХ КАТЕГОРИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ	77
MODELS FOR INCREASING THE AVAILABILITY OF ADDITIONAL EDUCATION FOR DIFFERENT CATEGORIES OF STUDENTS	77
Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна	89
БАЛДАРДЫН ДЕН СОЛУГУН ЧЫҢДООЧУ ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ МОДЕЛИ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ.....	89
МОДЕЛЬ И ПРИНЦИПЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ	90
MODEL AND PRINCIPLES OF USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR ENHANCEMENT OF CHILDREN'S HEALTH.....	90
Кошалиева Салтанат Шайдуллаевна	94
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН ДЕН СОЛУГУН ЧЫҢДООДО ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНГАН КОНСТАТИРУЮЩИЙ ЭКСПЕРИМЕНТТИН МАЗМУНУ	94
СОДЕРЖАНИЕ КОНСТАТИРУЮЩЕГО ЭКСПЕРИМЕНТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	94
CONTENT CONSTANCIAL EXPERIMENT USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGY AND INCREASING HEALTH IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE	94
Кумашова Аида Анаркуловна	100

ЧЫНЫГЫ ТУРМУШТУК КЫРДААЛДАРДАГЫ ТЕКСТТИК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЛОГИКАЛЫК ОЙ-ЖУГУРТУУСҮН ӨСТҮРҮҮ.....	100
РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ ТЕКСТОВЫЕ ЗАДАЧИ В РЕАЛЬНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СИТУАЦИЯХ.....	100
DEVELOPMENT OF STUDENTS' LOGICAL THINKING THROUGH SOLVING TEXT PROBLEMS IN REAL LIFE SITUATIONS.....	100
Крылов Александр Андреевич, Крылова Наталья Геннадьевна, Пополитова Ольга Витальевна	104
СОЦИАЛДЫК-БАГЫТТАЛГАН ТЕСКӨӨЧҮЛӨР ДОЛБООРУ АЙЫЛДЫК БАЛДАР ҮЧҮН КОШУМЧА БИЛИМ АЛУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮН КАМСЫЗ КЫЛУУ ҮЧҮН РЕСУРС КАТАРЫ	105
СОЦИАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПРОЕКТ НКО КАК РЕСУРС ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ СЕЛЬСКИХ ДЕТЕЙ.....	105
SOCIALLY-ORIENTED NPO PROJECT AS A RESOURCE FOR PROVIDING ACCESS TO ADDITIONAL EDUCATION FOR RURAL CHILDREN.....	105
Мамбетакунов Э.	113
ИНСАНДЫН РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨ ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН МААНИСИ	113
РОЛЬ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ	113
THE ROLE OF NATURAL SCIENCE CONCEPTS IN THE SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL	113
Миронова Анна Николаевна	118
КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИ КЕСИПТИК ИШТЕРДИН ПРЕЗИДИУМУНА БАГЫТТАЛГАН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУГА ДАЯРДООНУН МОДЕЛИ	118
МОДЕЛЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ СУБЪЕКТНО- ОРИЕНТИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	118
MODEL OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR THE USE OF SUBJECT-ORIENTED TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL ACTIVITIES	118
Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул	125
БАЛДАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК ЖӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ	125
СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ РЕБЕНКА.....	125
WAYS TO DEVELOP CHILDREN,S COMMUNICATIVE SKILLS.....	125
Момоконова С.А., Жуманалиева Жазгул	129
БАЛАНЫН КОММУНИКАТИВДИК КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	129
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ РЕБЕНКА	129
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE CHILD,S COMMUNICATIVE SKILLS.....	129
Раимкулова А.С., Серенко И.Н.	133

КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН БОЛОЧОК ПЕДАГОГУН ДАЯРДОО САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ФОРМАТЫН КОЛДОНУУ	133
ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ПРИМЕНЕНИЮ ФОРМАТА ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	133
PREPARATION OF A FUTURE TEACHER OF ADDITIONAL EDUCATION TO THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGY FORMAT	133
Сангова З.М.	137
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНИН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ	137
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ	137
HISTORY OF EDUCATIONAL SCIENCE DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN.....	137
Тесленко Александр Николаевич	142
ЦИФРАЛАШТЫРУУ ДАГЫНДА БАЛДАРДЫ ЖАНА ЖАШТАРДЫ СОЦИАЛИЗАЦИЯЛАШТЫРУУНУН КАРМАШЫЛЫГЫ ЖАНА ТОКУКТУУЛАРЫ	142
ПРОТИВОРЕЧИЯ И РИСКИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ.....	142
SOCIALIZATION CONTRADICTIONS AND RISKS OF CHILDREN AND YOUTH IN THE AGE OF DIGITALIZATION.....	142
Төрөгелдиева Коңуржан Макешовна, Кумашова Аида Анаркуловна	149
БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЛОГИКАЛЫК ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	149
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	149
FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING PRIMARY SCHOOL STUDENTS	149
Умарбекова Анара Анарбаевна, Тажибаева Гүлзаада Дүйшенбековна	153
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИН КЕСИПКЕ ДАЯРДООДОГУ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ	153
ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	153
PROBLEMS OF PROFESSIONAL TRAINING OF PIMARY SCHOOL TEACHERS AND THE WAYS OF THEIR SOLUTION	153
Умарбекова А.А., Алымбекова М.А.	158
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРЫН КОЛДОНУУ	158
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	158
USING INNOVATIVE TEACHING METHODS IN PRIMARY SCHOOL	158
Умарбекова А.А., Чолпонбай кызы Э.	163
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА БААЛОО УСУЛДАРЫН КОЛДОНУУ	163
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	163

USING ASSESSMENT METHODS IN PRIMARY SCHOOL.....	163
Щербинина Ольга Станиславовна	168
ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМДАРЫНДА ТАЛАНТТУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЖЕКЕ ӨСҮШҮНҮН КРИТЕРИЙЛЕРИ ЖАНА МОНИТОРИНГИ	168
КРИТЕРИИ И МОНИТОРИНГ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА ОДАРЕННЫХ ОБУЧАЮЩИХСЯ В СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ	168
CRITERIA AND MONITORING OF PERSONAL GROWTH OF GIFTED STUDENTS IN MODERN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	168
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ	176
Абдышова Зарина Абдиназаровна, Ызабекова Динара Абдрасуловна	176
ПРЕДМЕТ МЕНЕН ТИЛДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ ТЕКСТ (ТУТАШ, ТУТАШ ЭМЕС ТЕКСТТЕР) МЕНЕН ИШТӨӨНҮН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ.....	176
ТЕКСТ КАК ОСНОВА ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТУ И ЯЗЫКУ НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ РАБОТЫ СО СПЛОШНЫМИ И НЕСПЛОШНЫМИ ТЕКСТАМИ.....	176
TEXT AS THE BASIS OF INTEGRATED TEACHING OF THE SUBJECT AND LANGUAGE SOME TECHNIQUES FOR WORKING WITH CONTINUOUS AND NON-CONTINUOUS TEXTS.....	176
Авазова Элнура Токтогуловна, Төлөнова Алтынай, Жунусова Бужамал	182
FLIPPDF ПРОГРАММАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДУК КИТЕПТЕРДИ ТҮЗҮҮНҮН ЖОЛДОРУ	182
СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ КНИГ В FLIPPDF	182
WAYS TO CREATE EBOOKS IN FLIPPDF	182
Байтикова Бактыгүл Батырбековна, Пазиева Аида	192
ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН КОЛДОНУУ	192
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА	192
THE USAGE OF CHYNGYZ AITMATOV'S WORKS IN RAISING TEENAGE CHILDREN	192
Кудабаева Гулира Байдылдаевна, Курманбаева Гүлсада	198
БАЛАГА ОКУТУП-ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНДЕ ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕ ЖАСООНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ	198
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА К РЕБЕНКУ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ	198
THE PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF AN INDIVIDUAL APPROACH TO A CHILD IN THE PROCESS OF EDUCATION AND UPBRINGING	198
Мамырова А. Ю., Апышова Замиракан	203
ЖОМОКТОРДУ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУ УЮШТУРУУНУН ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН ОПТИМАЛДУУ ЫКМАЛАРЫ	203
ОПТИМАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ СКАЗОК НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.....	203

OPTIMAL METHODS OF ORGANIZING AND CONDUCTING LEARNING OF FAIRY TALES BASED ON CREATIVE COMPETENCE.....	203
Раева Майрамкул Тургунбековна, Раева Чынаркул Тургунбековна, Жанчарбек кызы Нургиза	210
КОМПЬЮТЕРДИК ОЮНДАР АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ	210
ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР	210
FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS WITH THE HELP OF COMPUTER GAMES	210
Раева Чынаркул Тургунбековна, Иманалиева Айша Касымбековна	217
LEARNINGAPPS ОНЛАЙН КЫЗМАТЫН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОКУТУУДА КОЛДОНУУ	217
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ LEARNINGAPPS ОНЛАЙН-СЕРВИС В ОБУЧЕНИИ ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	217
USING LEARNINGAPPS ONLINE SERVICE IN PRIMARY SCHOOL EDUCATION	217
Сакибаева Н.А., Ачекеев К. С.	222
ПРОФЕССИОНАЛДЫК-ТЕХНИКАЛЫК ЛИЦЕЙДИН МИСАЛЫНДА ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДАГЫ КАДРЛАРДЫН ЭМГЕГИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГҮН БААЛОО.....	222
ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА ПЕРСОНАЛА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ НА ПРИМЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ТЕХНИЧЕСКОГО ЛИЦЕЯ.....	222
ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY OF STAFF LABOR IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS EXAMPLE OF A VOCATIONAL TECHNICAL LYCEUM.....	222
Серик А. Ж., Ачекеев К. С., Сакибаева Н.А.	227
ТАБИГЫЙ – ИЛИМИЙ БАГЫТТАГЫ МУГАЛИМДЕРДИН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУДА АНИМАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН РОЛУ	227
РОЛЬ АНИМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ ЕСТЕСТВЕННО – НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ	227
THE ROLE OF ANIMATION TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF THE COMPETENCIES OF NATURAL SCIENCE TEACHERS	227
Сыдыкова Г.С., Жоробекова Райгүл	231
БАЛДАРДЫН ЭРК САПАТТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	231
ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТСКИХ КАЧЕСТВ ВОЛИ	231
CHARACTERISTICS OF CHILDREN'S QUALITIES OF WILL.....	231
Умарбекова А.А., Жайлообаева Н.Ж.	237
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН КӨРКӨМ ӨНӨР САБАГЫНДА ЭСТЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООНУН УСУЛДАРЫ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ	237
МЕТОДЫ И ФОРМЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА УРОКЕ ИСКУССТВА.....	237

METHODS AND FORMS OF AESTHETIC EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE ART LESSON	237
Умарбекова А.А., Сагынбекова А.У.	242
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫН МААНИСИ	242
ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В ОБУЧЕНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	242
THE SIGNIFICANCE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING YOUNGER SCHOOL CHILDREN	242
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	248
Абдиева Ж.К., Бактыбек кызы Бегимай	248
БЕКТУР ИСАКОВДУН “МАНАС АЛИППЕСИ”: УЛУТТУК НАРК-НАСИЛ ЖАНА ТААЛИМ-ТАРБИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	248
"АЛИППЕ МАНАСА" БЕКТУРА ИСАКОВА: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ И ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ.....	248
THE "ALIPPE MANAS" OF ISAKOVA: NATIONAL VALUES AND GENERAL ISSUES OF EDUCATION.....	248
Абдулкадир Гүл, Исабаева Назгул Акылбековна	254
ПАМИРЛИК КЫРГЫЗДАРДЫН ТҮРКИЯГА АДАПТАЦИЯЛАШУУ МЕЗГИЛИ	254
ПЕРИОД АДАПТАЦИИ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗ В ТУРЦИИ	254
PERIOD OF ADAPTATION OF PAMYR KYRGYZ TO TURKEY	254
Дүйшөев Эмилбек Каримович	260
РУХАНИЙ МАДАНИЯТКА ОЙ САЛЫМЫН КОШКОН ӨМҮР. ЗАЙИРБЕК СУЛТАНОВ	260
ЖИЗНЬ КОТОРАЯ СПОСОБСТВОВАЛА ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ. ЗАЙИРБЕК СУЛТАНОВ	260
A LIFE THAT CONTRIBUTED TO SPIRITUAL CULTURE. ZAIRBEK SULTANOV	260
Жусупова Моймол Молдобековна, Бактыбек кызы Айдана	265
АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУ КЫТАЙ БУЛАКТАРЫНДА	265
БИТВА ПРИ АТЛАХЕ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ.....	265
BATTLE OF ATLACH - IN CHINESE SOURCES	265
Жусупова М.М., Керимбаева Айзада	269
РЫСБЕК АЙДАРАЛИЕВДИН ӨМҮР ЖОЛУ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН КЭЭ БИР УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ.....	269
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЫСБЕКА АЙДАРАЛИЕВА	269
SOME FEATURES OF LIFE AND PUBLIC ACTIVITIES OF RYSBEK AIDARALIEVA	269
Карашева Нурмира Казаковна, Нурмаилова Жазгул Токтогуловна	275
ДЕН СОЛУГУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛҮҮ АДАМДАР СОЦИАЛДЫК ИШТИН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ.....	275

ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ.....	275
PEOPLE WITH DISABILITIES AS AN OBJECT OF SOCIAL WORK	275
Кулова Элнура Кемелбековна, Нурманбетов Белек Сабыралиевич	281
ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ НЕМЕЦ КЫШТАКТАРЫ	281
ПЕРВЫЕ НЕМЕЦКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ В ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЕ.....	281
THE FIRST GERMAN SETTLEMENTS IN THE TALAS VALLEY	281
Кулова Элнура Кемелбековна, Тууганбек кызы Наргиза.....	286
СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТАЛАС ӨРӨӨНҮНҮН АДМИНИСТРАТИВДИК ТЕРРИТОРИАЛДЫК БӨЛҮНҮҮСҮ	286
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ В РАННИЕМ ПЕРИОДЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.....	286
ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE TALAS VALLEY IN THE EARLY SOVIET PERIOD.....	286
Кушубеков А.Т., Жамангараева А.А.	292
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ КЫРДААЛ.....	292
РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ	292
RELIGIOUS SITUATION IN KYRGYZSTAN.....	292
Турсалиева Гуля Жакыпбековна	298
ТИЛ КООМДУ БИРИКТИРҮҮЧҮ ФАКТОР КАТАРЫ.....	298
ЯЗЫК КАК ФАКТОР ОБЪЕДИНЕНИЯ ОБЩЕСТВА	298
LANGUAGE AS A FACTOR OF SOCIETY UNIFICATION.....	298
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ.....	303
Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Алымкулов З. А., Акматова Г. Э.....	303
РУХАНИЙЛИКТИН ТУТУМУНДАГЫ МАДАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК АҢ-СЕЗИМ КУЛЬТУРНО-НРАВСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ В СТРУКТУРЕ ДУХОВНОСТИ.....	303
CULTURAL AND MORAL CONSCIOUSNESS IN THE STRUCTURE OF SPIRITUALITY	303
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	310
Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна	310
КУРЧ РЕСПИРАТОРДУК ВИРУСТУК ИНФЕКЦИЯЛАР МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН ОКУУЧУЛАРДЫН ТАМАКТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	310
ОСОБЕННОСТИ ПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ БОЛЕЮЩИХ ОСТРЫМИ РЕСПИРАТОРНЫМИ ВИРУСНЫМИ ИНФЕКЦИЯМИ	310
NUTRITIONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH ACUTE RESPIRATORY VIRAL INFECTIONS.....	310

Кузнецов Игорь Анатольевич, Касымбеков Жаркынбек Орозбекович, Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Мукамбетова Рабига Жеенбековна	316
ООРУКАНАДА ДАРЫЛАНГАН ӨПКӨ КУРГАК УЧУГУ МЕНЕН ООРУГАНДАРДЫН СОЦИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	317
РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СРЕДИ ПАЦИЕНТОВ ЛЕГОЧНЫМ ТУБЕРКУЛЕЗОМ, ЛЕЧИВШИХСЯ В СТАЦИОНАРЕ	317
RESULTS OF SOCIOLOGICAL STUDIES AMONG PATIENTS WITH PULMONARY TUBERCULOSIS TREATED IN A HOSPITAL	317
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	322
Арыкбаева Элиза Макеновна	322
КЛАСТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН РЕГИОНДОРДО ТУРИСТИК ЗОНАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ БААЛОО ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	322
ОЦЕНКА И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ В РЕГИОНАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КЛАСТЕРНОЙ ТЕХНОЛОГИИ	322
ASSESSMENT AND FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE TOURIST ZONE IN THE REGIONS USING CLUSTER TECHNOLOGY	322
Биримкулова Кыял Дуйшенбековна, Бухарбаева Лилия Явдатовна, Тулемышева Бермет Ильичбековна	327
КЕРЕКТӨӨЧҮЛӨРДҮН МОТИВАЦИЯСЫ БОЮНЧА МАРКЕТИНГДИК ИЗИЛДӨӨ	327
МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОТИВАЦИИ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ	327
MARKETING RESEARCH ON CONSUMER MOTIVATION	327
Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Шакирова Клара Капановна	332
ЭЛ АРАЛЫК КОМПАНИЯЛАРДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАШКАРУУ ЫКМАЛАРЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ	332
ЭВОЛЮЦИЯ ПОДХОДОВ К УПРАВЛЕНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМПАНИЯХ	332
EVOLUTION OF APPROACHES TO HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN INTERNATIONAL COMPANIES	332
Дамирбекова Астра Дамирбековна	339
БАШКА ӨЛКӨЛӨРДӨГҮ АМАНАТТАР ҮЧҮН КЕПИЛДИК СУММА	339
ГАРАНТИЙНАЯ СУММА ПО ДЕПОЗИТАМ В ДРУГИХ СТРАНАХ	339
GUARANTEE AMOUNT FOR DEPOSITS IN OTHER COUNTRIES	339
Дамирбекова Астра Дамирбековна	349
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ИСЛАМ КАРЖЫЛОО ПРИНЦИПТЕРИНЕ БЛАЙЫК КАБЫЛ АЛЫНГАН ДЕПОЗИТТИК БАЗАГА ЭЭ БОЛГОН КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАР, АНЫН ЖАЛПЫ ДЕПОЗИТТИК БАЗАДАГЫ ҮЛҮШҮ («БАКАЙ БАНК» ААКНУН МИСАЛЫНДА) ...	349
КОММЕРЧЕСКИЕ БАНКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ИМЕЮЩИЕ ДЕПОЗИТНУЮ БАЗУ, ПРИНЯТУЮ ПО ИСЛАМСКИМ ПРИНЦИПАМ ФИНАНСИРОВАНИЯ, ЕЕ ДОЛЯ В ОБЩЕЙ ДЕПОЗИТНОЙ БАЗЕ (НА ПРИМЕРЕ: ОАО «БАКАЙ БАНК»)	349

COMMERCIAL BANKS IN THE KYRGYZ REPUBLIC THAT HAVE A DEPOSIT BASE ADOPTED ACCORDING TO ISLAMIC PRINCIPLES OF FINANCING, ITS SHARE IN THE TOTAL DEPOSIT BASE (FOR EXAMPLE: BAKAI BANK OJSC)	349
Ташманбетов Т.Т.	356
КЫРГЫЗСТАНДА МАЙДА ТОВАРДЫК АЙЫЛ ЧАРБА ТОВАР ӨНДҮРҮҮЧҮЛӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЗЫРКЫ ЭТАБЫНДА КООПЕРАЦИЯЛООНУН ЗАРЫЛДЫГЫ	356
НЕОБХОДИМОСТЬ КООПЕРИРОВАНИЯ МЕЛКОТОВАРНЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ИХ РАЗВИТИЯ	356
THE NEED FOR COOPERATION OF SMALL-SCALE AGRICULTURAL PRODUCERS IN KYRGYZSTAN AT THE PRESENT STAGE OF THEIR DEVELOPMENT.....	356
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	363
Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Мамырбаева Мээрим Таалайбековна	363
МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ	363
ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ В ШКОЛЕ..	363
APPLICATION OF COMPUTER TECHNOLOGY IN TEACHING CHEMISTRY AT SCHOOL	363
Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Талантбекова Мыскал Талантбековна	367
ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ ҮЧҮН ХИМИЯЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИ КОЛДОНУУ	367
ПРИМЕНЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ	367
APPLICATION OF CHEMICAL EXPERIMENT TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF TEACHING CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOL	367
Кайнаева Ж.А., Абдрахманова В.А.	372
СУУНУН ЭТНОБИОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ	372
ЭТНОБИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОДЫ.....	372
THE ETHNOBIOLOGICAL SIGNIFICANCE OF WATER	372
Мырзабекова Суйумкан Садырбековна, Ташибекова Замира Мазеловна	375
ЖАЛПЫ БОТАНИКА БОЮНЧА ОКУУ - ТАЛАА ПРАКТИКАСЫН ӨТКӨРҮҮНҮН БКМАЛАРЫ, ЭРЕЖЕЛЕРИ.....	376
МЕТОДИКА И ПРАВИЛА ПРОВЕДЕНИЯ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ ПО ОБЩЕЙ БОТАНИКЕ..	376
METHODS AND RULES OF FIELD PRACTICE TRAINING IN GENERAL BOTANY	376
Насирдинова Гулзада Калиевна, Сатывалдиев Абдураим, Турдумбекова Сезим Мадылбековна	382
ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ МЕТОДУ МЕНЕН СИНТЕЗДЕЛГЕН КҮМҮШТҮН НАНОБӨЛҮКЧӨЛӨРҮНҮН КОЛЛОИДДИК ЭРИТМЕЛЕРИНИН ТУРУКТУУЛУГУ	383

УСТОЙЧИВОСТЬ КОЛОИДНЫХ РАСТВОРОВ НАНОЧАСТИЦ СЕРЕБРА, СИНТЕЗИРОВАННЫХ МЕТОДОМ ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ.....	383
STABILITY OF COLOIDAL SOLUTIONS OF SILVER NANOPARTICLES SYNTHESIZED BY ELECTROSPARK DISPERSION METHODS	383
Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Абдылдаева Нурзат Эсенбековна	388
ОРТО МЕКТЕПТЕ ОРГАНИКАЛЫК ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ ҮЧҮН ДИДАКТИКАЛЫК ОҮНДАРДЫ КОЛДОНУУ	388
ПРИМЕНЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПО ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ	388
APPLICATION OF DIDACTIC GAMES TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF TEACHING ORGANIC CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOL	388
Шабданова Н.К., Ташибекова З.М.....	393
АЙЫЛ ЧАРБА ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН ЗЫЯНКЕЧТЕРИНИН ЭНТОМОФАГДАРЫ.....	393
ЭНТОМОФАГИ ВРЕДИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ.....	393
ENTOMORPHAGES OF PESTS OF AGRICULTURAL PLANTS.....	393